

Кыргыз
ТЗ(2кн)

О - 74

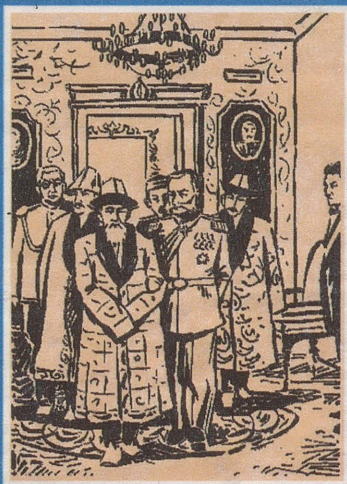

Ө. Ж. ОСМОНОВ
А. С. МЫРЗАКМАТОВА

КЫРГЫЗСТАН ТАРЫХЫ:

УРУНТУУ УЧУРЛАР

(XIX к. ортосунан XXI к. чейин)

11

Кыргыз Республикасынын Герби

Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик Гимни

Сөзү: Ж. Садыков, Ш. Кулуевдики

Муз.: Н. Давлесов, К. Молдобасановдуку

Ак мөңгүлүү аска-зоолор, талаалар,
Элибиздин жаны менен барабар.
Сансыз кылым Ала-Тоосун мекендеп,
Сактап келди биздин ата-бабалар.

Кайырма: Алгалай бер, кыргыз эл,
Азаттыктын жолунда.
Өркүндөй бер, өсө бер,
Өз тагдырың колунда.

Байыртадан бүткөн мүнөз элиме,
Досторуна даяр дилин берүүгө.
Бул ынтымак эл бирдигин ширетип,
Бейкуттукту берет кыргыз жерине.

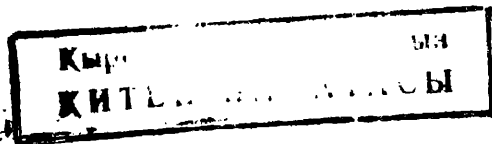
Кайырма:

Аткарылып элдин үмүт-тилеги,
Желбиреди эркиндиктин желеги.
Бизге жеткен ата салтын, мурасын,
Бийик сактап, урпактарга берели.

Кайырма:

Ө. Ж. ОСМОНОВ, А. С. МЫРЗАКМАТОВА

КЫРГЫЗСТАН ТАРЫХЫ:

УРУНТТУУ УЧУРЛАР

(XIX к. ортосунан XXI к. чейин)

Орто мектептин 11-классы үчүн окуу китеби

Биринчи басылышы

*Кыргыз Республикасынын билим, илим жана маданият
министрлиги бекиткен*

Кыргыз
ТЗ(2к)
0-74

ББК 74.263.1(Ки)

УДК 373.167.1

О – 72

Бул окуу китеби Кыргыз Республикасынын билим, илим жана маданият министрлиги менен Кыргыз билим берүү институтунун ортосунда түзүлгөн № LC TPS1 келишимдин негизинде даярдалган.

Башкы менеджери – И. Б. Бекбоев

Менеджери – Т. Р. Орускулов

Окуу китеби Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн атынан уюштурулган окуу китептерин түзүү боюнча Улуттук конкурста жеңип чыккан.

Жооптуу редактору: тарых илимдеринин доктору, профессор К. Сулейманов.

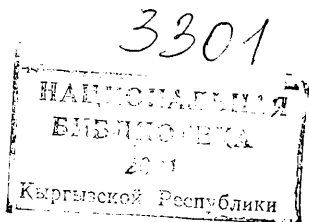
Рецензенттери: тарых илимдеринин доктору, профессор А. Асанканов; тарых илимдеринин кандидаты К. Молдокасымов; Аламүдүн районунун А. Сүйүмбаев атындагы орто мектебинин директору, тарыхчы Т. Чопиев.

Осмонов Ө. Ж. Мырзакматова А. С.

О-72 Кыргызстан тарыхы: урунттуу учурлар (XIX к. ортосунан ХХI к. чейин): /Орто мектептин 11-классы үчүн окуу китеби – 1-бас. – Б.: «Педагогика», 2000. – 256 б.: ил.

ISBN 9967-415-20-7

О 04306020600-200
К 016-00

ББК 74.263.1(Ки)

ISBN 9967-415-20-7

© Осмонов Ө. Ж., Мырзакматова А. С., 2000

© Исаков Р. А., 2000

© КБВИ, «Педагогика», 2000

МАЗМУНУ

Окуучуларга	5
I бөлүм. КЫРГЫЗСТАНДЫ ОРУСИЯНЫН БАСЫП АЛЫШЫ ЖАНА КЫРГЫЗДАРДЫН УЛУТТУК-БОШТОНДУК КҮРӨШҮ	6
§ 1. Орусиянын басып алышынын себептери жана өбөлгөлөрү	6
§ 2. Түндүк Кыргызстандын Орусияга каратылышы	14
§ 3. 1873–1876-жж. көтөрүлүш. Түштүк Кыргызстанды Орусиянын басып алышы	21
§ 4. Кыргызстандагы улуттук-боштондук күрөш	31
II бөлүм. КЫРГЫЗСТАНДА СОВЕТ БИЙЛИГИНИН ОРНОШУ ЖАНА ЧЫНДАЛЫШЫ	41
§5. Падышалык бийлик кулагандан кийинки саясий кырдаал	41
§ 6. Совет бийлигинин орношу жана пролетариат диктатурасынын чындалышы	47
§ 7. Тоталитардык режимдин күчөшү. Массалык жазалоолор	55
§ 8. Улуу Ата Мекендик согуш жылдарында кыргызстандык жоокерлердин фронттогу эрдиктери	61
III бөлүм. УЛУТТУК МАМЛЕКЕТТҮҮЛҮКТҮН КАЛЫПТАНЫШЫ ЖАНА ӨНҮГҮШҮ	71
§ 9. Совет бийлигинин улут саясаты	71
§ 10. Кыргыз мамлекетинин негизделиши жана өнүгүшү	76
§ 11. СССРдин кулашы. Эгемендүү Кыргыз Республикасынын жаралышы. А. Акаев	87
§ 12. Коомдук-саясий турмуштагы өзгөрүүлөр	92
§ 13. Эгемендүү Кыргыз Республикасынын тышкы саясаты жана эл аралык байланыштары	102
IV бөлүм. КЫРГЫЗСТАНДЫН СОЦИАЛДЫК-ЭКОНОМИКАЛЫК ТУРМУШУ	112
§ 14. Падышалыктын Кыргызстандагы колониялык саясаты. Экономикалык жана социалдык абал	112
§ 15-16. Совет бийлигинин алгачкы мезгилиндеги социалдык- экономикалык курулуш (1917–1940-жж.)	121
§ 17. Улуу Ата Мекендик согуш жылдарындагы экономика	137
§ 18. Эл чарбасын калыбына келтирүү (1946–1953-жж.)	143
§ 19. Валютаристтик реформалар мезгилиндеги экономика (1953–1964-жж.)	150

§ 20. «Өнүккөн социализм» мезгилиндеги жаңы реформалар, Республиканын өнөр жайы (1964–1985-жж.)	156
§ 21. Айыл чарба өндүрүшү жана айыл-кыштактардын социалдык турмушу (1964–1985-жж.)	165
§ 22. Кайра куруу жылдарындагы өзгөрүүлөр (1985–1991-жж.)	171
§ 23. Социалдык маселелердин курчушу. Жат көрүнүштөр. Ош коогалаңы	180
§ 24. Эгемендүү Кыргызстандын экономикалык абалы	187
§ 25. Калктын социалдык турмушу	196

V бөлүм. КЫРГЫЗСТАНДЫН МАДАНИЯТЫНЫН

ӨНҮГҮШҮ	207
§ 26. XIX к. ортосунан – XX к. башына чейинки маданият	207
§ 27. Маданий турмуштагы жаңылыктар.....	213
§ 28. Совет бийлигинин 1920–1930-жж. маданий курулушу.....	222
§ 29. Улуу Ата Мекендик согуш учурундагы жана согуштан кийинки мезгилдеги маданият (1941–1964-жж.)	232
§ 30. Маданият өнүгүү жолунда (1964–1990-жж.)	237
§ 31. Эгемендүү Кыргызстандын руханий турмушу	246

ОКУУЧУЛАРГА

Окуу китеби Кыргызстандын бир жарым кылымдык – XIX к. ортосунан XXI к. чейинки тарыхынын урунттуу учурларына арналды. Кыргызстандын бул мезгилдеги тарыхын силер 8- жана 9-класстардын окуу китептеринен окугансыңар. Эми мурдагы алган билимиңерди кайталоо менен Кыргызстандын ушул мезгилдеги тарыхынын урунттуу учурларын тереңирээк окуп, талдоо жүргүзүүгө өтөсүңөр. Силер окуй турган 150 жылдык мезгилдин биринчи жарымы Кыргызстан падышалык Орусия империясынын учуруна, ал эми экинчи жарымы СССРдин курамында турган мезгилге туура келет. Кыргызстандын ушул эки системадагы тарыхын бири-бирине салыштырып кароо үчүн авторлор тарыхый окуяларды адаттагыдай **горизанталдуу** баяндабастан, аларды атайын тематикалуу бөлүмдөргө бөлүп, **вертикалдуу** чагылдырууга аракеттеништи. Бул силерге ар бир урунттуу маселелер боюнча XIX к. ортосунан XXI к. чейин бирдиктүү билим алууга мүмкүндүк берет.

Окуу китеби орто мектептин жогорку классына арналгандыктан айрым талаш-тартыш маселелер боюнча автордук тексттин аягында ар кайсы доордо жашаган, түрдүү көз караштагы тарыхчылардын эмгектеринен үзүндүлөр, окумуштуулардын ой-пикирлери берилди. Китептен силер тарыхый инсандардын айрымдарынын кыскача өмүр баяны менен да тааныша аласыңар. Буга чейин окуу китептеринде кеңири чагылдырылган маселелерге азыраак, ал эми көмүскөдө калып келген окуяларга көбүрөөк орун берилди. Документтүү материалдарды тексттин ичине, тарыхый окуяга байланыштырып бердик. Окуу китебинин мындай түзүлүшү окуучуларды өз алдынча ой жүгүртүүгө, тыянак чыгарууга үйрөтөт деген ойдобуз.

Авторлор

КЫРГЫЗСТАНДЫ ОРУСИЯНЫН БАСЫП АЛЫШЫ ЖАНА КЫРГЫЗДАРДЫН УЛУТТУК-БОШТОНДУК КҮРӨШҮ

§ 1. ОРУСИЯНЫН БАСЫП АЛЫШЫНЫН СЕБЕПТЕРИ ЖАНА ӨБӨЛГӨЛӨРҮ

**Түркстан
Орусиянын
колониялык
объектиси
катарында**

Орусиянын Борбордук Азияга умтулушунун экономикалык жана саясий себептери болгон. XIX к. 30–60-жж. эл аралык кырдаал боюнча Орусия Түркстанга ээ болууга биринчи кезекте саясий себептерге байланыштуу аракеттенген. Анткени Чыгыштын коңшу мамлекеттери менен Британия империясы

Түркстанды, анын ичинде Кыргызстанды басып алууга аракеттене баштаган. Түркстандын саясий стратегиялык маанисин түшүнгөн Орусия айрым мамлекеттердин, өзгөчө Британиянын мындай аракетин чектөө үчүн бул регионду тезирээк колго алууга умтулган. Ошол кезде Орусия үчүн Түркстан менен соода жүргүзүү анчалык деле пайдалуу эмес болчу. Анткени XIX к. аягына чейин эле Түркстанга товар алып келүүгө караганда, Орусияга товар сатуу басымдуулук кылып турган. Демек, орус падышалыгы Түркстанга адегенде саясий факторлор менен умтулган. Түркстан Орусияны товарларды сатып алуучу жана өнөр жайына керектүү чийки заттарды берүүчү чөлкөм катары экинчи кезекте кызыктырган.

Орто кылымдарда эле башталган Орусиянын чет-жакаларга жылуусу улам каратылып алынган чөлкөмдөргө чептерди куруу менен акырындап бекемделе берген. Чыгышка жылуунун натыйжасында XVIII к. аягында Оренбург жана Сибир тилкелери калыптанган. Казак талааларында оруска тиешелүү тилкелер пайда болуп, чептер курула баштаган.

Орусия бийлиги XIX к. 30-жж. Сыр-Дарыя менен Чүй дарыяларынын ортосун ээлөө үчүн Жети-Сууну каратуунун алгачкы пландарын иштеп чыккан. Планда Жети-Сууну каратып алуунун саясий, экономикалык мааниси айтылып, эгер мындай аракет ишке ашса, Орусия Индияга чейин ийгиликтүү жүрүш жасай алат деген идеялар бар эле. Орус өкмөтү Борбордук Азияга жылуу саясатына өтө кылдат мамиле кылууга аракеттенген. Анткени Евразия континентиндеги «чыгыш маселеси» деп аталган эл аралык татаал маселеде Англия менен Орусиянын кызыкчылыктары тирешип турган. Орусиянын Сибир, Казакстандын талаалары аркылуу улам төмөндөп түшүп келе жатышы Англияны өтө тынчсыздандырган. Ал Афганстанга жана Бор-

бордук Азияга карата колониялык экспансиясын активдештирүү максатында өзүнүн агенттерин жиберип, ошол эле учурда Түштүк Кавказ аркылуу өз товарларын Түркстанга жөнөтө баштайт. Тез арада эле соода конкуренциясында Англиянын ийгилиги айкын көрүнүп, Орусия чыгыш рынокторун биринен сала бирин жогото баштаган.

Орус соодасы англис соодасы менен атаандаштыкта ийгиликке жетиши үчүн эки жол бар эле. *Биринчиден*, империянын чек араларын кеңейтүү; *экинчиден*, Борбордук Азиянын хандары менен саясий мамилелерди өнүктүрүү керек болчу. Ушул максатта орус өкмөтү Борбордук Азиядагы мамлекеттерге дембе-дем элчилерин жөнөтүп турган. Муну байкаган Англия «Орусиянын Индияга жүрүш жасоо коркунучу туулду» деген сөздөрдү тартуу менен эл аралык коомчулуктун башын айландырып, «өз кызыкчылыгын коргоо» зарылдыгын бетке кармап, 1839-ж. жаз айларында Афганстанга басып кирген. Бирок, ал жактагы колонизаторлорго каршы көтөрүлүш англичандарды 1840-ж. күзүндө кууп чыгуу менен аяктаган. Англиянын Афганстанга басып кириши Орусияны да активдештирген. Николай Инин макулдугу менен Оренбург губернатору В. А. Перовский өзү баштаган 5 миң солдаты менен 1839-ж. кышында Хивага жүрүш жасаган. Бирок шашылыш даярдалган экспедиция кышкы суукта аскеринин жарымын жоготуп, Хивага жетпей эле кайтууга мажбур болгон. 7

Борбордук Азияга болгон согуштук аракеттери ийгиликсиз аяктаган Англия эми соода аркылуу бул чөлкөмгө таасирин бекемдөө аракетин күчөткөн.

1846-ж. Орусия казактардын Улуу Жүзүн өз букарлыгына каратып алууга жетишет. 1847-ж. Сыр-Дарыянын төмөнкү агымында орустардын үч чеби, Жети-Сууда Копал чеби тургузулган. Бул орус-кокон мамилесин курчуткан. Кокон хандыгынын ошол кездеги миңбашысы Мусулманкул казак урууларына кысым жасоону күчөтүүгө буйрук кылып, Орусия менен мамилесин таптакыр үзгөн.

Эми орус бийлиги акырындык менен Орусия менен Казактардын ортосундагы соода жолун тосуп турган Түндүк Кыргызстан чөлкөмүн көздөй жылууну көздөгөн. Орус төбөлдөрүнүн Коконго каршы аракетинин натыйжасында 1853-ж. Сыр-Дарыянын төмөнкү агымындагы кокон чеби – Ак-Мечит каратылган. 1854-ж. болсо Алматы суусунун жээгинде Верный чыңдоосу курулган. Ал жерде аскер гарнизону жайгашып, Улуу Жүзгө көзөмөлдүк кылуучу пристав турган. Бул чеп Кокондун Казакстанга кетүүчү жолун тосуп калган. 1853–1856-жж. Крым согушунун учурунда жана бул согушта жеңилип калгандан кийин Орусия тышкы саясатта, айрыкча Европада, активдүүлүгүн жоготкон эле. Бирок Англиянын Борбордук Азиядагы тынымсыз экспансиялык аракеттери жана Орусия империясынын өнүгүп

келе жаткан капиталисттик экономикасына тышкы рынок издөөнүн зарылчылыгы Түркстанга болгон кызыгууну улам күчөтө берген. 1850-жж. экинчи жарымынан тарта Орусия өкмөтү Түркстанга согуштук чабуул жасоонун ордуна аны саясий-экономикалык жактан изилдөөнү күчөтүүгө өткөн.

Мына ушул максатты ишке ашыруу жана Англиянын Борбордук Азиядагы таасирин басаңдатуу жолдорун издөө үчүн Орусия 1858-ж. Борбордук Азияга үч миссия жөнөткөн: Н. В. Ханковдун Герат менен Чыгыш Иранга болгон илимий экспедициясы; Н. П. Игнатьевдин Хива жана Бухарага жүргүзгөн дипломатиялык миссиясы; Ч. Ч. Валихановдун Кашкарга болгон чалгыны. Бул экспедициялар орус өкмөтү үчүн Борбордук Азия мамлекеттеринин эли, алардын тарыхы, каада-салты, маданияты жөнүндө кеңири материалдары топтоп, орус колонизациясынын кийинки жылдардагы жүрүштөрүнө табылгыс маалымат болуп берген. Ошону менен катар Англиянын Түркстанды басып алуусунун кеңири пландары бар экендиги да аныкталган.

Бул миссиялардан кийин Борбордук Азия хандыктары менен мамиле бир аз жакшырган. Бухарага орус көпөстөрү барып, алар Оренбургга, Нижегород ярмаркасына келишип, өз ара соода жанданган. Бирок орус-кокон мамилелери мурдагыдай эле кала берген.

1860-жж. башынан баштап согуш ишмерлеринин, айрым соода жана өнөр-жай ишкер адамдарынын Борбордук Азияда Орусиянын активдүү саясатка өтүшү керек деген пикирлери күчөйт. 1863-ж. декабрда падыша Александр II Орусиянын Түркстанда активдүү акцияларга өтүшүнө макулдук берет. Ошентип 1864-ж. баштап Орусиянын Түркстанды каратууда пассивдүүлүктөн активдүү согуштук аракеттерге өтүшү башталган. Орус өкмөтүнүн 1863–1864-жж. Түркстанга карата тактикасын өзгөртүп, активдүү жүрүшкө өтүү себептеринин саясий-стратегиялык жана экономикалык эки тобун белгилөөгө болот. Бул себептердин бирин экинчисине карама-каршы койбостон, тескерисинче, диалектикалык биримдикте кароо зарыл. Борбордук Азияда үстөмдүк кылуу үчүн Англия менен күрөшүүгө байланышкан саясий-стратегиялык мотивдер приоритеттүүлүк кылган. Анткени, Орусияда крепостнойлук укук юридикалык мааниде 1861-ж. эле жоюлса да, өлкө иш жүзүндө капиталисттик мамилелерге 1890-жж. араң өткөн. Ошондуктан 1860-жж. соода жана экономикалык кызыкчылыктардын анча мааниси болгон эмес. Бирок саясий-стратегиялык себептердин болушу Орусиянын Түркстанга кирүүсүндөгү экономикалык себептеринин маанисин кемитпейт. Бул себептер Орусиянын ички райондорунда капиталисттик түзүлүш орногон мезгилден баштап жана анын Борбордук Азияны каратышынын аякташы менен (1880-жж.) гана алдынкы орунга чыккандыгын кийинки өнүгүү көрсөткөн. Экономикалык факторлордун ролу Орусияда капиталисттик мамилелердин өнүгүү темпине жана буржуазиянын кызыкчылыгынын деңгээлине жараша аныкталган.

Жыйынтыктап айтканда, Түркстан саясий мотивдер үстөмдүк кылган саясий-экономикалык кызыкчылыктардын жыйындысы менен орус колониясынын объектиси болгон. Орус-англис колониялык тең тайлашуусунда бул себептер өөрчүй берген. Борбордук Азияны басып алуу Орусия империясынын түпкү максаты болгону менен, аны ишке ашыруунун көп жылдарды камтыган конкреттүү планы болгон эмес. Ар бир учурдагы жагдайда жана анын мүнөзүнө карата кабыл алынган чечимдер менен коштолгон кандайдыр бир логикасы жоктой көрүнгөн аракеттер ушуну менен түшүндүрүлөт.

Түркстандын орус колониализминин объектиси катары каралышында Орусиядагы крепостнойлук укуктун жоюлушунан улам пайда болгон себептер да маанилүү роль ойногон. Анткени, 1861-ж. реформа боюнча жерсиз калган дыйкандардын нааразычылыктары кескин түрдө жогорулай баштаган. Дыйкандарды Орусиянын борбордук губернияларынан көчүрүү, Түркстанда падышачылыктын таянычы болгон орус дыйкандарынын бай катмарларын түзүү керек эле.

Түркстандын Орусияга каратылышы менен бул жактагы көчмөн уруулардын ортосундагы кандуу согуштар да токтомок. Казакстан жана Кыргызстан аркылуу Индия, Кытай, Афганстан менен соода байланыштарын жүргүзүү үчүн орустарга жол ачылмак.

Ошентип, Түркстан орус колониализминин объектиси катары бир катар саясий мотивдер үстөмдүк кылган саясий-экономикалык себептердин түйүнү катары XIX к. 30–60-жж. даярдалган.

**Кыргызстандагы
саясий абал
жана кыргыз-
орус мамилелери**

Кыргызстанды Орусия каратып алаар алдында кыргыздарда патриархалдык-феодалдык коом үстөмдүк кылып турган. Тарыхый маалыматтарга таянып XVIII к. аягынан XIX к. ортосуна чейинки мезгилди Орусиянын Кыргызстанды каратып алуусунун өбөлгөлөрүнүн бышып жетилүү баскычы деп карасак болот.

XVIII к. экинчи жарымында кыргыз коомчулугу татаал процесстерди башынан кечирип жаткан. Орто кылымдардан бери келе жаткан жоокерчилик замандын кесепетинен болгон ич ара кагылышуулар элди бөлүп-жарган тышкы саясий окуяларга байланыштуу кыргыз эли бирдиктүү мамлекеттик түзүлүшкө жетише алган эмес. Бул мезгилде кыргыз уруулары географиялык шартка ылайык бир нече саясий бирикмелердин таасиринде жашап турган. Түштүк кыргыз уруулары (ичкилик, адыгине тобу, мундуз, басыз, кушчу, саруу, багыш, жедигер, саяк ж. б.) Фергана өрөөнүндө илгертен бери алар менен ирегелеш жашап келген өзбек, кыпчак, тажик ж. б. элдер менен бирдикте Кокон мамлекетин негиздөөгө (1709-ж.) жана аны башкарууга багытталган саясий окуяларга активдүү катышып келишкен (Акбото бий,

Кубат бий, Ажы бий ж. б.). XVIII к. акыркы чейрегинде Фергана чөлкөмүндө, Памир, Тоолуу-Бадахшан, Оро-Төбө, Жызак, Кожент чөлкөмдөрү Кокон мамлекетине биротоло бириктирилгендигине байланыштуу анда жашаган кыргыздар хандыктын туруктуу калкына айланып калган.

Кыргызстандын түндүк бөлүгү бул мезгилде ар бири өз алдынча бийлик жүргүзүшкөн уруу башчыларынын – чоң манаптардын кол алдында эле. 1770–1776-жж. Талас, Чүй жана Ысык-Көл кыргыздарына каршы Аблай хандын чабуулунан кийин түндүк кыргыз уруулары 1781-ж. чейин (Аблай хан өлгөнгө чейин) казак султанынын бийлигине ыкпар кылып, бирок 1780–1830-жж. көз карандысыз феодалдык ээликтер катары жашашкан. Талас өрөөнүндө кушчу, саруу, кытай, мундуз уруулары, Чүйдө жана Суусамырда солтолор, саяктар, Чүйдүн башында, Кочкордо жана Жумгалда сарыбагыштар, саяктар, Ысык-Көлдүн жээктеринде, тоо этектеринде бугулар жана саяктар. Нарында, Тогуз-Тородо, Кетмен-Төбөдө сарыбагыш, саяк, черик, карабагыш ж. б. уруулар, Чыгыш Түркстанда басыз, саяк, чоңбагыш, төөлөс, солто, сарт, тейит, найман кыпчак, бугу, черик, нойгут, т. а. ичкилик, он, сол кыргыз урууларынын аз-аздан өкүлдөрү жашаган.

Кыргыздардын түндүк чөлкөмдөрүндө сарыбагыштан Тынай, Атаке, Эсенгул, Ормон, бугудан Бийназар, Бекмурат, Боромбай ж. б., солтодон Түлөберди, Жайыл, Канай, Жангарач, саяктан Садыр хан, Жанболот, Качыке, Тайлак, саруудан Бердике, Туума бий, кушчудан Жетим бий, мундуздан Тыныбек ж. б. өз алдынча бийлик жүргүзүп турушкан. Кыргызстандын түндүк чөлкөмдөрү саясий жактан өз алдынча болгону менен географиялык шарттарга ылайык кандайдыр бир деңгээлде таластыктар Ташкент менен Сыр-Дарыянын төмөнкү агымындагы бектердин, чүйлүктөр Орто Жүз казактарынын, Ысык-Көл, Нарын Чыгыш Түркстан окуяларына катышып келишкен.

Ошол эле учурда түндүк, түштүк кыргыз уруулары да бири-бирине тартылып, этносаясий, салт-санаа, руханий жактардан тыкыс байланышта болуп турган.

Саясий бытырандылыкта жашаган кыргыз уруулары XVIII к. аягында тышкы саясатта бирдиктүү багыт менен аракеттенүүгө мүмкүнчүлүгү жок эле. Түндүк кыргыз урууларынын өз ара келишпес мамилелеринен улам аларга тышкы душмандар такай коркунуч туудуруп турган. Алсак, 1758–1760-жж. Цинь империясы ойроттордун мамлекетин талкалагандан кийин келген кытай баскынчыларынын кыргыз урууларына үстөмдүгүн орнотууга багытталган аракеттери, казак султандарынын түндүк кыргыз урууларына болгон чабуулдары (1760-ж.), Аблай хандын жортуулу (1775–1776-жж.) ж. б. окуялар буга далил. *XVIII к. аягынан баштап түндүк кыргыздарга Кокон хандыгы да кысым көрсөтө баштаган.*

Мындай кырдаал кээ бир кыргыз бийлерин Орусия империясына кайрылууга түрткөн. Алар Орусия менен мамиле түзүп,

Атаке баатыр.

анын колдоосуна ээ болуу менен гана өздөрүнүн бийликтерин, саясий өз алдынчалыктарын сактап калууга болот деп түшүнүшкөн.

Орусия менен саясий байланыш түзүү аракетин адегенде Чүй боорунда жашаган сарыбагыш уруусунун бийи **Атаке баатыр** жасаган. Атаке баатыр көптү билген, өтө кыраакы, акылмандыгы менен эл ичинде чоң кадыр-баркка жеткен өз заманынын мыкты адамдарынан болгон. Эрди кемчил болгондуктан ал оозун ак чүпүрөк менен жаап жүргөн. Орусия империясына кайрылып ымала кылуу гана элинин өз алдынчалыгын сактаарына ишенген Атаке баатыр өзүнө караштуу кыргыздар-

дын атынан Орусиянын борбору Санкт-Петербургга элчи жиберүүнү чечкен.

Орусияга бара турган биринчи элчиликке **Абдрахман Кучаков** жана **Шергазы** тандалган. Абдрахмандын өз аты Карыганбай болуп, аксылык кыргыз Алкучак Буйнаковдун үй-бүлөсүндө 1739-ж. туулган. Анын теги XVIII к. биринчи жарымында Наманган чөлкөмүндө жашаган кыргыздардан болгон. Алардын 200дөй тобу 1756–1758-жж. Цинь империясы Жунгарияны талкалаганда качкан ойроттор менен кошо Сибирге келип, орус букаралыгын кабыл алган. Кийинчерээк алар Астрахань губерниясында жашап турган.

Карыганбай Алкучаков 1770-жж. өзүнө караштуу кыргыздар менен мурунку мекени Аксыга кайтып келип, анан 1880-жж. сарыбагыш бийи Атаке баатырга кызмат кылып, Чүйдө, Кеминде жашап калган. Ошондуктан Атаке баатырдын биринчи кыргыз элчилигинин башына Орусияда жашап, тил билген, бир топ жерди кыдырып, ошол элдин жана жердин шартын жакшы түшүнгөн Карыганбайды коюусу бекеринен эмес эле. Элчиликке барган экинчи киши Шергазыны бий өз кишиси катары кошкон деген маалымат бар.

1785-ж. 23-августунда Омскиге келип жеткен кыргыз элчилери Сибир генерал-губернаторуна Атаке баатырдан кат жана эки аргымак, Екатерина Пге атайын расмий кат, бир кул, үч илбирстин жана беш сүлөөсүндүн терисин тартуулашкан.

Элчиликтин негизги максаты Орусиянын колдоосуна ээ болуу, Борбордук Азиядан жана Чыгыш Түркстандан Орусияга карай чыккан соода кербендеринин маршрутун өзгөртүп, Кыргызстан аркылуу өтүүсүн камсыз кылуу болучу. Омскиде жылуу кабыл алышканы менен 1785-ж. 29-декабрында Петербургга келишкен кыргыз элчилерин Екатерина II кабыл албай, бир жыл күттүргөн.

ДОКУМЕНТТҮҮ МАТЕРИАЛ

Атаке баатырдын Екатерина IIге жазган катынан. 1785-ж.

«...Кептин акырында, улуу урматтуу ханышам, мээрман айым, жогоруда айткан ата-тегимдин күч-кубаты азыркы менин күч -кубатымдай эле болгондугун эскерип, Орусияга Ташкент көпөстөрүнүн кербенин өткөрүп жана узатып туруу кызматын кабылдоонузду көптөн-көп суранам.

Улуу урматтуум, мен кербен менен кошо бир арапты, үч илбирстин, беш сүлөөсүндүн терисин, ошондой эле өз кишилерим Абдрахман менен Шергазыга кошуп, эки жөкөрүмдү жөнөттүм. Алар аркылуу, улуу урматтуу ханышам, сиздин саламаттыгыңызды тилегенимди билдирем».

1786-ж. акырында гана падышанын кабыл алуусунда болгон кыргыз элчилигинин башчысы ооруп калып, 1788-ж. 14-сентябрында гана мекенине карай аттанган. Орус падышасынын элчилерди кабыл алгандыгы жөнүндө Атакеге 1787-ж. октябрь айында Омскиден кабарлашкан.

Атаке баатыр биринчи элчилеринин кайтып келишин күтпөй эле, 1788-ж. жайында Омскиге **Карыганбайдын** уулу **Сатымбай** башында турган экинчи элчиликти жиберген. Элчилер 2-августта Омскиге келгенде орус соода кербенин Атаке баатырдын балдары Солтоной менен Байшүгүр талап кетишиптир деген каңшаар угулат. Ангыча Омскиге Карыганбайлар да кайтып келишет. Каңшаар иликтелип такталганга чейин эки элчилик тең Омскиде «барымта» катары кармалып турган. Ушул жерден Абдрахман Кучаков 1789-ж. дүйнөдөн өткөн. Соода кербенин талкалагандарды тергөө 1793-ж. араң бүтүп, талоончулар казактар экендиги такталгандан кийин гана Сатымбай Карыганбай уулу Чүйгө кайткан. Ошентип, Орус падышачылыгынын Атаке баатырга болгон ишеними кайрадан калыбына келген.

Орусияга барган алгачкы элчилер кыйла кыйынчылыктарды жеңип, өздөрүнүн милдетин ийгиликтүү ишке ашырышкан. *Кыргыздар менен Орусиянын ортосунда туруктуу байланыш түзүлбөсө дагы кийинки дипломатиялык мамилелердин калыптанышына биринчи кадам жасалган.*

1790–1813-жж. аралыгында кыргыздардын Орусия менен байланышы тууралуу тарыхый булактарда эч кандай даректер жок. Кокон хандыгынын түндүк кыргыздарга кол салуу коркунучунун күчөшү кыргыз орус мамилелеринин кайрадан жанданышына түрткү болгон. Кыргыздар менен ымала кылууга орус төбөлдөрү да кызыга баштаган. Чалгындоо максатында орус кербендери 1811-, 1812-, 1813-жж. Ысык-Көлгө жөнөтүлгөн. Кытай чегине өтүүдө орус кербендеринин коопсуздугун камсыз кылуу милдетин бугунун бийлери алышкан.

1813-ж. кеч күздө ысык-көлдүк кыргыздардан Шералы бийдин уулу Качыбек, Ниязбек бийдин уулу Жакыпбек баш болгон элчилер Семейге келген. Аларды Батыш Сибирдин генерал-губернатору Г. И. Глазенап кабыл алып, орус өкмөтүнүн кыргыздарга ниети жакшы экенин билдирип, колдоого убада берген.

Кыргыз элчилери орус армиясынын капитаны деген чин жана аттары жазылган кылычтарды ж. б. баалуу белектерди, кыргыз бийлерине орус бийлигинен кат алып кайтышкан. *Ушундан кийин кыргыздар менен Орусиянын ортосундагы саясий, соода-экономикалык байланыштар өнүккөн. 1825-ж. күзүндө Жыргалаң суусунун боюнда бугу уруусунун бийлери курултайга чогулушуп, Орусиянын же Кокондун букаралыгын кабыл алуу маселесин талкуулашат. Курултайда Коконго караганда Орусиянын букарлыгына өтүүнү жактагандар басымдуу көпчүлүктү түзүп, Орусияга кошулуу жөнүндө чечим кабыл алынат.*

Ысык-Көл кыргыздарынын 1813–1825-жж. Орусия менен болгон алакаларынын натыйжасында кыргыздар орус администрациясынын алдында төмөнкү милдеттенмелерди алышкан: 1. Орус соодагерлеринин Ысык-Көл өрөөнүндө эркин жана бажы акысыз соода кылышын камсыз кылуу; 2. Аларды Орто Жүз жана Улуу Жүз казактары менен Чыгыш Түркстандын шаарларынын ортосундагы аралыкта коштоп жүрүү; 3. Бөтөн уруулардын карактоолорунан коргоп, кол салган урууларды Батыш Сибир администрациясына билдирип туруу.

Ошентип, Ысык-Көл кыргыздарынын ири уруу төбөлдөрүнүн Орусия мамлекетинин курамына кирүүгө умтулушунун натыйжасында булардын ортосунда алгачкы дипломатиялык байланыштар жөнгө салынган.

Орусия падышачылыгынын Борбордук Азияга умтулушунун түпкү себептери тууралуу окумуштуулардын пикирлери

1. Халифин Н. А., Жамгырчинов Б. Ж., Хасанов А. Х.:

Орус падышалыгы Борбордук Азияга, анын ичинде Кыргызстанга, биринчи кезекте экономикалык себептер менен умтулган. Анткени өсүп келе жаткан буржуазиянын кызыкчылыгын көздөгөн орус өкмөтү Түркстанды Орусиянын товарларын сатуучу жана өнөр жайына керектелүүчү чийки заттарды алуучу чөлкөм катары гана санап, аны өз кол алдына өткөрүп алууга умтулган.

2. Рожкова М. Н., Хидоятов А. Г., Кинягина Н. С.:

Борбордук Азияга орус өкмөтү экономикалык жана саясий себептер менен умтулган. Мында саясий фактор биринчи орунда турат. Анткени орус өкмөтү Англиянын Жакынкы Чыгыштагы империалисттик аракеттерин чектөө үчүн Түркстанды саясий-стратегиялык мааниси бар регион катары мүмкүн болушунча тезирээк өз колуна алууга умтулган.

СУРООЛОР:

1. Түркстандын Орусияга каратылышынын себептери жөнүндө айтып бергиле: Бул боюнча окумуштуулардын эки тобунун пикирлеринин кайсынысы туура деп ойлойсунар?
2. Эмне үчүн Түркстан Орусия менен Англиянын кызыкчылыктары тирешкен чөлкөм болгон?
3. Орусия Түркстанды кандай максат менен жана кандайча каратып алган?

4. Орусия каратып алганга чейинки Кыргызстандын саясий абалы кандай эле?
5. Кыргыздар Орусияга кошулууда кандай максатты көздөгөн?
6. Орусия менен саясий байланыш түзүү аракети ким тарабынан жана кандайча башталган?
7. Алгачкы элчилер жөнүндө эмнени билесинер?

§ 2. ТҮНДҮК КЫРГЫЗСТАНДЫН ОРУСИЯГА КАРАТЫЛЫШЫ

1840–1850-жж. биринчи жарымындагы саясий кырдаал жана ысык-көлдүк кыргыздардын Орусия букаралыгын таануусу

Түндүк Кыргызстандын чегиндеги саясий биримдикти орнотууга багытталган сарыбагыш манабы **Ормон Ниязбек уулунун** аракеттери айрым уруу төбөлдөрүнүн сепараттык маанайдагы мүдөөлөрү менен коштолгон. Алсак Ысык-Көл кыргыздары Ормондун хан жарыяланышына жооп кылышып манап **Боромбай Бекмурат уулун** бугу уруусунун башчылыгына көтөрүшкөн.

Сарыбагыш жана бугу урууларынын бий-манаптарынын өз ара тирешүүсү алардын тышкы саясатына да терең таасирин тийгизген. Ормон хандын мамлекеттик биримдик түзүп орустар менен мамилени так аныктоо боюнча мүдөөлөрүн бугу манаптары колдогон эмес. Анын натыйжасында орус администрациясы бугу кыргыздары менен тыкысыраак алака күтүү саясатын жүргүзүп, бугуларды алгачкылардан кылып Орусиянын курамына кабыл алган.

Сарыбагыш жана бугу урууларынын бий-манаптарынын бир нече жылга созулган ич ара тирешүүсү **XIX к. 50-жж. жаңжалга** – *бугу-сарыбагыш чабышына* алып келген. Анткени Ормон хан, биринчиден, бугуларга каршы согуштук аракеттерди жүргүзүү менен Ысык-Көл кыргыздарын өзү курууга ниеттенген хандыкка толук моюн сундурууга умтулган. Экинчиден, Ысык-Көл кыргыздарынын бейжооп Орусия менен жакындашышы Ормон ханга жаккан эмес.

Бул жаңжалдагы чабыштардын биринде, 1854-ж. Ормон хан колго түшүп, найза жеп өлөт. Ормондун кунун кууган сарыбагыштар Ормондун уулу Үмөтаалынын жетекчилиги менен кайра-кайра жортуул уюштуруп, бугулардын тынчын алган. Боромбай баш болгон бугунун бир топ айылы Каркыра менен Текеске чегинет.

Мына ушундай коогаландуу шартта бугунун баш манабы Боромбай кыргыздан кутулуунун бирден-бир ылаажысы Орусиянын букарлыгына өтүү деген бүтүмгө келет. Ушундай максат менен манап **Качыбек Шералин** баштаган бугунун элчилиги **1854-ж. 26-сентябрда** Батыш-Сибир генерал-губернаторлугунун борбору Омск шаарына барышкан. **1855-ж. 17-январында** Омскидеги ак сарайда өз элинин ишенимдүү жана ыйгарымдуу өкүлү катары Качыбек Шералин *Орусиянын карамагына өткөндүгү жөнүндө кугаран кармап ант берген*. Ысык-Көл кыргыздарынын Орусияга расмий түрдө кошулушу кыргыздардын тарыхында маанилүү окуя

Ормон хан.

Ормон Ниязбек уулу (1791–1854-жж) – XIX к. ортосунда Түндүк Кыргызстанды бириктирүүгө аракет кылган сарыбагыш уруусунан чыккан манап. Кокон хандыгы ыйгарган парваначы даражасына карабастан, Түндүк Кыргызстан урууларынын көпчүлүгүнө бийлик жүргүзгөн. Сарыбагыш, бугу, саяк, солто, саруу, кушчу, черик төбөлдөрү Ысык-Көлдүн батыш жагында жыйын чакырып, Ормонду ак кийизге отургузуп хан көтөрүшкөн.

Ормон хандын өз байрагы болгон. Колбашчы кылып Төрөгелди баатырды, кеңешчи кылып Жантайды дайындаган. 1847-ж. Кенесарынын баскынчы колун айлакердик менен талкалаган. Анын бул салгылашта колдонгон амалы «Ормон опуза» деген ат менен белгилүү. Ысык-Көлдөгү бугу уруусу

өз алдынчалыкка умтулуп, Ормон хандын бийлигин тааныгысы келбеген. Бугуларды жазалоо үчүн Ормон 1854-ж. сарыбагыш-бугу чабышын баштаган жана бул чабышта өлгөн.

катары бааланат. Ушул окуядан кийин 50-жж. орто ченинде башталган бугу менен сарыбагыш урууларынын ортосундагы жаңжал басандаган. Бирок, эки уруунун ортосундагы чыр-чатак Түндүк Кыргызстан Орусиянын карамагына толук киргизилгенге чейин (1868-ж.) тыйылган эмес.

Чүйлүк жана таластык кыргыздардын орус букаралыгын кабыл алышы

XIX к. 60-жж. Кокон хандыгы менен Орусиянын тирешүүсү күч алып, Жети-Суу аймагы, анын ичинде Чүй өрөөнү, бул карама-каршылыктар даана байкалган аймакка айланган. Түштүк кыргыздарынан айырмаланып түндүк кыргыздары Кокон хандыгынын саясий турмушунун пассивдүү байкоочулары болушкан. 1860–1862-жж. сарыбагыш уруусунун тынай уругунун манаптары хандыктын саясий турмушуна жандуу аралашууга далалат жасап көрүшөт. Бирок хандыктагы саясий окуялардын өнүгүү өнүгүн ачык баамдай алышпагандыктан улам так ээлери менен мамилелерин үзүүгө мажбур болушкан.

Чүй боорундагы кыргыз урууларын Орусиянын курамына киргизүү маселесине 60-жж. башында падыша өкмөтү чечкиндүү киришкен. Ал үчүн орус аскерлери Чүй өрөөнүндөгү кокондук чептерди ээлеши керек эле. Муну сезген Кокон ханы да ак падышанын колу менен беттешүүгө камынып, Чүйгө сарбаздарын топтогон.

Орусия менен кокондуктар тирешип турган мезгилде чүйлүк кыргыздар бейтарап абалда болушуп, көпчүлүгү тоо аралай, жайлоолорго көчүп кетишкен. Падыша аскери Циммермандын колбашчылыгы астында 1860-ж. 23-августта Верныйдан чыгып, 26-августта Токмок чебин басып алып аны 28-августта толук кый-

Боромбай Бекмурат
уулу.

рине кайрадан өтүнүч менен кайрылган.

Боромбай Бекмурат уулу (туулган жылы белгисиз – 1858-ж.) бугу уруусунун чоң манаптарынын бири. 1843-ж. Жууку суусунун боюндагы Кызыл-Үңкүр деген жерге чеп курдуруп, аны ордо кылган. 1844-ж. ал бугу уруусунун атынан Батыш-Сибирдеги орус падышалыгынын бийликтерине букаралыкка кабыл алуу өтүнүчү менен элчи жиберген. 1848-ж. дагы бир ирет орус бийликтерине кайрылган. 1853-ж. Боромбай орустун полковник чинин алган. Анын элчилери 1854-ж. сентябрда Омскиге келип, 1855-ж. 17-январда Орусиянын букаралыгына өтүү жөнүндө ант беришкен. 1855-ж. бугу менен сарыбагыш уруулары чабышкан кезде Текести жердеп калган. Бугу уруусун сактап калуу үчүн Кытайдан жардам сураган, бирок көмөк ала алган эмес. Ошондон кийин орус бийликте-

раткан. Чептеги 100 сарбаз колго түшүрүлгөн. Ошол күнү ага казак-орус кошууну менен А. Г. Калпаковский кошулган. Эргеси алар Бишкекти көздөй бет алышат да, 31-августта бул чепти ээлешкен. Коргондун кыйла бөлүгү кыйрап, акыры Атабек датка, Алишер датка баштаган 627 сарбаз багынып берген.

Сентябрдын орто ченинде орус аскерлери менен Кокон хандыгынын кошуундарынын ортосундагы беттешүү 1861-ж. 20-октябрда Узун-Агач бекети жайгашкан Кара-Кастек өнүрүндө өткөн. Алымбек датка өз кошууну менен согушка кирбей койгон. Бул салгылашта орус аскерлери Кокондун кошуундарын бир топ жоготууларга учуратып, артка чегинүүгө мажбур кылган. Бул кармашта **Шабдан Жантай уулу** кыргыз жигиттерин баштап, орус аскерлерине каршы эрдик менен согушкан.

Узун-Агачтагы салгылашуудан көп өтпөй 1862-ж. сарыбагыштын тынай уругунун чоң манабы **Жантай Карабек уулу** Верныйга барып, Чүй өрөөнүндөгү кеминдик кыргыздар Орусиянын карамагына өтөөрүн билдирет. Ушундан кийин Жантай жана анын уулу Шабдан орус бийлигине кызмат кылууга өтүшкөн. Ормон хан өлгөн соң Жантай сарыбагыш манаптарынын кадырлуу башчысы болуп калган. Ага 1867-ж. полковник чини ыйгарылган жана алтын медаль менен сыйланган.

1862-ж. жайында Чүй өрөөнүнүн Бишкектен Таласка чейинки жеринде жайгашкан солто уруусунун чоң манабы **Байтик Канай уулу** кокондук аким Рахматуллага каршы күрөш баштаган. Байтик баатыр Рахматулланы айла менен тойго чакырып, келген соң аны өлтүргөн. Кокондуктардын Чүй өрөөнүндөгү бегин жайлаган соң кыргыздар бир нече күн Бишкек чебин камалап турган. Сепилди ала албасына көзү жеткен Байтик баатыр иниси Сатылганды Верныйга жөнөтүп, А. Г. Колпаковскийден жар-

Шабдан Жантай
уулу.

Чүй, Кемин өрөөнүндө жашаган сарыбагыш уруусунун тынай уругунан чыккан манап, Жантай хандын уулу. Жаштайынан эле саясий турмушка аралашкан. 1860-ж. акырында Кокон хандыгынын колбашчысы Канат-шаага кошулуп Ташкентке барган. Узун-Агачтын жанындагы орус аскерлерине каршы урушка катышкан. Ташкент шаарын коргоодо көрсөткөн каармандыгы үчүн Кудаяр хан аны Түркстан шаарынын беги кылып дайындаган. Бирок анда иштебей, атасынын таасири менен орустарга кошулуп, өмүрүнүн аягына чейин падыша кызматын өтөгөн.

Ал Токмоктогу уезддик начальник жана Жети-Суу аскер губернатору менен тыкыс байланышта болгон. 1868-ж. орус букаралыгына өтүүгө каршы чыккан саяк уруусунун

манабы Осмондун көтөрүлүшүн басууга катышкан. 1876–1877-жж. генерал Скобелевдин алайлык кыргыздарды Орусиянын карамагына өткөрүү ишине көмөк көрсөткөн. 1878-ж. жигиттери менен Ат-Башынын түштүгүндө орустардын чалгындоо отрядын коштоп жүргөн. Орус падышалыгына кылган кызматы үчүн Шабдан сыйлыктарды алып турган. 1883-ж. ал падыша Александр IIIнүн тактыга отуруу ырасмысына катышып, аскер старшинасы наамын алган, алтын саат менен сыйланган. 1884-ж. ага жылына берилүүчү 300 сом пенсия чектелген. 1909-ж.

Чоң-Кеминде жаңы усулда сабак өткөрүүчү медресе салдырган. Шабдандын өмүр баяны, ишмердиги Осмонаалы Сыдыковдун «Тарых-и шаманийа» аттуу 1914-ж. Уфада басылып чыккан эмгегинде жазылган.

дам сураган. Түндүк Кыргызстанды Орусияга биротоло каратууга даярданган орус аскер башчысы А. Г. Колпаковский жардамга дароо аттанып, 13-октябрда Бишкек чебине келген. Орус аскерлери менен Байтик баштаган кыргыздардын биргелешкен аракетинин натыйжасында 24-октябрда чеп орустардын колуна өтүп, эки күндө кыйратылган.

Байтик баатыр кийинчерээк өзүнүн 200 жигити менен орус аскерлерине кошулуп, Мерке, Олуя-Ата, Чымкент ж. б. бир топ кокон чептерин алууга түздөн-түз катышкан.

Байтик баатыр баштаган көтөрүлүш солто уруусунун бир канатынын гана нааразылыгынан келип чыккандыгын, солтолордо Коконго каршы маанай жалпы көрүнүш болбогондугун белгилей кетишибиз керек. Алсак, ошол кезде манаптар Жангарач, Маймыл жана Тынаалы бийлеген солто уруусунун бир бөлүгү орус бийлигине баш ийүүнү каалабай, Таластын баш жагына көчүп кетишкен. А түгүл алар орус аскерлерине каршылык көрсөтүш үчүн кол курашкан.

Жангарач манап өлгөн соң 1864-ж. анын уулдары жана Көкүм манап орус төбөлдөрү менен ымадага өтүшкөн.

Байтик Канай уулу.

Байтик Канай уулу (1821–1886-жж.) – XIX к. 60-жж. Кокон хандыгынын эзүүсүнө каршы күрөштүн башчыларынын бири, Чүй өрөөнүндөгү солто уруусунун атактуу манаптарынан. 1860-ж. башынан орус таасирине кирген. Орус баскынчыларынын Пишпек, Токмок, Мерке, Олуя-Ата чептерин талкалоого катышкан эрдиктери үчүн ал капитан чинин алып, III даражадагы Станислав ордени, моюнга илчү Анненская лентасына тагылган алтын медаль менен сыйланган. 1867-ж. Борбордук Азиядан Александр IIнин таажы кийүү аземине чакырылган 17 кишиден турган өкүлдөрдүн катарында Москва, Петербург шаарларына барып келген.

Таласка көчө качкан кыргыздар өздөрүнүн жолбашчылары жок болгондон кийин, **1865-ж. гана Орусияга баш ийген.** Алар менен бирге Таластагы негизги уруулар саруулар менен кушчулар орустардын бийлигин тааныган. Демек, чүйлүк жана таластык кыргыздарды Орусиянын курамына киргизүүдө ыктыярдуулук менен бирге куралдуу зомбулук да колдонулган.

Тенир-тоолук кыргыздардын Орусиянын бийлигин кабыл алышы

Орусияга кошулганга чейин Тенир-Тоодогу кыргыздардын бир бөлүгүн Кокон хандыгы каратып, мезгил-мезгили менен салык алып турса, экинчи бөлүгү Кашкардагы цинманчжур бийлигинин таасиринде турган

Кытай менен чектешкен. Кыргызстандын бул аймагын каратууга орус бийлиги чоң маани берген. Анткени буга чейин орус көпөстөрү Кашкар менен соода-сатыкты көбүнчө Кокон хандыгы аркылуу жана Верный тараптан Кулжа аркылуу ишке ашырып келген. Тенир-Тоону каратуу менен орустар Чыгыш Түркстан, Кашкар менен түз соода жасамак.

1863-ж. жайында Борбордук Тенир-Тоого генштабдын капитаны Проценко башчылык кылган *Кашкар отряды* деп аталган кошуун аттанган. 3-майда бул отряд Жумгал өрөөнүнө келет. Бул жердеги 56 кокондук сарбаз өздөрү турган коргонду таштай качышкан. Андан соң бул кошуун Соң-Көл жайлоосу аркылуу Куртка чебине өткөн. Кокондуктар бул жерден да күн мурдатан эле чегинип кеткен. Тенир-тоолук кыргыздардын Орусияга кошулушу Түндүк Кыргызстандын башка аймактарындагыдай эле карама-каршылыктуу, татаал социалдык-саясий шарттарда жүзөгө ашырылган. Айрым манаптар орус бийлигине өздөрү өтүнүч менен кайрылышса, кээ бирлери күтө турууну чечишти, дагы бирлери падыша аскерлери менен куралдуу кагылышууга чейин

барышкан. Мисалы, 1963-ж. июлда манап **Осмон Тайлак** уулу орус аскерлерине каршы ачык согушка чыккан. Ал жигиттери менен майор Г. Зряжинскийдин чакан аскерин камалоого алган. Ага ошо кезде капитан чини бар Шабдан Жантай уулу жардам берип, өлүмдөн сактап калган. Осмон өзү чыгыш Түркстанга баш калкалаган. Бул жактан 1867-ж. гана кайтып келип 3 миң түтүн эли менен Орусияга баш ийген.

Сарыбагыш уруусунун чоң манабы **Үмөтаалы Ормон** уулу орус бийлигине каршы ачык күрөшкөн. Ал орус аскерлерин биринде-тип талкалап, Ата Журттан сүрүп салуу максатында 1963-ж. 19-июнда Куртканын Эки-Чат деген жеринде подпоручик Зубаревдин 40 аскерден турган кошуунана кол салат. Эки күн камоодо калган орус аскерлерине жардам келбегенде Үмөтаалынын жигиттери талкаламак эле. Ак-Талаадагы бул кагылышуудан кийин Үмөтаалы Кашкар букаралыгын алуу ниетинде Чыгыш Түркстанга барган. Ал жакта жаңы мамлекет түзгөн **Жакып бек Үмөтаалы**нын өтүнүчүнөн баш тарткан.

Теңир-Тоодогу черик уруусунун Орусиянын бийлигине киришинин мааниси чоң. Анткени алар Нарын дарыясынан түштүктө Күйкө-Турпан тоосуна чейин Какшаал суусунун жээктеринде, Ат-Башы, Арпа, Ак-Сай өрөөндөрүнөн Кашкарга чейинки кенири мейкиндикти ээлеп турушкан. Чериктер Кокон хандыгына, цинманчжур төрөлөрүнө, кийин Кашкардын улугу **Жакып бекке** салык төлөп, кош кабат эзүүгө туш болушкан.

Чериктин манаптары Орусияга кошулуу менен татаал абалдан чыгуу максатын көздөшкөн. 1863-ж. жазында 6 миң түтүн черик уруусунун чоң манабы **Турдумамбет Тоймат** уулу баш болгон бийлер Ала-Тоо округунун улугу Колпаковский аркылуу ак падышага кат жөнөтүшкөн. Чериктерди букаралыкка кабыл алуу үчүн император макулдугун билдирген.

1863-ж. күзүндө чериктердин элчилери Омскиге келип орус бийлигине өткөндүгү тууралуу ант беришкен. **1868-ж.** Нарын чеби негизделген кезде чериктердин көбү Ала-Тоо округуна карап, калганы Кашкардын улугу **Жакып бектин** карамагында турган. Кийин **1877-ж.** **Жакып бектин** мамлекети жоюлганда алар Кытай императорунун бийлигине өтүп кеткен. Черик уруусунун көпчүлүгүнүн орус бийлигине өтүшү менен алар ээлеп жүргөн кең мейкиндик Кыргызстандын жери болуп калган.

ДОКУМЕНТТҮҮ МАТЕРИАЛ

Батыш Сибир генерал-губернатору Дюгамендин вице-канцлерге жазган каты (1863-ж. 23-апрели):

«Орусия букаралыгына черик уруусун кабыл алуу... биз үчүн өтө пайдалуу, анткени аларга биздин таасирибизди жайылтуу аркылуу Орусия бийлигиндеги кыргыз уруусу бугулардын бейкапар бейпилдиги үчүн дагы, Кашкарга ошол кыргыздар (чериктер) мекендеген аймактарды аралап өтүүчү соода жолдорун камсыз кылуу үчүн дагы эң эле онтойлуу натыйжаларды күтүүгө болот. Орусия букаралыгына чериктердин өтүшү бөлөк кыргыз уруулары дагы айрыкча сары-

багыштар алардын жолун жолдошу үчүн үлгү болушу мүмкүн, арийне, анда Орусиянын чечкиндүү таасири Кашкар чегине чейинки урууларга биротоло таркалаары анык. Эгерде чериктерди Орусия букаралыгына кабыл алуу жөнүндө маселе он чечилсе, анда бугулар менен чериктеди башкаруу үчүн келерки жылы Ысык-Көлдө чеп куруу керек».

1864–1865-жж. Нарындын башын мекендеген бугу, тыным-сейит уруулары Кочкор, Жумгал, Кетмен-Төбөнү жердеген саяк уруусу Орусиянын курамына киргизилет. Ал эми Үмөтаалы бийлеген сарыбагыштар орус бийлигине 1867-ж. чейин каршылык көрсөткөн. Мындан ары күрөштөн пайда чыкпасына көзү жеткен Үмөтаалы орустарга багынып берген.

1868-ж. Нарын жана Караколдо орус чептери курулуп, аларда туруктуу аскер кошуундары тургандан баштап *Кыргызстандын түндүгүнө Орусиянын бийлиги реалдуу түрдө орногон.*

1867-ж. 11-июлда Сыр-Дарыя жана Жети-Суу областтарынан турган Түркстан генерал-губернаторлугу түзүлгөн. Анын стратегиялык мааниси эске алынып, согуш министрлигинин карамагына беришкен. Ошентип, Кыргызстанда болочокто согуштук жана жарандык башкарууга негизделген колониялык аппараттын башаты негизделген. Административдик башкарууну уюштуруу менен катар эле орус өкмөтү жаңы ээликтерде падышалыкка согуштук-саясий жана социалдык таяныч түзүү үчүн келгин орустарды отурукташтыруу саясатын да ишке ашыра баштаган. 1867-ж. Ысык-Көлдүн Караколунда, Чүйдүн Токмогунда отурукташтыруу пункттары даярдалып, кийинки жылы орустар келе баштаган.

Ошентип, 1863–1868-жж. 1855–1863-жж. айырмаланып, Түндүк Кыргызстанда иш жүзүндө орус бийлиги орногон. *Демек, түндүк кыргыздарынын Орусияга каратылышы 1863–1868-жж. ичинде Орусия бийлигинин үстөмдүгүнүн биротоло орнотулушу менен толук ишке ашырылган.*

Жыйынтыктап айтканда:

– Орусия Кыргызстанга колониялануучу объект катары XIX к. биринчи чейрегинен баштап көңүл буруп, аны иш жүзүнө ашыруу 60–70-жж. туура келген.

1813–1855-жж. мамилелер соода жана оозеки түрүндө, 1855-ж. 17-январы менен 1963-ж. 13-октябрындагы ант берүү аркылуу документтүү түрдө аныкталган. 1860–1863-жж. Чүй, Тенир-Тоо чөлкөмдөрү согуштук-саясий ыкма менен Орусияга каратылган. Түндүк Кыргызстанды Орусия империясына каратуу 1868-ж. чейин ишке ашырылган;

– эл аралык кырдаалдын, кыргыз урууларынын саясий абалынын татаалдыгы кай бир кыргыз манаптарын айласыздан орустарга жүз бурууга түрткөн. Орусияга карата мамилеси боюнча түндүк кыргыз манаптарын үч түргө бөлүүгө болот: а) орус бийлигине жан тарткандар; б) сөз жүзүндө орус багытын кармаганы менен иш жүзүндө олку-солку болгондор; в) иш жүзүндө орустарга каршы болгондор. Де-

мек, түндүк кыргыздары Орусияга негизинен келишим, бүтүм жана куралдуу басып алуу аркылуу каратылган.

СУРООЛОР:

1. Түндүк Кыргызстандын Орусияга биригиши тынчтык жолу менен жүргүзүлгөнбү же күч колдонулганбы?
2. Уруу башчылары эмне үчүн бирде Кокон хандыгын, бирде орус падышалыгын колдоп турушкан?
3. Черик уруусунун Орусияга өтүшүнө падыша өкмөтү эмне үчүн өзгөчө баа берген?
4. Айрым кыргыз урууларынын орус аскерлерине каршы куралдуу кармаштарын кандай баалайсынар?
5. Кыргыздын уруу башчылары – чоң манаптар элдин мүдөөсүн көздөгөнбү?

§ 3. 1873–1876-жж. КӨТӨРҮЛҮШ. ТҮШТҮК КЫРГЫЗСТАНДЫ ОРУСИЯНЫН БАСЫП АЛЫШЫ

XIX к. 60–70-жж. Кокон хандыгынын жана Түштүк Кыргызстандын коомдук саясий абалы

XIX к. 50-жж. башында Кокон хандыгынын саясий абалы өтө начарлап кеткен. Буга ордодогу ич ара чыр-чатактар, кайра-кайра кайталанган козголоңдор, хандардын тез-тез алмашуусу себеп болгон. Мунун натыйжасында Орусиянын Фергана өрөөнүн, Түштүк Кыргызстанды басып алышы жеңилдеген.

Бул жылдары кыргыз эли жана анын билермандары Кокон хандыгынын саясий турмушуна мурдагыдай эле активдүү аралашып турган. Такты үчүн күрөшкөн ханзаадалар да кыргыз, кыпчак феодалдарына колдоо сурап кайрылып турган. Алсак, ханзаада Малла бек Кудаяр хандан бийликти тартып алуу үчүн алайлык кыргыздардын билерманы **Алымбек даткага** кайрылган. Натыйжада **Малла бек** Кудаяр хандын аскерлери менен айкашпата женишке жетишип, бийликти өз колуна алган (1858–1862-жж.). Малла хан өзүнө көмөк көрсөткөндүгү үчүн Алымбек датканы Анжияндын акими кылып дайындаган.

Алымбек Мадали хандын тушунда эле Кокон хандыгынын саясий турмушуна аралашып, 1831-ж. хандан алайлык кыргыздардын уругу **датка** мансабын алган. Адыгине уруусунун баргы уругунан чыккан Алымбек датка өзүнүн акылмандыгы, эрдиги, калыстыгы жана намыскөйлүгү менен элине барктуу болгон. Ал кокондуктардын эзүүсүнө каршы элдик бир нече кыймылдарды жетектеген. Өзүнүн көрөгөчтүгү менен Алымбек датка түндүк кыргыздары менен алакасын үзбөй, чоң манаптар Ормон хан, Жантай, Жаңгарач, Үмөтаалы, Осмон менен карым-катташта турган. Орустар Бишкек, Токмок чептерин алган соң, аларды кайра калыбына келтирүү үчүн келген Канаат-шаанын аскеринин курамында өз жигиттери менен Алымбек датка да болгон.

Алымбек датка.

1861-ж. ушакка ишенген хан Алымбек датканы өлүм жазасына буюрганда ал Алайга качып барып, Кокон хандыгына каршы көтөрүлүш уюштурган. Бирок көтөрүлүш жеңилип калып Алымбек датка Теңир-Тоого ооп келип туруп калат. Аны жазалоого келген Кокон кошуунун бул жактагы кыргыздар талкалаган.

1862-ж. башында хан сарайында кайрадан козголоң уюштурулуп, Малла хан өлтүрүлөт. Анын ордуна Шералы хандын небереси **Шах-Мурат** хан көтөрүлгөн. Бул жолу төңкөрүшкө активдүү катышкан Алымбек даткага *вазир* мансабы ыйгарылган. Бирок көп өтпөй бул бийликти анын атаандашы, кыпчак элинин билерманы **Алымкул** алган.

Көп өтпөй учурунда Бухарага кире качкан **Кудаяр хан** Канаат-шаанын жана Бухара эмири Музаффардын жардамы менен 1862-ж. мартта кайрадан бийликке келет. Бирок ал бийликти Бухара эмирдигинин жардамы менен гана кармап турган. 1863-ж. бийликти мындан ары кармоого көзү жетпеген Кудаяр хан кайра Бухарага кетүүгө аргасыз болгон. Ушундан кийин Кокон хандыгындагы бийлик кыргыз, кыпчак төбөлдөрүнүн колуна өткөн. Алар Малла хандын 12 жаштагы өспүрүм уулун хан көтөрүшүп (1863–1865-жж.), саясий ишмер, хандын башкы кеңешчиси Алымкулду **аталык** мансабына дайындашкан.)

1865-ж. Кокон хандыгынын стратегиялык маанидеги эн ири шаары Ташкентти орустардын басып алышы үчүн ыңгайлуу кырдаал түзүлгөн. Буга 1865-ж. Бухара эмирдиги менен Кокон хандыгынын ортосунда башталган согуш себеп болгон. Мүмкүнчүлүктү текке кетирбеш үчүн май айында генерал М. Г. Черняев өзүнүн көп сандуу аскерлери менен Ташкентке аттанган. Ташкент үчүн салгылашта Кокон аскеринин башында турган Алымкул аталык окко учкан. Үч күнгө созулган айыгышкан салгылашуудан кийин 17-майда Ташкент орустардын колуна өткөн.

Ушундан кийин Кокон хандыгынын бийлиги Фергана өрөөнү жана Памир, Алайдагы кыргыз конуштары менен гана чектелип калат. Ташкентти орустарга тарттырып жиберүү – Кокон хандыгынын жеңилишине тете жоготуу болгон. Ошондой болсо да орус төбөлдөрү жортуулду андан ары улантууга, Кокон хандыгын толук каратууга батына алган эмес.

1865-ж. Алымкулдун өлүмүнөн кийин Бекмамат менен Атабектин башчылыгында кыргыз, кыпчак төбөлдөрү 16 жашар **Кудайкул бекти** (буга чейин ал кур сатып жүргөндүктөн аны Белбакчы хан деп коюшкан) хан көтөрүшкөн. Көп узабай эле Кудаярды ордуна коюуга аракеттенген Бухара эмири Музаффар 15-июлда Коконго кирип, **Кудаяр хан** үчүнчү жолу такты ээлеген.

Ташкентти ээлегенден эки жылдан кийин **1867-ж. жайында** Түркстан областы **Түркстан генерал-губернаторлугу** болуп кайра түзүлүп, **Ташкент** анын борбору болуп калган. Ак падыша Александр II Түркстандын алгачкы генерал-губернатору кылып К. П. фон Кауфманды дайындаган.

Падыша өкмөтү ага Орто Азия хандары менен өз алдынча дипломатиялык мамилелерди жүргүзүү, согуш жарыялап же тынчтык келишимин түзүү өңдүү кенири укуктарды берген. 1865-ж. окуялардан кийин кыргыз, кыпчактар Кудаяр хандын эзүүсүнө каршы тынымсыз күрөш башташат. 1867-, 1870-жж. Алайдагы, 1871-ж. Сохтогу көтөрүлүштөр буга мисал.

ДОКУМЕНТУУ МАТЕРИАЛ

1873-ж. башталган көтөрүлүш жөнүндө Түркстан крайынын аскердик-администрациясынын начальнигинин Аскер министрине жазган рапортунан:

«Толкундоолор Кокон хандыгы кулчулукка айланткан түштүктө, тоолордо башталды. Хан кыргыздардан өтүп жаткан жыл үчүн *зекет* чогултууга өзүнүн зекетчилерин жөнөтөт. Зекеттин өлчөмү адаттагыдан бир кыйла жогору (ар бир түтүндөн мурдагы бир койдун ордуна үчтөн) болгон... Зекетти чогултуу учурунда элдин нааразылыгы күчөгөн... Алар зекет төлөөдөн такыр баш тартышкан. Зекет чогултканы келгендерди токмоктошуп (айрымдарын өлтүрүшүп), алар чогултууга үлгүргөн мал-мүлктү талап алышкан. Бул хандын кыжырын кайнатып, моюн сунбагандарды токтоосуз жазалоого буйрук кылган. Жаңы куугунтуктоо жана жазалоо башталган. Ушундан кийин 20 миндей түтүн кыргыз, 10 миндей түтүн кыпчак бийик тоолорго көчүп кетишкен, акырындык менен ханга нааразы болгондор дагы кошулушкан».

Кийинки жылдары да майда көтөрүлүштөр жана толкундоолор Фергананын ар кайсы жерлеринде чыгып турган. Алардын ичинде Алай чөлкөмү толкундоолордун негизги очогу бойдон кала берген.

Буга чейинки чаржайыт толкундоолордон айырмаланган *нукура элдик көтөрүлүш 1873-ж. жазында башталган*. Ал кыймыл үч жылга созулуп, Кокон хандыгынын жоюлушуна алып келген. *Фергана тургундарынын 1873–1876-жж. бул зор кыймылы тарыхта элдик кыймыл, Кокон көтөрүлүшү, Полот хандын көтөрүлүшү деген аттар менен белгилүү*. Бул элдик көтөрүлүштү **Полот хан** деген ат менен Искак Асан уулу жетектеген.

1873–1876-жж. элдик көтөрүлүштү эки чоң мезгилге бөлүүгө болот. 1873–1874-жж. камтыган биринчи мезгил *прогрессивдүү максатты* көздөгөн. Чаржайыт чыгуулар менен коштолсо да, төмөндөн жогору өнүккөн Кудаяр хандын бийлигине каршы антифеодалдык кыймыл болгон. Бул мезгилде элдик кыймыл негизине *төрт чөлкөмдө* жүргөн.

1. Алайдагы көтөрүлүш. Бул жердеги кыргыз айылдарында башталган көтөрүлүштүн негизги шылтоосу хандын салык саясаты болгон. Кудаяр хан көтөрүлүштү басууга ири жазалоо отря-

Полот хан.

Полот хан, Исаак Асан уулу (1844–1876-жж.) – 1873–1876-жж. Кокон хандыгына каршы антифеодалдык жана орус баскынчыларына каршы антиколониялык мүнөздөгү көтөрүлүштүн жетекчилеринин бири, Маргалаң уездинин Охна кыштагында (азыркы Кадамжай районунун А. Орозбеков айылы) бостон уруусунан чыккан Асан молдонун үйүндө туулуп, медреседен билим алган. Дин кызматкери болуп бир аз иштеп, аны таштайт да, Анжиянга келип Кокон ордосуна таанымал Абдымомун аталыкка жигит болот. Андан таалим-тарбия алып саясатка кызыгы арткан.

Үчүнчү жолу такка отурган Кудяр хандын эзүүсүнүн күчөшү, мындан тышкары кыргыз, кыпчактардын бийликтеги өкүлдөрүнүн ордодон сүрүлүп чыгышы элдин кыжырын келтирген. Шер датка баштаган

кыргыз бийлери кандай гана болбосун хан тукумунан бир ханзаада таап, Кудаярдын ордуна отургузууну көздөшкөн.

Салтка ылайык хан мураскору хан тукумунан гана көрсөтүлүүсү зарыл эле. Кыргыз төбөлдөрү кеңешип, андай талапкерликке Самарканддагы бир медреседе имамдык кылып жүргөн кадимки Алим хандын (1800–1809-жж.) небереси Полот бекти тандашат. Бирок мажирөө Полот бек: сунушка макул болбой коёт. Ойлору ордунан чыкпай калган бийлер кеңешмекке Ташкенттеги Абдымомундукунга кайрылышып, ага жигит болуп жүргөн Исаак Полот бекке куюп жайгондой окшош экендигин айтышат. Кептин төркүнүн баамдаган Исаак тобокелге салып көтөрүлүшкө мен жетекчи болуп берер элем деген оюн билдирет. Ошондон кийин Исаак **Полот хан** деген ат менен Наманган тарапка жөнөп, көтөрүлүшкө жетекчилик кыла баштаган. Исаактын чыйрак жана чечкиндүү мүнөзү, табиятынан баатыр сындуу турпаты менен акылы, билимдүүлүгү көтөрүлүштүн идеяларына төп келишип турган.

Орус падыша өкмөтү Полот хандын бийлигин мыйзамсыз деп эсептеп, 1875-ж. өзүнүн аскерлерин Кокон хандыгынын аймагына киргизген. Бир нече салгылашуулардан кийин көтөрүлүш басылып, чыккынчылыктын кесепетинен Полот хан колго түшүп, 1876-ж. мартта дарга асылган.

дын жиберген. Бирок кыргыздар аларды талкалап салышкан. Толкундоолор басандабагандыктан, хан 1873-ж. май айында **Абдырахман афтобачы** баштаган 100 сарбаздан турган экинчи жазалоочу отрядын жиберет. Абдырахман көтөрүлүшчүлөрдүн тааламын «түшүнгөндүгүн» билдиримиш болуп, Шер датка баштаган кыргыз, кыпчак урууларынын 40 бийин хан менен сүйлөшүү үчүн ордого чакырган. Бирок, келген элчилер хан тарабынан жырткычтык менен өлтүрүлгөн. Буга кыжырданган миңдеген кыргыз, кыпчак көтөрүлүшчүлөрү 1873-ж. июль айында Фергана өрөөнүн басып кирген. Сох чеби талкаланып, көтөрүлүштү басыш үчүн жиберилген Маргалаң беги Султан Мурат качып кы-

тулган. Ош, Өзгөн, Араван, Үч-Коргон, Анжыян, Булак-Башы ээленген. Көтөрүлүшчүлөр 1873-ж. күзүндө акырындап тоо таяна чегинип кетүүгө аргасыз болушкан.

2. Аксыдагы көтөрүлүш. Бул чөлкөмдө көтөрүлүштүн башталышы **Искак Асан уулунун** ысымы менен байланыштуу. 1873-ж. жаз алды менен 200дөй кыргыз жигиттерин ээрчитип, Шер датка, Мусулманкул, Мусабек, Сулайман удайчы жана Абдымомун аталыктын коштоосунда Искак Аксыга келет. Аксылыктар Кудаяр ханга каршы күрөшкө чыгууга макул болушкан. **1873-ж. жайында 29 жаштагы Искак Полот хан деген ат менен Аксынын Сафид-Булан деген жеринде, миндеген адамдардын катышуусунда ак кийизге салынып хан көтөрүлгөн.**

Аксылык көтөрүлүшчүлөр Кудаярдын аскер башчысы Абдырахман афтобачынын аракетинин натыйжасында Ала Букага чегинишип, андан ары Чаткалга өтүп кетишкен. Бирок, июль айында Шер датка баштаган 40 бийдин Кокондо өлтүрүлгөнүн угуп, алар кайрадан Ала-Букага басып киришкен. Искактын колу жазалоочу отряддын кысымына чыдабай кайрадан тоо арасына чегинген, кийинки жылга чейин Аксыда салыштырмалуу тынчтык орногон.

3. Эки-Суу аралыгындагы көтөрүлүш 1873-ж. жазында Нарын дарыясынын сол жээгиндеги Эки-Суу аралыгы деп аталчу өрөөндө башталат. Аны башында сол канат кыргыздарынын мундуз уруусунун жөнөкөй үй-бүлөсүнөн чыккан **Мамыр Мерген** уулу турган. Көтөрүлүшчүлөр адегенде Көк-Арт өрөөнүн каптап, Жалал-Абад, Ханабад кыштактарын ээлеген. Июлда Өзгөн шаары алынган. Бул көтөрүлүш күзүндө чон күч менен зорго басылган.

ДОКУМЕНТТҮҮ МАТЕРИАЛ

Мамыр Мерген уулу жетектеген көтөрүлүшчүлөрдүн Түркстан генерал-губернаторунун жакын адамы Жоробекке жазган катынан:

«...Сиз билгендей Коконго караган кыргыздардын баары Кудаяр ханга баш иет.

Кысымга алуу, куугунтуктоо, казыкка отургузуу өндүү өтө коркунучтуу жазалоонун күчөшү бизди хандан бөлүнүүгө, ага каршы күрөшүүгө түрттү. Кыргыздардын мундуз, кутчу, отуз уул, төөлөс, найман, кызыл-аяк, нойгут, кыргыз-кыпчак, адыгине, бөрү жана баргы...бардыгы 200 миң түтүнчө (адам саны болсо керек – *авт.*). Эгерде мүмкүнчүлүк болсо, Сизге кыйынчылыкка турбаса, жогоруда айткандарыбыз жөнүндө генерал-губернаторго билдирсениз. Ал улуу урматтуу макул болсо, биз, Кокондун бактысыз күнкорлору, Кудаяр хандын тирандыгынан кутулуп, тынч жашоо табаар элек».

4. Лейлектеги көтөрүлүш – 1873-ж. көтөрүлүштүн дагы бир чөлкөмү. Түштүк-батыштагы бул кыймылга **Мамырбай** жетекчилик кылган. Аларга каршы Чаткалдан кайткан Абдырахман афтобачы жөнөтүлгөн. Көтөрүлүш аёсуздук менен басылып, 400дөй киши туткундалып, Кокондо дарга асылган. Көтөрүлүш күзгө жуук басандаган.

1873–1874-жж. бир жарым жылга созулган кыймылга катышпаган кыргыз, кыпчак уруулары болгон эмес. Тарыхый булактар көтөрүлүшкө 132 минден ашуун түтүнү бар 42 уруунун өкүлдөрү катышкандыгын баяндайт. Бул мезгилдеги көтөрүлүш хандын эзүүсүнө каршы багытталып, ага негизинен таптык өзгөчөлүктөрүнө карабастан көчмөн кыргыздар менен кыпчактар катышкан. Тилектештигин билдиргени менен отурукташкан сарт, өзбек, тажик калкы бул кыймылга адегенде массалык түрдө катышкан эмес.

1875-ж. жазында башталган кыймыл менен көтөрүлүштүн 1875–1876-жж. камтыган *экинчи этабы* башталат. Кудаяр хандын элге үч эселенген оор салык салышы көтөрүлүштүн кайра жанданышына түрткү болгон. Элдик көтөрүлүштүн экинчи мезгили биринчи мезгилинен өзүнүн максаты, мүнөзү, масштабы жана улуттук курамы менен бир топ айырмаланган.

1875-ж. Полот хан Чаткалдан Лейлекке келет. Көтөрүлүшкө ушул жерден жетекчилик кыла баштаган Искак Полот хан Өзгөнгө келген июнь айында күрөш кыпчак, өзбек, түрк, тажик элдери катышкан чыныгы элдик көтөрүлүшкө айланып калган. Бул кырдаалда Абдырахман афтобачы Кокон хандыгындагы өз бийлигин чыңдоо үчүн Полот хан тарапка өтүп, анын макулдугу менен Кудаярдын уулу Насирдин бекти хан көтөрмөк болгон. Абдырахман афтобачы баш болгон өзүнүн бир топ адамдары көтөрүлүшчүлөргө өтүп кеткен соң Кудаяр 22-июлда ордону биротоло таштап, орус төбөлдөрүнө барып коргологон.

1875-ж. 24-июлда Коконго жакын **Сары-Талап** кыштагында **Насирдин бек** хан көтөрүлгөн. Ал эми Полот ханды Абдырахман афтобачы баш болгон феодалдар камакка алышкан. Кийинчерээк ал камактан качып чыгып, Чаткалга кеткен.

Насирдинди хан көтөргөн соң Абдырахман афтобачы хандыктын толук көз карандысыздыгын камсыз кылуу үчүн көтөрүлүшчүлөрдүн жүзүн орустарга каршы буруп, *«Газават»* ураанын жарыялаган. Көтөрүлүшчүлөр орус ээликтерине кирген бир катар жерлерди басып алышкан. Бул кырдаалда К. П. фон Кауфман мыкты куралданган 5000 аскери менен көтөрүлүшчүлөргө Кокондун алдында сокку урган. 26-августта Насирдин хан Кауфмандын алдынан тосуп чыгып, орустар таңуулаган келишимге кол коюуга аргасыз болгон. 23-сентябрда түзүлгөн бул келишим боюнча Орусиянын жаңы ээлиги – Наманган, Касан, Аксы, Ала-Бука чөлкөмдөрүн камтыган *Наманган бөлүмү* түзүлгөн. Ага жаңы эле генерал чинин алган М. Д. Скобелев башчы болуп дайындалган. Буга шыктанган генерал көтөрүлүшчүлөрдү канга бөлөө үчүн белсенип киришкен. Ушундай кырдаалда Абдырахман афтобачы менен Полот хан Жалал-Абад чөлкөмүндө кайрадан жолугушуп, орус баскынчыларына каршы биргелешип күрөшүүнү чечишкен. **1875-ж. 27-сентябрда** Искак Полот хан аты менен *экинчи жолу хан* көтөрүлгөн. Эми көтөрүлүштүн мизи Насирдин ханга жана орус баскынчыларына каршы багытталган. Полот хан

9-октябрда Коконду ээлеген. Насирдин хан Кожементке качкан. Полот хандын колу октябрь–ноябрь айларында орус аскерлери менен салгылашууга өткөн. Кандуу кармаш Эки-Суу чөлкөмүндө 1875-ж. 25-декабрынан 1876-ж. 5-январына чейин созулган. К. П. фон Кауфман жана М. Д. Скобелев демилгечи болгон бул согушта орус аскерлери бөтөнчө мыкаачылыкты көрсөтүшкөн. Муну генерал Скобелевдин: «...Азиядагы бейкутчулук ал жерде кырылган элдин жана кесилген баштын санына түздөн-түз байланыштуу», – деп жазганы далилдеп турат.

Орус аскерлери 8–10-январда Анжиянды ээлеген. Бул кармашта 20 миндей адам өлгөн. Орус аскери тарабынан 18-январда Асакеми ээлеген соң көтөрүлүшчүлөрдүн мизи майтарылган. Орус куралына туруштук бере албасына көзү жеткен Абдырахман афтобачы да М. Д. Скобелевге 24-январда багынып берген. Полот хан Чон-Алайга качууга аргасыз болгон.

Кокон мамлекетин женип алуучу катары тарыхта калуу үчүн караөзгөй М. Д. Скобелев Коконду баарынан мурун ээлөөгө ашыккан. Натыйжада Кокон ордосу 1876-ж. 8-февралында М. Д. Скобелев тарабынан биротоло ээленген. *Хандыктын жоюлушу жөнүндөгү указга падыша Александр II 19-февралда кол койгон. Ушул күнү туткунга түшкөн Искак Полот хан К. П. фон Кауфмандын буйругу менен Маргаландын чоң базарында 1-март күнү дарга асылган. Кокон хандыгы ээлигинин аймагында Фергана областы уюштурулган. Анын башчылыгына «синирген эмгеги» үчүн генерал М. Д. Скобелев дайындалган.*

ДОКУМЕНТТҮҮ МАТЕРИАЛ

Түркстан генерал-губернатору К. П. фон Кауфмандын жазганынан:

«Кокондогу согуш биздин катарыбыздан төмөнкү наамдагы офицерлерди 1873-жылдагы Хива экспедициясына салыштырганда алда канча көп чыгарды. 1875-жылдагы согуш хандар менен эмирлерге каршы болбостон элдик ынтаага каршы жүргүзүлдү. Орто Азияда орустар мындай узакка созулган жана айыгышкан күрөштү эч качан баштарынан өткөргөн эмес. Биз мындай күжүрмөн жоокерлер менен биринчи жолу беттешип отурабыз жана калайык-калк менен күрөшүү жергиликтүү хандыктардын зулумдары менен күрөшкөнгө караганда алда канча оор экенин билдик».

Алайлык кыргыздарды Орусияга каратуу. Курманжан датка

Кокон хандыгы жоюлган кезде Түштүк Кыргызстандын тоолуу аймактары, Алай ж. б. өрөөндөрү орус мамлекетине каратыла элек болчу. Фергана областынын жаңы аскер губернатору М. Д. Скобелев кандуу колун кургатпай, көтөрүлүштүн изин жок кылууну, баскынчылык саясатын улантууну көздөгөн.

М. Д. Скобелев моюн сунбаган кыргыздарды талкалоо үчүн атайын «*Алай илимий-согуштук экспедициясын*» уюштурган.

Экспедициянын курамына аскердик күчтөрдөн тышкары бир топ окумуштуулар кошулган. Алар барометриялык байкоолор-

ду жүргүзүп, зоогеографиялык, статистикалык материалдарды жыйнашып, топографиялык чиймелерди даярдашмак. Чындыгында бул экспедиция Алай кыргыздарын биротоло каратууга багытталган кадимки эле согуштук басып алуу экспедициясы болгон. Бул экспедицияга М. Д. Скобелев командачылык кылган. *Эркиндикти сүйгөн алайлык кыргыздардын күрөшүнө Алымбек датка менен Курманжан датканын уулдары Абдылдабек, Оморбек, Маматбек жана Асанбек жетекчилик кылышкан.*

Алай тоолорундагы кармаштар орус аскерлери үчүн ыңгайсыз жана татаал шарттарда жүргөндүктөн, өзүнүн оордугу жана саясий-стратегиялык мааниси жагынан Фергананын түздүктөрүндө 1875–1876-жж. жүргүзүлгөн согуштарга тете болгон. Бул кармашта көтөрүлүшчүлөр баскынчыларга каршы жаңы бай катуу каршылык көрсөтүшкөн. Жазалоочулар эч кимди аяган эмес. Балдар, аялдар, кары-жандар кыргынга учураган. Бул экспедицияга Шабдан баатыр Жантай уулу нөкөрү Баяке, иниси Байбосун баштаган 40тан ашуун жигиттери менен катышкан. Ал орустар менен алайлык кыргыздардын ортосунда ортомчу болуп, экспедициянын тынчтык жолу менен жүрүшүнө аракет кылган. Анын аракети менен далай жерде кан төгүлбөй калган.

Орусияга баш ийүүнү каалабаган **Курманжан датка** 1876-ж. июндун башында эле өз айылы менен Кашкарга көчүп кеткен. Ал жакта бийлигинин акыркы күндөрүн өткөрүп жаткан Жакып бек анын келишин жактырган эмес. Кашкардан кайра Алайга көчкөн датка «Алай экспедициясынын» кызуу жүрүп жаткандыгын угуп, пашылыш түрдө Афганстандын Памирине көчө качууга аракеттенген. Бирок Кашкардан кайтып, Афганстанга өтүп бара жаткан Курманжан датканы орус аскерлери 29-июлда кууп жетип, колго түшүрүшкөн. Аны Чон Алайда өргүп жаткан М. Д. Скобелевдин лагерине алып келишкен. Сүйлөшүүлөрдүн жүрүшүндө генерал Курманжан датканын акылына, кыраакылыгына жараша ага *Алай ханышасы* деп баа берген. Бул жолугушууда Курманжан орус бийликтерине багынгандыгын билдирип, балдарына да орус букаралыгын алуусуна көмөктөшүүгө мажбур болгон.

«Алай илимий-согуштук экспедициясы» 1875–1876-жж. Фергана өрөөнүн Орусияга каратуу компаниясында олуттуу саясий-согуштук мааниси бар этап болгон. Мунун натыйжасында 17,4 миң түтүн алайлыктар орус букаралыгына киргизилди. Алайда Ак-Буура, Гүлчө, Кичи-Алай, Ноокат жана Өзгөн болуштуктары түзүлүп, Ош уездинин курамына кирген. Курманжан датканын төрт уулу жаны түзүлгөн болуштуктарга болуш болуп калышкан. Ошентип, Түштүк Кыргызстанды Орусияга каратуу аяктаган.

ДОКУМЕНТТҮҮ МАТЕРИАЛДАР

1. М. Д. Скобелевдин 1876-ж. 23-октябрда Алайга жасаган «Или-согуштук экспедициясынын» жыйынтыгы жөнүндө билдирүүсүнөн:

«...Анын отурукташкан эли, ошондой эле көчмөндөрүнүн (кыпчактар) бир бөлүгү орус куралынын алдында өздөрүнүн айсыздыгына көзү жетип, биздин бийликке оной жана биротоло баш ийишти. Мурдагы хандыктагы көптөгөн кара кыргыз калкын тынчтандыруу маселеси саясий жана тарыхый жагдайлардан улам чечилбей калды.

Алай жүрүшүндө төмөнкүдөй жыйынтыктарга жетиштик:

1) Тоо тилкесин мекендеген кара кыргыздар баш ийдирилип, алардын ортосуна орус башкармасы дайындалды, аларга зекет чегерилип, Гүлчө-Алай жолун куруу милдеттендирилди. Эч кимдин бийлигин тоотпогон бу көчмөндөр эми орустардын букарасы...

2) Биздин Кашкардагы чек арабыздын абалы такталды...

4) Мурда Европа таптакыр билбеген өлкөлөр ачылды, болгондо да картага 25 миң чарчы чакырымга жакын жер түшүрүлдү...

8) Табигый-тарыхый изилдөөлөр жүргүзүлүп, жаныбарлар жана өсүмдүктөр дүйнөсүнөн үлгүлөр чогултулду...».

2. Курманжан датканын Фергана аскер губернатору М. Ионовго жазган катынан:

«...Ферганадагы мусулман мамлекети (Кокон хандыгы – *авт.*) Орусияга баш ийбей турган кезде мен Сиздер менен күрөшүп жана талашып-тартышып жүрдүм. Ошол кезде бир генерал (М. Д. Скобелев – *авт.*) Алайга келди. Генерал мени жылуу кабыл алып, сылык мамиле жасады. Мен ыраазы болуп калдым...

Мына эми азыркы тынч мезгилде мындай деп айткым келет: Менин бүт элим, өзүм да жана туугандарым да эч качан Силерге каршы чыкпайбыз. Биз тараптан эч кандай жамандык кылынбайт. Эгерде менин элим жаман иш кыла турган болсо жана чыккынчылык кылса, анда мен күнөөлүүнү барып турган оор жаза менен жазалаймын, ал эми өзүм болсом өмүрүм өткөнчө азап тартып жүрүп өтөмүн.

Маматбай кызы Курманжан датка».

Жыйынтыктап айтканда, Орусиянын Фергана өрөөнүн басып алышы, ички (Кокон хандыгындагы эзүү) жана тышкы себептер (1868–1873-жж. орус-кытай, орус-кашкар келишимдери) менен шартталган; Орусиянын Түштүк Кыргызстанды каратуусу өзүнүн кандуулугу менен айырмаланып, 1873–1876-жж. элдик кыймыл менен тыкыс байланышта өткөн; 1873–1876-жж. элдик кыймыл адегенде (1873–1874-жж.) Кокон хандыгына каршы багытталып, экинчи баскычында анын социалдык курамы кеңейип, прогрессивдүү элдик-боштондук мүнөзгө өсүп чыккан. Бул кыймылда Искак Асан уулу Полот хан элдик баатыр жана мамлекеттик ишмер катары таанылган; Орусиянын Кыргызстандын түштүгүн каратуусу тикеден-тике басып алуучулук мүнөздө өткөн.

1873–1876-жж. элдик кыймылдардын аякталышы жана Алай кыргыздарынын 1876-ж. аягында орус букаралыгын таануусу менен Түштүк Кыргызстан Орусияга биротоло караган.

Кыргызстандын Орусияга каратылышынын тарыхый мааниси чоң:

– Кыргызстанды Англиянын же артта калган чыгыш мамлекеттеринин биринин басып алуу коркунучу жоюлган;

Курманжан датка

сып турууга өз үлүшүн кошкон. Алардын биримдиги аркылуу Кокон хандыгына көз каранды болбоого умтулган. Мындай аракет орус аскерлери Фергана аймагына кирип келгенде да байкалган. Бирок саясий кырдаалды түшүнгөндүктөн, 1876-ж. алайлык кыргыздар Орусияга кошулгандыгын билдирген. Падышалык бийлик Курманжанга **полковник** чинин берген.

– орусиялык административдик-саясий башкаруунун киргизилиши менен уруу башчыларынын укумдан-тукумга өткөн катаал бийлиги өз таасирин жогото баштаган. Уруулар арасындагы кандуу кармаштар токтогон;

– тоолуу аймактын экономикасынын өнүгүшүнө, капиталисттик мамилелердин калыптанышына, калктын санынын өсүшүнө жана социалдык жиктелишине өбөлгө түзүлгөн;

– калктын отурукташуусу тездеген, айыл-кыштактар, шаарлар пайда болуп, натуралдык чарбалар рыноктук мамилелерге ылайыкташа баштаган.

Кыргызстандын Орусияга каратылышы боюнча окумуштуу тарыхчылардын пикирлери:

1. Б. Ж. Жамгырчинов:

«...XIX к. 50–60-жж. Кыргызстан Орусиянын курамына өз ыктыяры менен кирген».

2. С. Т. Табышалиев, В. М. Плоских, К. У. Үсөнбаев:

«...Түндүк кыргыздар Орусиянын букаралыгына өз ыктыяры менен өткөн, ал эми Түштүк Кыргызстанды падышачылык басып алган».

СУРООЛОР:

1. Түштүк Кыргызстандын коомдук саясий абалы Түндүк Кыргызстандыкынан эмнеси менен айырмаланган?
2. Элдик кыймылдын чыгышына жана күчөшүнө эмне себеп болгон?
3. Искак Асан уулу Полот хан жөнүндө айтып бергиле.
4. 1873–1876-жж. кыймылга мүнөздөмө бергиле.
5. Алайлык кыргыздарды каратууда кандай өзгөчөлүктөр болгон?
6. Курманжан датка жөнүндө эмне билесиңер?
7. Кыргызстандын түндүгү менен түштүгүнүн Орусияга каратылышында кандай айырмачылыктар болгон?
8. Кыргызстандын Орусияга каратылышынын тарыхый мааниси кандай?

§ 4. КЫРГЫЗСТАНДАГЫ УЛУТТУК-БОШТОНДУК КҮРӨШ

Анжиян көтөрүлүшү Бул көтөрүлүш XIX к. аягындагы Орто Азиядагы эң ири көтөрүлүш катары тарыхка кирген. Көтөрүлүштүн негизги себеби падышалыктын колониялык саясаты, орус администрациясынын эзүүсүнүн, улуттук жана социалдык теңсиздиктин күчөшү болгон.

Көтөрүлүшкө кыргыз, өзбек, тажик улуттарынын өкүлдөрү, калктын ар түрдүү социалдык катмарлары катышкан. Кыймылга дин кызматкеринин жетекчилик кылышы, диний ураан, чакырыктарынын болушу мыйзам ченемдүү көрүнүш болгон. Анткени бул чөлкөмдүн негизги калкы көп кылымдардан бери эле ислам динин тутуп, бул дин калктын калың катмарынын аңсезимине терең сиңген. Көтөрүлүшкө катышкандардын бардыгы өздөрүн мусулманмын деп эсептешкен. Бул үчүн көтөрүлүштү реакциячыл кыймыл катары кароого эч негиз жок. *Көтөрүлүш көпчүлүк элдин мүдөөсүн, кызыкчылыктарын коргогон. Улуттук эзүүгө, теңсиздикке каршы багытталып, элдик, улуттук-боштондук мүнөздө болгон.*

Анжиян көтөрүлүшү 1898-ж. май айында башталган. 17-май күнү кечке маал Тажик (Миң-Дөбө) кыштагына 200дөй өзбектер, кыргыздар чогулган. Аларга ушул кыштактын эшени Мадали Дүкчи (ийикчи) эшен жолбашчылык кылган.

Мадали Дүкчи-Эшен (1858–1898-жж.) – Анжиян көтөрүлүшүнүн жетекчиси. Маргалаң уездиндеги Миң-Дөбө кыштагында кедейдин үй-бүлөсүндө туулган. Анын атасы Мукамбет Сабырдын 5 танап жери болуп, ийик жасоочу экен. Ал устачылыкты Мадали да үйрөнөт. Жаш кезинен бай эшен Султанкан Төрөнүн кол алдында малай болуп иштеген. Акырындап эшендин таалимин алып, анын жолун улаган мурит, анан калпа болот. 1882-ж. эшен Султанкан Төрө өлгөндөн кийин анын ордун Мадали басат. Ал 1887-ж. Мекееге ажыга барып, орто азиялык Мукамбек Муккиддин «Накша-бенду» диний уюмунун эшени болот.

Чоң дин кызматкери катары ал көп мал, азык-түлүк, буюм, акчаны садага-зекет катары алган. Ал карамагына 40тан ашык мурит, 30

кызматчы малай кармап, алар болсо эшендин атагын чыгарып, эл ичинде анын кадыр-баркын, таасирин күчөтүшкөн.

Көтөрүлүшчүлөр Анжиянга бет алышып, калааны бөлөк аймактар менен байланыштырган телеграф зымдарын кыркып салышкан. Жолдон аларга Кутчу, Кара-Коргон ж. б. кыштактардын калкы да кошулат. Аз убакыттын ичинде көтөрүлүшкө чыккандардын саны 2000ге жеткен. Түнкү саат үчкө жакын көтөрүлүшчүлөр Анжиянга келишип, 20-Түркстан линиялык батальонунун эки ротасы турган лагерге кол салышкан. Бирок күчтөр тең эмес эле. Курал-жарагы начар көтөрүлүшчүлөр мыкты даярдыгы бар, жакшы куралданган орус аскерлеринен женилип, чегинүүгө мажбур болушкан. Айыгышкан кармашта 20дан ашуун падыша солдаттары жана офицерлери өлтүрүлгөн. Көтөрүлүшчүлөр да көп жоготууларга учурап, Кара-Дарыядан өтүп, Хаким-Абадга чегинишкен. 20-майда Анжияндан 90 чакырым алыстыктагы Чарбак кыштагында көтөрүлүштүн жолбашчысы Мадали колго түшүрүлүп, 12-июнда дарга асылган.

Көтөрүлүш токтобостон Фергана өрөөнүнө жайылган. Ага Анжиян, Маргалаң, Ош жана Наманган уездеринин калкы активдүү катышкан. Миң-дөбөлүктөр толкундай баштаган күнү Ноокат аймагындагы Ак-Терек деген жерге Ош уездине караштуу Каракол-Сай, Тамчы-Булак, Жапалак айылдарынан 300дөй киши жыйналган. Бир дагы мылтыгы жок, жалаң союл, таяк, бычак менен куралданган алар Оштогу аскер гарнизонуна кол салмак болушкан. Буларга **Оморбек Алым уулу** жетекчилик кылмак. Бирок мурдагы болуш Карабек Ош уездинин начальнигине бул жөнүндө кабарлап койгон. Көп убакыт өтпөй Оморбек Алим уулу жана анын жардамчысы Сатыбай Ракымбай уулу кармалган. Бардыгы болуп 53 адам камакка алынган.

Суусамыр болушундагы Кетмен-Төбөдө да падышалык бийликке каршы күрөштү баштоо үчүн эл чогула баштаган. Алардын башында **Шадыбек Шергазы уулу** турган. Алар Анжиян тарапта башталган көтөрүлүшкө кошулууга камынышкан. Буларга каршы жүздөн ашуун куралдуу отряд жиберилип, алар Шадыбек баштаган 50дөн ашык адамды кармап Наманганга айдап келишкен. Шадыбек Шергазы уулу адегенде өлүм жазасына тартылмай болуп, кийин өмүр бою сүргүнгө айдалган. Анын жардамчылары Үмөталы Багышбек уулу жана Төлөбай Бешкемпир уулу жыйырма жылдык мөөнөткө сүргүнгө кесилет. Булардан тышкары дагы 54 адам жети жылга Сибирге айдалган. Алардын ичинде касташкан душмандарынын жалаасы менен кармалган атактуу акын **Токтогул Сатылганов** да болгон.

Ошентип, көрүнүктүү жетекчиси жана биримдиги жок көтөрүлүш майда топторго бөлүнүп, кенири кулач жая албай, тез эле басылып калган.

Көтөрүлүштү басуу үчүн Түркстандын аскер күчтөрүнүн атайын отряддары арбын жөнөтүлгөн. Бардыгы болуп 777 киши

камалып, 415и сот жообуна тартылган. 18 киши дарга асылып, 362 адам өлүм жазасынын ордуна узак убакытка сүргүнгө айдалган.

Жеңилип калганына карабастан бул көтөрүлүш падышалыктын Түркстандагы колониялык, улутчул саясатына каршы багытталган алгачкы күрөш болгон. Көтөрүлгөн эл көз карандысыздык үчүн күрөшкөн. Жеңилгенине карабастан элдин эркиндикке болгон умтулуусу күчөгөн.

ДОКУМЕНТТҮҮ МАТЕРИАЛ

Түркстан аскердик-округдук соттун аскер прокурорунун Анжиян көтөрүлүшү жөнүндөгү билдирүүсүнөн. 1898-ж.

«...Жергиликтүү башкаруучулар өзүлөрүнүн болуштарын, старчындарын, элүүбашыларын жана элдик сотторун (бийлерин) эркин шайлоо үчүн шайлоо укугун берген орус өкмөтүнүн ишенимин акташпады... 18-майга караган кесепеттүү түндөгү кайгылуу окуялар кимдин ким экендигин көрсөттү: улуу Орусиянын алдында парзын сезген жергиликтүү үч гана киши табылды... Алар – Оштун оёз башчысына атайы кол салганы жатканын айтып берген Карабек Асан уулу, жашырын козголончулар жөнүндө Маргалаң оёз башчысына билдирген Абды Кадыр, миң-төбөлүк эшен Мукамбетаалы, баштаганы жаткан балекек жөнүндө асакелик приставга билдирген Низаметдин Максут. Кийинкиси гана болуш болучу...

Жергиликтүүлөргө карата шайлоону киргизүү зыяндуу деп эсептейм...

Көтөрүлүштүн себеби... тиги же бу орус башкаруучусунун аракеттеринин кесепетинен эмес, тиги же бул башкаруу чараларын көрүүдө өзгөчө мамилени талап кылган бирдеги бүт аймакка карата мамлекеттик саясаттын жалпы багытында тамырлап жатат...».

Туткундалган көтөрүлүшчүлөр (бурчтагысы жол башчысы). 1898-ж.

1916-жылдагы көтөрүлүш

Түркстанды орусташтыруу – колониялык-улутчул саясаттын негизи катары XX к. башында мурдагыдан да күч алган. Буга 1911-ж. 31-октябрындагы чөлкөмдүн генерал-губернаторунун областтык аскер губернаторлорго: «Жергиликтүү эл бизди келечектеги орус дыйкандарынын ишин жасай турган материал катары кызыктырат, ошондуктан аларга бүт орустарды сыйлоону канына синдирүү керек, эгерде кимде-ким баш ийгиси келбесе жеринен ажырап, жакырчылыктан өлөт же Орусия алар менен кош айтышат», – деген көрсөтмөсү күбө.

Көтөрүлүштүн негиги себептеринин бири орус дыйкандарынын көп санда көчүп келүүсү жана аларды отурукташтырууда кыргыздарга карата зомбулуктун күчөшү болгон. Орус дыйкандарын борбордук бөлүктөн көчүрүү иштерине 1896–1916-жж. эле 237 млн 310 миң 236 рубль жумшалган. 1916-ж. Түркстанда жалпы калктын 6 пайызын түзгөн орустарга айдоо үчүн жарамдуу жердин 57,7 пайызы берилген. Ал эми калктын 94 пайызын түзгөн жергиликтүү эл жарамдуу жердин 42,4 пайызына гана ээ болгон.

Келгин дыйкандар кыргыздарды адам катары көрбөй, суунун башын ээлеп алышып, кыргыздарга суу бербей, аларды жерлерин таштап кетүүгө аргасыз кылышкан. Соода-сатык мамилелеринде да орустар кыргыздардын жакырчылыгынан пайдаланып, алардан күзүндөгү козуну 80 тыйынга, торпокту 1–1,5 сомго сатып алышкан. Жергиликтүү калктын малын ар кандай шылтоолор менен тартып алышкан учурлар көбөйгөн.

Падышалык бийлик жергиликтүү элдин каршылыгынын алдын алып Түркстандагы куралдуу күчтөрдөн тышкары келгин дыйкандарды да куралдандыра баштаган. 1891-ж. 29-ноябрда эле падыша өкмөтү келгин дыйкандарды куралдандыруу жөнүндөгү документти бекиткен. Келгин дыйкандарга таратып берүү үчүн Сыр-Дарыя областы 1500 мылтык алган. Орус дыйкандарын куралдандыруу Анжиян көтөрүлүшүнөн кийин күчөгөн. Ошол 1898-ж. Жети-Суу областында келгиндерге 300 мылтык ок-дарысы менен таратылган. 1901-ж. маалымат боюнча Түркстанда келгин дыйкандардын колунда 18,7 миң мылтык ок-дарысы менен болгон. 1916-ж. көтөрүлүштүн алдында Жети-Суу областындагы келгин дыйкандардын 43 пайызы куралданган. Демек, кары-картаң, бала-чакадан башка курал алып жүрүүгө жараган келгиндер толук куралданган эле. Өз жери үчүн күрөшкөн кыргыздарды атып салуу адаттагы көрүнүш болуп калган.

1914-ж. башталган дүйнөлүк биринчи согуш, согушка Орусиянын катышуусу ансыз деле эзилип, кыйналып турган колониялык элдин башына түшкөн мүшкүл болгон. Кыргыздар да жалпы элге түшкөн кыйынчылыктан четте калбастан согушка акча, кийим-кече, атчан аскерлер үчүн кыргыз жылкыларын жөнөтүп турган. Падышанын 1916-ж. 25-июнундагы Түркстандын элдеринен согуштук коргонуу жумуштарына алуу жөнүндөгү

указы ансыз да падышалыктын эзүүсүнө, кемсинтүүлөрүнө, жеринен ажырагандыгына аран чыдаган элди биротоло дүрбөткөн.

Падышанын жогорудагы буйругу боюнча Түркстандын Сыр-Дарыя областы 60 миң, Самарканд областы – 32470, Фергана областы – 51233, Жети-Суу областы – 43 миң кишини жөнөтүүгө милдеттендирилген.

Мурдатан эле колониялык эзүүнүн запкысы жанына баткан эл эми колго курал алып, ачыктан-ачык боштондук күрөшкө көтөрүлүүгө аргасыз болгон.

Көтөрүлүш 1916-ж. 4-июлда Самарканд областынын Кожент шаарында башталып, тез арада Сыр-Дарыя, Фергана областтарына тараган. Фергана областындагы июль айындагы көтөрүлүшкө кыргыздар активдүү катышкан. Анжиян уездинин калкы чечкиндүү аракеттер менен падышанын указын аткаруудан ачык эле баш тартышып, атайын түзүлгөн тизмелерди жок кылышкан. Бийлик өкүлдөрүнө, падыша чиновниктерине кол салышкан. Көтөрүлүшкө Кокон, Наманган уезддериндеги тоолук кыргыздар да активдүү катышышкан. Наманган уездиндеги көтөрүлүшкө **Таласбай Алыбаев** жетекчилик кылган.

Боштондук кыймылы Кетмен-Төбөгө, Чаткалга, Тогуз-Торо өрөөндөрүнө тараган. Ош уездиндеги көтөрүлүш Сулайман тоосунун этегиндеги 10 миндей адам катышкан жыйын менен июлдун башында башталган. Өзгөндөгү көтөрүлүш да курч мүнөздө өткөн. Август айына карата Кыргызстандын түштүгүнүн көпчүлүк бөлүгү көтөрүлүшкө тартылган.

Кыргызстандын түндүгүндөгү көтөрүлүш Түркстандын башка чөлкөмдөрүндөгү толкундоолордон айырмаланып, өтө курч мүнөздө болгон. Бул жакта элдик кыймыл мыкты куралданган падыша аскерлери менен куралдуу кагылышуу деңгээлинде өткөн. Көтөрүлүшкө кыргыз эли менен катар бул аймакта жашаган башка элдердин көпчүлүгү – казактар, уйгурлар, дунгандар ж. б. катышкан.

Жети-Суу областынын ар кыл элинин өкүлдөрү катышкан алгачкы жыйын 10-июлда Каркыра жарманкесине жакын Каман-Карагай деген жерде өтөт. Кенешмеде аскерге киши бербөө, керек болсо колго курал алып падыша бийлигине каршы күрөшүү жөнүндө чечим кабыл алынган.

Көтөрүлүш июль айында башталып, августта күч алган. Түндүк Кыргызстанда алгачкылардан болуп куралдуу көтөрүлүшкө кеминдик кыргыздар чыгышкан. Бул көтөрүлүштүн жетекчиси катары манап **Мөкүш Шабдан уулу** хан көтөрүлгөн. Жергиликтүү элдин өз жериндеги феодалдык төбөлдөрдү хан көтөрүп өздөрүнө жетекчи кылышы элдин ан-сезимине сиңген салты менен байланыштуу болгон. Колониялык саясаттын азабын тарткан кыргыз элинин көпчүлүк төбөлдөрү кыйын кезеңде эл менен бирге болушкан.

8-августта Токмокко жанаша жашаган айылдардын калкы көтөрүлгөн. 9-августта **Ыбрайым Төлө уулу** жетектеген көтөрүлүш-

Канат хан.

чүлөрдүн чакан тобу Ысык-Көлгө бара жаткан аскерлердин жолун тороп, 178 мылтык жана 30 миңден ашуун ок дары жүктөлгөн арабаны колго түшүрүп алган.

Ошол эле учурда Сарыбагыш жана Атаке болуштуктарында чыккан көтөрүлүшчүлөр Кеминдеги Новороссийское кыштагын, казак-орустардын Самсоновка станциясын камалаган. Август айынын орто ченинде көтөрүлүш Пишпек уездинин 12 болуштугун кучагына алат. Ысык-Көлдө, Таласта да көтөрүлүшчүлөр күч алат.

Көтөрүлүшкө Тенир-Тоодогу кыргыздар да активдүү катышкан. Кочкор өрөөнү бул жактагы көтөрүлүштүн чордонуна айланат. Көтөрүлүшчүлөр болуш **Канат Убуке уулун** хан көтөрүп, өздөрүнө башчы кылып шайлашкан жана ага баш ийүүгө ант беришкен.

Ал 30–40тай барданке, бинтон, кош ооз түтөтмө мылтык, негизинен шыргыйдан жасалган найза, айбалта менен куралданган 2–3 миңдей аскери менен август айынын башында Кочкордон Шамшынын бели аркылуу Чүйгө аттанган.

Канат хандын стратегиялык урушту так билген, саясий жетекчилик кыла турган билимдүү адамы болгон эмес. Ага кенешчи улутчул манаптар, каапырды өлтүрсөң бейишке чыгасын деген молдолор болгон. Канаттын аскерлери Чүйгө түшүп туш келгент орус кыштактарына кыргын салган. Анын аскерлери адегенде эски Токмокту каратып, чоң Токмок шаарын 13-22-августта, он күндөй камоого алган.

Көтөрүлүшчүлөр Алматы менен Ташкенттен келген 1600дөй орус аскерлеринин соккусунан көп жоготууларга учурап, туруштук бере албай чегинүүгө аргасыз болгон.

Көл кылаасындагы көтөрүлүш да өтө курч мүнөздө өткөндүгү менен айырмаланган. Бул жактагы көтөрүлүш 5-августта башталып, 10-августта бүткүл Ысык-Көл ойдуңун, Каркыраны кучагына алат. Каркырадагы көтөрүлүштө кыргыздар, казактар, уйгурлар жана дунгандар ал жактагы 500 дөн ашуун дүкөнчөлөрдү талкалашкан. 11-августта кыргыздар менен дунгандар биргелешип Караколго чабуул коюшкан. 13–14-августта көтөрүлүшкө Челпек, Бөрүбаш айылдарындагы сарт-калмактар да активдүү катышышкан.

Көтөрүлүштүн басылышы жана тарыхый мааниси

Көтөрүлүш башталаары менен эле анын Түркстанга тарашынан корккон падыша өкмөтү согушуп жаткан армиядан генерал А. Н. Куропаткинди чакыртып, аны Түркстандын генерал-

губернаторлугуна дайындаган. 1916-ж. 17-июлунда Түркстанда согуштук абал жарыяланып, согуш министринин буйругу менен Түркстанга 11 батальон, 3300 казак-орус жөнөтүлгөн.

Падыша өкмөтү Сыр-Дарыя, Самарканд, Фергана областтарындагы көтөрүлүштөрдү июль айынын аягында басып коюуга жетишкен. Жети-Суу областы жогорку областтардан келгин дыйкандардын көптүгү, ошого жараша жергиликтүү элдин келгиндер тарабынан көбүрөөк кордук көрүп, жер-суу маселесинин өтө курчуп кеткендиги менен өзгөчөлөнүп турган. Жети-Сууда көтөрүлүш башка областтардагы козголоңдор басылып калганда башталгандыктан, орус төбөлдөрү Түркстандагы куралдуу күчтөрдүн баарын аталган областагы көтөрүлүштү басууга жумшаган. Жалпысынан алганда Жети-Суудагы көтөрүлүштү басуу үчүн Түркстан генерал-губернаторлугунун аймагынан күчтүү куралданган 6530 аскер келген, алардын 1105и атчан аскерлер болгон. Кийинчерээк согуш министринин буйругу менен дүйнөлүк биринчи согушта согушуп жаткан аскерлерден 2 казак-орус полку, 240 атчан чалгынчылар, 16 замбирек жана 47 пулемет кошумча жөнөтүлгөн. Мындан тышкары келгин дыйкандардын 43 пайызы буга чейин эле куралдандырылганын айтканбыз. 1916-ж. 15-августунда Жети-Суу областынын аскер-губернатору М. А. Фильбаум көтөрүлүшчүлөрдү басуу үчүн орус дыйкандарынан атчан жана жөө кошуундарды түзүү жөнүндө көрсөтмө берген. Түркстандын генерал-губернатору А. Н. Куропаткин көтөрүлүшчүлөрдү жазалоону жеңилдетүү үчүн 1916-ж. 12-августунда убактылуу аскер талаа сотторун түзүүгө буйрук берген.

Айры, чалгы, найза, кылыч, союл, барданке, бараң, бир аз мылтык менен куралданып, чаржайыт көтөрүлгөн элди басып коюш орус аскерлери үчүн анчалык кыйынчылыкка турган эмес. Кыргызстандын ар кайсы чөлкөмүндө чыккан көтөрүлүштөрдү мыкты куралданып, согуш тактикасына үйрөнгөн казак-орустар өтө канкордук менен жазалап, кыйратып турган.

Августтун аягында Пржевальскиден (Каракол) анча алыс эмес жерде көтөрүлүшчүлөр менен жазалоочулардын ортосунда акыркы ири салгылашуу болгон. 21-августта бул жерде 4 миңдей көтөрүлүшчү оң, сол канат болуп душманга бир нече ирет чабуул коюшкан. Ал эми 28-августта Түптөгү салгылашууга 7 миңден ашуун көтөрүлүшчүлөр катышкан. Сентябрь айында падыша аскерлери менен майда кагылышуулар гана болбосо, көтөрүлүш негизинен жеңилген.

Падыша өкмөтү көтөрүлүшчүлөрдү аёсуз басууга, жергиликтүү элди кырып-жоюп, мал-мүлкүн тоноп, айылдарын өрттөөгө көрсөтмө берген. Келгин дыйкандарга көтөрүлүштүн натыйжасындагы чыгымдарын көтөрүлүшчүлөрдүн мал-мүлкү аркылуу толуктап алууга уруксат берген. Ал эми аскер-талаа соттору көтөрүлүшкө катышкандарды атууга өкүм чыгарышып, ошо замат өкүмдү аткарып турган.

Жазалоочу отряд жана аларга жардам берген келгин дыйкандар көтөрүлүшчүлөрдү гана эмес, көтөрүлүшкө катышпаган

тынч элди, кары-картан, жаш балдарды, аялдарды кыргызга учураткан. Мисалы, Беловодскидеги 500дөн ашуун кыргыздарды көтөрүлүшкө катыштынар деп сарайга камашып, эртеси баарын мыкаачылык менен өрттөп өлтүрүшкөн. Ушундай эле окуя Ысык-Көлдүн башындагы Теплоключенка айылында болуп, 500дөй киши өлтүрүлүп, 100дөн ашык адамдын өлүгү Ак-Суу суусуна ыргытылган. Пржевальск шаарындагы жергиликтүү 700 дунгандан 6 гана киши тирүү калган.

Тукум курут болуп кырылып калуудан чочулаган кыргыздар сентябрдын аягынан баштап, өз жерин таштап, баш маана издеп Кытайды көздөй үркүшкөн. Жан далбаса кылып колуна тийген буюмдарын, талануудан калган малын айдап, азып-тозуп качкан кыргыздарды жазалоочу отряд менен келгин дыйкандардын кошуундары сая кууп жеткен жерден кырып, малмүлкүн талап жүрүп отурушкан. Үркүн кыш мезгилине туура келип, далай адамдар ак кар, көк муз баскан белдерден өтө албай кыргызга учураган.

Кытайлык маалыматтар боюнча Жети-Суу областынан 164 миң адам качып, алардын 130 миңи кыргыздар болгон. 1916-ж. көтөрүлүштө 200 миңге жакын кыргыздар өлүп, Түндүк Кыргызстандын калкы 41,4 пайызга азайган.

Ошентип кыргыздардын улуттук боштондук күрөшү жеңилүүгө учурап, жырткычтык менен басылган. Бирок жеңилүү менен аяктагандыгына карабастан көтөрүлүштүн тарыхый мааниси чоң. Түркстандагы колонизатордук саясаты үчүн падыша өкмөтү жергиликтүү элден сокку жеди. Ар түрдүү улуттагы элдер биргелешип улуттук эзүүгө каршы күрөшкө чыгышаарын түшүнүштү.

Жыйынтыктап айтканда, падышалыктын улутчул-колониялык саясаты, ар түркүн алык-салыктардын күчөшү эл ичинде падышалык бийликке каршы нааразычылыкты күчөтүп, улуттук-боштондук күрөшкө алып келген. XIX к. аягындагы Түркстан элдеринин күрөшүнүн алгачкысы жана эң ириси Анжиян көтөрүлүшү эле. Бул көтөрүлүш мүнөзү жагынан элдик, улуттук-боштондук кыймыл болгон. Женилип калганына карабастан көтөрүлүш улуттук аң-сезимдин өнүгүшүнө, жаңы кубаттуу боштондук күрөшүнүн бышып жетилишине түрткү болгон.

1916-ж. көтөрүлүш – Кыргызстандагы ири улуттук-боштондук кыймыл болуу менен кыргыз элинин коомдук-саясий турмушундагы эң маанилүү окуялардан болгон. Көтөрүлүшкө кыргыздардан тышкары жергиликтүү элдердин өкүлдөрү катышкан. Көтөрүлүш женилип, өтө мыкаачылык жол менен басылганына карабастан Түркстан чөлкөмүндөгү колониялык бийликти кыйла бошондоткон.

Эл эркиндик үчүн күрөштүн болуп көрбөгөндөй тажрыйбасына ээ болгон. *Кыргыз элинин ата-бабадан мураска калган жерине толук ээ болууну, эркиндикти, теңдикти эңсеген бул курешуу Кыргызстан тарыхынын эң маанилүү барагы катары бааланат.*

Кыргыздардын улуттук-боштондук күрөшү боюнча тарыхчылардын пикирлери:

К. Үсөнбаев:

«Сенектик күчөп турганда илим дүйнөсүнө чалагайым кирише берүүнүн кесепетинен улам улуттук-боштондук күрөшү жокко чыгарылып, кыргыз эли кой оозунан чөп албаган кудайы момун, бар жеткени колониялык эзүүнүн бутасы болууга аран жараган мажүрөө калк катары мүнөздөлүп калган. Анын эркин мүнөз салттары изилдөөчүлөрдүн көз жаздымында калып, адис тарыхчыларга 1873–1876-жж. Кокон көтөрүлүшүнүн ... реакциячыл жана элге жат маңызы жөнүндөгү натура... ой-жоруулар танууланган».

Ж. Абдрахманов:

«Кыргыз калкынын негизги бөлүгүнүн өндүрүштүн негизги каражатынан – жерден, жайыттан жана суудан кол жууп калышы, аларды мүнкүрөткөн жакырдык, ачарчылыктан өлүү кадиксиздиги, кулактын, падышалык администратордун, сүткордун, байдын, манаптын ж.б.у. сыяктуулардын биргелешкен күчтөрүнүн эзүүсүнөн кутулууну эңсөө – 1916-ж. көтөрүлүштүн объективдүү өбөлгөлөрү мына ушундай болгон. Эмгекчи массалардын кыжырдануусу дары сакталган ороодой дүрт жарылууга даяр турган, бирок эл үчүн учкун керек эле. Кыргыздарды оорук жумуштарына алуу мына ошол «учкун» болгон...».

И. Кузьмин:

«1916-ж. көтөрүлүш «караңгы жана басмырланган» массанын козголоңу» болгон, анткени улуттук кыймыл үчүн шарттар болгон эмес».

Т. Рыскулов, Ж. Абдрахманов:

«Көтөрүлүштүн реакциячыл очоктору болгон эмес, манаптардын (Мөкүш Шабданов, Батыркан Ногоев, Канат Убыке уулу (Абукин), Султан Далбаев ж. б.) активдүү аракеттери элдик көтөрүлүштүн «бардык туземчилердин» кызыкчылыгына жооп берген. ...бардык орус чарбалары кулактык, колонизатордук мүнөздө болгон, ошондуктан көтөрүлүш «бардык орустарга каршы багытталган».

С. Т. Табышалиев, Ж. Жунушалиев, К. А. Токтомушев:

«Көтөрүлүш орустарга каршы кыймыл болуп, оруска каршы мүнөзгө ээ болгон».

А. Жумагулов:

«Манаптардын көтөрүлүшкө катышышын кыргыздардын улуттук-боштондук кыймылынын бир бөлүгү катары кароого болбойт».

Е. Л. Макаров:

«Көтөрүлүш башталганда эле женилери белгилүү болгон. Анын багыты кыргыз жана башка элдердин кызыкчылыгын көздөгөн эмес».

Ж. Жунушалиев, Е. Л. Макаров:

«Акыйкаттык үчүн жалпы элдик күрөш жанаша жашаган элдерге кайгы алып келген, көтөрүлүш кыргыз коому үчүн регрессивдүү көрүнүш болгон».

С. Т. Табышалиев, К. А. Токтомушев:

«Октябрь революциясына чейин кыргыз эли улут катары калыптана элек болгон. Ошондуктан көтөрүлүштү улуттук-боштондук кыймылы катары баалоого болбойт».

СУРООЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР:

1. Анжиян көтөрүлүшү жөнүндө эмнелерди айта аласыңар?
2. 1916-ж. көтөрүлүштүн себептери кайсылар?
3. Падышалыктын колонизатордук саясатынын күчөшү эмнеден көрүнгөн?
4. Көтөрүлүш качан башталып, кандайча жүргөн?
5. Түндүк Кыргызстандагы көтөрүлүштүн өзгөчөлүктөрү кайсылар?
6. Көтөрүлүш эмне үчүн жеңилген? Көтөрүлүшчүлөрдү кандайча жазалашкан?
7. Көтөрүлүштүн тарыхый маанисин айтып бергиле.
8. 1916-ж. көтөрүлүш жөнүндөгү окумуштуу-тарыхчылардын пикирлерин талдап көргүлө. Бул маселе боюнча эмне үчүн ар түрдүү, карама-каршы пикирлер айтылган?

КЫРГЫЗСТАНДА СОВЕТ БИЙЛИГИНИН ОРНОШУ ЖАНА ЧЫҢДАЛЫШЫ

§ 5. ПАДЫШАЛЫК БИЙЛИК КУЛАГАНДАН КИЙИНКИ САЯСИЙ КЫРДААЛ

Февраль революциясы Кыргызстанда *1917-ж. буржуазиялык-демократиялык февраль революциясы Орусияда жашаган бардык элдердин тарыхындагы эң маанилүү окуя болгон.* Анткени бул революция падышалык бийликти жоюп, элдерге саясий эркиндикти берген. Саясий партиялар подпольеден чыгып, басма сөз эркиндик алган. Революциянын демократиялык республиканы орнотуу, жерди мамлекеттештирүү, сегиз сааттык жумуш күнүн киргизүү жөнүндөгү идеялары Кыргызстандын элинин да мүдөөсүнө толук туура келген.

Февраль революциясынын жеңгендиги тууралуу кабар Кыргызстанга март айынын башында гана жеткен. Пишпек, Ош сыяктуу уезддик борборлордо, көмүр кендеринде, Чүй сугат тармагында ж. б. жумушчулар топтолгон жерлерде массалык митингдер, демонстрациялар болуп, аларда падыша бийликтерин жоюу, сегиз сааттык жумуш күнүн киргизүү, согушту токтотуу, саясий камактагыларды бошотуу жөнүндөгү талаптар коюлган.

11-мартта Пишпекте түрмөнүн алдында өткөн митингден кийин 130 саясий камактагылар, Караколдо 34 адам, 10-мартта Ош шаарында болгон митингден кийин 300 адам камактан бошотулган. Алардын ичинде 1916-ж. улуттук-боштондук кыймылга катышты деген күнөө менен камалган адамдар да болгон.

1917-ж. 6-мартта Кызыл-Кыя кениндеги шахтерлор жумушчу депутаттарынын Советин түзүшкөн. **16-мартта Сүлүктүдөгү шахтерлор өздөрүнүн Советин** шайлашкан. Жумушчулардын Советтери менен катар Кыргызстандын шаарларында жана аскердик бөлүктөрдө *солдат депутаттарынын Советтери* түзүлүп, алар жумушчу депутаттарынын Советтери менен бириге баштаган.

6–7-мартта Пишпекте, 14-мартта Ошто солдат депутаттарынын Советтери түзүлгөн, кийинчерээк Советтер Токмокто, Нарында, Пржевальскиде пайда болгон.

Убактылуу өкмөттү колдогон буржуазия менен феодалдар Советтер менен катар *Аткаруу комитеттери, Коомдук коопсуздук комитеттери* деп аталган өздөрүнүн бийлик органдарын түзө башташкан. Алар эми Убактылуу өкмөттүн атынан бийлик жүргүзө баштаган мурдагы падышалык администрациянын саясатын улантышкан.

7-мартта Пишпекте Аткаруу комитети түзүлүп, андагы көпчүлүк орунду буржуазиянын өкүлдөрү, падыша чиновниктери ээлеген. Ага меньшевиктер менен эсерлер кирген. Ушул өңдүү комитеттер Фергана областында, Ошто, кийинчерээк болуштуктар менен айыл-кыштактарда түзүлө баштап, ага мурдагы падыша чиновниктери, бай-манаптар, кулактар мүчө болушкан.

Февраль революциясы саясий эркиндикти берүү аркылуу Орусиянын тарыхында маанилүү роль ойногону менен жумушчулар менен дыйкандар эңсеген жер жана тынчтык, сегиз сааттык жумуш күнү жөнүндөгү негизги маселелерди чече алган эмес.

Улуттук башка региондор сыяктуу эле Орто Азияда, анын ичинде Кыргызстанда *падышалыктын улуттук-колониялык эзүүсү жоюлган эмес*. Ал тургай Убактылуу өкмөттүн башчысы **Керенский** Түркстанга колония катары гана мамиле жасаш керек деп кошумча көрсөтмө берген.

Түркстан крайында бийликте мурдагы эле генерал-губернатор Куропаткин калып, Убактылуу өкмөттүн комиссарынын милдетин аткарган. Областтар менен уезддерде мурдагы аскердик губернаторлор жана уезддин начальниктери өздөрүнүн башкаруу аппараттары менен бийлик жүргүзүп кала берген.

Түндүк Кыргызстанды камтыган Жети-Суу областынын комиссарлыгына Пржевальск уездинин келгиндерди жайгаштыруу башкармасынын мурдагы начальниги Шеболин дайындалган.

1916-ж. көтөрүлүштү басууда өзгөчөлөнгөн поручик Занемовский Пишпекке, Дряхлов Ошко, Ходосов Пржевальскиге уезддик комиссарлар болуп дайындалышкан. Алар эл арасында улуу дөөлөттүк, шовинисттик, улутчулдук саясатты улантышкан. Элдерди бири-бирине тукурууга аракеттенишкен.

Жергиликтүү калктын өкүлдөрү колониячыл эзүүнү жоюу жана улуттук теңчиликти орнотуу үчүн улуттук-боштондук мүнөздөгү күчтөрдү бириктирген уюмдарга бириге баштаган. Мисалы, **1917-ж. апрель айында Пишпекте Кыргыз коомдук комитети** түзүлгөн. Мындай комитеттер Түндүк Кыргызстандын башка шаарларында да пайда болуп, алардын башында мурда падышалыкка кызмат кылган манаптар менен байлар турушкан. Августта Ошто *Мусулман жумушчулары менен чайрикерлер депутаттарынын Совети* түзүлгөн. Бирок улуттук мүнөздөгү комитеттер өзүнүн уюшкандыгы жагынан алсыз болуп, олку-солку абалда турушкан. Ошентип, *Кыргызстанда Борбордук Орусиядан айырмаланып, жумушчулар менен солдаттар депутаттарынын Советтеринен, Убактылуу өкмөттүн комитеттеринен жана улуттук мүнөздөгү Кыргыз коомдук комитеттеринен турган үч бийлик түзүлгөн*. Булардын биргелешип башкарууга, өз ара байланыштарды бекемдөөгө кылган аракеттери жакшы натыйжа берген эмес. Чындыгында реалдуу бийлик Убактылуу өкмөттүн колунда болгон.

Орусияда буржуазиялык-демократиялык революция жеништүү аяктаганы менен өлкөдөгү социалдык-экономикалык маселелер

чечилген эмес. Эмгекчилер чыныгы эркиндикке жетишкен жок. Улантылып жаткан дүйнөлүк биринчи согуш, Убактылуу өкмөттүн элге каршы багытталган саясаты элдин абалын начарлаткан. Февраль революциясы Кыргызстан үчүн маанилүү болгон улуттук жана агрардык маселени чечкен жок.

1916-ж. көтөрүлүштүн натыйжасында Кыргызстандын чарбасынын бүлгүнгө учурашы, жергиликтүү элдин мал-мүлкүнөн ажырашы чарбалык *азык-түлүк кризисин* күчөткөн. Бул мезгилде өнөр жай өндүрүшүнүн көлөмүнүн кыскарышы жумушчулардын абалын да төмөндөткөн. Натыйжада Убактылуу өкмөттүн жүргүзүп жаткан саясатына нааразычылыктар күчөп, калкты тыл жумуштарына мобилизациялоодон баш тартууга үндөгөн чакырыктар менен чыгышкан.

Ушугул толкундоолордун натыйжасында Москвадагы «Проводник» жана «Тушно» фабрикаларынан 490 оштук кыргыздар, Минск губерниясында токой кыйып иштеп жүрүшкөн жумушчулардын чон тобу, Түркстан жана Сибирдеги ишканаларда иштеп жүрүшкөн тыл жумушчулары Убактылуу өкмөттүн уруксатысыз эле мекенине кайта башташкан. 1917-ж. күз айларына чейин 30 миң адам кайтып келген. Чүй сугат системасында иштеген жумушчулар да өз беттеринче иш таштоо менен тарап кетишкен. Ал жакка кайра 1000 жумушчуну жөнөтүү жөнүндөгү буйрук да аткарылбай, жиберилген 300 кишиден 120 жумушчу гана курулушка жөнөтүлгөн. Ал гана эмес ачкачылыкка кабылган кыргыздар жумушчулардын тамак-аш менен камсыз болуп турушуна да карабай курулушта иштөөдөн баш тартышкан. Тыл жумушчулары Убактылуу өкмөттүн саясатына каршы уюшкандык менен күрөш жүргүзүү максатын көздөп, 1917-ж. 2-июнда Ташкентте 800 адам катышкан чон жыйын өткөрүү менен *уюштуруу бюросун* түзүшөт. Жети-Суу областынын аскер губернатору 1917-ж. июнь айындагы докладында күрөштүн жаңы толкунунун жакындап келе жаткандыгын моюнга алган.

Орусияда падыша бийлигинин кулагандыгын уккан качкын кыргыздар Кытайдан өз мекенине кайта баштаган. Ал жактан да адам чыдагыс азаптарды көргөн кыргыздардын бир бөлүгү өзүнүн жерине кайтып келатып жолдо кырылган. 1917-ж. майына карата 64 миңдей адам өз мекенине кайтып келген. Алар жаңы өкмөт мурдагы жерлерибизди кайтарып берет, укуктарыбызды коргойт деген үмүттө болушкан. *Кайтып келген кыргыздардын таламдарын жумушчу жана солдат депутаттарынын Советтери гана жактаган.*

Ал эми Убактылуу өкмөттүн Түркстан комитети качкын элдин Ата Мекенине кайтып келүүсүнө тыюу салган токтом кабыл алган. Мунун натыйжасында орус кулактары кайтып келе жаткан ач жыланач, куралсыз кыргыздарды ар кайсы жерлерден тосуп алып тобу менен кырып салган учурлары болгон. Тирүү калгандарын өз чарбаларында бекер иштетишип, акырындык менен «козголоңчу» деген жалаа менен жок кылып турган. Убактылуу өкмөт кыргыздарга улуттук боштондук бермек турган, падышалыктын колониялык саясатын уланткан. 1916-ж. көтөрүлүштүн катышуучуларын жазалоону жана куугунтуктоону күчөткөн.

Кыргызстанда саясий
уюмдардын түзүлүшү

1917-ж. жазында жана жайында Кыргызстандын калкынын бардык катмарлары саясий турмушка активдүү тартыла баштаган. Март айында Сүлүктүдө, апрель-июнь айларында Пишпекте, Ошто жана Кызыл-Кыяда *социал-демократиялык топтор* түзүлгөн. Бул топторго киргендер өздөрүнүн жетекчилеринин саясий көз караштарын анык ажырата алган эмес. Булардын башында көбүнчө меньшевиктер менен эсерлер турган. Бул Кыргызстандын социалдык-экономикалык өнүгүшүнүн төмөндүгү, калктын саясий көз карашынын жетилбегендиги, большевиктердин санынын аздыгы, алардын таасиринин өтө эле начарлыгы менен түшүндүрүлгөн.

1917-ж. жайында Пишпекте Абдыкерим Сыдыковдун жетекчилиги астында «Алаш» улуттук партиясынын жергиликтүү бөлүмү түзүлгөн. Бул партия Казакстанда түзүлүп анын башында буржуазиялык-демократиялык багыттагы казах интеллигенциясынын Алихан Букейханов менен Ахмет Байтурсинов өндүү өкүлдөрү турган. Буга казак-кыргыз интеллигенциясынын өкүлдөрү, демократиялык маанайдагы майда буржуазия, байлар, жумушчулар менен дыйкандардын бир бөлүгү, дин кызматкерлери кирген. Улуттук «Алаш» партиясынын негизги максаты казак жана кыргыз элинин өз алдынча мамлекетин түзүү болгон. Бул партиянын жергиликтүү уюмдарын түзүүгө кыргыз интеллигенттеринен Эшеналы Арабаев, Касым Тыныстанов ж. б. активдүү катышышкан. «Алаш» партиясынын уюмдары негизинен Түндүк Кыргызстанда түзүлгөн. Бул партия 1920-ж. жоюлуп, анын прогрессивдүү өкүлдөрү Совет бийлигине кызмат кылган.

Кыргызстандын түштүгүндө болсо өзбек жана кыргыз байларынын жана мусулман дин кызматчыларынын, интеллигенциянын өкүлдөрүн бириктирген «Шуро-и-ислам» (Ислам кеңеши) партиясынын жергиликтүү уюму түзүлүп, бир кыйла таасирге ээ болгон. Партия март айында Ташкентте түзүлүп, буржуазиялык Орусиянын курамында Түркстандын улуттук-мусулмандык автономиясын түзүү максатын көздөгөн. Партиянын Кыргызстандагы жергиликтүү уюмун Таш Кудайбергенов жетектеген. Бул уюм «Кокон автономиясы» талкалангандан кийин (1918-ж.) жоюлган.

Кыргызстандын аймагында Социал-Туран партиясынын жергиликтүү уюмдарын түзүү аракети башталган. Ага соода буржуазиясы, мугалимдер жана окуучулар, котормочулар мүчө болушуп, партиянын өз алдынча бирдиктүү түрк мамлекетин түзүү максатын колдошкон. Партияга толук уюштурула элек кезинде эле контрреволюциячыл уюм катары тыюу салынган.

Кыргызстандын айыл-кыштактарындагы келгин орус дыйкандардын жана кыргыздардын арасында солчул эсерлер партиясынын таасири да чоң болгон. Анткени алар жерди теңдеп бөлүштүрүү идеясы менен чыгышып, эгерде бийликке келсе ар бир дыйканга 30 гектардан жер берүүгө убада берген. Ушуга байланыштуу жер-жерлерде бул партиянын уюмдары иштеген.

Аталган партиялардын бардыгы калктын түрдүү социалдык катмарларын өз тарабына кеңири тартууга аракеттенишип, саясий бийлик үчүн күрөшүшкөн. Буларды негизинен калктын бай, улутчул, диний катмарлары колдогон. Айрым адамдар бир эле мезгилде бир нече партиянын мүчөлөрү болушкан.

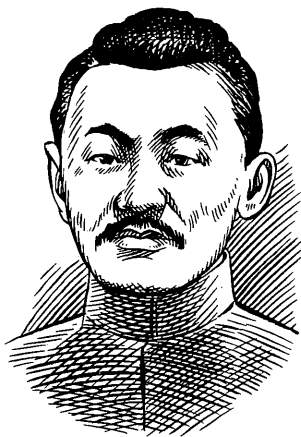
Ушул эле мезгилде карапайым калктын, эмгекчилердин түпкү кызыкчылыгын көздөгөн союздар да түзүлө баштаган. Алсак, **1917-ж. май айында** Пишпек уездиндеги кедей жана орто дыйкандарды бириктирген демократиялык уюм **«Букара» союзу** түзүлгөн.

«Букара» союзу – Пишпек уездиндеги кедей жана орто дыйкандарды бириктирген демократиялык уюм. 1917-ж. май айында **Имаш Көбөков** менен **Бакретдин Саипбаевдин** демилгеси боюнча интернационалдык негизде түзүлүп, ага кыргыздардан башка казак, татар ж.б. улуттагы кедей дыйкандар да киришкен. Уюмдун программасында эмгекчи элдин таламын коргоо, талапка ылайыктап кыргыз элинин саясий аң-сезимин көтөрүү, кыргыз коомчулугунун турмушун демократиялык негизде жөнгө салуу милдеттери каралган. Союздун уюштуруу съезди 1917-ж. 9–10-сентябрда Пишпекте өтүп, анын башкармасынын төрагалыгына **К. Сарыкулаков**, орун басарлыгына **И. Көбөков** шайланган. Ал съезде союздун *уставы* кабыл алынып, союздун алдында *кооперативдик керек-жарак коому* түзүлгөн. 1917-ж. күзүндө эле бул союзга Пишпек уездинен 7 миндей адам мүчө болгон. «Букара» союзу 1918-ж. май айында *Кыргыз пролетарларынын совети* болуп өзгөртүлгөн.

Булардан тышкары Кыргызстанда ар түрдүү адистиктеги жумушчуларды бириктирген союздар түзүлгөн. 1917-ж. жазында Пишпекте Чүй сугат тармагынын жумушчуларын, курулушта иштегендерди, кийим тигүүчүлөрдү бириктирген *Жумушчулар жана кол өнөрчүлөр союзу*, Кызыл-Кыя менен Сүлүктүдө *Жумушчу кенчилердин союзу*, кедей-кембагалдардын ири уюму *Жумушчулар менен чайрикерлердин союзу* түзүлгөн.

«Жумушчулар жана кол өнөрчүлөр союзу» – Совет өкмөтүн орнотуу үчүн болгон күрөштүн жылдарында Түндүк Кыргызстанда уюштурулган профсоюз уюму. Ал 1917-ж. Пишпекте *Кол өнөрчүлөр уюму* катары март айында калыптана баштап, апрелде союз болуп түзүлгөн. Анын максаты союздун мүчөлөрүнүн кесиптик кызыкчылыктарын жактоо менен өлкөнүн саясий жана экономикалык өнүгүшүнө жардам берүү болгон. Союзга негизинен шаардык жумушчулар менен кол өнөрчүлөр жана Чүй сугат тармагынын курулушчулары кирген. Бул союз Совет бийлигин бекемдөө үчүн күрөшкөн большевиктерге зор таяныч болгон.

Жумушчулар менен чайрикерлер союзу – Февраль революциясы жеңгенден кийин Кыргызстандын Ош уездинде түзүлгөн жергиликтүү жумушчулар менен айылдык кедейлердин уюму. Ага негизинен кыргыз, өзбек жумушчулары кирген. Союз пролетарчыл интернационалдык багытта турган. Анын демилгеси менен 1917-ж. 21-августта *Мусулман депутаттар совети*

Сарыкулаков Кожомурат (1892–1918-жж.) – Совет бийлигин орнотуу жана чыңдоо үчүн күрөшкө катышуучу. Пишпек уездиндеги Узун-Кыр болуштугунда (Кант району) туулган. 1911-ж. Верныйдагы гимназияны күмүш медаль менен бүтүргөн; 1911–1913-жж. Киевдеги Ыйык Владимир университетинин медицина, 1914–1917-жж. Казан университетинин укук факультеттеринде окуган. 1917-ж. Февраль революциясынан кийин Пишпекке келип, революциялык иштерге катышкан; 1917-ж. 9-сентябрда «Букара» союзунун төрагалыгына шайланган.

Кожомурат Сарыкулаков.

(кийин Ош мусулман жумушчулары менен чайрикерлер депутаттар совети деп аталган) шайланган. Улуттук жумушчулар союзу менен депутаттар Совети Кыргызстанда Совет бийлигин орнотууга жана чыңдоого активдүү катышышкан.

Бул саясий уюмдардын жетекчилиги менен демонстрацияларга, митингдерге чыккан эл эзилген улуттарга эркиндик берүү, империалисттик согушту токтотуу, дыйкандарга жер берүү, чарбанын бүлүнүүсүнө, ачарчылыкка каршы чараларды көрүү, сегиз сааттык жумуш күнүн белгилөө жана башка талаптарды коюшкан.

Убактылуу өкмөт бул маселелердин бирин дагы чечкен эмес. Натыйжада шаарларда, айыл-кыштактарда элдин нааразычылыгы күчөгөн. Революциялык толкундоолорго келгин орус дыйкандары, кыргыз кедей-кембагалдары активдүү тартыла баштаган.

1917-ж. февраль–октябрь айларында Кыргызстанда түзүлгөн татаал саясий кырдаалда негизги демилгени большевиктер колго алышкан.

Күз айларынан баштап Советтер Петроградда боло турган Советтердин Бүткүл Орусиялык II съездине карата даярдыктар көрүлүп, Сүлүктү Советинин төрагасы **Д. Деканов** жумушчулардын, **А. Фролов** солдаттардын атынан Советтердин Самарканд областтык конференциясында съездге делегат болуп шайланышкан. Алар шайлоочулардан бардык бийликти пролетариаттын колуна бериши, помещиктик жана жеке менчик жерлерди конфискациялоо, өндүрүштүн үстүнөн жумушчу контролун түзүү жана коомдук-саясий турмушту демократташтыруу жөнүндө накарды алышат.

Жыйынтыктап айтканда, Орусиядагы буржуазиялык-демократиялык революция анда жашаган бардык элдердин тарыхындагы маанилүү окуя болгон. Бул революция падышалык жеке бийликти жоюп, республикалык түзүлүшкө жол ачкан. Бирок

бир катар объективдүү жана субъективдүү шарттарга байланыштуу революция өзүнүн негизги максатына жеткен эмес. *Тынчтык, жер жана улут маселелери чечилбей, Орусиянын борборунда Кош бийлик, ал эми Кыргызстанда Үч бийлик орногон.* Көп өтпөй, жергиликтүү калктын саясий жактан баёолугунун, большевиктердин таасиринин начарлыгынын натыйжасында бул жакта түзүлгөн Советтер жана кыргыз улуттук комитеттери бийликти Убактылуу өкмөткө өткөрүп беришкен.

Убактылуу өкмөттүн элге каршы саясаты, дүйнөлүк согуштун күчөшү өлкөдөгү кризистик абалды тереңдетип, коомдун таптык жана саясий жиктелүүсүн, массанын активдүүлүгүн күчөткөн. Натыйжада Кыргызстанда да калктын бардык катмарларынын саясатка тартылышы күч алган, Кыргызстанда буржуазиялык, социал-демократиялык, улуттук-патриоттук жана улутчул мүнөздөгү саясий партиялар, уюмдар түзүлүп, калктын революциялык кыймылдарына жетекчилик жүргүзө башташкан. Массанын ичинде большевиктер партиясынын таасири күч алган.

СУРООЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР:

1. Буржуазиялык-демократиялык февраль революциясы Кыргызстанда кандайча өткөн?
2. Революциядан кийин эмне үчүн Кыргызстанда үч бийлик орногон?
3. Алгачкы Советтер эмне үчүн Кыргызстандын түштүгүндө түзүлгөн?
4. Эмне үчүн реалдуу бийлик Убактылуу өкмөттүн комитеттеринин колунда болгон?
5. Убактылуу өкмөттүн улут саясатына мүнөздөмө бергиле.
6. Февраль революциясынан кийин Кыргызстанда түзүлгөн саясий партияларды жана уюмдарды талдагыла.

§ 6. СОВЕТ БИЙЛИГИНИН ОРНОШУ ЖАНА ПРОЛЕТАРИАТ ДИКТАТУРАСЫНЫН ЧЫНДАЛЫШЫ

Кыргызстанда Совет бийлигин орнотуу

1917-ж. күзгө жакын Орусияда большевиктер партиясынын ролу жогорулай баштайт. Алардын таасиринин өскөндүгү өзгөчө Советтердин ишинде байкалган. Өлкөдө аскердик бийликти орнотууга аракет кылган корниловчулардын талкаланышы большевиктердин авторитетин көтөрүп, контрреволюциячыл күчтөрдү начарлаткан. Ушундай кырдаалда **В. И. Ленин** июль окуяларынан кийин убактылуу алынып салынган *«Бардык бийлик Советтерге!»* деген ураанды кайрадан койгон. Эми бул ураан эл массасын куралдуу көтөрүлүшкө, Убактылуу өкмөттү кулатууга, пролетариат диктатурасын орнотууга чакырган.

1917-ж. 24-октябрда (6-ноябрь) Петроградда куралдуу көтөрүлүш башталып, эртеси көтөрүлүшкө чыккан жумушчулар, солдаттар жана матростор борбордун маанилүү объектилерин ээлеп алышкан. **25-октябрда (7-ноябрь) эртең менен Аскердик-революциячыл комитет Убактылуу өкмөттүн кулагандыгы жөнүндө жарыялаган.**

Советтердин Бүткүл орусиялык II съезди В. И. Ленин башында турган жумушчу-дыйкандардын биринчи өкмөтүн – Эл Комиссарлар Советин шайлаган. Ушул мезгилден тарта большевиктер партиясы башкаруучу партияга айланган. Бул съезде **тынчтык** жана **жер** жөнүндөгү маселелер каралып, ушул эки маселе боюнча Совет мамлекетинин алгачкы декреттери кабыл алынган. **Тынчтык жөнүндөгү декрет** боюнча жалпы демократиялык тынчтык келишимин түзүү программасы иштелип чыккан.

Орусияда жашаган көп миллиондогон элдин мүдөөсүнө ылайык жерге болгон помещиктердин менчиги жоюлуп, аны мамлекеттин байлыгы катары дыйкандарга пайдалануу үчүн бекер берүү чечилген.

Кыргызстанда Совет бийлигин орнотуу өтө кыйын жана өзгөчө шарттарда жүргүзүлгөн. Өндүргүч күчтөрдүн начарлыгы, өнөр жай пролетариатынын аз санда болушу, большевиктер партиясынын таасиринин аздыгы, колониялык саясаттын натыйжасындагы кыргыздар менен орустардын ортосундагы кастык мамиле жаны бийликтин орношуна тескери таасирин тийгизген.

Кыргызстанга жакын *Ташкентте 1917-ж. 31-октябрда (13-ноябрь) Совет бийлигинин орношу* Орто Азияда, анын ичинде Кыргызстанда, Совет бийлигинин орношун тездеткен. Жумушчу, солдат жана дыйкан депутаттарынын крайлык III съезди **28-ноябрда Түркстандагы мамлекеттик бийликтин Эл Комиссарлар Советине өткөндүгүн таанып, жер-жерлердеги бийлик жумушчу, солдат жана дыйкан депутаттарынын колуна өткөндүгү жөнүндө чечим кабыл алган.**

Бул мезгилде Кыргызстандагы бийлик Убактылуу өкмөттүн колунда болгон. Ал эми жумушчу, солдат жана дыйкан депутаттарынын Советтеринде көпчүлүк орун меньшевиктер менен эсерлерге тиешелүү эле.

Кыргызстандын аймагында биринчи болуп Сүлүктү менен Кызыл-Кыяда Совет бийлиги жарыяланган. Кыргызстандын түштүгүндө Совет бийлигинин орношун тездетүүгө Советтердин Фергана областтык VI съезди чоң таасир тийгизген. Съезд 1917-ж. 6–7-декабрда болуп өтүп, анда большевиктер басымдуулук кылган жана алардын резолюциясы кабыл алынган. Съезде Фергана областында бийликти Советтердин колуна алуу маселеси чечилген. Ушундан кийин Фергана өрөөнүнүн бардык аймактарында Советтердин бийлиги орной баштаган. **1917-ж. декабрда Жалал-Абадда, 1918-ж. январда Ошто Совет бийлиги орногон.** Айыл-кыштактарда да Советтер уюшулуп бийликти өз колдоруна ала баштаган.

Кыргызстандын түндүгүндө Совет бийлиги адегенде Таласта 1917-ж. декабрдын башында орногон. Бул жерде Совет бийлигин орнотууга Ташкент – Олуя-Ата темир жолунун жумушчулары жана Олуя-Ата шаарындагы аскер гарнизону жардам көрсөтүшкөн.

Пишпек шаары Кыргызстандын түндүгүндө Совет бийлигин орнотууда чоң роль ойногон. 1917-ж. октябрь айында Пишпекте

ги большевиктер бирдиктүү уюмга бириге элек болчу. Алар дагы эле солчул эсерлер менен бирдикте иштеп жатышкан. Жумушчулардын, кол өнөрчүлөр менен солдаттардын, 1916-ж. көтөрүлүштөн жабыр тарткан кыргыз кедейлердин нааразычылыктарынын өсүшүнүн натыйжасында ноябрь–декабрь айларында Пишпекте революциячыл кыймылдар күч алып, аларда большевиктердин таасири күчөгөн. Күзүндө Пишпек уездинде большевиктердин жашырын топтору: башында жумушчу **А. И. Иваницын** турган Чүй сугат тармагынын курулушундагы топ, механик **И. С. Меркун** башында турган Пишпектеги жумушчулар тобу, **Г. И. Швец-Базарный** жетектеген солдаттар тобу түзүлгөн. Ошол эле мезгилде Пишпекте Кыргызстандагы алгачкы большевиктик улуттук топ түзүлүп, аны **Х. Хасанов, К. Сарыкулаков, И. Худайбергенов** жетектеген. Уезддеги бардык болуштуктардын дыйкандарынын арасында зор таасири бар «Букара» союзу большевиктердин негизги таянычын түзгөн.

Пишпек уездинде Совет бийлигин орнотуу контрреволюциячы күчтөрдүн каршылыгына дуушар болуп, курч мүнөздө өткөн. **1917-ж. 31-декабрында** Пишпектин Дубовый паркындагы 1000ден ашык киши катышкан митинг уезддеги революциялык окуялардын жүрүшүндө бурулуш учур болгон. Митинг большевиктер башында турган бардык революциячыл күчтөрдү чечкиндүү аракетке өтүү үчүн баш коштуруп, Кызыл Гвардия отряддарын түзүү жөнүндө чечим кабыл алган. **1918-ж. 1-январда** Пишпектин большевиктери жаны женишке ээ болуп, Пишпек Советинин аскердик жетекчилиги большевиктер менен алмаштырылган. Анын төрагалыгына большевик **Г. И. Швец-Базарный** шайланган. **1918-ж. 5-январында** *Пишпек уездинин Советтеринин съезди болуп, бул аймакта Совет бийлиги орногондугун жарыялаган.* Февралда Токмок шаарында бийлик Советтердин колуна өтүп, 300 адамдан турган Кызыл Гвардия түзүлгөн. Пишпек уездинде Совет бийлигинин орношу Жети-Суу областынын борбору Верный (азыркы Алматы) шаарында буржуазиянын бийлигин кулатууну бир кыйла жеңилдеткен. 3-мартта Верныйда Совет бийлигинин жеңиши областтын калган аймагында, анын ичинен Пржевальск уездинде да Совет бийлигин орнотууда чечүүчү мааниге ээ болгон.

Пржевальск жана Нарын аймагында да Совет бийлигин орнотуу курч кырдаалда өткөн. Бул жактагы эмгекчилер да Совет бийлигинин жеңишин кубаттап, Совет бийлигин орнотууга жардам берүүлөрүн сурап, Жети-Суу областтык жана Пишпек уездик Советтерге кайрылышкан. Нарын кыргыздарынын чакыруусу боюнча Токмоктон **Ф. Дубовицкий** командирлик кылган кызыл гвардиячылар келишип, мындагы контрреволюциячыл күчтөрдү, Кокон автономиялуу өкмөтүнүн куралдуу отрядынын калдыктарын талкалаган. *Нарын аймагынын Советтеринин съезди 1918-ж. 8-апрелде ачылып, аймакта Совет бийлиги орногондугун билдирген.*

Ысык-Көл өрөөнүндө, өзгөчө Пржевальскиде, Түп, Теплоключенка сыяктуу айрым кыштактарда бай орус дыйкандары, казак-орустар көп болгондуктан алар Совет бийлигин орнотууга айыгышкан каршылык көрсөтүшкөн. Бул жерде контрреволюциячы күчтөрдү басуу 1918-ж. жайына чейин созулган. **1918-ж. июнь айынын аягында Верныйдан келген кызыл гвардиячылардын отряды Пржевальскидеги Убактылуу өкмөттүн бийлигин жояп, 26-июнда Советтердин уезддик съездин чакырууга көмөктөшкөн. Съезд Советтердин эски курамын таратып, жаңы курамды шайлаган. Советтердин жаңы курамы Пржевальскидеги бийликти колуна алган.**

Ошентип, **1918-ж. орто ченинде Совет бийлиги Кыргызстандын бардык жерлеринде орнотулган.**

Граждандык согуш Борбордо жана жер-жерлерде Совет бийлигинин орношу бийликтен кулатылган таптардын куралдуу каршылыгын туудурган. Граждандык согуш бийлик үчүн күрөштүн уландысы болгон. Ошондуктан революция менен граждандык согуштун ортосуна так чек коюуга мүмкүн эмес. Бирок 1918-ж. биринчи жарымына чейин куралдуу күрөш чектелген мүнөздө болгон.

Келишпес мүнөзгө ээ болгон айыгышкан согуш 1918-ж. экинчи жарымынан башталып, 1920-ж. аягына чейин созулган. Бул согуш Түркстан аймагында, анын ичинде Кыргызстанда, эн эле катаал формада жүргүзүлүп, айрым бир өзгөчөлүктөр менен өткөн.

1918-ж. жайында империалисттик мамлекеттердин аракетинин натыйжасында граждандык согуш күч алат. Ак гвардиячылар менен бириккен Англиянын, Франциянын, АКШнын жана Япониянын куралдуу күчтөрү Совет бийлигин кулатуу үчүн согуш аракеттерин ачык башташкан. Алардын негизги сокку уруучу күчүн революцияга чейин эле чехтер менен словактардан түзүлгөн Чехословакия корпусу түзгөн. Андагы солдаттардын саны 40 миңге жеткен. Атаман Дутовдун 1918-ж. 3-июлда Оренбург шаарын басып алышы менен Түркстан Борбордук Орусиядан бөлүнүп калган.

Түркстандагы контрреволюциячыл күчтөрдү басуу үчүн **1918-ж. июлда Ак-Төбө, Закаспий, Жети-Суу фронттору** түзүлгөн.

Согуштук аракеттерге жетекчилик кылуу үчүн Түркстанда *коргонуу штабы*, фронтторду башкаруу үчүн *Түркстан республикасынын Революциялык аскердик совети* түзүлгөн. Анын башында башкы командачы турган. Кызыл Армиянын жаңы бөлүктөрүн түзүүгө өзгөчө көңүл бурулган.

Кыргызстандын түштүгүндө граждандык согуш басмачыларга каршы багытталган.

Азыр айрым окумуштуулар басмачылардын аракетин жергиликтүү калктын улуттук-боштондук күрөшү катары көрсөтүүгө далалат кылышат. Бирок чындыгында *басмачылык тарыхта реакциячыл кыймыл катары өз баасын алган.*

Кыргызстандын түштүгүндө отурукташкан калк жыш жайгашкан. Өндүргүч күчтөрдүн өнүгүшүнө ылайык алар бир нече социалдык топторго бөлүнгөн. Бийликке умтулган жергиликтүү байлар, жаш буржуазия өзгөчө мусулман дининин төбөлдөрү басмачылардын негизги кыймылдаткыч күчтөрүн түзгөн. Большевиктик партиянын динге каршы жаңылыш саясаты, дин кызматкерлерин куугунтукташы эл массасынын бир бөлүгүнүн кыжырдануусун туудурган. Карапайым калктын улуттук эркиндик, өзүнүн диний ишенимдерин коргоо үчүн күрөшүн контрреволюциячыл күчтөр билгичтик менен пайдаланган. Басмачылардын куралдуу күчтөрүн алданган же жазалоодон корккон дыйкандар түзгөн. Басмачылыкты идеялык жактан колдогон дин кызматкерлери динди беттерине кармашып контрреволюциячыл үгүт иштерин активдүү жүргүзүшүп, караңгы элдин башын айланташкан. Совет бийлиги тарабынан киргизилген «Аскердик коммунизм» саясаты боюнча дыйкандардын ашыкча малын, эгинин тартып алуу эрежеси да айрым дыйкандардын басмачылар тарабына өтүшүнө түрткү болгон.

Басмачылыкты жергиликтүү феодалдар менен буржуазия жетектеген улутчул кыймыл болгон деп бир беткей баалоого болбойт. Анткени аларды империалисттик мамлекеттер, биринчи кезекте Англия колдоп, жетекчилик кылган. Түштүк Кыргызстанга кеңири жайылган басмачылардын кыймылын Калкожо, Мадамин бек, Мойдунбек, Эргеш, Рахманкул, Көршермат, Аман палван ж. б. корбашылар жетектеген. Алар чындыгында ак гвардиянын офицерлерине, чет элдик интервенттерге баш ийген.

Басмачылыктын демөөрчүлөрү бул кыймылга саясий түс бериш үчүн панисламизм жана пантүркизм идеяларын пайдаланышкан. Чет элдик империалисттер бул аркылуу өздөрүнүн кызыкчылыктарын көздөшкөн. Басмачылардын эмгекчи элге каршы жасаган иштери, талап-тоноо, күнөөсүз миндеген адамдардын канын төгүшү, айрым айыл-кыштактарды кыйратып жок кылышы, ишканаларды талкалап, жумушчуларды атышы аны улуттук боштондук күрөш катары баалоого эч негиз бербейт. Тескерисинче, басмачылык падышалыктын колонизаторлору жана чет элдик империалисттер активдүү колдогон жергиликтүү контрреволюциячыл күчтөрдүн Совет бийлигине каршы жүргүзгөн тап күрөшүнүн өзгөчө формасы болгон.

**Совет бийлигин
коргоо**

Түркстанда, анын ичинде Кыргызстанда, Совет бийлигин коргоо үчүн Түркстан АССРинин Борбордук Аткаруу Комитети 1918-ж. 10-июлда атайын кенири чечим кабыл алып, Түркстанды коргоо үчүн штаб түзгөн. Коргоо ишине жергиликтүү калкты тартууга өзгөчө көңүл бурулган. Натыйжада жергиликтүү калктын өкүлдөрү Кызыл Армияга ыктыярдуу түрдө өтө баштаган. Кыргызстанда алгачкылардан болуп **Ж. Абдрахманов, К. Баялинов, С. Каралаев, Ж. Садаев, И. Токбаев** өндүү кыргыз жигиттери Кызыл Армияга кызмат

кылган. Граждандык согуштун жүрүшүндө **Я. Н. Логвиненко, А. Осмонбеков, Ж. Садаев, С. Күчүков, М. Масанчин** сыяктуу мыкты командирлер чыккан.

Кыргызстандык кызыл аскерлердин ички контрреволюциячылар менен алгачкы куралдуу кагылышуусу 1918-ж. жазында Верныйда болгон. Ал жакка жардамга жөнөтүлгөн кызыл аскерлердин отряды бай казак-орустардын козголоңун басууда чечкиндүүлүктү көрсөтүшкөн.

1918-ж. жайында кызыл аскерлер Синьцзяндан Пржевальск уездин көздөй келе жаткан ак казактарга сокку урган. Чет элдик интервенцияга жана ак гвардиячыларга таянган кулактар да Совет бийлигин жоюу үчүн активдүү күрөшүшкөн. Бай кулактардын козголоңу август айында Олуя-Ата уездинин Дмитровка кыштагында чыккан. Ага Талас өрөөнүнүн алданган дыйкандары кошулган. Көтөрүлүшкө чыккандар Мерке, Чалдывар тараптагы дыйкандарды да өзүнө тартып, куралдуу отряддарды түзүүгө аракет жсаган. Козголоңчуларды Чымкенттен келген Кызыл Армиянын отряды талкалаган.

1918-ж. сентябрында Пишпекте 250 адамдан турган отряд түзүлүп, *Жети-Суу фронтуна* жөнөтүлгөн. Бул отряд кийин *Кызыл Армиянын Пишпектеги Советтик биринчи полку болуп* кайра түзүлгөн. Ага большевик **Я. Н. Логвиненко** командирлик кылган. Кызыл аскерлердин күчтүү отряддары Токмокто, Пржевальскиде, Нарында, Ошто, Жалал-Абадда, Кызыл-Кыяда ж. б. түзүлгөн.

Конкреттүү чараларга карабастан Кыргызстандын түштүгүндө басмачылар күч алып, тынч жаткан кыштактарды талап-тоноп, бир нече орус кыштактарын өрттөп жок кылышкан. Басмачыларга каршы күрөшүү үчүн Анжиян менен Ош уезддериндеги дыйкандардан *Дыйкандар армиясы* түзүлгөн. Бирок ага кирип алышкан ак гвардиянын офицери К. Монстров, мурдагы падыша генералы А. Муханов аскерлердин ичинде бузукулук иштерди жүргүзүшүп, 1919-ж. жайында бул армияны Совет бийлигине каршы бурууга жетишишкен.

1919-ж. 7-декабрда солчул эсерлердин жетекчилиги менен Беловодск кыштагында козголоң башталып, ал жердеги Совет бийлигин жоюп, анын өкүлдөрүн асып өлтүрүшкөн. 14-декабрда алар Пишпекке чабуул коюшуп анын батыш бөлүгүн ээлеп алышат. Аларга Сокулук, Кара-Балта, Садовое, Александровка ж. б. кыштактардан келгин дыйкандар кошулган. Аны басуу үчүн Түндүк Кыргызстандын бардык райондорунан кызыл аскерлер чогулган. Түндүк *Жети-Суу фронтунда* атагы чыккан 1-Пишпек полку жардамга жиберилген. Алар 600 км жолду 9 суткада басып өтүп 22-декабрда Пишпекке келген.

Кызыл аскерлердин бириккен күчтөрү 23-декабрда козголоңчуларга сокку урган. Кызыл Армиянын бөлүктөрү Беловодск кыштагын ээлеп, 29-декабрда уезд контрреволюционерлерден тазаланган. Бул согушта каза болгон кызыл аскерлердин сөөгү Пишпектеги паркка коюлган.

Совет бийлиги үчүн курман
болгондорго эстелик.

1919-ж. июль айында ак гвардиячылардын отряды Пржевальск уездине кирип келишип, Түп кыштагын ээлеп алган. Аларды Николаевка, Покровка, Михайловка, Семеновка кыштактарындагы келгин бай дыйкандар колдогон. 20-июлда бай дыйкандар колдогон ак гвардиячылар Пржевальскиге чабуул койгон. Шаардын эли Токмоктон, Верныйдан кызыл аскерлер жардамга келгиче бир жума бою шаарды коргогон. 26–27-июлда кызыл аскерлердин биргелешкен күчтөрү козголончуларга чечүүчү сокку урган. Козголондун активдүү уюштуруучулары Кытайга кире качкан.

Түркстанда Совет бийлигин чыңдоо үчүн **1919-ж. 14-августта Совет өкмөтү Түркстан фронтун уюштурган.** Анын

башкы командачылыгына жердешибиз **М. В. Фрунзе** дайындалган. Түркстан республикасындагы бардык аскердик күчтөр анын карамагына өткөн. Ак гвардиячылар менен болгон айыгышкан согуштан кийин Кызыл Армия сентябрда Түркстандын аскерлери менен кошулган Ташкент менен Орусиянын ортосундагы байланыш калыбына келтирилген.

1920-ж. февралда М. В. Фрунзенин буйругу боюнча Жети-Суудагы кыргыз-казактардан *Өзгөчө кыргыз атчандар бригадасы* түзүлгөн. Буга чейин 1919-ж. декабрда Токмок уездинде М. Масанчин командалык кылган дунган атчандар полку уюштурулган. Наманган уездинде А. Осмонбеков кыргыздардан турган отряд түзгөн. Улуттук аскердик бөлүктөрдүн түзүлүшү граждандык согуштун жүрүшүндө өзгөчө роль ойноп, жергиликтүү калктын Совет бийлигине болгон ишеничин бекемдеген.

1920-ж. сентябрда Дыйкандар армиясынын командири К. Монстров корбашы Мадаминбек менен союз түзүп, «автономдуу өкмөт» түзүү үчүн күрөшмөк болушат. Алардын бириккен күчтөрү 8-сентябрда Ош шаарын ээлеген. 17-сентябрда болсо Анжиянды курчоого алышкан. Бул шаарларга жардамга келишкен кызыл аскерлердин отряддары К. Монстров менен Мадаминбектин куралдуу күчтөрүн сентябрдын аягында талкалаган. Алардын аскерлеринин калдыктары Гүлчөгө чогулушуп Фергананын убактылуу өкмөтүн түзүшкөн. 1919-ж. октябрда Мадаминбек Айым кыштагына корбашыларды кеңешке чогултуп, анда ал хан делип жарыяланган. Бир нече куралдуу кармаштардан кийин К. Монстров 1920-ж. 17-январда колго түшкөн. Женилерине көзү жеткен Мадаминбек 6-мартта багынып, Совет бийлигин тааныган.

1920-ж. башында Антанта Совет бийлигине каршы дагы бир жүрүш уюштурган. Май айында Польша Врангель менен биргелешип Украинага кол салган. Түркстанга жаңы жүрүш даярдала баштаган.

Михаил Васильевич
Фрунзе.

Фрунзе Михаил Васильевич (1885–1925-жж.) – советтик, партиялык, мам-лекеттик жана аскер ишмери. Пишпек ш. аскердик фельдшердин үй-бүлөсүндө туулган. 1904-ж. Верныйдагы гимназияны алтын медаль менен бүтүрүп, Петербург политехникалык институтунун экономика факультетине кирген. Андан революциячыл иши үчүн айдалган. 1905-ж. Иваново-Вознесенскиде революциячыл кыймылды уюштурууга катышкан. 1907-ж. Шуяда камакка алынып, 1909–1910-жж. эки ирет өлүм жазасына өкүм кылынган, ал жаза кайра 10 жылга, кийин өмүр бою сүргүнгө алмаштырылган. Сүргүндөн 1915-ж. качып чыгып, Иркутск менен Читада революциялык иш, 1916-ж. партиянын тапшырмасы боюнча Минскиде армияда үгүт иштерин жүргүзгөн. 1917-ж. февраль революциясынан кийин Минскиде, сентябрдан тартып Шуяда иштеген. Граждандык согуш жылдарында Чыгыш фронтунун Түштүк тобуна, Колчактын армиясын талкалоодо Чыгыш фронтуну командачылык кылган. 1919–1920-жж. Түркстан фронтунун командачысы, 1920-ж. сентябрдан Түштүк фронтунун командачысы болуп дайындалган. 1921–1924-жж. Крым аскерлеринин командачысы, 1925-ж. 26-январдан СССР революциячыл Аскер Советинин төрагасы, Аскер жана деңиз иштери боюнча Эл комиссары болуп иштеген. Кызыл Армияда аскер реформасын жүргүзүүнү жетектеген.

Коопсуздукту сактоо үчүн Түркстан аскерлеринин командачысы М. В. Фрунзе 1920-ж. 7-майда Кызыл Армияга жергиликтүү калктан 19–35 жаштагы 30 миң адамды мобилизациялоо жөнүндө буйрук чыгарган. Бул Борбордук Азия элинин тарыхындагы биринчи мобилизация болуп, иш жүзүнө ийгиликтүү ашырылган.

Ички жана тышкы контрреволюциячыл күчтөр талкаланган соң анын калдыктары чет жактагы райондорго барышып, ал жактарда акыркы аракеттерди жасап көрүшкөн. Ошондой козголоңдордун бири 1920-ж. ноябрда Ат-Башыда башталган. Анын башында мурдагы офицер Д. Кирьянов, соодагер К. Бондарев турган. Алар жергиликтүү бай-манаптардын жардамына таянып Нарын шаарында контрреволюциячыл төңкөрүш жасаган жана андагы 23-полктун командачылык курамын туткундаган. Шаардагы Совет бийлигинин жетекчилери өлтүрүлүп, 47 партиялык, советтик кызматкер камакка алынган. Ал жерде кайрадан падышалык бийлик орнотулган. Козголоңчулар Жети-Суудагы бийликти колго алыш үчүн Токмокко жана Пишпекке аттанышкан.

Кызыл аскерлердин отряддары аларды Кокчордон тоскон. 16-ноябрдагы катуу салгылашууда төңкөрүшчүлөр талкаланып, башчысы Д. Кирьянов колго түшкөн. Калдыктары Кытайга качкан. Ноябрьдын аягында Нарын уезди козголоңчулардан толук

Арстаналы Осмонбеков.

Осмонбеков Арстаналы (1874–1845-жж.) – Кыргызстанда Совет бийлигин чыңдоого катышкандардын бири. Наманган шаарындагы орус-тузем мектебинде окуган. Дүйнөлүк биринчи согуш мезгилинде 1916-ж. Белорусияда тыл жумуштарында болгон. Кыргызстанга кайтып келип, 1919-ж. басмачыларга каршы күрөшүүгө катышкан. 1921-ж. Кыргызстандын түштүгүндө түзүлгөн ыктыярдуу атчандар отрядына командирликке дайындалып, басмачыларга каршы активдүү күрөшкөн. 1920-ж. май–июль айларында Кыргыз атчандар дивизионуна командир болгон. Калыбай, Аман палван ж. б. корбашылардын басмачыларын талкалоого катышып, 1923-ж. Кызыл Туу ордени менен сыйланган. А. Осмонбеков Жалал-Абад, Талас аймактарында советтик кызмат

тарда иштеген. Улуу Ата Мекендик согуш мезгилинде колхоз башкармасынын төрагасы болгон.

тазаланып, Совет бийлиги калыбына келтирилген. Ошентип, 1920-ж. аягында Кыргызстанда граждандык согуш аяктаган.

СУРООЛОР:

1. Кыргызстанда Совет бийлигин орнотуунун өзгөчөлүктөрү кайсылар?
2. Граждандык согуштун чыгышына эмне себеп болгон?
3. Басмачылык кыймылын кандайча баалоого болот?
4. Контрреволюциячыл күчтөргө эмне үчүн империалисттик мамлекеттер жардам берген?

§ 7. ТОТАЛИТАРДЫК РЕЖИМДИН КҮЧӨШҮ. МАССАЛЫК ЖАЗАЛООЛОР

Административ-дик-командалык системанын калыптанышы

СССРде бул системанын өнүгүшүнө объективдүү жана субъективдүү мүнөздөгү көптөгөн факторлор себеп болгон. Орусияда көп кылымдар бою падышалык бийликтин үстөмдүк кылышы, демократиялык башкаруу салтынын жоктугу бул системанын калыптанышын шарттаган.

Маркстык окуу боюнча социалисттик революция өнүккөн бир нече капиталисттик мамлекеттерде жеңмек. Бирок, революция экономикалык жактан артта калган Орусияда гана жеңип, бөлөк өлкөлөргө тараган эмес. Натыйжада Советтик Орусия капиталисттик мамлекеттердин курчоосунда калган. Алар социализмди жок кылыш үчүн ачык эле интервенция уюштурушкан.

Революция экономикалык жактан артта калган мамлекетте жеңгендиктен социализмдин базисин жаңыдан түзүү милдети тур-

ган. Башкаруу бийлигин чындамайынча, командалык система-сы күчөтмөйүнчө бул милдетти чечүүгө мүмкүн эмес эле.

Орусиянын экономикасы көп укладдуу болгондуктан, коомдогу социалдык катмарлар да ар түрдүү болгон. Ошого байланыштуу өлкөнүн ичинде тап күрөшү «*Ким кимди?*» деген эреже боюнча күч алган. Бул күрөш граждандык согушка өсүп чыккан.

Ушундай кырдаалда большевиктер партиясы социализмди бир өлкөдө куруу курсунан баш тартышы же тоталитардык режимди орнотуу аркылуу артта калган бир өлкөдө социалисттик түзүлүштү орнотушу керек эле.

В. И. Ленин башында турган большевиктер партиясы Совет бийлигинин алгачкы жылдарында эле өзүнүн душмандарын азайтуу, бийлигин чыңдоо максатында бир партиялуу системаны тандап алган. Натыйжада большевиктерден башка партиялардын баары мыйзамсыз делип жарыяланып, алардын ишмердиктерине түрдүү себептер менен тыюу салынган. Өнөр жайды бекем контролдоо үчүн чектелген чарбалык эсеп киргизилип, кирешелерди бөлүү борбордоштурулган. Агрардык сектор болсо азык-түлүк салыгы аркылуу бекем ооздукталган.

Катаал саясий режим, чарба жүргүзүүдөгү административдик-командалык система өлкөдөгү саясий стабилдүүлүктү сактоого, финансылык каражаттарды ыксыз бюрократиясыз эле өндүрүшкө жумшоого, өлкөнү тез арада кайра курууга мүмкүндүктөрдү бермек.

Кирешелерди бөлүштүрүүнү борбордоштуруунун натыйжасында өнөр жайынын жогорку рентабелдүү тармактарынын жардамы менен экономиканын артта калган тармактарын, оор өнөр жайын жана транспортту өнүктүрүү милдети коюлган.

Совет өкмөтү Орусиядагы чет элдик менчиктерди жойгон, падышалыктын батыштагы капиталга болгон карызын төлөөдөн баш тарткан. Натыйжада Европадагы мамлекеттер Советтик Орусияга блокада жарыялап, ага чет элдик инвестициянын келиши такыр токтогон. Ушундан улам өнөр жайын өндүрүүдө агрардык секторго оор күч келген.

Бир партиялуу системанын шартында оппозициянын жоктугунан улам бийлик органдарында коррупция жана бюрократизм күч алган. Контролдун жетишсиздигинен айрым партиялык-мамлекеттик кызматкерлер бийлигин кыянаттык менен пайдаланууга өтүшкөн. Бул көрүнүштү токтотуу үчүн В. И. Ленин өзүнүн акыркы эмгектеринде партиянын Борбордук Комитетин адис жумушчулардын эсебинен кеңейтүү, жумушчу-дыйкан инспекциясын кайра түзүү жана партиялык-мамлекеттик аппараттардын иштерин текшерүүнү күчөтүү боюнча бир катар конкреттүү сунуштарды айткан. Мындан тышкары В. И. Ленин өзүнүн жакын соратниктерине мүнөздөмө берген. **И. В. Сталинди** партиянын Борбордук Комитетинин Генералдык секретарлыгынан четтетүүнү, партия менен өкмөткө коллективдүү жетекчиликти орнотууну сунуш кылган. Партиянын биримдигин сактоо үчүн партиянын ич

ара фракцияларга бөлүнүшүнө тыюу салынган. Натыйжада партияны жараксыз элементтерден массалык түрдө тазалоого жол ачылган. В. И. Лениндин мамлекетти коллективдүү башкаруу жөнүндөгү сунуштары И. В. Сталин жана анын жакын чөйрөсү тарабынан эске алынбай, В. И. Ленин өлгөндөн кийин таптакыр унутулган.

Жаңы экономикалык саясат кийинки мезгилде олку-солку иштей баштаган. Саясатта болсо коомдогу көп кырдуу социалдык кызыкчылыктар менен большевиктердин авторитардык бийлигинин ортосунда карама-каршылык күчөгөн. Көп өзгөрүүлөргө кабылган айыл-кыштактар өз кызыкчылыктарын коргоо үчүн саясий каналдарды издей баштаган. Натыйжада партиянын ичинде фракциялык күрөш күч алып, Сталин, Троцкий, Зиновьев ж. б. ортосунда бийлик үчүн күрөш күчөгөн.

Сырттан келүүчү капиталдын токтошу, жаңы экономикалык саясаттын алсырай башташы өлкөнүн экономикасынын бардык тармактарынын өнүгүшүн начарлаткан. Экономиканы канткенде көтөрүүгө болот деген маселенин тегерегинде партиянын ичинде күрөш ого бетер күчөгөн. Натыйжада башкаруунун административдик-командалык, репрессиялык ыкмалары күчөйт. Бул жаңы экономикалык саясаттын өнүгүшүнө тоскоолдук кылган. Большевиктер экономикалык кризистен чыгуу үчүн рынок экономикасына негизделген жаңы экономикалык саясатты токтотуп, пландуу экономикага өтүүнү биротоло тандаган. Коомдун өнүгүшү жалпы пландоого өтүп, *биринчи беш жылдык план (1928–1932-жж.)* иштелип чыккан. Экономикалык кризистин, финансылык кыйынчылыктардын шартында өлкөнү *индустриялаштыруу* чарбалык жетекчиликтин административдик ыкмаларга өтүшүн тездеткен.

ВКП(б) БКнын 1930-ж. марттагы токтомуна ылайык өлкөдө советтик, кооперативдик, чарбалык жана коомдук уюмдардын жетекчилигине коомдун төмөнкү социалдык катмарларынын өкүлдөрүн тартуу компаниясы башталат. 1931–1932-жж. Кыргызстанда эле 1023 адам социалдык катмарлардан жетекчи кызматтарга көтөрүлгөн. Алардын 710у кедей-кембагалдардан чыккан кыргыздар эле. Карапайым калктын өкүлдөрүн жетекчиликке тартуу, албетте, прогрессивдүү көрүнүш болгон. Элдин коомдук активдүүлүгү, жалпы билим деңгээли, маданияты өскөн, улуттук жетекчи адистердин отряды калыптанган. Бирок бул компаниянын жүрүшүндө бийликке эч кандай жөндөмсүз, билимсиз, ач айкырык, куру сүрөөн менен иштеген башкаруучулар да кирген. Жетекчилердин профессионалдык деңгээлинин төмөндүгүнө байланыштуу башкаруу обу жок буйрукчул мүнөздө жүргүзүлө баштаган. Мисалы, агрардык чөйрөдө жерди качан айдоо, себүү же жыйноо боюнча дыйкандарга жогортон көрсөтмөлөр берилип, дайынсыз талаптар коюлган.

Массалык жазалоонун башталышы жана жүрүшү

Өлкөнү индустриялаштыруу саясатынын жүрүшүндө күчөгөн талаш-тартыштардын жүрүшүндө сталиндик-бухариндик блок «солчул оппозиция» деп аталган троцкийлик-зиновьевдик топту женип чыгат. Ушундан кийин *партияны «троцкийчилерден» тазалоо* боюнча кенири компания башталган.

Беш жылдык планды түзүү жана айыл чарбасын коллективдештирүү боюнча жүргөн идеялык күрөштө «ончул оппозиция» деп аталган Бухариндин блогу талкаланып, алар куугунтукка алынат. Буга чейин Совет өкмөтү кулактарды чектөө саясатын жүргүзүп келген. **1929-ж. 27-декабрда** Сталин *«Кулактарды тап катары жоюу»* ураанын жарыялаган. Ушундан кийин өлкөдө дыйкандардын бир бөлүгүнө карата массалык репрессия башталган.

Директивалык документтерге ылайык «туташ коллективдештирүү» жүргүзүлгөн райондордо кулакка тартуулар 3–5 пайыздан ашпашы керек эле. Чындыгында көчмөн кыргыздар жашаган райондордо мынча сандагы кулактар болгон эмес. Салык эсеби боюна 1928–1929-жж. 3406 гана кулак чарбасы болгон. Алардын көбү кийинки жылдары жакырдаанып калган эле. Бирок берилген тапшырманы аткаруу жана ашыкча аткаруу үчүн жергиликтүү бийлик органдары фактыларды бурмалашып, дыйкандардын 10 пайызын кулакка тартышкан. Натыйжада, орто дыйкандардын көпчүлүгү, айрым учурларда кедей-дыйкандар да кулакка тартылган. Кулакка тартууну *жергиликтүү парткомдун секретарынан, айылдык советтин мүчөсүнөн жана милиция кызматкеринен турган «үчтүктөр»* эле өз билгениндей чечип койгон. Кулакка тартылгандардын айрымдары сот жообуна тартылган. Бир бөлүгү алыскы, дагы бирөөлөрү жакынкы аймактарга кубаланган. Алар там-ташынан, байлыгынан, шайлоо укуктарынан ажыраган. Алыска көчүрүлгөн кулактардын үй-бүлөлөрү көп азаптарды башынан өткөргөн, кыргынга учураган. Кулак чарбалардын колхоздорго киришине тыюу салган чечим алардын абалын оордоткон. Ысык-Көл, Нарын, Ат-Башы, Балыкчы райондорунда дыйкандардын нааразычылыктары куралдуу көтөрүлүшкө чейин жеткен. Кыргызстандын түштүгүндө куралдуу кагылышуулар болгон. Бул көтөрүлүштөрдүн Совет бийлиги тарабынан өтө канкордук менен басылгандыгы жөнүндө тарыхый фактылар бар.

Коллективдештирүүнүн жүрүшүндөгү кордук менен зордукка дыйкандар өздөрүнүн мал-мүлкүн жок кылуу, өрттөп жиберүү, Кытайга айдап качуу ж. б. менен жооп кылышкан. Совет бийлиги буга жооп катары айыл-кыштактагы репрессияны күчөткөн. 1931-ж. август–сентябрь айларында эле 6 миң үй-бүлө Украина менен Түндүк Кавказга көчүрүлгөн. 1933-ж. республикада 2113 кулак чарбасы репрессияланган. Ошентип, коллективдештирүүнүн жүрүшүндөгү байларга, кулактарга каршы жүргүзүлгөн күрөш аларды тап катары жоюу менен коштолгон. Айыл-кыштак калкынын бир бөлүгү массалык жазалоодон жабыр тарткан.

СССРде айыл чарбасын зордоп коллективдештирүүдө кетирилген кемчиликтердин натыйжасында өлкөнүн айыл чарбасы кескин төмөндөгөн. Бул калктын турмуш деңгээлинин төмөндөшүнө, элдин нааразычылыгынын өсүшүнө алып келген. Мына ушундай кырдаалда социалисттик чарба жүргүзүүдөгү кыйынчылыктарга «бүлдүрүүчүлөр», «эл душмандары» күнөөлүү деген шылтоо пайда болуп, элдин көңүлүн ошол жакка буруу саясаты башталган. Бул саясат өлкөдөгү бийлик үчүн күрөштү жаап-жашырууга, буржуазиялык идеологияга каршы күрөш деген шылтоо менен жакпаган элементтерди жок кылууга, репрессияны улантууга ыңгайлуу шарт түзгөн. Бул саясат Кыргызстанга да жетип, буржуазиянын идеологиясына берилгендерди издөө жана табуу иши күчөйт. Борбордогу саясатка ылайык «троцкийчил», оңчул жана солчул оппортунисттерди советтик партиялык жетекчилердин, интеллигенттердин арасынан издөө башталат. Алар бул жөнүндө түшүнүктөрү жок кыргыз айыл-кыштактарынан да «табыла» баштаган.

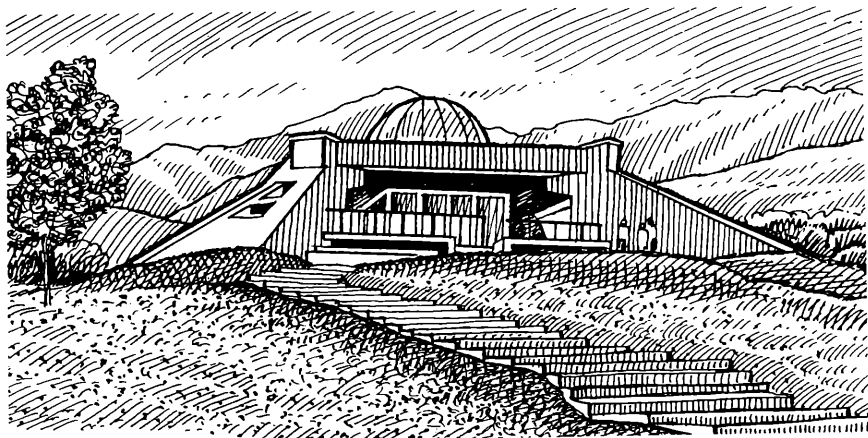
Совет бийлигине оппозициялык иш жүргүзгөндөр, каршы ойдогулар, сөз сүйлөгөндөр гана жазаланбастан, троцкийчи деп жарыяланган адам менен байланышкан адамдар да жазага тартыла баштаган. Мисалы, Кызыл-Кыя шааркомунун секретары, «Сухой Хребет» совхозунун саясий бөлүмүнүн начальниги ж. б. трокийчи деп аталган адамдар менен кат алышкандыгы үчүн партиядан чыгарылып жазаланган. Коллективдештирүүнүн жүрүшүндө кулактарга жан тарткан «оңчул оппортунист-бухаринчи» делип далай айыл чарба жетекчилери жоопко тартылган.

Оппортунисттерди төмөнкү даражадагы жетекчилерден гана издебестен жогорку рангадагы кызматкерлерден да табыш керек эле. Бул багыттагы аракеттердин натыйжасында Кыргызстандагы биринчи «оңчул оппортунист» катары партиянын областтык комитетинин айыл-кыштак иштери боюнча бөлүм башчысы О. Тынаевдин «бети ачылган».

Кыргызстандын партиялык комитеттери өлкөнүн башка региондору менен республикадагы солчул жана оңчул оппортунисттердин бетин ачуу боюнча мелдешип жаткан учурда ГПУнун органдары «бүлдүргүч» жана «контрреволюциячыл» уюмдарды жок кылууга белсенип киришишкен. 1932-ж. алар республиканын мамлекеттик пландоо комитетинен 5 «контрреволюциячыл-бүлдүргүч уюмдун» «бетин ачышат».

1932-ж. Казакстандын эли ачарчылыктан кырыла баштайт. Элдин нааразылыгы күчөйт. ВКП(б)нын Казак крайкому И. Сталинден казак улутчулдарына каршы күрөштү күчөтүү жөнүндө көрсөтмө алат. Ушундан кийин өлкөнүн улуттук региондорунда «буржуазиялык улутчулдарга» каршы келишпес күрөш башталат.

1938-ж. 4-сентябрда Кыргызстан КП (б) БКнын Аткаруу бюросу ири окумуштуу К. Тыныстановдун чыгармачылыгынан «буржуазиялык-кулактык улутчулдукту» таап, катуу сынга алат. Июнь айында А. Сыдыковдун «улутчул, контрреволюциялык-көтөрүлүшчүл, антисоветтик» уюму «ачылат». 1933-ж. сентябр-

30-жж. репрессиянын курмандыктарына арналган «Ата-Бейит» мемориалдык комплекси. (Башкы архитектору К. М. Алыкулов).

да Ж. Абдрахманов улутчул катары айыпталып кызматтан алынат. Чындыгында ал өзүнүн «Күндөлүгүндөгү» Сталинди сынга алган сөздөрү үчүн жазаланган. 1935-ж. республиканын эл агартуу комиссарынын орун басары И. Тойчинов жаштардын жашыруун уюмун түзүүгө аракеттенген деген жалаа менен улутчул катары партиядан чыгарылат.

Кыргызстандын областтык партиялык уюму өз алдынча иштеген 8 жылда союздук масштабда жүргүзүлгөн компания боюнча тазалоону төрт жолу башынан өткөргөн. Натыйжада мамлекетке, элге берилип эмгектенип жаткан көптөгөн күнөөсүз, таланттуу жетекчилер партиядан чыгарылып, кызматтарынан бошотулган.

Саясий репрессиялар коркунучтун, ишенбөөчүлүктүн, партиялык жогорку органдарга кынк этпей баш ийүүчүлүктүн маанайын түзгөн. Партиядан чыгып калуудан корккон жетекчилер өздөрүнүн демилгеси менен өз алдынча иштей алган эмес. Натыйжада республикалык жана жергиликтүү партиялык жана советтик уюмдар жогортон келген буйрук, көрсөтмөлөрдү аткарууга, ашыгы менен аткарууга машыккан.

1934-ж. чейин Совет бийлигинин жана «элдин душмандары» партиядан чыгаруу, кызматтан алуу менен гана жазаланган. Партиянын XVII съездинен кийин И. Сталин өзүнүн оппоненттерин жок кылууга өткөн. Ал үчүн 1934-ж. 1-декабрда С. М. Кировдун өлтүрүлүшү шылтоо болгон. СССРдин Жогорку Сотунун Аскердик коллегиясы 1936-ж. августта «троцкийлик-зиновьевдик биргелешкен антисоветтик борбордун» ишин карап, Зиновьевди, Каменевди, Евдокимовду, Бакаевди ж. б. 16 адамды атууга кескен. Ушундан кийин Сталин өзүнүн мурдагы союздаштарынын бир тобун жок кыла баштаган.

Борбордо башталган сталиндик линиянын душмандарын Кыргызстанда да жок кылыш керек эле. Органдар жөн жатпаш үчүн изилденип бүтүп, 1933-ж. эле жабылган «Социал Туран партиясынын» ишин кайрадан козгоп чыгышат. Бир аз аракеттер болуп, бирок түзүлбөгөн бул партияга тиешеси бар делип эч жазыксыз адамдар атууга кесилген. Алардын ичинде Ж. Абдрахманов, И. Айдарбеков, Т. Айтматов, Б. Исакеев, А. Орозбеков, Ж. Саадаев, К. Тыныстанов, О. Тынаев, ж. б. кыргыз элинин чыгаан уулдары болгон. Катаал тазалоолордун, массалык репрессиянын натыйжасында Кыргызстандын партиялык уюму 1934-ж. январынан апрелине чейин эле 14 миң адамдан 6 миңге кыскарган. Өлкөдө, анын ичинде Кыргызстанда орногон административдик-командалык система, анын массалык жазалоолору социалисттик курулушка өзүнүн оор залакасын, кесепетин тийгизген. Бирок жеке адамга сыйынуучулук, массалык террор совет коомунун маңызын, массанын куруучулук ишмердигин, СССРдин прогресс жолундагы өнүгүшүн токтото алган эмес.

СУРООЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР:

1. Административдик-командалык системанын калыптанышынын себептери кайсылар?
2. Жаңы экономикалык саясат эмне үчүн токтотулган?
3. Тоталитардык бийликке мүнөздөмө бергиле.
4. Массалык жазалоонун себептери жана жүрүшү жөнүндө айтып бергиле.
5. «Ата бейит» эстелиги жөнүндө эмне билесинер?

§ 8. УЛУУ АТА МЕКЕНДИК СОГУШ ЖЫЛДАРЫНДА КЫРГЫЗСТАНДЫК ЖООКЕРЛЕРДИН ФРОНТТОГУ ЭРДИКТЕРИ

**Кыргызстандык
жоокерлер алгачкы
салгылашууларда**

Фашисттик Германия 1939-ж. дүйнөлүк экинчи согушту баштап, Европанын бир катар мамлекеттерин: Чехословакияны, Польшаны, Францияны, Бельгияны, Голландияны, Данияны, Норвегияны, Югославияны, Грекияны басып алган. Натыйжада Германиянын экономикалык абалы, согуштук күчү чыңдалган.

Дүйнөлүк үстөмдүккө жетүүнү көздөгөн фашисттик Германия 1941-ж. 22-июнда СССРге кол салган. Ал «Барбаросс» деп аталган планы боюнча Советтер Союзун бир нече жумада эле талкалап, 1941-ж. кышына чейин СССРдин европалык бөлүгүн толук басып алмак. Адегенде эле фашисттик Германиянын 5,5 млн адамдан турган 190 дивизиясы Совет өлкөсүнө басып кирген. СССРге каршы согушка Германия менен бирдикте Италия, Финляндия, Румыния, Венгрия, Испания катышкан.

Немецтик-фашисттик баскынчылардын жырткычтык менен кол салышы совет элинин тынч жашоосун дүрбөлөңгө салган.

Ошентип, Социалисттик Ата Мекендин көз каранды эместиги жана эркиндиги үчүн Улуу Ата Мекендик согуш башталган.

Согуш жөнүндөгү кабар көп улуттуу совет элинин, анын ичинде кыргыз элинин, кыжырдануусун туудурган. Кыргызстандын бардык шаарларында, айыл-кыштактарында миндеген адамдар катышкан чогулуштар, митингдер өтүп, аларда жумушчулар, колхозчулар, интеллигенция Ата Мекенди коргоо үчүн күчтөрүн, эмгегин, керек болсо өмүрүн аябай тургандыктарын билдиришкен.

Ар улуттагы, түрдүү кесипте иштегендер кары-жашы дебей аскер комиссариаттарына кайрылышып, фронтко жөнөтүүнү суранышкан. 1941-ж. 22–23-июнунда эле Фрунзе шаарынын аскер комиссариатына ушундай өтүнүч менен 270 арыз түшкөн. Кызыл-Кыядагы шахтадан 250 кенчи фронтко өз ыктыяры менен жөнөгөн. Тянь-Шань областынан 140 патриот аскердик комиссариатка келишип, аларды тезирээк фронтко жөнөтүшүн талап кылышкан.

Кыргызстандык жоокерлер согуштун биринчи күнүнөн эле фашисттик баскынчылар менен баатырларча кармаша башташкан. Чек арадагы Брест чебин коргоо Улуу Ата Мекендик согуштун тарыхындагы маанилүү барактардан болуп калган. Жоокерлер бир айдан ашык убакыт бою чепти душманга бербей кармап турушкан. Алардын арасында кыргызстандык **В. И. Фурцев** болгон. Ал Пржевальскидеги Ленин атындагы мектептен окуп, тарбия алган. Мурда Фрунзе шаарында иштеген **Н. М. Дмитриев** 1941-ж. 10-июнда Беларуссиянын Борисово шаарын коргоодо душмандын эки танкасын талкалаган. *Согушта көрсөткөн эрдиги үчүн ал 1941-ж. 31-августта кыргызстандыктардан биринчи болуп Советтер Союзунун Баатыры деген наамга татыктуу болгон.*

Кыргызстандын өкмөтү согуштун биринчи күнүнөн эле калкты аскердик жактан окутууга, аскердик бөлүктөрдү түзүүгө киришкен. СССР Жогорку Советинин Президиумунун 1941-ж. 22-июнундагы Указына ылайык өлкөдө аскерге милдеттүүлөрдү жалпы мобилизациялоо иши башталган. Бул иштин жүрүшүндө Кыргызстанда 385-аткычтар дивизиясы, кийин 40- жана 153-аткычтар бригадалары, 2 улуттук атчандар дивизиясы түзүлүп, алар республиканын өнөр жай ишканалары жана колхоздору тарабынан жабдылган.

Булардын ичинен согушка биринчи болуп Кыргызстандын аскер комиссары генерал-майор **И. В. Панфилов** командалык кылган 316-аткычтар дивизиясы кирген. Бул дивизия Казакстан менен Кыргызстандын өкмөттөрү тарабынан түзүлгөн. Дивизиянын курамы ушул эки республиканын дыйкандарынан, жумушчуларынан жана кызматкерлеринен турган. Анда казак, кыргыздардан тышкары орустар, украиндер ж. б. улуттардын өкүлдөрү болгон. Москваны коргоо үчүн 1941-ж. ноябрда болгон согушта бул дивизиянын жоокерлери өздөрүнөн төрт эсе күчтүүлүк кылган душман менен кармашкан. Бир ай бою өздөрүнүн чегин

бекем кармоо менен дивизиянын бөлүктөрү душмандын 2-танкалык, 29-мотордоштурулган, 11- жана 110- жөө аскерлер дивизиясын талкалап, 9 мин немец солдаттары менен офицерлерин, 80 танканы жана башка куралдарды жок кылышкан.

Командованиенин тапшырмасын үлгүлүү аткаргандыгы үчүн *316-аткычтар дивизиясы 8-гвардиялык деген наам алып, Кызыл Жылдыз ордени менен сыйланган*. Волоколамск районундагы Гуськово деген кыштактын жанында 1941-ж. 18-ноябрда И.В.Панфилов курман болгон. Өлгөндөн кийин ага *Советтер Союзунун Баатыры* деген наам берилип, ысымы өзүнүн дивизиясын ыйгарылган.

Мындан тышкары Советтер Союзунун Баатыры деген наам Панфилов дивизиясынын 28 жоокерине ыйгарылган. Алардын ичинде кыргызстандык Дүйшөнкул Шопоков, Николай Ананьев, Григорий Шемьякин, Григорий Конкин, Иван Москаленко, Григорий Петренко, Иван Добробабин болгон.

Чегинген душмандын артынан түшкөн 8-гвардиялык Панфилов атындагы дивизия эрдиктери үчүн 1942-ж. март айында Ленин ордени менен сыйланган.

Түндүк Батыш фронтунда кызмат өтөгөн учкуч, лейтенант Тимур Фрунзе (М. В. Фрунзенин уулу) эрдик көрсөтүп баатырларча курман болгон. Өлгөндөн кийин ага *Советтер Союзунун Баатыры* деген наам берилген.

Москва үчүн болгон согушта Кыргызстан КП(б) БКнын мурдагы секретары Асанкул Рысмендиев эрдиги жана уюштуруу жөндөмдүүлүгү менен өзгөчөлөнгөн. Ал атчандар полкунун комиссары катары кызмат өтөгөн. 1942-ж. 8-февралда Смоленск областынын Пастиха кыштагы үчүн кандуу салгылашта эрдик көрсөтүп курман болгон.

Кызыл аскерлердин 1941–1942-жж. кышкы чабуулдарынан кийин гитлердик аскерлер фронттун ар кайсы участкаларында 100–400 чакырымга сүрүлгөн. Фашисттик баскынчылардан Москва, Тула областтары, Ленинград, Калинин, Смоленск областтарынын бир топ райондору бошотулган.

Москванын алдында гитлердик армия ири талкаланууга дуушар болгон. Анын «чагылгандай тез согуш» планы ойрондолгон. Бул согушта 1941-ж. 16-ноябрынан 5-декабрына чейин душман 55 мин солдат, офицерлеринен ажырап, 100 миңи жардар болгон. Алардын 800 танкасы, 1500 самолету жана 300 замбириги талкаланган. Советтик аскерлер да көп жоготууларга учураган. Фашисттик Германия согушту созуп жүргүзүү стратегиясына өтүүгө мажбур болгон. Москва алдындагы салгылаштан кийин Түркия менен Япония СССРге каршы согушка кирүүгө батына албай калган. Совет элинде өзүнүн күчүнө, фашизмди женип чыгаарына чоң ишенич пайда болгон.

**Кыргызстандык
жоокерлердин
1942–1943-жж.
салгылаштарга
катышышы**

1942-ж. фашисттик Германия СССРге жаны сокку уруп, стратегиялык демилгени колго алууга аракеттенген. 1942-ж. майга карата фашисттик Германия жана анын союздаштары советтик-германдык

фронтко 237 дивизиясын жана бригадасын топтогон. Бул СССРге кол салган учурдан алда канча көптүк кылган. Душмандын армиясы 6,2 млн солдаттар менен офицерлерден турган. Аларда 56941 замбирек жана миномет, 3229 танка жана штурмалоочу замбирек, 3395 самолет, 63 кеме болгон. Бул учурда кызыл аскерлер немец армиясына солдаттардын саны, артиллерия жана согуштук самолеттор боюнча тең келе элек эле.

1942-ж. жайкы чабуулда фашисттик командачылык Волга суусун, Сталинград шаарын, Түндүк Кавказды жана Закавказье-ни, Ленинградды ээлеп, Москвага кайрадан сокку уруп СССРге каршы согушту аяктоо максатын койгон.

Бул максат үчүн фашисттердин аракетинин натыйжасында фронтто эң кыйын кырдаал түзүлгөн. 1942-ж. июлда фашисттик армия Дон суусунан өтүп СССРдин эгин айдоочу бир топ региондорун ээлеп алган. *Сталин 28-июлда «Бир кадам да артка чегинбегиле!» деген буйрук берген.* Көп улуттуу Кызыл аскерлер болуп көрбөгөндөй каармандык менен Кавказдын ашууларында бир кадам жер үчүн, Сталинградда болсо ар бир квартал, көчө, үйлөр үчүн жан аябай кармашышкан. Душман Сталинградды жана Кавказды ээлей алган эмес.

Кызыл Армиянын командачылыгы «*Уран*» делип аталган маанилүү стратегиялык контрчабуулдун планын иштеп чыккан. Ал боюнча 1942-ж. 19-ноябрда *Түштүк-Батыш, Дон*, 20-ноябрда *Сталинград фронттору* артиллериялык атуулардан кийин контрчабуулга өтүп, душманга катуу сокку уруу менен 23-ноябрда 330 миң адамдан турган немецтик армияны курчоого алган. 1943-ж. 2-февралда *Дон фронтунун аскерлери курчоодогу дивизияларды жок кылышкан. Фельдмаршал Паулюс башында турган 24 генерал, 91 миң солдат, 2500 офицер колго түшүрүлгөн. Сталинграддын алдындагы согуш Ата Мекендик жана дүйнөлүк экинчи согуштун жүрүшүндөгү чоң бурулуш мезили болгон.* СССРдин жана анын Кызыл Армиясынын эл аралык авторитети көтөрүлгөн. Бул жеңиш антигитлердик коалициянын бекемделишине, Европа элдеринин фашизмге каршы улуттук-боштондук күрөшүнүн күчөшүнө өбөлгө болгон. Түркия менен Япония СССРге каршы согушуудан биротоло баш тарткан.

Сталинград алдындагы жеңишке шыктанган Кызыл Армия кенири фронтто чабуулга өтө баштаган. 1943-ж. 4,5 айга созулган кышкы чабуулда советтик аскерлер батышка карай 600-700 км жылган. Ленинград блокададан бошотулган. Душмандын жоготуулары көбөйгөн.

Экинчи фронттун жоктугунан пайдаланып фашисттик Германия советтик-германдык фронтко 232 дивизиясын (5,2 млн адам)

Чолпонбай Түлөбердиев.

жаны чыккан күчтүү техникаларын топтоп өздөрүнүн «Цитадель», «Пантера» деген пландарын түзүп, Курскинин жанында кызыл аскерлерге сокку уруп, кайрадан чыгышка чабуул коюуну көздөшкөн.

1943-ж. 5-июлда немецтик армия чабуулун баштаган. Курск, Орёл жана Белград райондорунда ири салгылаш башталган. Кан төгүлгөн жети күндүк кармаштан кийин 12-июлда Кызыл Армия күчтүү артиллериялык жана авиациялык атуулардан соң контрчабуулга өткөн. 5-августта кызыл аскерлер Орёл жана Белград шаарларын бошоткон. *Курск догосундагы бул жеңиш үчүн Москвада биринчи жолу артиллериялык салют атылган.*

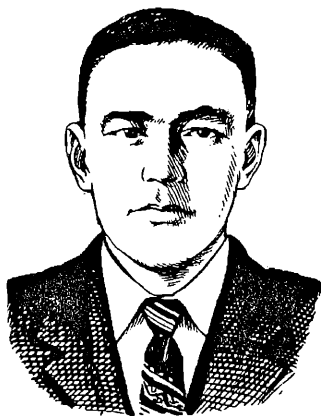
Ушундан кийин зор окуялардын урматына салют атуу салт болуп калган. 1943-ж. жайкы жана күзгү чабуулдардын натыйжасында душман батышка бир кыйла алыстыкка сүрүлгөн.

Сталинграддын алдындагы, Түндүк Кавказдагы жана Курскинин алдындагы салгылаштарда кыргызстандык жоокерлер да эрдиктин үлгүсүн көрсөтүү менен баатырларча кармашып, көбү Ата Мекен үчүн курман болушкан.

Воронеждин түштүк жагында Дон дарыясынын жээгиндеги согушта 1942-ж. 6-августта Чолпонбай Түлөбердиев душмандын дзотун көкүрөгү менен жаап, өлбөс-өчпөс эрдик көрсөткөн. Ага 1943-ж. 4-февралда Советтер Союзунун Баатыры деген наам берилген.

Түндүк Кавказ фронтунда отделениенин командири кыргызстандык Г. И. Выглазов 1942-ж. 16-майда өзүнүн жоокерлери менен душмандын 8 танкасынын чабуулун токтоткон. Ал өзү үч танканы иштен чыгарып, 20 фашистти жок кылган. Ага 1943-ж. 22-февралда Советтер Союзунун Баатыры деген наам ыйгарылган. Ушундай наамга эрдиги үчүн Батыш фронтунда жердешибиз А. И. Волковенко татыктуу болгон.

Сталинград үчүн согушта артиллерист, наводчик, сержант Дайыр Асанов эрдик менен салгылашкан. Ал 1943-ж. январда таамай атуу менен адегенде танканы, миномет батареясын жана душмандын ротасын талкалаган. 23-мартта Харьковдун жанындагы Пятницкое кыштагы үчүн салгылашта Д. Асановдун орудиелик тобуна душмандын 8 танкасы, анын артынан автоматчылар чабуул коёт. Бул беттешүүдө Асанов үч танканы иштен чыгарат, калганы кайрылып качууга аргасыз болгон. 20–25 минуталык авиациялык бомбалоодон жана артиллериялык атуудан кийин душмандар экинчи жолу чабуулга өтөт. Асанов жалгыз калганына карабастан дагы эки танканы атып токтотот. 4 саатка созулган согушта Асанов 8 танканы, 6 бронемашинканы жана 40 фашистти жок кылган. 1943-ж. 26-октябрда ага Советтер Союзунун Баатыры наамы ыйгарылган.

Акун Садырбаев.

Закавказье фронтунда ротанын саясий жетекчиси **Кубат Жуматаев** эрдик көрсөткөн. 1942-ж. 16-сентябрда анын ротасынын командири оор жарадар болот. Жуматаев душмандын бекемделген чебин алууга ротаны өзү жетектеп жөнөгөн. Анын ротасы бир нече кыштактарды бошотот. Бир учурда анын ротасына 15 танка чабуул койгон. Күчтөр тең эмес эле. Бул салгылашта Жуматаевдин жоокерлери душмандын 2 танкасын, 80 солдатын жок кылган. Курчоодо калган Жуматаев гранаталарды денесине байланып өзүнө келе жаткан брондолгон машинага тике барып аны жардырган. Кыргыз уулу, коммунист К. Жуматаев өлгөндөн кийин Кызыл Жылдыз ордени менен сыйланган.

1942-ж. декабрда Кавказ үчүн болгон кармаштардын биринде отделениенин командири **Акун Садырбаев** душмандын ага кезеги менен ыргытылган 16 гранатасын тосуп алып кайра душманга ыргытууга жетишкен. 17-граната анын колунда жарылып, курман болгон. Тарыхчы **Д. Б. Сапаралиевдин** тактоосу боюнча кайталангыс баатырдыгы үчүн **А. Садырбаев** Кызыл Туу ордени менен сыйланган. Анын жолдоштору болсо жардам келгиче, бир сутка бою ордунан жылбай 60 душманды жок кылган. Кавказды коргоодо ротанын саясий жетекчиси **Сулайман Жүндүбаев**, ага лейтенант **Темиркул Умөталиев**, артиллеристтер **Керим Кырбакбаев**, **Тыныбай Бейшенбаев** жана **Абдыкалык Жумакеев** эрдиктерди көрсөтүшкөн.

1942–1943-жж. салгылаштарда көп улуттуу 8-гвардиялык Панфилов атындагы аткычтар дивизиясы өзгөчө ийгиликтерге жетишкен. Андагы жоокерлердин 18,5 пайызын кыргыздар түзгөн. Дивизиядагы снайперлер **Токтогул Шабеков**, **Алымкул Абибулдаев**, **Бозжигит Турдубаев** ар бири 25тен 150гө чейин гитлерчилерди атып өлтүрүшкөн.

1943-ж. сентябрда Днепр дарыясынан өтүүдө кыргызстандык жоокерлер укмуштуудай эрдиктерди көрсөткөн. Бул жерден сержант **Анварбек Чортековдун** взводу айырмаланган. Алар суудан сүзүп өтүшүп душмандын төрт чабуулунун мизин майтарган. 30 гитлерчини жок кылган. Эрдиги үчүн Чортеков *Советтер Союзунун Баатыры* деген наамга татыктуу болгон. Днепр үчүн салгылаштардын биринде пулеметчу **Садык Алиназаров** душмандын 21 солдатын, 2 офицерин жок кылган. Көрсөткөн каармандыгы үчүн ал да *Советтер Союзунун Баатыры* болгон. Днепрдеги салгылаштагы майтарылбас эрдиктери үчүн Кыргызстандан барган **М. Тешебаев**, **В. Крикун**, **В. Беляндр**, **М. Сапожников**, **Е. Мазков**, **Г. Тихонов** ж. б. *Советтер Союзунун Бааты-*

ры деген наамга татыктуу болушкан. Жүздөгөн кыргызстандыктар ордендер жана медалдар менен сыйланышкан.

Душмандын тылында калган кыргызстандык жоокерлер партизандардын катарында согушупкан. Алсак, Украинадагы **А. Ковпактын** партизандык бирикмесинде эле 17 кыргыз партизан болгон. Алардын ичинен **Ишенкул Бейшеналиев** өзгөчөлөнгөн. Ал 6 татаал операцияга катышып, бир жолу душмандын эшелонун жолдон кулаткан. Белорус партизандарынын арасында **А. Мурзакулов, С. Сарыбаев, Б. Узбеков, А. Адашев** өндүү кыргыз элинин уулдары душманга каршы согушкан. Алардын ичинен партизан **И. Иманбаев** «рельсалык согушта» өзгөчө эрдиктерди көрсөткөн. Кыргызстандыктар душмандын тылында, фашисттер убактылуу басып алган Крымда, Ленинградда, Смоленскиде, Псков, Орлов ж. б. областтарында каармандык менен күрөшүшкөн.

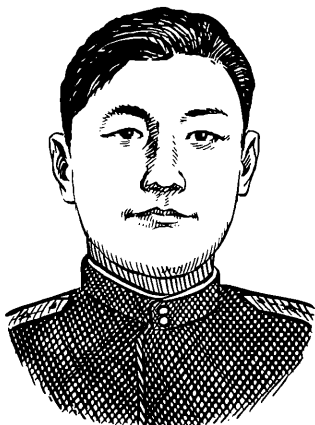
1942-ж. аягында Панфилов дивизиясынын жоокерлеринин бир тобу ага сержант **Ашырбай Коёнкозовдун** командалыгы менен душмандын тылына атайын тапшырма менен жөнөтүлгөн. 1943-ж. январда алар Псков шаарына жакын жерден 7-ленинграддык партизандар бригадасына кошулган. Көп узабай Коёнкозов 2-партизандык отряддын ротасынын командирлигине дайындалган. Ал жетектеген рота душмандарга күндүр-түндүр тынчтык берген эмес. 1943-ж. декабрда эле алар 10 эшелонду, 10 паровозду 20дан ашуун вагондорду талкалаган. 1943-ж. декабрда Коёнкозов жана анын жоокерлери душман менен болгон Псков шаарынын жанындагы салгылашта эрдик менен курман болушкан.

Кыргызстандык жоокерлер Улуу Ата Мекендик согуштун аяктоочу мезгилинде

1944-ж. башынан баштап советтик куралдуу күчтөр душмандан адам күчү боюнча 1,3 эсе, артиллерия боюнча 1,7 эсе, танканын саны боюнча 1,4 эсе, самолеттор боюнча 2,7 эсе артыкчылык кылган. Бирок душман да али күчтүү болгон. Жапырт мобилизациялоонун натыйжасында гитлердик Германия өзүнүн армиясын жогорку деңгээлде кармап турган. Экинчи фронттун ачылбаганынан пайдаланып Германия союздаштарынын аскерин эсептебегенде советтик германдык фронтто өз аскерлеринин 63,2 пайызын кармаган.

Стратегиялык демилгени колуна алган советтик аскерлер 1944-ж. январь-февраль айларында душмандын ири группировкаларын талкалап, Румыния менен Чехословакияга кире баштаган. 1944-ж. жазында Крым бошотулган. Жай айларында Финляндия согуштан чыккан. Белоруссия менен Польшаны бошотуу башталган.

1944-ж. 18-мартта Эстониянын Нарва шаарына жакын жердеги салгылашта кыргыз учкучу **Исмайылбек Таранчиев** өзүнүн жалындап күйгөн самолету менен душмандын бензин ташыган үч автомашинасын сүзүп, алардын жанындагы алты танканы, ондогон немец солдаттарын жардырган. Учурунда унутта калып, *Советтер Союзунун Баатыры* деген наам ага 1991-ж. гана ыйга-

Исмайылбек Таранчиев.

рылган. Ы.Таранчиевдин эрдиги өз баасын алышында тарыхчы Н. Түнтөөвдин изилдөөлөрү чоң роль ойногон.

Советтик Армиянын жеңиштери, улуттук-боштондук күрөштүн күчөшү АКШ менен Англияны 1944-ж. 6-июнда (эки жылга кечигип) экинчи фронтту ачууга мажбур кылган. Бирок фашисттик армиянын негизги күчү советтик-германдык фронтто кала берген. 1944-ж. августта Молдавия ССРи, Румыния, 20-октябрда Югославиянын борбору Белград бошотулган. Гитлердик оккупанттар Балтика боюндагы өлкөлөрдөн кубаланган. Ошентип, согуш Германиянын территориясында жүрө баштаган.

1944–1945-жж. чабуулдарда СССРдин бардык элдеринин жоокерлери бир катарда эрдик менен согушшкан. 1944-ж. Ленинграддын алдындагы салгылашта кыргыз жоокерлери **О. Жетикашкаев, Ж. Рустамов, М. Юнусалиев ж. б.** өзгөчөлөнгөн.

Молдавиянын Дубоссары шаарынын жанында 1944-ж. апрелде орудиянын наводчиги **К. Жаркымбаев** душмандын 2 пулемётун, 25 солдатын талкалаган. Бул салгылашта Жаркымбаев душмандын беш жолку чабуулунун мизин кайтарган. Бул эрдиги үчүн ал *Советтер Союзунун Баатыры* деген наамга татыктуу болгон.

1944-ж. июнда Белоруссиядагы салгылаштарда көрсөткөн эрдиктери үчүн ефрейторлор **О. Якубов** менен **Ж. Асаналиев**, лейтенант **Д. Пичугин**, майор **Н. Калашников**, сержант **Е. Курочкин**, лейтенант **Л. Царенко**, пулеметчу **Р. Азимов**, лейтенант **С. Сухин**, катардагы жоокер **А. Хименко ж. б.** *Советтер Союзунун Баатыры* деген наамга татыктуу болушуп, кыргызстандыктардын данкын чыгарышкан.

Согуштун түрдүү этаптарында – Ленинградды, Ржевди, Великие Лукини, Новгородду, Псковду, Нарваны бошотууда кыргызстандын 660- жана 664-түнкү бомбалоочу авиациялык полктору активдүү катышышкан. Алардын ичинен кыргызстандык аял **Е. Пасько** 780 жолу түнкү бомбалоого учуп чыгып душмандарга бардыгы 93 тонна бомба таштаган. Анын бомбаларынан душмандын маанилүү объектилеринде 109 жолу өрт чыккан. *Советтер Союзунун Баатыры* **Е. Пасько** өзүнүн окуучулары менен душманга далай жолу бүлүк салган. 1944-ж. 13–15-октябрда советтик аскерлер Риганы бошоткон. Бул согуштагы өзгөчө эрдиктери үчүн Панфилов дивизиясы II даражадагы Суворов ордени менен сыйланган. Улуу Ата Мекендик согуштун жүрүшүндө 8-гвардиялык Панфилов атындагы дивизиянын 34 жоокери Советтер Союзунун Баатыры болушкан. Дивизиянын 18086 жоокери СССРдин ордендери жана медалдары менен сыйланышкан. Дивизиянын өзү Ленин, Кызыл Туу, II даражадагы Суворов ор-

Насыр Байтурсунов.

дендерин алган. Ошентип Кыргызстан менен Казахстандын жеринде, Кыргызстандын Аскер комиссары И. В. Панфилов түзгөн дивизия согушта өзгөчө эрдиктерди көрсөткөн.

Советтик Армиянын жениши менен СССРдин эл аралык кадыр-баркы арткан. Фашисттик Германия аскердик бардык көрсөткүчтөр боюнча начарлаган. Анын союздаштарынын бардыгы согуштан чыккан.

1945-ж. 16-апрелде фашизмдин ытадели – Берлинди штурмалоо башталган. Өтө күчтүү артиллериялык соккудан кийин советтик аскерлер чабуулга өтүшкөн. Бул салгылаштардын биринде батальондун саясий жетекчиси

Калыйнур Үсөнбеков жоокерлерге күчтүү дем берген. 14-февралдагы бетме-бет салгылашта К. Үсөнбеков душмандын 7 солдатын сайып өлтүрүп, экөөнү колго түшүргөн. Күжүрмөн тапшырманы ийгиликтүү аткаргандыгы үчүн лейтенант К. Үсөнбеков *Советтер Союзунун Баатыры* болгон. Үсөнбековдун батальону алгачкылардан болуп Берлинге кирип, ратушаны штурмалоого катышкан. Ратуша үчүн, согуштагы эрдиги үчүн К. Үсөнбеков Кызыл Туу ордени менен сыйланган.

Согуштун аяк жагында Польша үчүн салгылашта пулеметчу **А. Оторбаевдин** эрдиги *Советтер Союзунун Баатыры* деген наамга татыктуу болгон. Ал Одер дарыясынан өтүп жатканда душмандын беш чабуулунун мизин кайтарып, 25 солдаттын жок кылган. Батальон бүт бойдон деңизден өтүп жаткан учурда немецтик өзү жүрүүчү замбирек батальонго ок жаадыра баштайт. Абалдын оордугун жана маанисин түшүнгөн Оторбаев эки граната менен өзү жүрүүчү замбирекке сойлоп жетип, алдына жыгылуу менен аны жардырган.

Берлин үчүн болгон салгылашта жердештерибиз учкуч-штурман, *Советтер Союзунун эки жолку Баатыры* **Т. Бегельдинов**, батальондун командири *Советтер Союзунун Баатыры* **В. Бельяндра** ж. б. өзгөчө эрдиктерди көрсөтүшкөн.

Согуштун аяктоочу мезгилинде көрсөткөн эрдиктери үчүн **Н. Байтурсунов**, **Ү. Бейшеев**, **Х. Исманов**, **Ы. Кадыркулов**, **А. Карымшаков**, **Ч. Осмонов** өңдүү кыргыз жигиттери Даңк орденинин толук ковалерлери болушкан.

Ошентип, *Улуу Ата Мекендик согушта совет эли эркиндик, көз каранды эместик үчүн жан аябай салгылашкан. Көп улуттуу Кызыл Армиянын катарында Кыргызстандан барган 300 миң жоокер да Ата Мекенди коргоонун үлгүлөрүн көрсөтүшкөн. Согуштагы эрдиктери үчүн 10 миң кыргызстандык жоокер ордендер жана медалдар менен сыйланышкан. Алардын 76сы Советтер Союзунун*

Баатыры деген наамга татыктуу болушкан. 29 жоокер Даңк орденинин үч баскычын тең алышкан. Кыргызстандык жоокерлердин көпчүлүгү мекенинин, өз элинин эркиндиги үчүн курман болушкан.

СУРООЛОР ЖАНА ТАПШЫРМА:

1. Улуу Ата Мекендик согуштун алгачкы салгылашууларына кыргызстандык жоокерлер кандайча катышкан?
2. Панфилов атындагы 316-аткычтар дивизиясы жөнүндө айтып бергиле.
3. 1942–1943-жж. салгылаштарда кыргызстандык жоокерлерден кимдер айырмаланган?
4. Ч. Түлөбердиевдин, Д. Асановдун, А. Чортековдун, И. Таранчиевдин, А. Садырбаевдин, А. Коёнкөзовдун эрдиктери жөнүндө эмне билесиңер?
5. Кыргыз жоокерлеринен кимдер партизандык кыймылга катышышкан?
6. Согуштун аяктоочу мезгилинде кыргызстандык жоокерлер кандайча салгылашкан?

УЛУТТУК МАМЛЕКЕТТҮҮЛҮКТҮН КАЛЫПТАНЫШЫ ЖАНА ӨНҮГҮШҮ

§ 9. СОВЕТ БИЙЛИГИНИН УЛУТ САЯСАТЫ

Улут маселесин чечүүдөгү алгачкы кадамдар

Большевиктер партиясы бийликке келгенге чейин эле социалдык жана улуттук эзүүнү жоюу өздөрүнүн негизги максаты экендигин жарыялап келишкен. 1917-ж. 2-январда Совет өкмөтү *«Орусия элдеринин укуктарынын декларациясын»* жарыялап, өзүнүн улут саясатынын негиздерин билдирген.

Октябрь революциясына чейин падышалыктын колониялык саясаты, аймактык бытырандылык, феодалдык-патриархалдык мамилелердин үстөмдүгү Орто Азия элдеринин улуттук байланыштарын түзүүгө жана чындоого тоскоол болгон. Совет өкмөтү Орто Азияда өзүнүн таасирин бекемдөө үчүн 1917-ж. 22-ноябрында *«Орусиянын жана Чыгыштын бардык мусулман эмгекчилерине»* деген үндөөсүн басып чыгып, анда Орусиянын мусулман калкынын толук эркиндиги жана ар тараптан тең укуктуулугу жарыяланган.

Бирок Совет бийлигинин алгачкы мезгилинде Түркстандын элдери менен Совет мамлекетинин ортосунда өз ара ишенбестик орун алган. Буга жергиликүү элдин айрым өкүлдөрүнүн улутчул көз карашта болгону, орус улутундагы кээ бир большевиктик лидерлердин шовинизмдин маанайында иш жүргүзгөндүгү негиз болгон.

Алсак, 1917-ж. 15–22-ноябрда Түркстандагы Советтердин III съездинде башкаруунун жогорку органы – *Түркстан Эл Комиссарлар Совети (ЭКС)* түзүлүп, анда 15 эл комиссары бекитилген. ЭКСтин төрагалыгына большевик **Ф. И. Колесов** шайланган. Ал өкмөттүн курамына жергиликтүү улуттардын бир дагы өкүлү кирген эмес. Бул аймактагы мусулмандар съездинин Түркстан крайында көп партиялык негизде коалициялык өкмөт түзүү жөнүндөгү сунушу четке кагылган. Алар буржуазиялык улутчулдар катары айыпталган.

Мына ушундан кийин **Мустафа Чокаев** башында турган *«Шура-и-Ислам»* партиясынын аймактык комитетинин демилгеси менен 1917-ж. 26–29-ноябрда Кокон шаарында мусулмандардын атайын чакырылган IV съезди болуп өткөн. Ал съездде Орусиянын курамындагы «Кокон автономиясы» жарыяланып, **М. Чокаев** жана **М. Тынышпаев** башында турган өкмөт шайланган. Ал өкмөткө жергиликтүү улуттун өкүлдөрү менен катар орус-тар, Борбордук Орусиядан чыккан башка улуттардын өкүлдөрү да кирген. Булар мурдагы Кокон хандыгынын чегинде буржуазиялык-демократиялык республика формасындагы улуттук мамлекетти түзүүнү көздөшкөн.

Ошентип, Түркстанда *кош бийлик* түзүлөт. Анын бири Ташкенттеги большевиктер партиясы тарабынан түзүлгөн *Совет өкмөтү* болсо, экинчи бийлик «Шура-и-ислам», «Алаш» жана башка партиялардын, ар түрдүү улуттардын өкүлдөрү түзгөн «*Кокон автономиясынын*» өкмөтү эле. Кокон өкмөтү Совет бийлигине каршы үгүт иштерин жүргүзүп, аларды колдогондор да арбын болгон. Анын куралдуу күчтөрү түзүлүп, ага полковник Чанышев командачылык кылган.

Түркстанда «Кокон автономиясынын» уламдан-улам чыңдалып баратышы Ташкенттеги большевиктик өкмөттү чочулаткан. 1918-ж. 19–26-январдагы Советтердин Крайлык IV съезди «Кокон автономиясынын» өкмөтүн мыйзамсыз, контрреволюциячыл өкмөт деп жарыялап, анын жетекчилерин камакка алуу жөнүндө чечим кабыл алган.

1918-ж. 19–22-февралда Кызыл Армиянын бөлүктөрү Коконго басып кирип, айыгышкан салгылашуу менен «Кокон автономиясынын» куралдуу күчтөрүн талкалаган, өкмөт жок кылынган. «Кокон автономиясынын» аман калган өкүлдөрү тоо тарапка качып кеткен. Кыргызстанга качкандары граждандык согуштун жылдарында Совет бийлигине каршы күрөшкөн.

Ошентип, Түркстандагы жергиликтүү калктын интеллигенциясынын улуттук жана мамлекеттик көз каранды эместикке жетүүгө болгон аракети күч менен жок кылынган. Жергиликтүү калктын бир бөлүгү большевиктердин «Кокон автономиясына» карата жасаган ишин нааразылык менен кабыл алган.

1918-ж. Советтердин бүткүл орусиялык III съездинде «*Эмгекчи жана эзилген элдердин укуктарынын декларациясы*» кабыл алынып, анда социалисттик көп улуттуу мамлекеттин негизи катары федерациялык түзүлүштүн планы жарыяланган. Бул чечимдин негизинде Орто Азия элдери 1918-ж. *Түркстан Автономиялуу Советтик Социалисттик Республикасына* биригишкен. Ушул жылы майда Түркстан автономия укугунда Орусиянын курамына кирген. Мында Совет бийлигин чыңдоодо Совет өкмөтү тарабынан 1919-ж. 8-октябрда түзүлгөн *Түркстан иштери боюнча комиссиясы (Түрккомиссия)* чоң роль ойногон. Бул комиссияны Ш. З. Элиава жетектеп, анын курамына М. В. Фрунзе, В. В. Куйбышев, Я. Э. Рудзутак, Г. И. Бокий, Ф. Н. Голощекин кирген. Аларга аймактагы партиялык жана советтик органдардагы жетекчилердин катачылыктарын оңдоо, бийлик органдарын тартипке келтирүү, өзгөчө улуттук маселеге аяр мамиле жасоо, жергиликтүү калктын Совет бийлигине болгон ишенимин бекемдөө милдети жүктөлгөн.

Комиссия Түркстанда жергиликтүү элге карата шовинисттик мамиле жасаган советтик, партиялык кадрларды иштен алып, бийлик структураларын таркаткан. Башкаруу органдарына жергиликтүү калктын өкүлдөрүн кеңири тарткан. Дыйкандарды, өзгөчө жергиликтүү калкты талап-тоногон кызыл аскерлер үчүн атуу жазасы киргизилген. Комиссия ислам укугунун нормала-

рын, мечиттердин иштерин калыбына келтирген. Натыйжада жергиликтүү калктын большевиктерге ишеними артып, алардан Кызыл Армияга ыктыярдуу өткөндөрдүн саны көбөйгөн. Большевиктердин улут саясатындагы иш-аракеттеринин жергиликтүү калк тарабынан колдоого алынышы Кыргызстандагы контрреволюциячыл күчтөрдү талкалоодо, Совет бийлигин чындоодо чечүүчү роль ойногон.

Качкын кыргыздардын мекенине кайтышы

Кыргызстандын аймагында Совет бийлиги орногондон кийин 1916-ж. көтөрүлүшкө катышкан кыргыздарды жазалоо, куугунтуктоо токтогон. Аракеттердин натыйжасында улуттардын арасындагы ишенбестик, кастык көз караштар акырындык менен жоюла, өз ара жардамдашуу, достук мамилелери калыптана баштаган. 1918-ж. 5-июлда Жети-Суу областынын аткаруу комитетинин алдында улут иштери боюнча областтык комиссариат түзүлүп, анын алдында орус-кыргыз мамилелерин иретке келтирүү боюнча атайын комитет уюштурулган. Бул комитет кыргыз жана орус калктарынын арасында кеңири үгүтнасаат иштерин жүргүзгөн.

Совет бийлиги өлкөдөгү татаал кырдаалга карабастан ачарчылыкка учураган калкка жардам көрсөтүү ишине өзгөчө көңүл бурган. Ачарчылыкка учурагандарга жардам берүү үчүн комитеттер түзүлгөн. 1918-ж. 29-октябрда Жети-Суу областтык аткаруу комитети Токмоктогу азык-түлүк комитетине ачарчылыкка учураган кыргыздарга тамактануу пунктун ачуу үчүн 100 миң сом акча бөлгөн. Тамак берүү пункттары Кыргызстандын бардык шаарларында, айрым айыл-кыштактарда да уюштурулган.

Совет өкмөтүнүн качкын кыргыздарга карата мамилесин өзгөчө ыраазычылык менен белгилесек болот. Качкын кыргыздардын кырылгандан калганынын көбү мекенине 1917-ж. эле февраль революциясынан кийин кайтканын билебиз. Бирок бийликке келген Убактылуу өкмөттүн аларга карата жасаган шовинисттик саясатынын натыйжасында аларды жазалоо, куугунтуктоо күчөгөн. Натыйжада өтө алсыраган кыргыздар жаны кыргынга дуушар болгон.

Совет бийлиги качкын кыргыздардын калгандарын мекенине көчүрүп келүүгө жардам берүү үчүн Батыш Кытайга атайын комиссия жөнөткөн. Бул комиссия Туркстан Борбордук Аткаруу Комитетинин 1920-ж. 2-февралдагы чечими менен түзүлгөн. Комиссияга качкын кыргыздарды мекенине кайтаруу, жерлерин кайтарып берүү, аларга зомбулук көрсөтүүнү токтотуу, кулдукка сатылып кеткендерин куткаруу, материалдык жардам берүү жана орустар менен кыргыздардын касташуусун токтотуу милдеттери жүктөлгөн.

ДОКУМЕНТТҮҮ МАТЕРИАЛДАР

Түркстан Советтик Республикасынын Советтеринин Борбордук Аткаруу Комитетинин 1920-ж. 3-февралындагы буйругунан:

1. Падышалык жазалоочулардан жана улуттук касташуудан Кытайга жана башка жерлерге качкан Жети-Суу областынын бардык мусулмандарынын өздөрүнүн жерлерин жана үй- жайын бейкапар пайдаланышы үчүн бардык чаралар көрүлсүн.

2. Жумушчу-дыйкан өкмөтүнүн колундагы бардык каражаттар улуттук-таптык топтордун жана айрым эксплуататорлордун кыргыз элине, өзгөчө өз жерине кайтып келген качкын-кыргыздарга мурдагыдай зордук кылууга багытталган аракеттери түп-тамырынан бери жок кылынсн.

3. Бул буйрукту иш жүзүнө ашыруу үчүн жол. Жанузаковдун төрагалыгы астында ТүркБАКтын өзгөчө комиссиясы түзүлсүн. Комиссияга Султанбеков, Мангелдин, Нигматуллин, Хохлов жана Түрккомиссиядан бир өкүл киргизилип, качкын кыргыздарды жайгаштыруу боюнча өзгөчө инструкция менен иштесин.

....Бул комиссиянын ишине тоскоолдук кылган күнөөкөрлөр революциялык трибуналдын сотуна берилсин.

Совет бийлигинин жардамы менен кайтып келген кыргыздарга жардам берүү үчүн өкмөттүн эсебинен 100 млн сом бөлүнгөн. Мунун эсебинен качкын кыргыздарга акысыз мал, айыл чарба шаймандары, боз үйлөр, курулуш материалдары берилген. Мекенине келген кыргыздарга 1920-ж. эле 46 миң теше айдоо жери, 80 миң теше жайыт таратылган. Алар беш жылдык мөөнөткө мамлекеттик салыктан бошотулган.

Тоолуу Кыргыз областын түзүү аракети

Түркстан АССРинин курамында турган кыргыздар бул республиканын Жети-Суу, Сыр-Дарыя, Фергана жана Самарканд областтарынын курамында болуп, дагы эле бытыранды бойдон кала берген. Бул областтарда кыргыздар башка улуттарга караганда азчылыкты түзүп, көпчүлүк убакта алардын кызыкчылыктары этибарга алынбай калган.

Ушуга байланыштуу 1921-ж. Алматыда болгон кеңешмеде биринчи жолу Түркстан АССРинин курамында Тоолуу Кыргыз областын түзүү маселеси көтөрүлгөн. Бирок анда бул маселе чечилбей, Казак АССРине Жети-Суу жана Сыр-Дарыя областы берилмек болот. Бул чечим кыргыздардын саясий абалын бир кыйла оордоткон. Анткени кыргыздар мурда бир автономиялуу республиканын курамына кирсе, эми эки автономиялуу республикага бөлүнүп калмак. Буга макул болбогон кыргыз интеллигенцияларынын алдыңкы өкүлдөрү Ж. Абдрахманов, Э. Арабаев, А. Сыдыков 1922-ж. мартта кыргыз уезддерин бөлүп, өз алдынча Тоолуу Кыргыз областын түзүү сунушун кайрадан көтөрүшкөн.

1922-ж. 25-мартта Түркстан компартиясынын Борбордук Комитетинин секретариаты Түркстан Республикасынын курамындагы *Тоолуу Кыргыз областын түзүү жөнүндө чечим чыгарган. 26-мартта* болсо ТүркБАКтын кичи Президиуму курамында Пишпек, Каракол,

Абдыкерим Сыдыков.

мамлекеттик, партиялык ишмер, кыргыздын европалык үлгүдө жазган эң алгачкы окумуштууларынан. Солто уруусунун манабынын үй-бүлөсүндө, Баш-Кара-Суу айылында туулган. Адегенде мусулман мектебинде, 1904–1911-жж. Верныйдагы эркектер гимназиясында окуган. 1913-ж. баштап Пишпек уездинин башкармалыгында котормочу, Орусия Убактылуу өкмөтүнүн өкүлү – Пишпек уездинин комиссарынын орун басары болуп иштеген. «Алаш» партиясынын, кийин солчул эсерлер партиянын мүчөсү болгон. Кыргыздардын автономиялуу мамлекеттүүлүгүн түзүү үчүн күрөшкөн. 1922-ж. Тоолуу Кыргыз областын түзүү боюнча уюштуруу комитетинин төрагасы болгон. 1926-ж. Орто Азия мамлекеттик университетинин айыл чарба факультетинде кызматкер, Орто Азия пахта институтунун суу чарба факультетинде декандын орун басары болуп иштеген. 1932-ж. Кыргыз АССРинин Мамлекеттик пландоо комитетинин төрагасынын орун басары болуп дайындалып, бир жылдан кийин жалган айып менен камалган. 1938-ж. 18-февралда «контрреволюциячыл» катары атылган. А. Сыдыков «Кыргыз элинин өнүгүшүнүн тарыхынын кыскача очерки» (1926); «Кыргыздардын урууларга бөлүнүшү» (1927); «Көчмөн топто малды багууну уюштуруу» (1930); «Орто Азиядагы жут жана тоюттун жетишсиздиги жөнүндө. Тарыхый мүнөздөмө» ж. б. эмгектерди жараткан. Анын айрым эмгектери биринчи жолу 1992-ж. гана жарык көргөн.

Нарын уезддери жана Олуя-Ата уездинин тоолуу бөлүгү кирген, борбору **Кочкор** кыштагында жайгашкан Тоолуу Кара-Кыргыз областын түзүү жөнүндө чечим кабыл алган. Башкача айтканда, бул областка Кыргызстандын түндүгү гана кирип, Түштүк Кыргызстандагы кыргыздардын тагдыры убактылуу ачык калтырылган. Ошондой болсо дагы кыргыз элинин алдында кыргыздар жашаган аймактын бир бөлүгүндө бирдиктүү, өз алдынча улуттук автономиялуу мамлекеттүүлүгүн түзүү үчүн реалдуу мүмкүнчүлүктөр ачылат.

Бирок Тоолуу Кыргыз областын түзүү үчүн аракеттердин башында эле уруулук, улуттук мүнөздөгү эки топтун ортосунда талаш-тартыш башталган. А. Сыдыков башында турган топ Тоолуу Кыргыз областын түзүү үчүн активдүү күрөшкөн. Ал эми Р. Кудайкулов жетектеген топ буга каршы иш жүргүзгөн. Аны Ташкенттеги жана Алматыдагы казак улутундагы жетекчилер колдоп чыгышкан.

Партиянын Жети-Суу обкому 1922-ж. 4-июнда Пишпекте уюштуруу съездин чакырып, ага 425 делегат катышкан. Бирок съезд өз ишин баштай электе эле түркстандык жана жети-суулук бийликтердин макулдугу, Сталиндин түздөн-түз көрсөтмөсү менен таркатылган. 1922-ж. декабрда РКП (б) Борбордук Комитети Тоолуу Кыргыз областын түзүү боюнча мурун кабыл алын-

ган бардык документтерди мыйзамсыз деп жарыялап, съездди чакыруунун демилгечилерин буржуазиялык улутчулдар, контр-революционерлер деп күнөөлөгөн. Ошентип, кыргыз элинин чектелген улуттук мамлекеттик бирикме түзүү жөнүндөгү алгачкы аракети оңунан чыкпай калган.

СУРООЛОР:

1. Большевиктер партиясынын улут саясатына мүнөздөмө бергиле.
2. «Кокон автономиясы» жөнүндө айтып бергиле.
3. Түрккомиссия кандай иштерди аткарган?
4. Совет бийлиги качкын кыргыздарга кандай мамиле жасаган?
5. Тоолуу Кыргыз областы жөнүндө эмнени билесинер?
6. А. Сыдыковдун саясий ишмердиги жөнүндө айтып бергиле.

§ 10. КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТИНИН НЕГИЗДЕЛИШИ ЖАНА ӨНУГҮШҮ

Орто Азияны улуттук мамлееттүүлүктөргө бөлүү. Кара Кыргыз автономиялуу областынын түзүлүшү

Орто Азияда контрреволюциячыл күчтөр, өзгөчө басмачылардын кыймылы басылгандан кийин гана бул региондо жашаган элдерди улуттук-мамлекеттерге бөлүү мүмкүнчүлүгү түзүлгөн.

Буга чейин Түркстан Автономиялуу Советтик Социалисттик Республикасында өзбек, түркмөн, кыргыз бөлүмдөрү иштешип, улуттук мамлекеттүүлүктөрдү түзүү үчүн анда жашаган элдердин этнографиялык курамын, экономикалык жана географиялык чектерин такташкан. Түркстандын улут иштери боюнча областтык, уезддик бөлүмүндө бул аймакта жашаган элдердин өкүлдөрү иштешкен. **1922-ж. 30-декабрда Советтердин бүткүл орусиялык I съезди РСФСР, Украина, Белоруссия жана Закавказье федерациясын бириктирип, Советтик Социалисттик Республикалар Союзун (СССР) жарыялаган.** Ошентип улуттук республикалардын кызматташтыгынын жаңы формасы пайда болгон.

1924-ж. 31-январда Советтердин II съезди СССРдин биринчи Конституциясын бекиткен. Федерациялык негизде бирдиктүү союздук мамлекеттин түзүлүшү улуттук мамлекеттик бирикмелердин пайда болушун тездеткен.

Түркстан АССРинин Советтеринин 1924-ж. башында өткөн II съездине барган кыргыз делегаттары Совет өкмөтүнөн Кыргызстанды өзүнчө автономиялык бирдик катары түзүүнү суранышкан. Бирок кыргыздардын улуттук автономиясы Түркстан АССРине, Бухара жана Хорезм республикаларына кирип турган өзбек, түркмөн, тажик элдерине автономия бергенде гана чечилмек.

1924-ж. сентябрына карата жаңы түзүлө турган мамлекеттердин калкын жана чек араларын тактоо иштери негизинен аяктаган. 860 миң адамдан турган кыргыз эли Түркстан АССРинин

Жети-Суу, Фергана, Сыр-Дарыя жана Самарканд областтарында жашаары аныкталган. Мындан тышкары 210 миндей кыргыз Памирде, Бухарада, Батыш Кытайда жашаган.

РСФСРдин Бүткүл орусиялык Борбордук Аткаруу Комитети 1924-ж. 14-октябрда Бухара, Хива республикаларынын, Түркстан АССРинин элдеринин эркине ылайык Орто-Азия элдерин улуттук мамлекеттерге бөлүү жөнүндө токтом кабыл алган. Ошентип, революцияга чейин эле бытырап бөлүнгөн кыргыз, өзбек, тажик, түркмөн, казак жана кара-калпак жерлери кайрадан бириктирилген.

Натыйжада Түркмөн ССРи, Өзбек ССРи, Тажик Автономиялуу областы, РСФСРдин курамында Кара-Кыргыз автономиялуу областы, Казах АССРинин курамында Кара-Калпак автономиялуу областы түзүлгөн. Жаныдан түзүлгөн республикалар менен областтардын чектерин тактоо менен катар эле, аларга мурда Түркстан АССРине, Бухарага, Хорезм республикаларына караган капиталдык байлыктар – фабрика, завод, айдоо аянттары, мал ж. б. байлыктар бөлүштүрүлүп берилген. Мамлекеттүүлүктөргө бөлүнүү менен Орто - Азия элдеринин өз тагдырын өзү чечүү укугу кандайдыр бир денгээлде чечилген.

Кара-Кыргыз Автономиялуу областына мурдагы Түркстан АССРинен Жети-Суу областынын Кара-Кол, Нарын, Бишкек уездери дээрлик бүт бойдон, Ош уезди, Анжиян уездинин 10 болуштугу, Наманган уездинин 10 болуштук, Фергана областынын Кокон уездинин 2 болуштук; Сыр-Дарыя областынын Олуя-Ата уездинин (Талас участогу) 14 болуштук кирген.

Областтык статистика бюросунун маалыматы боюнча областтын калкы 828,3 миң адамды түзгөн. Анын 63,5 пайызы кыргыздар, 15,4 пайызы өзбектер, 16,8 пайызы орустар болгон. Бөлөк улуттар 4,3 пайызды түзгөн. Автономиялуу областтын территориясы болжол менен 200 миң чарчы километрге жетип, областа 6 шаар, 321 айыл-кыштак жана 5 хутор болгон. *Ошентип, кылымдар бою чачыранды болуп бөлүнүп келген кыргыз эли автономия формасында болсо да бирдиктүү улуттук мамлекетке бириктирилген. Бул кыргыз элинин тарыхындагы өзгөчө маанилүү окуя эле.*

Кара-Кыргыз автономиялуу областы түзүлгөндөн кийин Кыргызстанда партиялык жана советтик бийлик органдары уюштурулган. 1924-ж. 18-октябрда РКП (б) БКнын Саясий бюросу Кара-Кыргыз автономиялуу областынын Убактылуу партиялык бюросунун жана революциялык комитетинин курамын бекиткен. РКП (б) Кыргыз обкомунун партиялык бюросунун 1-секретарлыгына Михаил Каменский, 2-секретары болуп Жусуп Абдрахманов дайындалган. Областын ревкомунун төрагалыгына Иманалы Айдарбеков бекиткен.

Областтык ревкомдун алдында түзүлгөн комиссия кийин Мамлекеттик пландоо комиссиясы делип аталып, географиялык, чарбалык-экономикалык, финансылык иштерди тейлей башта-

ган. Кыргызстандын географиялык картасында калкынын санын, улуттук курамын, айдоо аянттарын, малдын санын, токой байлыктарын тактоо боюнча иштер жүргүзүлгөн.

Областтык борбордун жоктугуна байланыштуу областтык ревком адегенде Ташкентте турган. Жергиликтүү элден чыккан кадрлардын өтө аз санда болушу, мамлекеттик жана чарбалык иштерди билген адистердин жетишсиздиги мамлекеттүүлүктүн алгачкы жылдарында өзгөчө кыйынчылыктарды туудурган. Кыргыз өкмөтү 1924-ж. декабрында гана Пишпекке көчүп келген. Ошондон тартып Пишпек шаары Кыргызстандын борбору болуп калды. Облревкомдун президиуму Кыргызстанды башкаруу үчүн Жалал-Абад, Каракол-Нарын, Пишпек жана Ош округдарын түзгөн. Областтык ревкомдун алдында атайын комиссия түзүлүп ал мамлекеттик жана чарбалык штаттарды тактаган. 22-декабрда областтык ревком **Турдалы Токтобаевди** Кыргыз автономиялуу областынын Москвадагы Бүткүл орусиялык Борбордук Аткаруу Комитетиндеги өкүлү кылып дайындаган. Бул өкүлчүлүк СССРдин жана РСФСРдин борбордук мекемелеринде саясий, чарбалык ж. б. маселелерди чечүүдө Кыргыз областынын кызыкчылыктарын коргомок.

1925-ж. 15-январда областтык ревкомдун кеңешмесинде Кара-Кыргыз Автономиялуу областынын түзүлгөндүгү жөнүндө Декларация кабыл алынып, Кыргызстандын мамлекеттүүлүгү салтанаттуу түрдө жарыяланган. Декларация жарыяланган 16-январь майрам күнү катары белгиленген.

Эми мамлекеттик аппаратты түзүү үчүн шайлоолорду, Советтердин уюштуруу съездин өткөрүү, бир катар экономикалык жана социалдык милдеттерди чечүү керек эле. Жергиликтүү Советтерге шайлоолор болгондон кийин 1925-ж. 27–30-мартта Пишпекте автономиялуу областтын уюштуруу съезди өткөн. Ага 135 делегат катышып, анын 18 жумушчу, 25 дыйкан, 8 кызматкер, 8 окуучу болгон. Съездге Кыргызстанда жашаган бардык улуттардын өкүлдөрү: 81 кыргыз, 29 орус, 8 өзбек, 3 украин, 14 башка улуттагылар катышкан. Советтердин Уюштуруу съезди кыргыз автономиясынын аткаруучу органын – Советтердин областтык аткаруу комитетин шайлаган, ага 51 адам кирген. 1925-ж. 31-мартта областтык аткаруу комитетинин биринчи пленумунда такай иштөөчү, 11 адамдан турган облаткомдун Президиуму шайланган. Анын төрагалыгына мурдагы батрак, кийин жумушчу болуп иштеген, Совет бийлиги үчүн активдүү күрөшкөн **Абдыкдыр Орозбеков** шайланган.

Жыйынтыктап айтканда, Советтердин уюштуруу съезди кыргыз элинин мамлекеттүүлүгүнүн калыптануу жолунда маанилүү роль ойногон. Мамлекеттүүлүк кыргыз элинин жерин, экономикасын жана маданиятын бириктирген, улуттун кайра жаралышына шарт түзгөн. 1207-ж. монголдордун чабуулунда жок болгон кыргыз элинин мамлекеттүүлүгү жети кылымдан кийин

Абдыкадыр Орозбеков.

аткаруу комитетинин төрагалыгына шайланган.

1926–1937-жж. Кыргыз АССР Борбордук Аткаруу Комитетинин төрагасы болуп иштеген. Жалган айып менен камалып, атууга өкүм кылынган. 1956-ж. акталган.

Абдыкадыр Орозбеков (1889–1938-жж.)

– советтик партиялык ишмер, Маргалаң уездинин Охна кыштагында туулган. 1907–1917-жж. наабайчыга жалданып иштеген. Түркстандагы жумушчу кыймылына катышкан. Кыргызстанда Совет бийлигин орнотуу жана чыңдоо үчүн күрөшкөн, граждандык согуш мезгилинде катардагы жоокерден отряд командирине жана саясий жетекчиге чейин көтөрүлгөн. 1920–1923-жж. айылдын, болуштун, райондун революциялык комитеттерин башкарган. 1924–1925-жж. Ош округдук эмгекчилер советинин жер бөлүмүнүн башчысы, катчысы болгон. Кыргыз областтык жумушчу, дыйкан жана солдат депутаттар советтеринин уюштуруу съездине (1925) делегат болуп, анда Кыргыз областтык

калыбына келтирилген. Бул окуя кыргыз элин, кыргыз өкмөтүн келечектен чоң үмүттөндүрүп, жаңы турмушту курууга белсенип киришишине чоң өбөлгө болгон.

Бийлик үчүн күрөш. «Отузчулардын» каты

Партиянын Борбордук Комитети тарабынан Кыргызстанга Кыргыз обкомунун биринчи секретары катары жиберилген М. Каменский областы жетектөөдө бир катар кемчиликтерди кетирген. Ал бул жакта Сталиндин ыкмасы боюнча өзүнүн жеке бийлигин орнотууга аракет кылган. Бул максатына жетиш үчүн Кыргызстанда бийлик үчүн күрөшкөн А. Сыдыков менен Р. Кудайкулов жетектеген эки топтун каршылыгын пайдаланат. М. Каменский калыстык менен бул эки топту жараштыруунун ордуна аларды кайраштырууга өткөн. Ал чала сабат Р. Кудайкулов жетектеген топту колдоп, областтагы татаал абалды ого бетер курчуткан. М. Каменский Кудайкуловдун тобу аркылуу Кыргызстандагы өтө таасирдүү күч болгон А. Сыдыковдун тобун талкалоону көздөгөн. 1925-ж. мартта өткөн областтык партконференцияда М. Каменский А. Сыдыковдун пикирлеши, өтө таланттуу адис Ж. Абдрахмановду партиянын обкомунун экинчи секретарлыгынан бошотууга жетишкен. Андан кийин Каменский менен Кудайкулов Кара-Кыргыз автономиялуу областынын Ревкомунун төрагасы болуп иштегенине төрт айча болгон И. Айдаркуловко бай-манантар менен байланышы бар, коррупциячыл, паракор деген жалаа жапкан. Натыйжада ал областтык аткаруу комитетинин төрагалыгына шайланбай калган.

Партиянын Кыргыз обкомунун ашкере саясатын ооздуктоо үчүн Кыргызстандын советтик 30 кызматкери 1925-ж. июнда РКП (б) БКга жана партиянын орто азиялык бюросуна кат жазышып, анда партиянын Кыргыз обкомунун иш стилин жана ыкмаларын, адистерди тандоо саясатын сынга алышкан. Бул документ ага кол койгон адамдардын саны боюнча «отузчулардын» каты деп аталган.

Бул кат ВКП (б) БКнын орто азиялык бюросу тарабынан бай-манап элементтердин партияны бөлүп жарууга кылган аракети катары бааланып, ага кол койгондордун бардыгы куугунтукталып, кызматтарынан алынган, айрымдары Кыргызстандан кетирилген. «Отузчулардын» катын уюштуруучулар катары А. Сыдыков менен Э. Арабаев партиянын катарынан чыгарылган. Ал эми бийлик үчүн күрөштө экинчи топту жетектеген Р. Кудайкулов жөн гана эскертүү алуу менен чектелген. Бирок колдоого эсирген Р. Кудайкулов өзүнүн адамдары менен Пишпек округунда «Ур токмок» деген атка конгон оор кылмыш иштери үчүн 1926-ж. партиядан чыгарылып сот жообуна тартылган. Партиянын областтык комитетинен, Ош, Каракол – Нарын жана Фрунзе округдук комитеттеринен, областтык аткаруу комитетинен топтук күрөшкө активдүү катышкан кызматкерлер бошотулган. Областын жетекчи кызматтарына Чыгыштагы эмгекчилердин коммунисттик университетин ж. б. окуу жайларын бүтүрүшкөн **Т. Айтматов, Х. Шорук, Э. Эсенманов, Х. Жээнбаев, К. Камбаров, С. Кулматов, О. Алиев** ж. б. келишкен. ВКП(б)нын областтык комитетинин биринчи секретарлыгына жаңы келген **Н. А. Узюков** областтагы партиялык жана советтик активди баш коштуруу үчүн бир топ иштерди жасаган. Натыйжада жаатташып кармашуу бир аз басандаган.

Ошентип, 20-жж. ортосунда партиянын биримдигин сактоо үчүн жүргүзүлгөн күрөштүн натыйжасында партиянын линиясына туура келбеген ой-пикирлерге, фракцияларга биригүүгө, саясатка каршы пикир айтууга тыюу салынып, партиянын бийлиги чыңдалган.

Кыргыз Автономиялуу Республикасы

Кара-Кыргыз Автономиялуу Областынын уюштуруу съездинде эле (1925-ж. марты) ага катышкан делегаттар союздук өкмөткө Кара-Кыргыз Автономиялуу Областын Кыргыз Автономиялуу Областы деп кайра атоо сунушу менен кайрылган. Бүткүл орусиялык Борбордук Аткаруу Комитетинин **1925-ж. 25-майдагы** чечими менен область *Кыргыз Автономиялуу Областы* болуп аталган.

Ушул эле уюштуруу съездинде делегаттар автономиялуу областты Кыргыз Автономиялуу Республикасына айландыруу өтүнүчү менен да кайрылышкан болчу.

ДОКУМЕНТТҮҮ МАТЕРИАЛ

Кара-Кыргыз автономиялуу областынын Советтеринин I уюштуруу съездинин резолюциясынан (1925-ж. марты)

«1. Кара-Кыргыз Автономиялуу Областынын Советтеринин областтык съезди областтык ревкомдун областтын экономикалык-чарбалык курулушу жөнүндөгү отчетун угуп, анын ишин канааттандырарлык деп эсептейт.

2. Съезд жаңы шайланган Аткаруу Комитетине РСФСРдин Бүткүл орусиялык Борбордук Аткаруу Комитетинен Кара-Кыргыз Автономиялуу Областын РСФСРдин курамында Кара-Кыргыз Автономиялуу Республикасы кылып кайра түзүү өтүнүчү менен кайрылууну тапшырат.

3. «Кара» («кара-кыргыз») деген сөздөр падыша өкмөтүнүн тушунда элди кемсинтүү катарында пайдаланылгандыгын эске алып, жаңы шайланган Аткаруу Комитети Бүткүл орусиялык Борбордук Аткаруу Комитетине улуттун жана областтын аталышындагы «кара-кыргыз» деген сөздү «кыргыз» менен алмаштыруу сунушун койсун.

4. Орто Азия элдерин улуттук мамлекеттерге бөлүштүрүүдө областтын улуттук, экономикалык жана территориялык белгилери боюнча чек аралары так бөлүнбөй калган. Ушуга байланыштуу жаңы шайланган Аткаруу Комитети Орто Азияда чек араларды кайра тактоо маселесинин чечүүгө жетишсин... съезд Озбекстандын Кожент уездинин областтарына кирип калган кыргыз болуштуктарынын Кара-Кыргыз областына кайтарылып берилишине өзгөчө көңүл бурат».

Бүткүл орусиялык Борбордук Аткаруу Комитети 1926-ж. 1-февралда Кыргыз областынын территориясынын кендигин, чет мамлекет менен чектешкенин, экономикасынын, маданиятынын жана тилинин маанисин эске алып, Кыргыз автономия областын *Кыргыз Автономиялуу Советтик Социалисттик Республикасына айландуу жөнүндө чечим кабыл алган.* Ошентип Кыргызстан РСФСРдин курамында өзүнүн мамлекеттүүлүгүнүн жаңы этабын баштаган. Бул окуя **1927-ж. 7–12-мартта өткөн Кыргыз АССРинин Советтеринин I съездинде мыйзамдаштырылган.**

Кыргыз АССРинин түзүлүшү республикада жана анын чет жакаларында өзгөчө бааланган. Съезддин делегаттарынын алдында Борбордон келген партиялык жана советтик кызматкерлер сөз сүйлөшүп, СССРдин туш тарабынан куттуктоо телеграммалары келген.

Съезд Кыргыз АССРинин түзүлгөндүгү официалдуу түрдө жарыялаган. Бул жөнүндөгү декларацияда кыргыз элинин өз тагдырын өзү чечүү укугу аныкталып, Кыргызстанда жашаган элдердин өз ара ынтымакташтыгынын негизги принциптери жарыяланган. Мындан тышкары Декларацияда Кыргызстандын өкмөтүнүн айыл чарбасын, өнөр жайын, калктын саясий жана маданий деңгээлин көтөрүү боюнча практикалык ишмердиги аныкталган.

Советтердин биринчи съезди республиканын түштүгүндө жерсуу реформасын жүргүзүүнү бийлик органдарынын кезектеги милдети деп жарыялаган. Анткени бул жакта жерсиз жана жери аз дыйкандар 60 пайызды түзүп, жердин көбү ири жер ээлери-нин колунда болгон.

Бул съезд жалпыга бирдей окуу милдетин киргизип, араб алфавитинен латынчага өтүү жөнүндө маанилүү чечим кабыл

алган. Съездде Кыргыз АССРинин Борбордук Аткаруу Комитети шайланып, ал жогорку мыйзам чыгаруучу жана текшерүүчү орган болуп калган.

1927-ж. 12-мартында Кыргыз АССР БАК Президиумуна 17 адам шайланган. Президиумдун төрагалыгына **Абдыкадыр Орозбеков** шайланат. Сессия Кыргызстандын өкмөтүн – **Эл Комиссарлар Советин** түзүп, **Жусуп Абдрахманов** анын төрагасы болуп дайындалган. Эл Комиссарлар Советине жер, финансы, эл агартуу, эмгек, жумушчу-дыйкан инспекциясы боюнча эл комиссарлары кирген. Республикада мамлекеттик саясий жана статистика башкармалыктары түзүлгөн.

ДОКУМЕНТТҮҮ МАТЕРИАЛ

Кыргыз АССРинин Советтеринин биринчи уюштуруу съездинин декларациясынан (1927-ж. марты):

«...XII чакырылган Бүткүл союздук Борбордук Аткаруу Комитетинин Президиуму кыргыз элинин эмгекчилеринин эркине ылайык 1926-ж. 1-февралында Кыргыз автономиялуу областын Кыргыз Автономиялуу Советтик Социалисттик Республикасына айлантуу жөнүндө чечим кабыл алды.

Советтердин биринчи уюштуруу съездинде Кыргыз автономиялуу Советтик Социалисттик Республикасын жарыялап жатып Кыргызстандын эмгекчилери Советтик Социалисттик Республикалар Союзунун эмгекчилеринин улуу үй-бүлөсүнүн бөлүнгүс мүчөсү болуп калаарын жана Кыргыз АССРинде жашаган бардык улуттардын экономикалык жана маданий өнүгүшүндө толук тен укуктуулугун камсыз кылаарын билдирет.

Улуттук тынчтыктын камсыз болушу Кыргызстандын эмгекчилеринин тап душмандарына – кулактарга, байларга, манаптарга жана башка эзүүчүлөргө каршы күрөшүн жеңилдетет.

Республиканын түзүлүшү менен социалисттик курулуштун жаңы баскычына өткөн Кыргызстандын эмгекчи массасы айыл чарбасын, мал чарбасын, жергиликтүү өнөр жайды уюштурууну, калктын саясий жана маданий деңгээлин көтөрүүнү өздөрүнүн милдети деп эсептейт.

Кыргызстандын эмгекчилери аялдарды азаттыкка чыгаруу, турмуш-тиричилиги маданиятын жакшыртуу ишине социалисттик курулуштун ийгилигинин негизги шарты катары өзгөчө маани берет...

Кыргызстандын эмгекчи массасы чыгармачыл, тынч эмгектенүү жана чек араларды империалисттердин жана алардын жан - жөкөрлөрүнүн кол салуусунан сактоо үчүн куралдуу күчтөрдүн адистерин даярдоо зарыл деп эсептейт.

Экономиканын жана маданияттын бул милдеттерин жүзөгө ашырууда, али артта калган Кыргызстандын эмгекчилери СССРдин экономикалык жана маданий жактан өнүккөн алдыңкы элдеринин бир туугандык жардамына таянат.

Кыргыз АССРинин эмгекчи массасы бардык эмгекчилер менен тыкыс байланышта болуп, келечектеги дүйнөлүк пролетардык революциянын таянычы болгон – Советтик Социалисттик Республикалар Союзунун чыңдалышы жана өнүгүшү үчүн бардык күчүн жумшайт.

Жашасын Кыргыз Автономиялуу Советтик Социалисттик Республикасы!»

Ошентип, Советтердин биринчи съезди кыргыз элинин тарыхына маанилүү саясий жана мамлекеттик окуя катары кирген. Ал Кыргыз Автономиялуу Республикасын жарыялаган.

Жусуп Абдрахманов.

Жусуп Абдрахманов (1904–1938-жж.) – советтик, партиялык ишмер. Каракол уездинин Күнгөй Ак-Суу болуштугундагы Чиркей айылында туулган. 1911–1916-жж. Сазановка кыштагында орус-тузем мектебинде, Каракол шаарындагы башталгыч окуу жайында окуган. 1916-ж. Үркүндө Кытайга барган. 1917-ж. Кытайдан келип, Кызыл Армиянын катарында Совет бийлигин чыңдоого катышкан. 1919-ж. Верныйда командирлик курста окуган. 1920-ж. майга чейин Кара-Кыргыз Автономия областтык партия бюросунун 2-катчысы болуп, кийин Ташкентте, Москвада иштеген. 1927-ж. марттан Кыргыз АССР Эл Комиссарлар Советинин төрагасы болгон. 1933-ж. жалган жалаа менен кызматтан алынган. Самара шаарына жана Оренбург аймагына ишке жиберилген. 1937-ж. «Алаш-Ордо» контрреволюциячыл уюмунун өкүлү деген жалаа менен камалып, Оренбургдан Фрунзеге алынып келинген. «Социал-Туран партиясынын» мүчөсү делген «кылмышы» үчүн атылган. 1958-ж. акталган.

Кыргыз элинин Совет бийлигинин он жылында жасаган иштерин жыйынтыктап, келечектеги максаттарын аныктаган.

Кыргыз АССРинин мамлекеттик бийлигинин жогорку органы, кыргыз элинин эгемендүүлүгүн алып жүрүүчү – Советтердин Бүткүл кыргыздык съезди болуп эсептелген. Ал Борбордук Аткаруу Комитетин шайлап, анын отчетун уккан. Республиканын өкмөтү да бул съездге отчет берген.

Мындан тышкары СССР Борбордук Аткаруу Комитетинин Улуттар Советине өкүлдөрдү, Советтердин Бүткүл орусиялык съездерине делегаттарды шайлаган.

Советтердин Бүткүл кыргыздык съездине РСФСРдин Конституциясына ылайык Кыргызстанда мыйзам чыгаруучу бийликтин милдетин аткарып, Кыргыз АССРинин Конституциясын иштеп чыгып, кабыл алуу укугу берилген. Бул орган шайлаган БАК ар бир үч айда сессия чакырып, иш жүргүзгөн. БАКтын Президиуму декреттерди жана токтомдорду чыгарып турган.

БАК Эл Комиссарлар Советин түзгөн, анын ишинин багытын аныктаган жана эл чарбасын өнүктүрүүнүн планын иштеп чыккан. Кыргызстандын Эл Комиссарлар Совети – аткаруучу бийлик катары мамлекеттик жогорку жана жергиликтүү бийликтердин иштерин жөнгө салган. Жер-жерлерде болсо бийликти Советтердин кантондук, райондук, болуштук съезддери жана алардын комитеттери, ошондой эле шаардык, айылдык жана селолук Советтер жүргүзгөн.

**Кыргыз АССРинин
биринчи Конститу-
циясы**

Кыргыз АССРи түзүлгөндөн кийин рес-
публикада анын конституциясын иштеп
чыгуу боюнча чоң иш чаралар жүргүзүлгөн.
Жергиликтүү Советтерге кезектеги шай-

лоолор өткөндөн кийин

1929-ж. 25–30-апрелде Кыргыз АССРинин Советтеринин II съезди болуп өткөн. Ага 220 делегат катышып, республиканын өкмөтүнүн отчетун уккандан кийин **Кыргыз АССРинин Конституциясын** кеңири талкуулаган жана кабыл алган. Бул Конституция 7 бөлүмдөн, 16 главадан жана 97 статьядан турган.

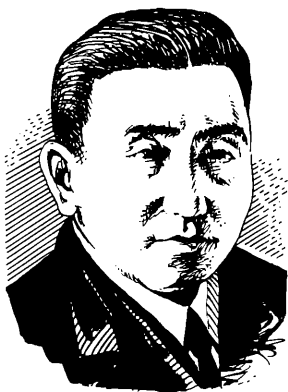
Конституция республиканын жаңы мамлекеттик жана коомдук түзүлүшүн бекиткен. Ошентип, Кыргыз АССРи мамлекеттик бардык саясий укуктарга ээ болгон. Кыргызстанда жашаган бардык элдердин тең укуктуулугу жарыяланып, алар өз тилинде билим алуу укугуна ээ болушкан. *Кыргыз АССРинде мамлекеттик тил катары кыргыз жана орус тилдери эсептелген.* Мамлекеттик кызматкерлер бул эки тилди тең билүүлөрү милдеттүү болгон. Натыйжада кыргыз тилинин ролу жогорулап, анын өсүшү үчүн ыңгайлуу шарттар түзүлгөн.

Конституцияга ылайык Советтердин Бүткүл кыргыздык съездинин укуктары такталган. Ага Конституцияны бекитүү жана өзгөртүү, республиканын чек араларын тактоо, бюджетти бекитүү, жогорку жана жергиликтүү бийлик органдарын шайлоо, Советтердин жогорку съезддерине делегаттарды шайлоо, мамлекеттик маанидеги маселелерди талкуулоо ж. б. укуктары берилген. Советтердин Бүткүл кыргыздык съезди республикадагы жогорку бийликтин ээси болгон. Съезддер аралыгында бийликти Кыргыз АССРинин Борбордук Аткаруу Комитети жана анын Президиуму жүргүзгөн. Кыргызстандагы мамлекеттик бийлик органдары Кыргыз АССРиндеги бийликтин жогорку органдарына, ошондой эле федералдык тартипке ылайык РСФСРдин жана СССРдин Жогорку органдарына баш ийген. *Кыргыз АССРинин Конституциясы мамлекеттик улуттук символдор – желекти жана гербди бекиткен.* Республиканын борбору – **Фрунзе шаары** болуп аныкталган.

Ошентип, кыргыз эли автономия формасында мамлекеттүүлүккө ээ болгон. Анын алгачкы Конституциясынын кабыл алынышы менен Кыргыз мамлекетинин түзүлүшү жана маңызы толук бекитилген. Республиканын мамлекеттик бийлик органдарынын, Кыргызстанда жашаган жарандардын укуктары жана милдеттери такталган.

**Кыргыз ССРинин жа-
рыяланышы. Респуб-
ликанын экинчи Кон-
ституциясы**

Совет бийлигинин учурундагы социал-
дык экономикалык өзгөрүүлөр СССРдин,
союздук жана автономиялуу республика-
лардын конституцияларында чагылдыры-
лышы керек эле. СССРдин 1924-ж. кабыл
алынган биринчи Конституциясы, ошондой эле Кыргыз АССРи-

Баялы Исакеев.

Кыргызстан» гезитинин жооптуу редактору. 1928–1929-жж. ВКП (б) Кыргыз обкомунун секретары, 1933–1937-жж. Кыргыз ССР (адегенде АССР) Эл Комиссарлар Советинин председатели болуп турганда ак жеринен атылган.

Исакеев Баялы Дыйканбаевич (1897–1937-жж.) – мамлекеттик жана партиялык ишмер. Кочкор өрөөнүндөгү көчмөн кедей үй-бүлөдөн. Нарын ш. орус-тузем мектеп-интернатын (1916), Ташкенттеги Орто Азия коммунисттик университетин (САКУ) үч айлык (1923), Москвадагы ВКП (б) БКнын уезддик партия кызматкерлеринин бир жылдык (1926) курстарын бүткөн. 1917–1920-жж. Кумбел-Арал жана Орто-Токой менчик почта станцияларында иштеген. 1921–1922-жж. Кочкор участкалык эл сотунун секретары. 1922–1923-жж. Нарын уезддик партия комитетинин, 1924–1925-жж. Түркстан АССР КП(б) Лепси жана Каракол уезддик шааркомдорунун, 1926–1927-жж. Кыргыз АССР КП(б) округкомунун бөлүм башчысы. 1927–1928-жж. «Кызыл

нин 1929-ж. Конституциясы эскирип, тарыхый жаңы мезгилге туура келбей калган.

Өлкөдөгү көптөгөн даярдыктардан кийин **1936-ж. 5-декабрда СССР Советтеринин VIII өзгөчө съездинде** өлкөнүн экинчи Конституциясы кабыл алынган. Ушул күндөн тарта Кыргыз АССРи Кыргыз ССРине айланып, СССРдин курамына тең укуктуу союздук республика катары кирген. Бул окуя кыргыз элинин мамлекеттүүлүгүнүн тарыхындагы чоң жетишкендик болгон. Кыргыз элинин эгемендүү эркинин бул жемиши республиканын буга чейинки тарыхый өнүгүүсү менен шартталган. Анткени Кыргызстандын өкмөтү Кыргызстанга союздук статус берүү жөнүндө СССРдин өкмөтүнө такай кайрылып келген. *Кыргыз ССРинин түзүлүшү үчүн Кыргыз АССР БАКтын председатели А. Орозбеков, Кыргыз АССР ЭКСтин председатели Ж. Абдрахманов, Б. Исакеев ж б. чоң эмгек сиңиришкен.*

Кыргызстандын союздук республикага айланышы менен анын жаңы Конституциясын иштеп чыгуу зарылчылыгы пайда болгон. Ал үчүн республиканын саясий, социалдык-экономикалык жана маданий турмушундагы өзгөрүүлөрдү, региондун өзгөчөлүгүн эске алуу керек эле. 1936-ж. 29-июнда Кыргыз ССР БАКтын Президиуму Конституциянын долбоорун иштеп чыгуу үчүн комиссия түзгөн. Август айында республиканын гербин жасоо боюнча конкурс жарыяланган. Бул боюнча 36 долбоор даярдалган. Алардын бардыгы көрсөтмөгө коюлуп, элдин пикири эске алынган. **1936-ж. 1-сентябрда Конституциялык Комиссия конкурста биринчи орунду ээлеген художник О. Павленконун долбоорун бекиткен.**

1937-ж. 11-мартта Кыргыз ССР БАКтын Президиуму республиканын Конституциясынын долбоорун жактырып, аны Советтердин өзгөчө V съездинде кароо жөнүндө чечим кабыл алган. Конституциянын тексти республикалык басма сөзгө жалпы элдик талкуулоо үчүн жарыяланган. Конституцияны талкуулоонун жүрүшүндө республиканын административдик чек араларын тактоо, кыргыздар жашаган райондорду Өзбекстандан чыгарып, Кыргызстанга кошуу жөнүндө көп сунуштар түшкөн.

Кыргыз ССРинин Конституциясынын долбоору Кыргызстандын Советтеринин **1937-ж. мартта** өткөн съездинде талкууланган. Съезд толуктоолор, өзгөртүүлөр менен **23-мартта Кыргыз ССРинин II главадан 126-статьядан турган Конституциясын** (Негизги мыйзамын) *бекиткен*.

Конституция республиканын мамлекеттик жогорку бийлик органдарынын системасын түзгөн. Республикалык бийлик органдары менен СССРдин мамлекеттик бийлик органдарынын мамилесин аныктаган. Жергиликтүү бийлик органдарынын, сот жана прокуратура органдарынын системасын тактаган. СССРдин Конституциясына ылайык шайлоо системасы аныкталган, Кыргыз ССРинин жарандарынын негизги укуктары менен милдеттери көрсөтүлгөн.

Кыргызстандын союздук республика болушу менен анын мамлекеттик аппараты 14 эл комиссариатына чейин өсүп, алардын функциялары кеңейтилген. *Ошентип, Кыргызстан СССРдин тең укуктуу республикаларынын бири болуп калган.*

СУРООЛОР:

1. Кыргызстандын улуттук мамлекеттүүлүгү үчүн күрөшү кандайча жүргөн?
2. Улуттук мамлекеттүүлүк үчүн активдүү күрөшкөндөр кимдер эле?
3. Кара-Кыргыз автономиялуу областынын түзүлүшүнүн тарыхый мааниси кандай болгон?
4. Саясий бийлик үчүн күрөш эмне үчүн курчуган?
5. «Отузчулардын» катына жана алардын аракетине мүнөздөмө бергиле.
6. Кыргыз АССРи кандайча түзүлгөн?
7. Кыргызстандын биринчи Конституциясы жөнүндө айтып бергиле.
8. Кыргыз мамлекетинин жетекчи органдары кандай болгон?
9. Кыргызстандын партиялык жана мамлекеттик жетекчилери кимдер эле?
10. Кыргыз ССРинин түзүлүшүнүн мааниси кандай болгон?
11. Кыргыз ССРинин Конституциясына мүнөздөмө бергиле.

§ 11. СССРДИН КУЛАШЫ. ЭГЕМЕНДҮҮ КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАНЫН ЖАРАЛЫШЫ. А. АКАЕВ

Президентти шайлоо **1990-ж. мартта СССР Эл депутаттарынын III съезди өлкөдө Президенттик бийликти белгилеген.** Мамлекетти башкаруунун бул формасынын киргизилиши улут аралык мамилелердин өзгөрүшү, плюрализмдин өнүгүшү, көп партиялуулуктун киргизилиши менен шартталган. Анын үстүнө буйрукчул-акимчил система жоюлуп, КПСС бийликтен четтетилгенден кийин бийлик төмөнтөн жогору карай Советтерге берилген. Бирок Советтер финансылык, укуктук, саясий, уюштуруучулук ж. б. себептер боюнча КПССтин функцияларына ээ болгондуктан мамлекеттик бийликтин тармактарын координациялай алган эмес.

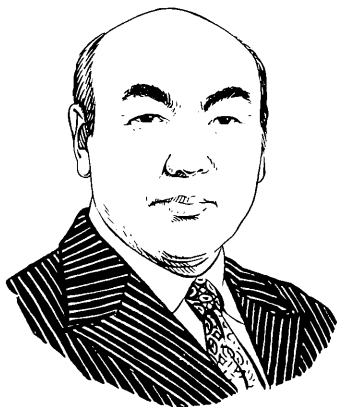
Президенттик бийлик өлкөдө өкмөттүн ишмердигин аныктаган жана анын ишин контролдогон. Мыйзам чыгаруучу жана сот бийликтеринин иштерин эл чарбасын башкарууну, бюджеттик-финансылык системаны, эмгекке акы төлөө жана баалардын аныкталышын, мыйзамдардын аткарылышын көзөмөлдөгөн. СССРде президенттик башкаруунун киргизилиши менен Казакстанда, Өзбекстанда ж. б. бир катар союздук республикаларда Президенттик башкаруу киргизилген.

1990-ж. 27-октябрда Кыргыз ССР Жогорку Советинин сессиясында альтернативалуу негизде Аскар Акаев Кыргызстандын туңгуч Президенти болуп шайланган.

А. Акаевге мурдагы бийликтен өтө оор мурас калган. Ошол жылы жай айындагы улуттар аралык кандуу кагылышуудан кийин улуттук мамилелер өтө курч абалда турган.

Мамлекеттик суверендүүлүк жөнүндөгү Декларация Союздук республикалар гана эмес аз сандуу улуттар ал тургай райондор дагы көз карандысыздыкты талап кыла баштаган. Ушуга байланыштуу Кыргыз ССРинин Жогорку Совети **1990-ж. 15-декабрда «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик суверендүүлүгү жөнүндөгү Декларация»** кабыл алган. Анда республиканын ар түрдүү улуттарынан турган жарандары Кыргыз Республикасынын элин түзөт, республикада жашаган бардык улуттардын улуттук маданиятын, тилин, каада-салттарын сактоого жана өнүктүрүүгө кам көрүлөт деп белгиленген. Мындан тышкары Декларацияда республикада менчик көп түрдүү болуп, алар тең укуктуулукка ээ болоору жарыяланган.

Президенттик башкаруу киргизилгенден кийин, өзгөчө Кыргызстандын мамлекеттик эгемендүүлүгү жөнүндөгү талкуунун жүрүшүндө мамлекеттик бийлик системасын кайра түзүү, аны чыңдоо, мамлекеттик бийликти *мыйзам чыгаруучу, аткаруучу жана сот бийлиги* деген үч бутакка бөлүү жөнүндө көптөгөн сунуштар айтылган.

Аскар Акаев.

Акаев Аскар – Кыргыз Республикасынын биринчи Президенти. Ал 1944-ж. Кыргызстандын Кемин районундагы Кызыл-Байрак айылында туулган. Орто мектепти бүтүргөндөн кийин Ленинграддагы жогорку окуу жайын бүткөн. Кийин ошол эле жерде аспирантураны жана докторантураны бүтүргөн. Техника илимдеринин доктору, профессор. Информацияларды сактоонун жана иштетүүнүн оптикалык ыкмалары боюнча адис.

А. Акаев Фрунзедеги политехникалык институтта профессор болуп ийгиликтүү иштеген. Кыргызстан Компартиясынын Борбордук Комитетинде илим жана жогорку окуу жайлар бөлүмүн жетектөө менен өзүнүн саясий карьерасын

баштаган. Андан кийин Кыргыз Илимдер академиясынын вице-президенти, 1989-ж. баштап анын президенти болуп иштеген. СССР Жогорку Советине депутат болуп шайланып, өзүнүн саясатка жөндөмдүүлүгүн, чечкиндүүлүгүн көрсөткөн.

КПСС бийликтен кеткен соң мамлекеттик бийликтин чыныгы ээси деп аталган Советтер жараксыздыгын көрсөткөн. Мамлекеттик бийликти чындоо эн зарыл талаптардан болуп калган. Муну жакшы түшүнгөн А. Акаев **1990-ж. декабрда** республиканын Жогорку Советине «Мамлекеттик бийлик системасын өзгөртүүнүн биринчи кезектеги чаралары жөнүндө» кайрылуу жөнөткөн. Ошондой эле «Кыргыз ССРинин областтарга бөлүнүшүн өркүндөтүү жана жаңы областтарды түзүү жөнүндөгү» республикалык мыйзамдарды парламенттин кароосуна сунуш кылган. Бул документтерге ылайык 1990-ж. 14-декабрда Чүй жана Жалал-Абад областтары түзүлүп, Нарын жана Талас областтары кайра калыбына келтирилген.

1991-ж. 22-январда А. Акаев Кыргыз Республикасынын Жогорку Советинин III сессиясында Кыргыз Республикасынын Министрлер кабинети жөнүндө сөз сүйлөп мамлекеттик бийликти өркүндөтүү боюнча өзүнүн программасын билдирген. Ага ылайык «Кыргыз Республикасынын Министрлер кабинети жөнүндө» Мыйзам кабыл алынган. Ал боюнча биринчи жолу Президенттин, вице-президенттин кызматтары киргизилип, жергиликтүү бийлик органдарынын милдеттери, укуктук негиздери такталган. Бул боюнча жергиликтүү эл депутаттар Советинин маңызы, мазмуну жана функциялары түп-тамырынан бери өзгөргөн.

Ушул мыйзамга ылайык А. Акаев өзүнүн биринчи өкмөтүн – Министрлер Кабинетин түзгөн. Мурдагы Министрлер Советинен айырмаланып бул өкмөт Президентке баш ийип, өзүнүн ишмердигин анын жетекчилиги астында жүргүзгөн.

Жаңы мыйзамга ылайык Министрлер Советинин төрагасынын 8 орун басарынын ордуна 5 мамлекеттик катчынын кызматы киргизилген.

Бөлүмдөр, ашыкча кызматкерлер кыскартылган. 1991-ж. 22-январда Жогорку Советтин III сессиясында республиканын биринчи премьер-министрлигине **Насирдин Исанов**, мамлекеттик катчылыкка **Т. Койчуев**, **А. Иордан**, **Э. Дүйшеев**, **Я. Фишер**, **А. Муралиев**, жаңы кабинеттин министрлери жана Мамлекеттик комитеттердин төрагалыгына кандидаттар бекитилген.

СССРдеги саясий системаны реформалоонун натыйжасында коомдук-саясий турмушта демократиялык принциптер көбүрөөк жүзөгө ашырыла баштаган. Өлкөдө ар түрдүү демократиялык уюмдар түзүлгөн. Бирок өлкөдө улут аралык мамилелер татаалданып, курчуй берген. Республикалардын эгемендүүлүк үчүн күрөшү күч алган. Айрым республикалар союздан чыгаарын ачык эле билдире башташкан. Союздук жана республикалык мыйзамдардын ортосунда тирешүү пайда болгон, экономикалык кыйынчылыктар күчөгөн.

СССР Эл депутаттарынын IV съездинин чечими боюнча жана СССР Жогорку Советинин **1991-ж. 16-январдагы** токтомуна ылайык тең укуктуу эгемендүү республикалардын жаңыланган федерациясы катары СССРди сактоо маселеси *жалпы элдик добушка (референдум)* коюлган. Референдум **1991-ж. 17-мартта** өткөрүлүп, Союзду сактоого далалат кылган күчтөр менен аны бузууга аракеттенгендердин күрөшүнүн шартында жүргүзүлгөн. Көпчүлүк жерлерде конституциялык эрежелер бузулган.

1991-ж. 21-мартта СССРдеги референдумдун жыйынтыктары боюнча СССР Жогорку Совети токтом кабыл алган. Анда референдумга өлкө боюнча 147 млн адам катышканы, Союзду сактоо үчүн 112 млн адам, т. а. катышкандардын 76 пайызы добуш берген.

Референдумдун жыйынтыгында 9 союздук республика РСФСР, Украина, Белоруссия, Өзбекстан, Казакстан, Азербайжан, Кыргызстан, Тажикстан, Түркмөнстан көпчүлүк добуш менен союзду сактоого добуш берген. Ал эми калган алты республикада Грузия, Литва, Молдавия, Латвия, Армения, Эстония союзду сактоо үчүн калктын 1–25 пайыздары гана добуш беришкен. Чындыгында бул республикалар союздун сакталышына каршы экендиктерин билдиришкен.

Жалпысынан референдумдун жыйынтыгы союздук келишимди иштеп чыгууга мүмкүндүк берген. 1991-ж. мартта келишимдин долбоору иштелип чыккан.

1991-ж. Кыргыз ССР Жогорку Совети республика үчүн маанилүү бир катар документтерди кабыл алган. **5-февралда** Кыргыз ССР Жогорку Советинин сессиясында республиканын борбор шаарынын тарыхый атын калыбына келтирүү маселеси талкууланып, полководец М. В. Фрунзенин атын алып жүргөн борборго кайрадан **Бишкек** деген баштапкы аты берилген.

1991-ж. 8-майда Кыргыз ССР Жогорку Совети республиканын жаңы Конституциясынын долбоорун иштеп чыгуу боюнча комиссиянын курамын бекиткен. Республикада көп укладдуу

экономиканы калыптандыруу каражаттарына карата менчиктин көп түрүнүн тең укукта өнүгүшүн камсыз кылуу үчүн **1991-ж. 19-апрелде «Жер реформасы жөнүндө» Мыйзам** кабыл алган. Ушул эле жылы 26 июнда Кыргыз ССР Жогорку Совети Эгемендүү мамлекеттердин Союзу жөнүндө Келишимдин долбоорун жактырган.

Союздук келишимдин долбоору боюнча борбордук бийлик союздук республикаларга көп ири маселелерди өз алдынча чечүү мүмкүндүгүн берген. Орус тили мамлекеттик статустан ажыратылып, улут аралык байланыштын тили болгон. Республикалардын өкмөт башчылары союздук өкмөттүн ишине чечүүчү добуш менен катышуу укугун алышкан, согуштук өнөр жай комплекси-нин ишканаларын Союз жана республикалар биргелешип колдонмок болгон. Бул союздук республикалар үчүн өтө чоң жетишкендиктер эле. Бирок союздук келишимдин көп пункттары эл аралык укуктун нормаларына туура келген эмес. Мындан тышкары, бул келишим боюнча өндүрүш каражаттарынын эң кирешелүү жана баалуу бөлүктөрү Союздун карамагында болуп, республикалардын ресурстары кескин төмөндөмөк. Союздук салык жөнүндөгү маселелер да келишимдин долбоорунда так көрсөтүлгөн эмес. Союздук келишимдеги ушул өңдүү кемчиликтер эгемендүү республикаларды жаңы типтеги мамлекетке бириктире алган эмес.

Ал эми өлкөдөгү консерваторлор союздук келишимди «Совет мамлекетин сатуу» катары баалап, өлкөнү аскердик төңкөрүш аркылуу сактап калууну чечишкен. Бул максатта алар «СССРдеги өзгөчө абал боюнча Мамлекеттик Комитет» (ГКЧП) түзүшүп, **19–21-августта мамлекеттик төңкөрүш** жасоого аракет кылышкан. Бул окуя СССРдеги ансыз дагы аран турган мамлекеттик бийликтин баркын биротоло кетирген.

Тилекке каршы, Кыргызстан Компартиясы айрым жетекчилеринин демилгеси менен ГКЧПнын саясатын колдоп, кайрылуу кабыл алышкан. Буга Кыргызстан Компартиясынын Борбордук Комитетинин бюро мүчөлөрү толук катышпагандыктан алардын кайрылуусу юридикалык жана саясий күчкө ээ болгон эмес. ГКЧПнын ишин Кыргыз Республиканын Президенти А. Акаев кескин түрдө сынга алып, республика алардын саясатын колдобой тургандыгын билдирген.

Союздун башка республикалары да бул окуяны аскердик төңкөрүш жасоого кылган аракет катары айыпташкан жана союздан чыга тургандыктарын ачык билдире башташкан.

Кыргызстандын көз каранды эместигин жарыялоо. КМШнын түзүлүшү

Кыргыз ССР Жогорку Советинин сессиясы **1991-ж. 31-августта «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик көз карандысыздыгы жөнүндө Декларацияны»** кабыл алган.

Бул боюнча Кыргыз Республикасы көз карандысыз, эгемендүү демократиялык мамлекет деп салтанаттуу жарыяланган. Ошентип, дүйнөнүн картасында жаңы, өз алдынча, көз каранды эмес мамлекет – **Кыргыз Республикасы** пайда болгон.

Көз каранды эместиктин шартында 1991-ж. 12-октябрда Аскар Акаев жалпы элдик шайлоодо Кыргыз Республикасынын Президентин болуп шайланган.

Көз каранды эместиги жарыялангандан кийин Кыргыз Республикасы жалпы союздук органдардын көзөмөлдөөсүнөн кутулуп, бардык бийликти өз колуна ала баштаган. Кыргыз Республикасынын Президентинин Указы менен **1991-ж. 20-октябрда** Мамлекеттик Коопсуздук Комитети жоюлуп, анын ордуна *Улуттук Коопсуздук боюнча Мамлекеттик Комитети*, ал эми **3-декабрда Кыргыз Республикасынын Улуттук Гвардиясы**, декабрдын аягында ички иштер аскерлери түзүлгөн.

1991-ж. 8-декабрда Минск шаарына жакын Беловеж токоюндагы өкмөттүк резиденцияда Беларус Республикасы, Орусия Федерациясы жана Украина *Көз каранды эмес мамлекеттердин шериктештигин (КМШ)* түзүү жөнүндөгү келишимге кол коюшат. Ушул окуядан кийин СССРдин таркоо процесси башталган. **1991-ж. 21-декабрда Алматыда Беларус Республикасы, Орусия Федерациясы, Украина, Азербайжан, Армения, Казакстан, Кыргызстан, Молдавия, Тажикстан, Түркмөнстан жана Өзбекстан КМШны түзүү келишимине кол коюшкан.** Бул СССР биротоло жашоосун токтотту дегенди түшүндүргөн. 25-декабрда М. С. Горбачев СССРдин жоюлгандыгына байланыштуу СССРдин Президентинин милдетин аткарууну токтоткондугун билдирген.

СССРдин кулашы жана КМШнын түзүлүшү мыйзам ченемдүү көрүнүш болгон. Анткени союздук борбор менен союздук республикалардын ортосундагы мамилелер кийинки учурда туюкка барып такалган эле. КМШга кирген ар бир мамлекет өзүнүн территориясында жашаган бөлөк өлкөлөрдүн жарандарына (жарандык укугу жокторго да) улуттук ж.б. өзгөчөлүктөрүнө карабастан жарандык, саясий, социалдык, экономикалык жана маданий укуктарды адам укугунун эл аралык нормаларына ылайык камсыз кылууга милдеттенген.

Ошентип формалдуу түрдө федеративдүү мамлекет деп аталып, ал эми иш жүзүндө *унитардык мамлекет* катары жашап келген *Советтик Социалисттик Республикалар Союзу жөн гана тарап кетпестен Шериктештикке жол бошоткон.* Негизгиси, бул процесс чыр-чатаксыз, кан төгүүсүз, тынчтык жол менен өткөн.

КМШга кирген мамлекеттер биргелешип ынтымакта жашоонун зарылчылыгын түшүнүшкөн. Анткени СССРде бирдиктүү эл чарба комплекси түзүлүп, ар бир союздук республиканын экономикасы бири-бири менен чырмалышкан байланышта болгон. Союздук республиканын элдери бири-бири менен тыкыс байланышта болушуп, аралашып калган эле. Алардын биримдиги коомдук турмуштун баардык жактарына — саясий, экономикалык, маданий, коргонуу маселери боюнча зарыл болгон. Ошону менен бирге КМШга кирген мамлекеттер реалдуу эркиндикке жетишкен.

КМШнын маселелерин биргелешип, тең укукта чечиш үчүн Мамлекеттердин башчыларынын совети жана Өкмөт башчыларынын совети түзүлгөн. Бириккен Улуттар Уюмунун Коопсуздук комитетинде КМШнын кызыкчылыгын жактоо милдети Орусияга жүктөлгөн. КМШ түзүлгөндүгүн жарыялаган Алматы жолугушуусунда эле Республикалардын башчылары КМШ өлкөлөрүн БУУга мүчө кылып кабыл алуу өтүнүчү менен дүйнөлүк уюмга кайрылышкан. Территориясында ядролук куралдары бар өлкөлөр аны биргелешип чогуу башкаруу жөнүндө макулдашкан. КМШга кирген мамлекеттердин чек аралары бөлүнгүс жана кол тийгис деп таанылган. КМШ мамлекеттеринин алдында тең укуктуу кызматташтык үчүн жаңы мүмкүнчүлүктөр ачылган.

СУРООЛОР:

1. Кыргызстанда президенттик шайлоо кандайча өткөн?
2. А. Акаевдин өмүр баяны, ишмердиги жөнүндө эмнени айта аласыңар?
3. Кыргызстандын мамлекеттик эгемендүүлүгү жөнүндөгү Декларацияга мүнөздөмө бергиле.
4. СССРдин кыйрашынын себептери кайсылар?
5. Союздук келишим эмне үчүн түзүлбөй калган. СССРди сактап калууга болот беле?
6. Кыргыз Республикасынын көз карандысыздыгынын жарыяланышынын тарыхый мааниси жөнүндө айтып бергиле.
7. КМШга мүнөздөмө бергиле.

§ 12. КООМДУК-САЯСИЙ ТУРМУШТАГЫ ӨЗГӨРҮҮЛӨР

Мамлекеттин түзүлүшү

Эгемендүү Кыргыз Республикасынын түзүлүшү кыргыз элинин тарыхындагы эң маанилүү окуя болгон. Республиканын эгемендүүлүккө жетиши биз алдынкы главадан көргөндөй, СССРдин коомдук-саясий системасынын кардиналдуу реформаланышы менен шартталган.

Эгемендүүлүккө жеткен Кыргызстанда биринчи кезекте мамлекеттик түзүлүштү, республиканын ички жана тышкы саясаттарын аныктоо керек эле. Бул үчүн адегенде Кыргыз Республикасынын Конституциясын (Негизги Мыйзамын) иштеп чыгып, кабыл алуу милдети турган.

1990-ж. аягында эле жаңы Конституциянын долбоорун иштеп чыгуу боюнча Кыргыз Республикасынын Президенти А. Акаев башында турган *Конституциялык комиссия* түзүлгөн. Бул комиссия бир жарым жылдык мөөнөттө Кыргызстандын Конституциясынын биринчи долбоорун иштеп чыккан. Долбоор жалпы элдик талкууга коюлган. Үч айдан ашык талкуулоонун жүрүшүндө долбоорго миндеген сунуш-пикирлер айтылган. Мындан тышкары Жогорку Кеңешке дагы эки Конституциянын долбоорлору

альтернативалык негизде сунуш кылынган. Алардагы айрым жоболор Конституцияны иштеп чыгууда эске алынган.

Конституциянын долбоору *Жогорку Кеңештин* (бул аталыш мурдагы Жогорку Советтин ордуна жаңы Конституцияга киргизилген) *XII сессиясында талкууланып, 1993-ж. 5-майда кабыл алынган. Ошондуктан 5-май жалпы элдик майрам катары белгиленген.*

Кыргыз Республикасынын Конституциясы Кыргызстандын элинин эркине жана кызыкчылыктарына ылайык Кыргызстандын коомдук түзүлүшүнүн жана саясатынын негиздерин аныктаган. Мындан тышкары бул документте республиканын мамлекеттик органдарынын тармактары такталып, алардын түзүлүшү жана ишмердиктери, жарандардын укуктары менен милдеттери бекитилген.

Конституцияда Кыргыз Республикасы (Кыргызстан)–урук туткан, динге негизделбеген мамлекет болуп түзүлгөн эрктүү, биримдиктүү, демократиялуу республика, анын эрктүүлүгү чектелбейт, эли – эрктүүлүктүн ээси, Кыргыз Республикасындагы мамлекеттик бийликтин бирден-бир туткасы, эл өз бийлигин түздөн-түз, ошондой эле мамлекеттик органдар системасы аркылуу ушул Конституциянын жана Кыргыз Республикасынын мыйзамдарынын негизинде жүргүзөт, ал шайлаган Жогорку Кеңеш жана Президент гана Кыргызстандын элинин атынан сүйлөөгө укуктуу деп жазылган.

ДОКУМЕНТТҮҮ МАТЕРИАЛ

Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 7-статьясынан:

«Кыргыз Республикасында мамлекеттик бийлик: бүткүл эл тарабынан шайланган мамлекет башчысынын – Кыргыз Республикасынын Президентинин элдик бийликтин үстөмдүгүнүн өкүлү болушунун жана аны камсыз кылышынын;

мамлекеттик бийликти мыйзам чыгаруу, аткаруу жана сот бутактарына бөлүштүрүүнүн, алардын макулдашып иш аткарышынын жана биргелешип аракеттенишинин; мамлекеттик органдардын эл арасындагы жоопкерчилигинин жана алардын өз бийлик укуктарын элдин таламында жүзөгө ашырышынын;

мамлекеттик бийликтин жана жергиликтүү өзүн-өзү башкаруунун милдеттерин так бөлүштүрүүнүн принциптерине негизденет».

Кыргыз Республикасында Мамлекеттик бийликти Кыргыз Республикасынын Президенти, эки палатадан: Мыйзам чыгаруу жыйынынан жана Эл өкүлдөр жыйынынан турган Жогорку Кеңеш, Кыргыз Республикасынын Өкмөтү жана Жергиликтүү мамлекеттик администрациялар, Конституциялык сот, Жогорку сот, Жогорку Арбитраждык сот, соттор жана сот адилеттиги системасынын судьялары Конституцияда белгиленген бийлик укуктарынын чектеринде жүргүзүшөт. Мыйзам чыгаруучу, аткаруучу жана сот бийликтеринин органдары өз алдынча

ча жана бири-бири менен эриш-аркак иштешет. Президент мамлекеттин башчысы катары мамлекеттик бийликтин биримдигин жана Конституциянын бузулгустугун камсыз кылат. Конституция жана мыйзамдар Кыргыз Республикасынын жарандарынын укугу менен эркиндигинин кепили болуп саналат, мамлекет органдарынын макулдашып иштешин жана биргелешип аракеттенүүсүн камсыз кылат.

Кыргыз Республикасынын Президенти беш жылдык мөөнөткө шайланат. Бир эле адам катары менен эки мөөнөттөн ашык Республиканын Президенти боло албайт.

Мамлекеттин Президенти болуп жашы 33 менен 65тин ортосундагы, кыргыз тилин билген, Президенттикке талапкер катары көрсөтүлгөнгө чейин республикада 15 жылдан кем эмес жашаган Кыргызстандын жараны шайлана алат. Президент Жогорку Кеңештин депутаты болбойт, башка кызматты ээлебейт, жеке ишкерчилик жүргүзө албайт.

Конституция боюнча Президентке Өкмөттүн структурасын аныктоо, Жогорку Кеңештин макулдугу менен премьер-министрди жана өкмөт мүчөлөрүн дайындоо укугу берилген.

Өлкөдөгү жана республикадагы өзгөрүүлөргө ылайык Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши 1992-ж. 26-февралда *«Кыргыз Республикасынын Өкмөтү жөнүндө»* мыйзам кабыл алган. Бул мыйзамга ылайык 28-февралда Жогорку Кеңештин VIII сессиясында **Т. Чыңгышев** премьер-министирликке бекиген. Мамлекеттик катчы кызматтарынынын ордуна вице премьер-министрлик кызматтар киргизилип, ага **Г. Кузнецов, А. Эркебаев, Р. Отунбаева** бекитилген. Жаңы мыйзам боюнча бир катар министрликтер жоюлуп, алардын ордуна 14 министрлик, 7 Мамлекеттик Комитет, 6 Мамлекеттик агенттик жана 5 Мамлекеттик инспекция уюштурулган.

1992-ж. Республиканын жергиликтүү аткаруучу бийлик органдарын реформалоо жүргүзүлүп, Президенттин Указы менен шаараларда, областтарда, райондордо акимдик башкаруу киргизилген. Акимдиктер мурдагы жергиликтүү советтердин алдындагы аткаруу комитеттеринин аппараттарынын базасында түзүлгөн.

Кыргызстанда мыйзам чыгаруу бийлиги беш жылда бир шайлануучу 350 депутаттан турган Жогорку Кеңешке таандык болгон. Бул орган 1990-ж. февралда шайлангандыктан мөөнөтү бүткүчө иш жүргүзмөк. Кыргызстандын Жогорку Кеңеши республиканын эгемендүүлүгүнө жетүү жолунда жана көз карандысыздыктын алгачкы жылдарында саясий мааниге ээ бир катар документтерди: *«Кыргыз Республикасынын мамлекеттик эгемендүүлүгү жөнүндө Декларацияны»* (1990-ж. 15-декабры) *«Кыргыз Республикасынын көз карандысыздыгы жөнүндө Декларациясын»* (1991-ж. 31-августу) кабыл алган. Кыргызстандын социалдык экономикалык турмушун өткөөл мезгилде көтөрүү үчүн бир катар мыйзамдарды иштеп чыгып кабыл алган.

Эгемендүү Кыргыз Республикасынын жаңы Конституциясын иштеп чыгып кабыл алууда Жогорку Кенеш чоң роль ойногон. Социалдык-экономикалык реформаларды жүзөгө ашырууда Жогорку Кенеш Президент менен өкмөттүн саясатын колдоп, мамлекеттик бийликтин бутактары менен конфронтацияга барган эмес. Кыргыз Республикасынын мамлекеттик гербин жана желегин аныктоодо да Жогорку Кенеш чоң иштерди жасаган.

Өткөөл мезгилде коомдук турмуштун тез өзгөрүшү Жогорку Кеңештен улам жаңы мыйзамдарды иштеп чыгууну талап кылган.

Бирок мыйзамдардын биринен сала экинчисинин иштелип чыгышы республикада мамлекеттүүлүктүн чыңдалышын камсыз кыла алган эмес. Кабыл алынган айрым мыйзамдар таасирсиз болуп, көпчүлүгү ишке ашпай калган. Натыйжада Жогорку Кеңештин баркы кетип, кризиске учураган. Анын себептери көп эле.

Биринчиден, Кыргызстанда мыйзам чыгаруу боюнча аныкталган стратегия болгон эмес. Көпчүлүк мыйзамдар сапатсыз даярдалган. Анткени ошол кездеги коомдук турмушта көп нерселер али түшүнүксүз болгон. Укук нормалары өзүн пайда кылган коомдук-саясий турмуштан алдыга чыга алган эмес.

Экинчиден, депутаттардын көпчүлүгүнүн юридикалык билимдери болбогондуктан жаңы мыйзамдарды иштеп чыгууда жана талдоодо кыйын абалда калышкан. Парламентте профессионал депутаттар аз гана санда болушкан.

Үчүнчүдөн, калктын калың катмары үстөккө-босток кабыл алынып жаткан мыйзамдардын көбүн түшүнүүгө үлгүрбөй калышкан. Аткаруу бийлиги болсо мыйзамдарды жүзөгө ашырууда жоопкерсиздикти, Мыйзам коргоочу уюмдар мыйзамдарды коргоодо өздөрүнүн жөндөмсүздүгүн көрсөтүшкөн.

Мындан тышкары, жаңы Конституцияны кабыл алгандан кийин бийликтин башкы эшелонунда саясий оюндар күч алып, мамлекеттик бийликтин бутактарында кризистик абалдар түзүлгөн. Кризис өзгөчө мыйзам чыгаруучу бийликте курчуган.

1994-ж. сентябрда парламент экиге бөлүнгөн. Анткени депутаттык корпусун көпчүлүгүн аткаруу жана сот бийлигинин тармактарында иштегендер түзгөн. Алар өздөрүнүн депутаттык кол тийбестик укугун жоготуудан чочулашып жаңы Конституциянын негизинде 1993-ж. бийликтин бардык бутактарына шайлоо жүргүзүүгө каршы болушкан. Ошол эле депутаттар 1994-ж. 13-сентябрда өздөрүнөн депутаттык укуктарын өткөрбөй туруп Жогорку Кеңештин ишине катышуудан баш тартышкан. Ушул аркылуу алар парламенттин ишин ичинен токтотууга аракет жасашкан. Натыйжада Кыргызстан парламентсиз калган. Бул учурда коом Мыйзамсыздыктан тажап, саясий жана экономикалык реформалар жаңы мыйзамдарга өзгөчө муктаж болуп турган. Ошол кезде өкмөт да юридикалык жактан отставкада болуп, формалдуу гана иштеп жаткан. Сот бийлиги реформалана элек болчу. Бардык бийликти Президент өзү жүргүзө баштаган. Мына ушундай кырдаалда Президент А. Акаев республикада

Кыргыз Республикасынын герби жана желеги.

өткөрүү жөнүндө Указ чыгарган. 22-октябрда өткөн референдумда эл эки палаталуу парламентти түзүүгө макулдугун берген.

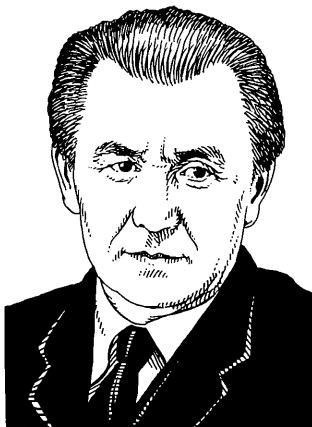
1995-ж. февралда эки палаталуу Жогорку Кеңешке шайлоолор болуп өткөн. 28-мартта Жогорку Кеңештин эки палатасынын: Мыйзам чыгаруу жыйынынын жана Эл өкүлдөр жыйынынын I сессиясы иштей баштаган.

Мамлекеттик бийликтин кризиси, мурдагы парламенттин тарап, жаңы, эки палаталуу Жогорку Кеңештин түзүлүшү Кыргызстандын Конституциясына өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүүнү талап кылган. Ушуга байланыштуу **1996-ж. 10-февралда республикада референдум өткөрүлүп Кыргыз Республикасынын Конституциясына өзгөртүүлөр жана толуктоолор киргизилген. Бул боюнча Кыргыз Республикасы башкаруунун парламенттик формасынан президенттик башкарууга өткөн.** Президентке кеңири укуктар берилген. Ал боюнча Президент Өкмөттүн структурасын аныктайт. Эл өкүлдөр жыйынынын макулдугу менен Республиканын Премьер-министрин дайындайт, ал эми Премьер-министрдин сунушу боюнча өкмөттүн мүчөлөрүн, Эл өкүлдөр жыйынынын макулдугу менен Кыргызстандын Башкы Прокурорун, Республиканын Улуттук Банкынын Башкармасынын төрагасын дайындайт ж. б.

Жогорку Кеңеш эки палатадан: туруктуу иштөөчү 35 депутаттан турган Мыйзам чыгаруу жана сессиялык жол менен иштөөчү 70 депутаттан турган Эл өкүлдөр жыйынынан турат. Эки палатанын депутаттары тең 5 жылга шайланышат. Алар шайлоого көрсөтүлөр алдында 25 жашка чыккан жана республикада 5 жылдан кем эмес жашаган тургундар болушу керек.

Мыйзам чыгаруу жыйыны Кыргыз Республикасынын Конституциясында белгилеген тартипте Республиканын Конституциясына өзгөртүүлөрдү, толуктоолорду киргизет, өлкөнүн эл аралык келишимдерин ратификациялайт, аскер наамдарын, дипломатиялык даражаларды ж. б. атайын наамдарды белгилейт, шайлоо жана реформаларды өткөрүү боюнча Борбордук шайлоо комиссиясынын төрагасы менен мүчөлөрүнүн үчтөн бирин шайлайт ж. б.

Эл өкүлдөр жыйыны Республиканын Конституциясында белгиленген тартипте Кыргызстандын Конституциясына өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизет. Мыйзам чыгаруу жыйыны кабыл алган мыйзамдарды Конституцияда белгиленген учурларга ыла-

Апас Жумагулов.

Жумагулов Апас – Кыргызстандын мамлекеттик жана партиялык ишмери. 1934-ж. Аламүдүн селосунда туулган. Эмгек жолун 1958-ж. Москвадагы нефть институтун бүтүргөндөн кийин СССРдин Илимдер академиясынын комплекстүү Түштүк геология экспедициясында баштаган. Чаңгыр-Таш нефтьпромыселинде ага геолог, «Кыргыз-нефть» бургулоо конторасынын башкармасынын борбордук илим-изилдөө лабораториясынын башчысы, башкы геологу болуп иштеген. 10 жыл «Кыргызнефть» башкармасынын башкы инженери болгон. Геология-минералогия илимдеринин доктору. 1973-ж. Кыргызстан КП БКнын Өнөр жай-транспорт бөлүмүнүн башчылыгына бекитилип, ушундан кийин өзүн мамлекеттик жана партиялык мыкты жетекчи катары көрсөткөн.

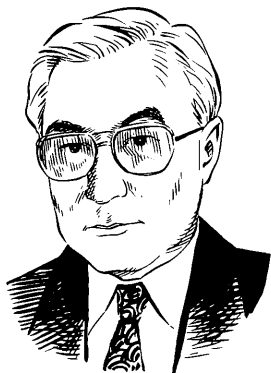
йык бекитет, республикалык бюджетти жана анын аткарылышы боюнча отчетту бекитет, өлкөнүн чек арасын өзгөртө алат, Президенттин шайлоо мөөнөтүн белгилейт, Өкмөттүн Премьер-министрин дайындоого, Республиканын Башкы Прокурорун, Улуттук Банктын Башкармасынын Төрагасын дайындоого макулдук берет, өзгөчө абалды киргизүү, согуш абалын жарыялоо сыяктуу Президенттин указын бекитет же алып салат, бюджеттин аткарылышы боюнча Өкмөттүн отчетун угат ж. б.

Кыргыз Республикасынын Өкмөтү – мамлекеттик аткаруу бийлигинин жогорку органы. Өкмөттүн ишин Кыргыз Республикасынын Премьер-министри башкарат. Өкмөт Кыргыз Республикасынын Премьер-министринен, вице-премьер-министрлеринен, министрлерден жана мамлекеттик комитеттердин төрагаларынан турат. Өкмөттүн курамын Премьер-министрдин сунушу боюнча Президент аныктайт да, аны Жогорку Кеңештин Эл өкүлдөр жыйыны бекитет.

Республиканын Өкмөтү аткаруучу бийлик катары өлкөдөгү бардык социалдык-экономикалык, финансылык ж. б. маселелерди уюштурат, текшерет жана аткарылышын камсыз кылат.

1993-ж. альтернативалык негизде Кыргыз Республикасынын премьер-министрлигине **Апас Жумагулов** шайланган. 1995-ж. 31-мартта Жогорку Кеңеш А. Жумагуловду экинчи жолу премьер-министрликке шайлаган. Ал бул кызматта 1998-ж. чейин иштеп республиканын социалдык-экономикалык өнүгүшүнө көп салым кошкон.

Бир жылча Кыргызстандын өкмөтүн академик **Кубанычбек Жумалиев** жетектеген. Анын демилгеси менен республиканын социалдык-экономикалык турмушун көтөрүү үчүн «Аракет» программасы иштелип чыккан. Премьер министрликке **Жумабек Ибраимов** шайланып, эки ай иштегенден кийин оорудан каза болгон. 1999-ж. апрель айынан бери Өкмөттү **Амангелди Муралиев** жетектейт.

Амангелди Муралиев.

Муралиев Амангелди Мурсадыкович (1947-ж.) – Кыргызстандын көрүнүктүү мамлекеттик ишмери. Панфилов районундагы Кум-Арык айылында туулган. Фрунзедеги политехникалык институтун, Москвадагы Эл чарба академиясын бүтүргөн. «Кыргызавтомаш» заводунун генералдык директору, Фрунзе шаардык Аткаруу кеңешинин төрагасы болгон. 1992–1993-жж. Кыргыз Республикасынын экономика жана финансы министри, 1994–1996-жж. Кыргыз Республикасынын Мүлк фондусунун башкармасынын төрагасы–министр, 1996–1999-жж. Ош областынын губернатору – мамлекеттик администрация башчысы кызматында иштеген. 1999-ж. апрелде Кыргыз Республикасынын премьер-министри болуп дайындалган.

Азыркы мезгилде Кыргызстанда жергиликтүү өз алдынча башкарууну уюштурууга өзгөчө көңүл бурулууда. Анткени ошолор гана областтардын, райондордун, чарбалардын, айыл-кыштактардын өзгөчөлүктөрүнө жараша иш жүргүзө алышат. Ар бир областта **губернатор**, райондордо жана шаарларда жергиликтүү мамлекеттик акимчилик, айыл-кыштактарда айылдык өкмөттөр түзүлгөн. Мындан тышкары областтарда, райондордо, шаарларда жана айылдарда жергиликтүү кеңештер иш алып барууда.

Айыл өкмөтү аткаруу-тескөө органы катарында өзүнүн аймагын социалдык-экономикалык жактан өнүктүрүүнүн программасын, жергиликтүү бюджетти түзөт жана анын аткарылышын уюштурат, айылдык экономиканы башкарат, калкты социалдык жактан тейлөө, айлана-чөйрөнү коргоо ж. б. иштерди жөнгө салат.

Саясий партиялар жана уюмдар

Кайра куруу жылдарында Кыргызстанда пайда болгон коомдук-саясий уюмдар республиканын эгемендүүлүгүнүн шартында Конституцияга ылайык эркин иштей башташкан. Бир катар жаны саясий партиялар, кесиптик союздар жана коомдук бирикмелер пайда болгон. Алардын укуктары жана мыйзамдуу талаптары мамлекет тарабынан сакталаары Кыргыз Республикасынын Конституциясында белгиленген. Бирок саясий партиялар мамлекеттик иштерге төмөнкү формада гана катыша алат: Жогорку Кеңештин эки палатасына, мамлекеттик кызматтарга жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарына шайлоо үчүн талапкерлерди көрсөтөт, бийликтин өкүлчүлүктүү органдарында фракция түзө алат.

Конституция боюнча Кыргыз Республикасында мамлекеттик жана партиялык институттардын биригип кетишине, ошондой эле мамлекет иштерин партиялык программаларга жана чечимдерге

баш ийдирүүгө мамлекеттик мекеме, уюмдарда партиялык уюм түзүүгө жана алардын иштерине тыюу салынат. Мамлекеттик кызматтагылар партиялык ишти өзүнүн кызмат ишине байланыштырбай жүргүзүүгө акылуу, аскер, ички иштер, улуттук коопсуздук, юстиция, прокуратура жана сот органдарынын кызматкерлеринин партияга мүчө болушуна, кандайдыр бир саясий партияны колдоп чыгышына; диний негизде саясий партияларды түзүүгө жол берилбейт; диний уюмдар саясий максаттарды жана багыттарды көздөбөшү керек; диний уюмдардын жана дин кызматындагылардын мамлекеттик органдардын ишине кийлигишүүсүнө; башка мамлекеттердин саясий партияларынын Кыргызстанда иштешине тыюу салынат.

Азыркы мезгилде Кыргыз Республикасында Юстиция министрлигинен каттоодон өткөн 30га жакын партия өз алдынча саясий иштерди жүргүзүүдө. Алардын ичинен көпчүлүккө белгилүү болуп бараткан партиялардын катарына Кыргызстан Коммунисттер партиясы, «Эркин Кыргызстан» прогрессивдүү демократиялык партиясы, «Асаба» улуттук кайра жаралуу партиясы, «Ата Мекен» социалисттик партиясы, «Ар-намыс» партиясы, Кыргызстандын республикалык элдик партиясы, Кыргызстан социал-демократтык партиясы, Эл (Бей-бечаралар) партиясы, Кыргызстан Агрардык Эмгек партиясы, «Кыргызстан биримдик партиясы», «Кыргызстан аялдарынын демократиялык партиясы», Афган согушунун ардагерлеринин жана башка локалдык согуштардын катышуучуларынын саясий партиясы, «Менин өлкөм» ж. б. кирет. Аталган партиялар сан жагынан арбын эмес. Көпчүлүгүнүн мүчөлөрүнүн саны эки-үч миңден ашпайт.

Программалык максаттары жана саясий иштери боюнча партияларды үч топко бөлүүгө болот. *Биринчи топко* – мамлекеттик күчтөргө оппозиция түзүп, алардын кемчиликтерин тайманбай айтып, бирок ошол эле мезгилде ашыра чаап, эски мезгилди көбүрөөк эстеген, консервативдик мүнөздөгү Кыргызстан коммунисттеринин партиясы кирет. *Экинчи топко* – өкмөттүн саясатын колдогон, анын иш жүзүнө ашышы үчүн күрөшкөн, көбүнчө бийликтеги адамдар башкарган центристтик мүнөздөгү Кыргызстан социал-демократия партиясы, Кыргыз Республикасынын агрардык партиясы, Кыргызстан Биримдик партиясы кирет. *Үчүнчү топко* радикал-республикачыл, ошондой эле улутчул позицияга чукул кирип кеткен партиялар «Эркин Кыргызстан» прогрессивдүү-демократиялык партиясы, «Асаба» улуттук кайра жаралуу партиясы, «Ар-намыс» партиясы кошулат. Кыргызстандагы партиялардын бардыгы өздөрүн демократиялык принциптерди жактоочулар экендигин, калктын белгилүү бир катмарынын кыйынчылыктарын бекем коргой тургандыктарын билдиришет.

Партиялардын ичинен мүчөлөрүнүн көптүгү жана уюшкандыгы жагынан Кыргызстан коммунисттер партиясы айырмаланып турат. Анын мүчөлөрүнүн көпчүлүгү мурдагы партиялык

уюмдардын жетекчилери болгондуктан, партиялык иште тажрыйбалары мол. Партиянын структуралык иши жакшы уюштурулган. Эл ичинде, өзгөчө айыл жеринде колдоого ээ. Өздөрүнүн «Кыргызстан правдасы» гезити аркылуу иш максаттарын кеңири баяндап турушат.

Кийинки мезгилде «Ата Мекен» партиясы өзүнүн активдүүлүгүн көрсөтө баштады. Бул партия негизинен жаш интеллектуалдардан жана бизнесмендерден турат. Партиянын лидери Ө. Текебаев. Партиянын структурасы жакшы өнүккөн. Бул партия мыйзам иштеп чыгаруу багытында ишмердиктерин көрсөтүшкөн. Турсунбай Бакир уулу жетектеген «Эркин Кыргызстан» партиясында бир нече өз алдынча уюмдар иштешет. Бул партия 1994-ж. 22-октябрда референдум өткөрүүгө, эки палаталуу парламентти түзүүгө каршы чыккан.

1994-ж. күзүндө Жогорку Кеңешке болгон шайлоолордо өздөрүнүн кандидаттарынын жеңишин камсыз кылуу үчүн *Кыргызстандагы партиялардын бардыгы эки блокко биригишкен. Биринчи блок 1994-ж. 12-сентябрда* түзүлүп, «Демократиялык күчтөрдүн Конгресси» деп аталып, ага «Эрк», Компартия жана алты коомдук саясий бирикмелер кирген. *Экинчи блок «Кыргызстандын биримдиги үчүн»* деп аталып, **1994-ж. ноябрда** түзүлгөн, ага «Кыргызстандын биримдиги» партиясынан бөлөк «Республиканын элдик партиясы», «Агрардык партия», Кыргызстан аялдарынын конгресси жана 11 коомдук саясий кыймылдар кирген. Бирок шайлоолордун жүрүшүндө саясий партиялар ийгиликке жете албай калышкан. Буга, биринчиден, шайлоо системасынын мажоритардык тартипте болушу, партиялардын тажрыйбасыздыгы, экинчиден, 1994-ж. 22-октябрдагы референдумдан кийинки Президенттин Указы тоскоолдук кылган. Конституция боюнча саясий партиялар Жогорку Кеңешти шайлоодо өздөрүнүн кандидаттарын көрсөтүүгө укуктуу болгон. 1994-ж. 27-октябрдагы Указы менен Президент мындай укукту коомдук уюмдардын бардыгына тараткан. Натыйжада бирдиктүү блоктордун биримдиги чачырап, уюмдар да өздөрүнүн кандидаттарын атай башташкан. Бул партиялардын таасиринин бошондошуна алып келген.

Ушуга байланыштуу саясий партиялар, Жогорку Кеңешке шайланган партиянын өкүлдөрү мындан кийинки шайлоолорго карата Жогорку Кеңешти Шайлоо жөнүндөгү Мыйзамга өзгөртүү киргизүү сунушу менен чыгышкан. Алар келерки шайлоолорду мажоритардык тең салмактуулук системасын, т. а. шайлоодо саясий партияларга атайын орундарды берүү тартибин киргизүүнү талап кылышкан. Шайлоонун мажоритардык системасы шайлоочулардын региондорго, жер-жерлерге бөлүнүшүнө, трайбализмдин өнүгүшүнө шарт түзөрүн буга чейин жүргүзүлгөн шайлоолор ачык көрсөткөн. Ушуга байланыштуу 1997-ж. Мыйзам чыгаруу жыйынынын депутаттары менен жазында жана жайында болгон жолугушуусунда Президент А. Акаев Жогорку Кеңештин депутаттарын шайлоо жөнүндөгү мыйзамды өзгөртүүгө макулдугун берген. 1999-ж. апрелде Жогорку Кеңеш депутаттарды шайлоого өзгөртүүлөрдү киргизген.

Шайлоо тартибине өзгөртүүлөрдүн киргизилиши менен шайлоочулар өз эркин билдирүүгө кеңири укук алды. **1999-ж. 17-октябрында** «*Кыргыз Республикасындагы шайлоо жөнүндө*» Кодексине ылайык Кыргызстанда шаардык, поселкалык жана айылдык кеңештерге шайлоолор болуп өттү. Мында 1980 шайлоо округу түзүлүп, жергиликтүү кеңештерге депутаттыкка 11,6 миң талапкер катталып, 6771 депутаттык орунга ат салышышты. Бишкек шаарында 1 орунга орто эсеп менен беш талапкер катталган. Натыйжада шайлоочулар бир нече талапкердин ичинен айыл болобу, шаар болобу ошол жердин, ошол элдин маселесин чече ала турганына ишенген адамды депутаттыкка шайлоого мүмкүнчүлүк алышты.

Кыргыз Республикасынын Президентинин **1993-ж. 13-ноябрындагы** «*Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин Мыйзам чыгаруу жыйынына жана Эл өкүлдөр жыйынына шайлоолорду дайындоо жөнүндө*» Указына ылайык **2000-ж. 20-февралында** Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарын шайлоо өткөрүлдү.

Шайлоо Кодексине ылайык шайлоолорду өткөрүү үчүн Мыйзам чыгаруу жыйынынын жана Эл өкүлдөр жыйынынын депутаттарын шайлоо боюнча 45 мандаттуу шайлоо округдары жана Мыйзам чыгаруу жыйынынын 15 депутатын партиялык тизме боюнча шайлоолор боюнча бир бирдиктүү республикалык шайлоо округу түзүлдү.

Шайлоолордун альтернативдүүлүгү өтө жогору болду. Бир мандаттуу шайлоо округдары боюнча 90 депутаттык орунга 601 талапкер киргизилди. Депутаттык орун үчүн шайлоо округу боюнча орточо 1 – 2ден 10го чейин талапкер күрөштү.

Бирдиктүү республикалык округ боюнча Жогорку Кеңештин Мыйзам чыгаруу жыйынынын депутаттарын шайлоо 15 депутаттык мандатка уставында шайлоого катышуу каралган 15 саясий партия, 2 шайлоо блогун – «Демократиялык күчтөр союзу» жана «Манас» түзүштү.

Добуш берүүгө укугу бар 2 500 миңден ашуун шайлоочулардын 60 пайыздан ашыгы катышышты. Натыйжада Кыргыз Республикасынын жаны Жогорку Кеңешинин курамы аныкталды.

Бирдиктүү республикалык шайлоо округу боюнча Кыргызстан коммунисттер партиясы – 5 депутаттык мандатты; Демократиялык күчтөр союзу – 4 мандатты; Кыргызстан аялдарынын демократиялык күчтөр партиясы 2 мандатты; Афганстандагы согуштун ардагерлеринин жана башка локалдык согуштардын катышуучуларынын партиясы 2 мандатты; «Менин өлкөм» саясий партиясы 1 мандатты алышты. Бул саясий партиялардын коомдук турмуштагы ролунун көтөрүлүшүнө чоң өбөлгө болмокчу.

Жогорку Кеңешке депутаттарды шайлоо өнөктүгү ачык жана маалымдуулук маанайында өткөрүлдү. Шайлоонун жүрүшүндө саясий партиялардын, блоктордун, коомдук жана өкмөттүк эмес уюмдардын 5 миндей байкоочулары, ошондой эле 250 эл аралык

байкоочулар көзөмөл жүргүзүштү. Шайлоонун маалымдуу өтүшүнө «Шайлоо» мамлекеттик автоматташтырылган системасынын киргизилиши да чоң өбөлгө болду.

Кыргыз Республикасында Жергиликтүү кеңештерге жана Жогорку Кеңешке болуп өткөн шайлоолор шайлоочулар менен депутаттыкка талапкерлердин мурдагыга караганда дагы бир баскычка көтөрүлгөндүгүн көрсөттү.

СУРООЛОР ЖАНА ТАПШЫРМА:

1. Кыргызстандын жаңы Конституциясына мүнөздөмө бергиле.
2. Мамлекеттик бийликтин бутактарын кандай түшүнөсүңөр?
3. Мамлекеттик бийлик эмне үчүн кризиске учураган?
4. Эмне үчүн Конституцияга өзгөртүүлөр жана толуктоолор киргизилген?
5. Жогорку Кеңештин эки палатасы жөнүндө эмне билесинер?
6. Саясий партияларга мүнөздөмө бергиле.
7. Кыргызстандагы шайлоо тартибине кандай өзгөртүүлөр киргизилген?
8. Өзүнөр жашаган жердеги шайлоолордун жүрүшүнөн айтып бергиле.

§ 13. ЭГЕМЕНДҮҮ КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ТЫШКЫ САЯСАТЫ ЖАНА ЭЛ АРАЛЫК БАЙЛАНЫШТАРЫ

**Саясий байланыштар-
дын өсүшү**

Кыргызстан эгемендүүлүккө жетишкенден кийин эл аралык мамилелерге өз алдынча катышуу мүмкүнчүлүгүнө ээ бол-

ду. Кыргыз Республикасы тышкы саясатында биринчи кезекте өзүнүн элинин кызыкчылыгын коргоо, жаңы демократиялык, укук туткан мамлекетти куруу үчүн тышкы ыңгайлуу шарттарды түзүү максатын көздөйт.

Кыргызстан тышкы саясаты тынчтыкты, Кыргыз Республикасынын чек араларынын туруктуулугун сактоо, КМШ жана дүйнө элдери менен ар тараптуу байланыштарды чыңдоо; КМШдагы улут аралык кагылышууларды токтотуу, алардын Кыргызстанда болушуна жол бербөө; чет элдик инвестицияларды республиканын эл чарбасына көбүрөөк тартуу; эл аралык соодага улуттук өндүрүштүн продукцияларын алып чыгуу; Бириккен Улуттар уюмунун ж. б. эл аралык уюмдардын иштерине активдүү катышуу; согуштук блокторго жана союздарга катышпоо; нейтралдуу абалды сактоо ж. б. принциптерине таянат.

Тышкы саясатынын максатына жана принциптерине ылайык Кыргыз Республикасы тез арада эле эл аралык аренада колдоого жана таанууга ээ болгон. Бишкекте 1992-ж. февралда АКШнын, көп узабай эле Кытай Эл Республикасынын, Орусиянын, Түркиянын, Германиянын ж. б. мамлекеттердин элчиликтери ачылган. **1992-ж. 2-мартта Кыргызстан Бириккен Улуттар Уюмуна мүчө болгон. 1991–1993-жж. эле Кыргыз Республикасынын көз каранды эместигин дүйнөнүн 128 мамлекети**

таанып, 80ден ашык мамлекеттер менен дипломатиялык мамилелер түзүлгөн. Азыр (1998-ж.) Кыргызстандын көз карандысыздыгын 135 мамлекет тааныган. Дүйнөнүн 91 мамлекети менен дипломатиялык мамилелер түзүлгөн. Бишкекте 11 элчилик жана өкүлчүлүк ачылган. Чет өлкөлөрдө республиканын кызыкчылыгын 17 дипломатиялык мекеме коргойт. Кыргыз Республикасы өз алдынча мамлекет катары кадыр-барктуу бир катар эл аралык уюмдардын (БУУ, ОБСЕ, МВФ, ЮНЕСКО ж. б.) мүчөлүгүнө өткөн.

1992-ж. августта Кыргызстандын көп кылымдык тарыхында биринчи болуп Бишкек шаарында Кыргыздардын Бүткүл Дүйнөлүк Биринчи Курултайы болуп өткөн. Ага дүйнөнүн 20 өлкөсүндө жашаган кыргыздардын өкүлдөрү келип катышышкан. Азыркы кезде дүйнөдө 3 млн ашык кыргыздар бар, алардын жарым млн ашыгы башка өлкөлөрдө жашашат.

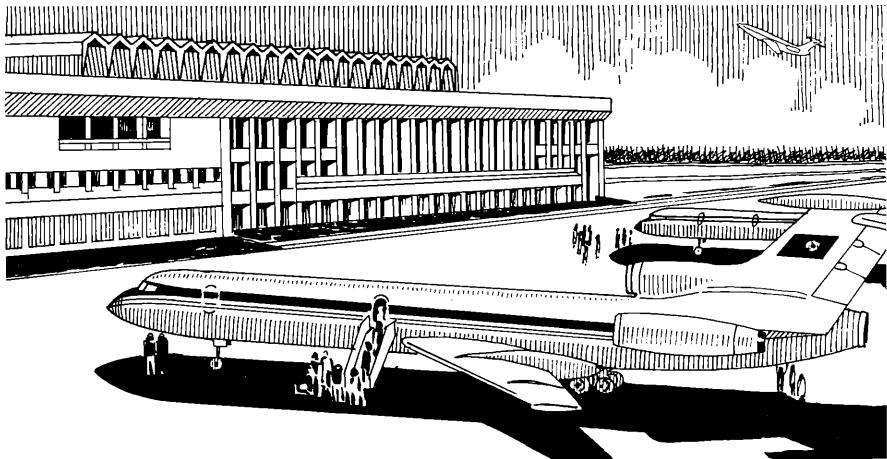
Ар түрдүү себептерге байланыштуу чет мамлекеттерде жашап калган боордоштордун катышуусу менен өткөн бул Курултай кыргыз элинин улуттук аң-сезиминин өнүгүшүндөгү орчундуу окуялардан болгон.

Кыргыз Республикасынын эл аралык аброюнун көтөрүлүшүнө Президент А. Акаевдин 90-ж. Кытай Эл Республикасына, Түркияга, АКШга, Улуу Британияга, Индонезияга, Филиппинге, Францияга, Италияга, Израилге, Японияга, Түштүк Кореяга ж. б. мамлекеттерге жасаган расмий визиттери, өз кезегинде бул мамлекеттердин ар түрдүү рангадагы жетекчилеринин келип кетиши маанилүү роль ойногон.

1990-жж. биринчи жарымында Кыргыз Республикасынын тышкы саясатынын негизги милдеттери такталып, өз алдынча саясат жүргүзүүдөгү приоритеттүү багыттары аныкталган. Республика тышкы саясатында КМШ, өзгөчө Борбордук Азия өлкөлөрү менен байланышты күчөтүүгө маани берген. Анткени буларда коомдук турмуштун бардык жактары кылымдар бою байланышта өнүгүп келген. Борбордук Азиянын жана Казакстандын мамлекет башчылары СССР кулаган учурдан тартып эле өз ара байланыштарды, жардамдашууну биринчи планга коюшкан. Бул багыттагы келишимдерге *Кыргызстан Казакстан менен 1991-ж. 18-февралда, Өзбекстан менен 14-мартта, Түркмөнстан менен 16-июлда кол коюшкан.*

Достук, кызматташтык, экономикалык, илимий-техникалык жана маданий жактан жардамдашуу боюнча маселелер Борбордук Азиянын беш республикасынын жетекчилеринин **1991-ж. Ташкентте** өткөн жолугушуусунда ырааттуулук менен талкууланган. Бул жолугушууда жыйынтыктоочу документ кабыл алынган. Борбордук Азия республикаларынын жана Казакстандын республикалар аралык Консультативдик Советин түзүү макулдашылган. Натыйжада Борбордук Азияда интеграция процессине кеңири жол ачылган. **1994-ж. Казакстан, Өзбекстан жана Кыргызстандын ортосунда Бирдиктүү экономикалык мейкиндикти түзүү жөнүндө келишимге** кол коюлган. Борбордук Азияда бирдиктүү экономикалык мейкиндикти түзүү идея-

сы 1994-ж. үч республиканын президенттеринин Алматыдагы жолугушусунан кийин ишке ашырыла баштаган. Бул жолугушууда үч өлкөнүн президенттери жана өкмөт башчылары кирген Мамлекет аралык Совет түзүү, анда иш жүргүзүү үчүн Министрлер Советин, Тышкы иштер Министрлер Советин, Коргоо Министрлер Советин түзүү чечилген. Булардын жумушчу органы катары такай иштөөчү Аткаруу Комитети түзүлүп, ал Алматыда жайгашмак. Ушул үч мамлекеттин жетекчилеринин 1995-ж. 12-февралдагы кезектеги жолугушуусунда Мамлекет аралык Совет жана анын институттары жөнүндөгү жобо бекитилген. Ошентип, үчтүктөр

Эл аралык «Манас» аэропорту.

союзу юридикалык жактан түзүлүп, иштей баштаган. Бул союз бир тууган үч республиканын өз ара байланыштарын чыңдоодо, Борбордук Азияда интеграция процессинин өнүгүшүндө маанилүү милдет аткарууда.

Кыргызстандын тышкы саясатында Орусия Федерациясы менен мамиле өзгөчө орунда турат. Бул тарыхый, экономикалык, социалдык жана этностук факторлор менен байланыштуу. СССР тараган алгачкы мезгилден тартып Кыргызстан менен Орусиянын ортосунда достук маанайдагы мамилелер калыптана баштаган. Эки өлкөнүн ортосунда достук, кызматташтык жана өз ара жардамдашуу, мамлекет аралык мамилелердин негиздери жөнүндө келишимдер түзүлгөн. Экономикалык кызматташтык, соода-экономикалык байланыш ж. б. боюнча өкмөт аралык келишимдер иштей баштаган.

Кыргызстандын менен Орусиянын ортосундагы мамиле республиканын согуштук-стратегиялык абалын, чек араларын сактоо үчүн да керек эле. Бул багыттагы маселелерди жөнгө салыш үчүн эки өлкөнүн ортосунда бир катар келишимдер түзүлгөн.

Орусия менен достук мамиленин чыңдалышы Кыргызстандын экономикасынын өнүгүшүндө өзгөчө роль ойнойт. Кыргызстандын эл чарбасынын көп тармактарынын натыйжалуу иште-

ши жана рынок мамилелерине өтүшү көп жагынан Орусияга байланыштуу болгон. Мындан тышкары, Кыргызстандагы улуттук демографиялык жана улуттук саясий кырдаал да эки өлкөнүн мамилелеринин чыңдалышын талап кылган. Анткени 90-жж. башында республиканын калкынын 44 пайызын орус тилинде сүйлөгөн ар түрдүү этностук бирикмелердин өкүлдөрү түзгөн.

Орусия Федерациясынын элчилиги Орусия менен дипломатиялык мамилелер түзүлгөн алгачкы беш жылда эле (1992–1997-жж.) эки өлкөнүн ортосундагы социалдык-экономикалык, согуштук байланыштарды жакшыртуу үчүн 120дан ашуун келишимдер түзүлгөн. Азыркы мезгилде Кыргызстан Орусия Федерациясы менен ар тараптуу байланыштарды чыңдоо үчүн аракеттерди күчөтүүдө.

Достук, кызматташтык жана өз ара жардамдашуу тууралуу келишимдерди Кыргыз Республикасы Украина, Белоруссия ж. б. өлкөлөр менен да түзгөн. Натыйжада бул республикалар менен Совет мамлекетинин доорунда түзүлгөн мамилелердин айрымдары калыбына келтирилип, рынок мамилелеринин шартына ылайык өнүгө баштаган.

Тышкы экономика- лык жана социалдык байланыштары

Бул багытта Кыргызстан эл чарбасынын бардык тармактары боюнча өз ара пайдалуу кызматташтыкты чыңдоого жана тереңдетүүгө аракеттенүүдө. 90-жж.

соода-экономикалык, илимий-техникалык чөйрөдө, транспорт, билим берүү, саламаттыкты сактоо, маданият жана туризм ж. б. боюнча кызматташтыкты өнүктүрүү багытында өз ара келишимдерге кол коюлуп, турмушка ашырылууда.

Кыргыз Республикасы экономикалык жана социалдык байланыштарды түзүүдө да биринчи кезекте КМШга кирген мамлекеттер, өзгөчө Борбордук Азия жана Казакстан менен байланышты өнүктүрүүгө көңүл бурулган. 90-жж. биринчи жарымында Кыргызстандын экспорттук-импорттук байланышында Орусия биринчи, Казакстан, Өзбекстан, Украина, Түркмөнстан, Тажикстан, Белоруссия андан кийинки орундарды ээлеп келген.

Кыргызстан аларга тери буюмдарды, жүндөн, пахтадан, жибектен токулган кездемелерди, килем, пахта буласын, сейрек кездешүүчү кендерди, гранит, мрамор жана керамика плиталарын ж. б. экспорттойт. Ал жактан Кыргызстан күйүүчү жана майлоочу майларды, таш көмүр, автомашиналарды, айыл чарба техникаларын, кара металл, газ ж. б. алып турат.

Азыркы мезгилде Кыргызстан 40тан ашуун алыскы, 11 жакынкы чет мамлекеттер менен экономикалык, экспорттук-импорттук байланыштарды жүргүзөт. 1995-ж. кийин Кыргызстандын жакынкы жана алыскы чет өлкөлөр менен болгон соода-экономикалык байланыштарында өзгөрүүлөр болгон. Эгерде мурун Орусия Кыргызстандын эң чоң өнөктөшү болуп келсе, азыр биринчи орунду Кытай Эл Республикасынын соодасы ээлей баштаган. Бирок Кытайдан негизинен сапаты начар товарлар көп келүүдө.

Экономикалык карым-катнаштардын көлөмү боюнча Орусия, Казакстан, Өзбекстан өлкөлөрүнүн деңгээли бирдей болуп калган.

90-жж. экономикалык байланышта Кыргызстандын экспортуна караганда импорту басымдуулук кылган. Ушуга байланыштуу республикага импорттолгон товарларды Кыргызстандын өзүнөн чыгаруу, экспортту кеңейтүү экономикалык реформанын негизги максаты болууда.

Экономикалык реформанын жүрүшүндө импорттун ордун толтуруучу чарба тармактарын өнүктүрүү, экспортко дүйнөлүк рынокто атаандашкыдай сапаттуу товарларды өндүрүүчү базалык ишканаларды түзүүгө өзгөчө көңүл бурулууда. Бул максатты жүзөгө ашырыш үчүн чет өлкөлүк инвестициялар көбүрөөк тартылууда. Эл аралык валюта фонду, Дүйнөлүк банк, Эл аралык өнүгүү ассоциациясы сыяктуу ал аралык финансы уюмдары республиканын экономикасын реабилитациялоо, жергиликтүү чийки заттардан экспортко ылайыктуу товар өндүрүүгө жөндөмдүү ишканаларды куруу багытында чоң көмөк көрсөтүшүүдө. Бул багытта кийинки учурда *Азия өнүгүү банкы, Эл аралык финансы корпорациясы жана Ислам өнүгүү банкы да* активдүү жардам берүүдө.

Учурда Кыргызстандын чет мамлекеттер менен биргелешип курган ишканалары, компаниялары жылдан жылга көбөйүп иштеп жатат. Алсак, Кыргызстан менен канадалык «Камеко» корпорациясы Ысык-Көл областындагы «Кум-Төр», Талас районундагы «Жер-Үй» алтын кендерин иштете баштады. Түштүк корейлык «Голдстар» фирмасы менен бирдикте Токмоктогу радио заводунда түстүү телевизор чыгарыла баштаган. АКШ менен бирдикте Жалал-Абадда, Англия, Орусия менен биргелешип Кант шаарында нефтини кайра иштетүүчү заводдор, швециялык фирмалар менен бирдикте балдардын тамак-ашын даярдоочу комбинат, тери иштетүүчү, минералдык сууну бөтөлкөгө куюучу ишканалар курулган. Жер жана агрардык реформаны ишке ашырууда, айыл чарбасын натыйжалуу тармакка айландырууда да экономикалык байланыштар маанилүү роль ойноодо. Азыркы мезгилде Кыргызстан азык-түлүк продукциялары менен өзүн-өзү толук камсыз кыла албай жатат. Мүмкүнчүлүктөрдү толук пайдаланган учурда республика айыл чарба продукцияларын экспорттоого толук жөндөмдүү экендиги илимий жактан далилденген. Ошондуктан Дүйнөлүк Банк Кыргызстанда дан өндүрүү үчүн 60 млн доллар бөлгөн. Канаданын жана Израилдин адистери республиканын 20 миң га аянтына өздөрүнүн үрөнүн, технологиясын пайдалануу менен дан өстүрүп жатышат.

Кыргызстандын айыл чарбасынын негизин түзүп келген кой чарбасын реабилитациялоодо да эл аралык байланыштарга өзгөчө көңүл бурулууда. Бүткүл дүйнөлүк банк менен бирдикте республикада меринос кой чарбасын өнүктүрүү колго алынууда. Бирок кой чарбасын өнүктүрүү үчүн бөлүнгөн 16 млн америкалык доллардын биринчи этапка берилген бөлүгү максатсыз, чаржайыт жумшалаып кеткен. Ушуга байланыштуу кыргызстандыктар чет

өлкөдөн алынган акчалар карызга берилип жаткандыгын, убагы келгенде аны пайызы менен кайтарып берүү керектигин түшүнүшү керек. Эгерде 1995-ж. республиканын сырткы карызы 600 млн америкалык долларды түзсө, 1999-ж. 1 млрд доллардан ашып кетти. Адегенде берилген карыздарды төлөөнүн мөөнөтү биринин артынан бири бүтүп жатат. Ошондуктан берилген жардамды өндүрүшкө максаттуу түрдө кайтарым болгудай деңгээлде жумшоону эстен чыгарбашыбыз абзел. Кыргызстан келечекте эл аралык рынокко жүндү, ферментацияланган тамекинин жалбырагын, пахтаны, көп жылдык чөптүн, кант кызылчасынын, гибридик жүгөрүнүн, жашылча-бакча өсүмдүктөрүнүн уруктарын көбүрөөк экспорттоого мүмкүнчүлүктөрү бар.

Айыл чарбасынын чийки заттарын өнөр жай ишканаларында иштетип даяр продукцияларды чыгаруу республиканын экономикасына чоң пайда алып келмек. Ошондуктан азыркы мезгилде чакан ишканаларды курууга көңүл бурулууда. Бул багытта биргелешкен ишканаларды курууга Италия, Түркия, Германия, Кытай, Англия, Япония, АКШ ж. б. мамлекеттердин фирмалары активдүү катышууда. Мисалы, Англиянын белгилүү фирмасы менен бирдикте Бишкектеги тамеки фабрикасы кайра курулуп, 1999-ж. баштап фильтрлүү тамеки чыгара баштаган. Кытай Эл Республикасы менен бирдикте Ысык-Көл областынын Тон районундагы Ак-Өлөң айылына жана Нарын областынын Кочкор айылында жүндү алгачкы иштетүүчү фабрикалар курулуп, ишке киришкен.

Азыркы өткөөл мезгилде импорттук товарлардын санын азайтууда эркин экономикалык зоналарды уюштуруунун мааниси зор. Ушуга байланыштуу республикада *Нарын, Каракол, Бишкек, Маймак эркин экономикалык зоналары* түзүлгөн. Аларга чет өлкөлүк инвестицияларды кеңири пайдаланып, энергия, тамак-аш, дары-дармек, жеңил жана оор өнөр жайынын продукцияларын чыгаруу үчүн жаратылыш ресурстары менен минералдык чийки заттарды пайдалануучу технологияны кеңири киргизүүгө болот.

Эгемендүү Кыргызстандын социалдык чөйрөсү да эл аралык байланыштарды кеңейтүүдө. Бул биринчи кезекте билим берүү системасынан көрүнүүдө. Азыркы кезде чет өлкөлөрдө 2500 ашуун кыргызстандыктар билим алууда. 500 ашуун чет элдик студенттер биздин республикада окушат.

АКШнын колдоосу менен *Кыргыз-Америка университети*, Орусиянын түздөн-түз колдоосу менен Бишкекте *Кыргыз-Орусия (Славян) университети*, Түркиянын колдоосу менен жаңы типтеги *Кыргыз-Түрк «Манас» университети* ачылган.

Кыргызстанда жаңы адистерди даярдоодо, өзгөчө айыл-кыштак жерлеринде билим берүү иштерин жакшыртууда Бириккен Улуттар Уюмунун өнүгүү программасы (БУУӨП) тарабынан омоктуу жардам көрсөтүлүүдө. Бул программанын негизинде *Кыргызстандын эл аралык университети жана Эл аралык бизнес ме-*

нежмент мектеби уюштурулган, элет жеринде бир катар мектептер курулган.

Эл аралык «Сорос – Кыргызстан» фонду Кыргызстандын жогорку окуу жайларын, өзгөчө жалпы билим берүүчү мектептерди, лицейлерди, гимназияларды окуу китептери, көрсөтмө куралдары, техникалык каражаттар менен жабдууда, окутуунун деңгээлин көтөрүүдө, педагогдордун адистиктерин жогорулатууда үзүрлүү салым кошууда. **1993-ж. түзүлгөн «Сорос – Кыргызстан» фондунун борбору азыркы кезде 45 программа боюнча иштейт.** Алар негизинен басма иштерине, студенттерге, аспиранттарга стипендия төлөөгө, окуу жайларын реформалоого багытталган. Бул фонд 1994–1998-жж. эле Республиканын маданиятын көтөрүүгө 16 млн америкалык доллар жумшаган.

Сонку жылдарда эле Түштүк Кореянын, Япониянын, АКШнын, Түркиянын фирмаларынын жардамы менен республиканын телефон байланышы түп-тамырынан бери жаңыланууда. Бишкекте Кытай Эл Республикасынын жардамы менен «Достук», Түркия менен биргелешип «Ак-Кеме–Пинара» мейманканалары курулуп, иштеп жатат.

Кыргызстандын руханий турмушундагы байланыштар адабият жана искусство тармактары аркылуу да өнүгүүдө. Алсак, «Манас» эпосунун 1000 жылдыгына карата **1995-жыл Бириккен Улуттар Уюму тарабынан «Манас» жылы деп жарыяланган.** Аны белгилөөгө дүйнөнүн көптөгөн мамлекеттери катышкан. **1995-ж. августта Бишкекте «Манас» эпосу жана дүйнө элдеринин эпикалык мурастары» деген темада эл аралык симпозиум өткөрүлгөн.** Ага 20дан ашык өлкөдөн 130дан ашык окумуштуулар, жазуучулар катышышкан.

Кыргыз адабияты чет өлкөлүк окуучуларды өзүнүн реалдуулугу, турмуштун татаал жактарын терең философиялык көз карашта чагылдырышы менен өзүнө тартып келген. Чет өлкөлүк адабиятчылар биринчи кезекте кыргыз элинин эпикалык чыгармаларына, өзгөчө «Манас» эпосуна кызыккандыгы байкалат. Бул кызыгуу 1995-ж. «Манас» жылы деп жарыяланышынан улам өзгөчө жогорулаган. «Манас» эпосунун варианттары орус, англис, кытай, хинди ж. б. тилдерге которулган.

Орус тилинин жардамы менен кыргыз жазуучулары Ч. Айтматовдун, А. Токомбаевдин, К. Баялиновдун, Т. Сыдыкбековдун, Ш. Бейшеналиевдин ж. б. чыгармалары КМШ гана эмес дүйнөнүн элдерине белгилүү болгон. 80–90-жж. белгилүү кыргыз жазуучуларынын далай эмгектери чет тилдерге которулган. Бул иште котормочу адистердин көбүрөөк даярдала башташы да өбөлгө болгон.

Кыргыз элинин таланттуу жазуучусу Ч. Айтматов өзүнүн залкар чыгармалары аркылуу Кыргызстанды дүйнөгө кеңири тааныткан. Анын чыгармалары популярдуулугу боюнча дүйнөдө эң алдыңкы орундарга чыгып, китептери дүйнөнүн бардык өлкөлөрүнө тараган. Дүйнөлүк адабиятта атайын **айтматов таануу багыты** пайда болуп, жазуучунун чыгармачылыгын

Чыңгыз Айтматов.

үйрөнүү боюнча илимий изилдөөлөр жүргүзүлүүдө. Ч. Айтматовдун чыгармалары боюнча кинофильмдер чет мамлекеттерде тартылып, пьесалар дүйнөнүн белгилүү театрларында коюлууда. ЮНЕСКОнун маалыматы боюнча Ч. Айтматовдун чыгармалары дүйнө элдеринин 50 тилинде 150 жолу 8 млн ашуун нуска менен басылып чыккан. Улуу жазуучунун 1994-ж. чыккан «Кассандра тамгасы» аттуу романы Ч. Айтматовдун чыгармачылыгынын эң жогорку баскычка көтөрүлгөндүгүн айгинелейт. 1999-ж. Ч. Айтматовдун 70 жылдык тою дүйнөлүк масштабда белгиленди. Буга байланыштуу жазуучунун чыгармаларынын популярдуулугу мурдагыдан да бийик деңгээлге көтөрүлдү. Айтматов

таануу илими жаңы изилдөөлөр менен толукталды.

Эл аралык байланыштардын өнүгүшүндө Кыргызстандын улуттук китепканасы да көп эмгектерди аткарууда. Азыркы күндө анда дүйнө элдеринин 70ке жакын тилдеринде чыккан 6 млрд ашуун түрдүү басылмалар сакталат. Китепкананын фондун толуктоодо эл аралык китеп алмашуу жолго коюлган. Бул аркылуу кыргыз окурмандары чет элдик илимдин, адабияттын жана искусствонун жетишкендиктери менен тааныша алышат. Өз кезегинде улуттук китепкана чет өлкөлүк окуучуларга, окумуштууларга Кыргызстандын жетишкендиктерин тартуулайт. Кыргызстандын чет мамлекеттер менен саясий, экономикалык жана социалдык байланыштары мындан ары да өркүндөп өсө бермекчи. Байыртадан эле Улуу Жибек жолунда турган Кыргызстандын эл аралык байланыштарда ээлеген ордунун келечеги кең.

Эл аралык терроризмдин таасири. Мамлекеттик чек араны чыңдоо зарылчылыгы

XX к. аягында дүйнөлүк алкакта эл аралык терроризм күч алды. Аны менен тыгыз байланышкан экстремисттик борборлор, Борбордук Азияны, анын ичинде Кыргызстанды, ислам дининин таасири

күчтүү чөлкөмдөрүн экспансиялап алуу аракетин жасашууда. Диний экстремисттердин тобу эл эң ыйык тутуп аздектеген динге жамынышып, колдоруна курал алышып 1999-ж. август айынын башында Эгемендүү Кыргыз Республикасынын түштүгүнө киришип, Баткен районунда өздөрүнүн лагерлерин курган жана аларды чыңдоого аракет кылышкан. Өздөрүнүн максатына жетүү үчүн алар кыргызстандык милициянын, райондук администрациянын кызматкерлерин, ал жакта иштеген төрт япон геологду жана карапайым адамдарды барымтага алышкан. Бир катар кыштактарды басып алууга үлгүрүшкөн. Өздөрүн Өзбек Республикасынын мамлекеттик бийлигинин оппозициясыбыз деп эсептеген бандит-

тик топтор Кыргызстандын аймагын өздөрүнүн базасына айландыруу, тажрыйбасы жок жергиликтүү жаштардын башын айланып өздөрүнө тартуу, алардан келечектеги баскынчыларды даярдоо максатын көздөшкөн.

Динге жамынган террорчулардын бул аракети Кыргыз Республикасынын Өкмөтү тарабынан эгемендүү мамлекетибиздин территориялык бүтүндүгүнө шек келтирүү катары бааланып, аларды талкалоо, республиканын чегинен сүрүп чыгуу жөнүндө чечим кабыл алган.

Региондук деңгээлдеги терроризмге каршы күрөштө Кыргызстанга *Шанхай бешилтигинин* келишимдерине ылайык Өзбекстан, Орусия, Армения жана Казакстан аскердик-техникалык жактан көмөк көрсөтүштү. Кыргызстандык жоокерлер, ыктыярдуу аскердик топтор бандиттердин бирикмелерин талкалоодо күжүрмөндүктү көрсөтүштү. Алардын айрымдары бул кармашта Ата Мекен үчүн курман болушту. Кыргызстандын түштүгүндөгү куралдуу кагылышуулар Кыргызстандын жалпы элинин биримдигин, душманга каршы сокку уруу жөндөмдүүлүгүн сыноодон өткөрдү.

Республиканын көптөгөн жаштары Кыргызстандын бүтүндүгүн коргоо, бандиттик топторду талкалоо үчүн өз ыктыяры менен аттанышкан. Республиканын түштүгүндөгү баскынчылардан жапа чеккен элдерге, аскерлерге жардам берүүгө Кыргызстандын бардык эли көтөрүлүп, колунан келген жардамдарын көрсөтүштү.

Кыргызстандын түштүгүндөгү бул окуя эгемендүү республикабызды коргоо жөндөмдүүлүгүн арттыруу ишинде чоң сабак болду. Мында республиканын куралдуу күчтөрүндөгү кемчиликтер, аскердик техникалардын, курал-жарактын жетишсиздиги ж. б. айкын көрүндү.

Жеткиликтүү кам көрбөгөндүктүн натыйжасында Кыргызстандын чек аралары талапка ылайык кайтарылбай калгандыгы ачыкка чыкты. Мунун натыйжасында республикабыз ар кандай бандиттик топтор банги заттарын алып өтүүчү ыңгайлуу өлкөгө айланып баратканы ачык байкалды.

Кыргызстандын өкмөтү бул кемчиликтерге жеткиликтүү баа берип, тийиштүү чараларды көрө баштады. Куралдуу кагылышуулар болгон чөлкөмдүн стратегиялык жана социалдык-экономикалык маанисин эске алып, *Кыргыз Республикасынын президенти А. Акаев 1999-ж. 13-октябрда Баткен областын түзүү жөнүндөгү Мыйзамга кол койду*. Бул областка Ош областынын Баткен, Кадамжай, Лейлек райондору жана Кызыл-Кыя шаары киргизилип, жаңы областтын борбору **Баткен айылы** болуп белгиленди.

Мындан тышкары республиканын түштүгүндөгү мамлекеттик чек араны коргоо үчүн аскердик заставалар негизделип, аларга чек арачы аскерлер коюлду. Кыргыз Республикасынын мам-

лекеттик чек араларын коргоо ишин жакшыртуу бүгүнкү күндө өтө маанилүү иштерден болуп калды.

СУРООЛОР:

1. Кыргыз Республикасынын тышкы саясатынын максатына жана милдеттерине мүнөздөмө бергиле.
2. Кыргызстан менен Борбордук Азиядагы республикалардын мамилелери кандайча өнүгүүдө?
3. Эмне үчүн Орусия менен мамилелерге өзгөчө көңүл бурулат?
4. Алыскы чет өлкөлөр менен байланыш кандай өнүгүүдө?
5. Чет өлкөлөр менен биргелешкен ишканалардан кайсыларды билесиңер?
6. Айыл чарба өндүрүшүнө чет элдик байланыштардын жардамы кандай?
7. Билим берүү тармагында эл аралык байланыштар кандай өнүгүүдө?
8. Эл аралык байланыш руханий чөйрөгө кандай таасир тийгизип жатат?
9. Кыргызстандын чек араларын бекемдөөнүн зарылчылыгын кандай түшүнөсүңөр?

КЫРГЫЗСТАНДЫН СОЦИАЛДЫК-ЭКОНОМИКАЛЫК ТУРМУШУ

§ 14. ПАДЫШАЛЫКТЫН КЫРГЫЗСТАНДАГЫ КОЛОНИЯЛЫК САЯСАТЫ. ЭКОНОМИКАЛЫК ЖАНА СОЦИАЛДЫК АБАЛ

Башкаруу системасы Жаны каратылган жерлерге Орусиянын саясий башкаруу системасы киргизилген. Падыша өкмөтүнүн башкаруу системасы Түндүк Кыргызстандын каратылышы менен, т. а. XIX к. 60-жж. эле киргизиле баштаган. Орусия дөөлөтүн алгачкы тааныган кыргыз уруулары Батыш Сибирь генерал-губернаторлугуна караштуу Семей областынын Ала-Тоо округуна киришкен. **1865-ж. февралда Арал деңизинен Ысык-Көлгө чейинки зор аймакты камтыган Түркстан областы** түзүлгөн. Ага Ысык-Көл, Чүй, Талас, Кетмен-Төбө өрөөндөрү, кийинчерээк Борбордук Тенир-Тоо карап калган. Түркстан областынын алгачкы аскер губернаторлугуна генерал М. Г. Черняев дайындалып, ал аскердик жана жарандык бийлик жүргүзгөн.

1867-ж. область *Түркстан генерал-губернаторлугуна* айланып, анын чегинде *Сыр-Дарыя* (борбору–*Ташкент*) жана *Жети-Суу* (борбору–*Верный*) *областтары* түзүлөт. Областтар *уезддерге* бөлүнгөн. Өз кезегинде уезддер *болуштуктарга* бөлүнүп, аларга *айылдар* караган. Болуштуктар миң–эки миң түтүндөн, айылдар жүз–эки жүз түтүндөн туран. Болуштуктардын башкаруучулары – *болуштар* – болуштуктун съездинде, ал эми айыл башчылары–*старчындар* – айылдык чогулушта шайланышкан. Кокон хандыгы жоюлган соң анын аймагында Түркстан генерал-губернаторлугуна караштуу *Фергана областы* түзүлүп, анын башына генерал М. Д. Скобелев дайындалгандыгын билебиз. **1866-ж. тартып** «*Түркстан чөлкөмүн башкаруу жөнүндө Жобо*» күчүнө кирет да, Түркстан генерал-губернаторлугу *Түркстан крайы* аталып, анын карамагына *Самарканд, Сыр-Дарыя жана Фергана областтары* кирген. *Жети-Суу областы* болсо **1882-ж. Степной генерал-губернаторлугуна** кошулган. **1899-ж. ал кайрадан Түркстан крайына** караган.

Падыша өкмөтүнүн аймактык-административдик бөлүштүрүү саясатынын натыйжасында кыргыз жери Токмок, Ысык-Көл, Олуя-Ата, Ош, Анжиян, Наманган, Маргалаң (Скобелев), Кокон, Кожент өңдүү ар кайсы уезддердин карамагында туруп, бул уезддер өз кезегинде Сыр-Дарыя, Жети-Суу, Самарканд, Фергана областтарына караган.

Кыргызстандын калкы 73 болуштукка бөлүнүп аларды 3 жылдык мөөнөткө шайланган болуштар менен старчындар башкарган. Кыргызстанда башкаруу жарым-жартылай аскердик мүнөздө

болгон. Областтар менен уезддердин башында падыша офицерлери, участкалык приставдар турган. Алардын көзөмөлү менен жергиликтүү манаптар, байлар болуштукка же старчындукка шайланган. Кийинчерээк аскер губернатору кааласа шайлоо өткөрбөй эле болуш, старчындарды дайындоо укугуна ээ болгон. Болуштар падышалык чиновниктердин буйруктарынын аткарылышына, алык-салыктардын өз убагында жыйналышына көзөмөлдүк кылган. Старчындар болсо болуштарга баш ийип, алардын көрсөтмөлөрүн аткарган. Жергиликтүү бийликти жүргүзүүгө булардан тышкары айыл аксакалдары, бийлер жана казылар катышышкан.

Орчундуу кылмыш иштери *уезддик* жана *аскер соттору* тарабынан каралып, чечим чыгарылган. Майда кылмыш иштерин адатка жана шарыатка таяп *бийлер, казылар* карап, бүтүм чыгарышкан.

Кыргызстандагы административдик-территориялык бөлүштүрүү падышалыктын колониялык бийлигин чыңдоого багытталганы менен кыргыз элине бир катар жаңылыктарды киргизген. Алсак, кыргыз элинин кылымдардан бери келе жаткан уруулук байланыштары акырындык менен бузулуп, элдин уруу башчыларына көз карандылыгы жоюла баштаган. *Башкарууда шайлоо тартибинин киргизилиши менен бай-манаптык бийликтин укумдан тукумга мурас катары өтүшү токтотулган.* Башкарууда орусиялык мыйзамдарга ылайык жогорку жана жергиликтүү бийликтеги баш аламандыкка, өзүм билемдикке чек коюла баштаган.

Падыша өкмөтүнүн жер саясаты

Падыша өкмөтүнүн колонизатордук саясаты Кыргызстандагы жер маселесин чечүүдөгү аракетинен өзгөчө байкалган.

Орусиянын Борбордук Азияга, анын ичинде Кыргызстанга, көз артышынын негизги себептеринин бири Орусиянын борбордук бөлүктөрүнө батпай калган дыйкандарды бул жакка көчүрүү болгондугу биринчи темада белгиленген. Кыргызстан Орусияга каратылгандан баштап эле бул жакка келген дыйкандар көчүп келе баштаган. Жаңы келген дыйкандарды жайгаштыруу боюнча атайын башкармалыктар түзүлүп, изилдөө иштери жүргүзүлгөн. Падыша бийлиги ооп келген орус, украиндерге дыйканчылыкка өтө ыңгайлуу өзөн-суусу мол өрөөндөрдү, ойдундарды, негизги жолго жакын жерлерди жергиликтүү калктан тартып бере баштаган.

Келгин дыйкандарга жерди кесип берүүдө кыргыздардын кызыкчылыктары такыр эске алынган эмес. Алсак, 1868–1883-жж. Жети-Суу областында уюшулган 36 орус-украин кыштактарындагы 2,5 миң түтүн негизинен сары өзөн Чүйдө, Ысык-Көлдүн айланасына жайгашкан. Падыша өкмөтү бул аймакта өз бийлигин келечекте бекем колдой турган дыйкандардын бай катмарларын көбөйтүүгө аракеттенген. Ушул максатта, адегенде ар бир дыйканга 30 десятинадан (1 десятина – 1,2 га) жер бөлүп берип, аларды 15 жылдык мөөнөткө салыктан жана аскер кызматынан

куткарган. Мындан тышкары аларга акчалай жардам берилген. 1890-ж. орус дыйкандарынын көчүп келүүсү өзгөчө күчөп кеткен. Буга 1892–1898-жж. Борбордук Орусиядагы ачарчылык да түрткү болгон.

1896-ж. Пишпек жана Пржевальск уезддеринде эле 26 орус кыштактары пайда болуп, 80-жж. салыштырмалуу келгиндердин саны эки эсеге көбөйгөн.

XIX к. аягында орус дыйкандары Түштүк Кыргызстанга келе баштаган. Бул жакта алгачкы орус кыштактары 1893-ж. Покровка жана Ош уезддеринде негизделген.

Орус дыйкандары менен катар эле кытай феодалдарынын эзүүсүнөн качкан дунгандар менен уйгурлар 70–80-жж. Кыргызстанга келишкен. Аларды да Фергананын, Ысык-Көлдүн, Чүй өрөөнүн дыйканчылыкка ыңгайлуу жерлерине отурукташтырууга туура келген.

Дыйканчылыкка жарактуу сугат жерлери жетишпегендиктен жана кыргыздардын нааразычылыгынын күчөшүнөн чочулаган падыша өкмөтү 1896–1906-жж. орус дыйкандарынын Түркстанга көчүп келүүсүнө тыюу салган. Ошого карабастан XX к. башында борбордук губерниядан дыйкандардын өз бетинче көчүп келүүсү күчөгөн. Алар көбүнчө Жети-Сууга, т. а. Түндүк Кыргызстанга ооп келе башташкан. Алсак, 1902-ж. эле бул областка 2,7 миң үй-бүлө келген эле. Алардын 1,2 миң түтүнү Пишпек уездине отурукташкан. 1905–1907-жж. биринчи орус революциясы башталганда падышалык өкмөт борбордук губерниядагы дыйкандарды тап күрөшүнөн оолактатуу максатында алардын Түркстанга көчүүсүнө кайрадан уруксат берген. Аларды жайгаштыруу үчүн атайын Жети-Суу жана Сыр-Дарыя келгиндер району түзүлгөн. 1906-ж. карата Жети-Сууда 40 миң, Сыр-Дарыя областында 27 миң, Ферганада 4 миң келгин дыйкан топтолгон.

Кыргыздардын жерин тартып алуу айрыкча Столыпиндин агрардык реформасынан кийин өзгөчө күч алган. 1906-ж. Түркстан аймагында 77 миң келгин дыйкандар болсо анын 40 миңи Жети-Сууга, 27 миңдейи Фергана областына байыр алган. Алардын 83 пайызы кыргыз-казактардын жерине отурукташкан. Мисалы, 1907-ж. Жети-Суу областында 289 миң теше жер келгин дыйкандарга бөлүштүрүлгөн. 1914-ж. карата бул областтын жергиликтүү калкы 4 млн тешеден ашык жеринен кол жууган. Ал эми Фергана областында 762 миң теше жерди кыргыздардан тартып алуу белгиленген.

Жергиликтүү калктан тартылып алынган жерлерди мыйзамдаштыруу үчүн падыша өкмөтү **1891-ж. атайын «Талаа жобосун»** иштеп чыккан. *Ал боюнча кыргыздар көчүп-конуп жүргөн жерлердин баары мамлекеттик делип эсептелген.* Бул «жобо» боюнча кыргыздардын айдоо жерлери, ал тургай жайыттары да каалаган учурда тартылып алынмак. Мындан жалпы эл, дыйканчылык менен кесип кылган карапайым калк өзгөчө жапа чеккен. Кыргыз дыйкандарынын эптеп күн көргөн айдоо жерле-

ри анча мынча там-ташы, кыштоолору короо жайлары менен кошо тартылып алынып, өздөрү айдоого жараксыз жерлерге сүрүлгөн.

Орусияга каратылгандан кийин Кыргызстандын калкынын саны бир кыйла көбөйгөндүгү байкалат. 1897-ж. Бүткүл орусиялык эл каттоодо Кыргызстандын жаны административдик чегинде 663 миң адам жашаган. Бул 1865-ж. салыштырганда 116 миң адамга көптүк кылган, өсүш 21,2 пайызды түзгөн. Кыргызстандын калкы биринчи кезекте жергиликтүү калктын табигый өсүшүнүн, ошондой эле Орусиянын европалык бөлүгүндөгү губерниялардан жана Батыш Сибирден келген дыйкандардын эсебинен көбөйгөн. Мындан тышкары Кытайга караштуу Чыгыш Түркстандагы дунган, уйгур көтөрүлүшчүлөрүнүн бир бөлүгү ал жактагы бийликтин жазалоосунан коркуп Кыргызстанга көчүп келишкен. Көчүп келген дунгандардын саны сегиз миндей болгон. 1913-ж. Кыргызстандын калкынын саны 864 миңге жеткен. Бул 1897-ж. салыштырганда 30 пайызга көптүк кылган.

Падышалык өкмөттүн салыгынан тышкары жергиликтүү бай-манаптар патриархалдык-феодалдык салтка ылайыктап карапайым букарадан мал жыйгандыгы үчүн – **чөп ооз**, манаптарды сыйлоо үчүн – **чыгым**, мал жана эгин түрүндө – **журтчулук**, феодалдын тамак-ашы үчүн – **союш**, байдын жеринен мал айдап өткөндүгү үчүн – **туяк пул**, бай-манаптардын аш-тойлорун өткөрүш үчүн – **кошумча ж. б.** салыктын түрлөрүн чогултушкан. Жергиликтүү чиновниктердин элден пара алышы адаттагы көрүнүш болуп калган.

ДОКУМЕНТТҮҮ МАТЕРИАЛ

Фергана областынын аскер-губернаторуна Маргалаң уездинин Ичкилик болуштугунун Кожо-Арык кыштагынын тургундарынын арызынан (1889-ж.)

«Өткөн жылдын июль айында биздин болуш болуп эски маргаландык Молдо Тане дайындалган. Ал бийликке келери менен эле бизден бирден кой, 100 боодон беде, жем үчүн арпа жана 5 сомдон акча талап кылган. Бир аз өтпөй эле ал бизден Мин-Дөбөгө жиберем деп буудай, 40 сом акча чогултууну буюрду. Көп өтпөй жогорку жактагы начальниктин буйругу деп ар бирибизден 16 пуддан эгин алды... Ал өзүнө эки боз үй тикти, бул үчүн бизден 60 сомдон жыйнап алды. Жайында мал жайганыбыз үчүн бизден 40 сомдон дагы алды.

Бизде аскердик пост турган кезде ал үчүн 20 пуд арпа, 200 боо чөп, 3 пуд шак, 5 сомго отун жеткирдик. Бул продуктулар үчүн акчаны болуш өзү алды. Анын эки жигитине жылына 40 сом төлөйбүз».

Жергиликтүү карпайым калктын падышалыктын колонизатордук саясатынан көргөн кордугу, жергиликтүү байлардын жана манаптардын эзүүсүнүн аларга кошумча болушу эзилген элдин нааразычылыгынын өсүшүнө түрткү болгон.

Экономикалык абал. Мал чарбасы

Кыргызстан Орусияга каратылгандан кийин деле экономиканын негизин мал чарбачылыгы түзгөн. Алсак, Пишпек уездинин жергиликтүү калкынын 84,9 пайызы, Каракол уездинин 80,7 пайызы көчмөн мал чарбачылыгы менен кесиптенишкен. Ал эми Кыргызстандын түштүгүндө мындай көрсөткүч бир аз төмөнүрөөк болгон. Мисалы, Ош жана Кокон уезддеринде кыргыздардын 65 пайызынын негизги кесиби көчмөн жана жарым-көчмөн мал чарбачылык болгон.

Кыргыздар негизинен кой-эчки, жылкы, уй, топоз, төө кармашкан. Нечен миндеген төрт түлүк малы бар байлар калктын болжол менен 5–10 пайызын түзгөн. Ошол кезде мал чарбачылыгы мурдагыдай эле экстенсивдүү мүнөздө өнүккөн. Өндүргүч күчтөр жана эмгек куралдары жупуну болгондуктан мал үчүн кышка тоют камдалган эмес. Кар калың түшүп, кыш узакка созулган жылдары жут болуп, малдын көбү кырылып калчу.

Падышалыктын колониялык саясаты Кыргызстанды акырындап Борбордук Орусиянын өнөр жай товарларын сатып өткөрүү рыногуна жана анын өнөр жайы үчүн арзан чийки зат берүүчү булагына айландыра баштаган. Кыргыздардын мал чарбачылыгы да соода мамилелерине тартыла баштаган. Мисалы, 1906-ж. Пишпек жана Пржевальск уезддеринде сатылган бардык малдын 91,6 пайызы кыргыздардын чарбасына тиешелүү болгон. Бул эки уезд боюнча жалпы алганда малдын товардык бөлүгү 54,8 пайызын түзгөн. Эгерде XIX к. экинчи жарымында Кыргызстандын түндүгүндөгү товардык рыноктордо тирүү малды сатуу негизги орунда турса, XX к. башында сатууга тери, жүн көп түшө баштаган.

XIX к. аягы – XX к. башында кыргыздардын мал чарбасында жылкынын саны мурдагыдай басымдуулук кылбастан, биринчи орунга кой жана эчки чыккан. Булардан кийин жылкы, уй, төө, топоз ж. б. турган. Малдын басымдуу көпчүлүгү феодалдарга тийиштүү болгон. 1916-ж. башында Кыргызстанда 519 миң ири мүйүздүү мал, 2,5 млн кой жана эчки, 708 миң жылкы жана 27 миң чочко болгон. Мал ар кандай жугуштуу ыландардан кырылып калган учурлары көп кездешкен. Бул малдын көбү феодалдарга тиешелүү болгон. Алсак, Пишпек жана Пржевальск уезддеринде 1913-ж. кедейлерге малдын 11, орто чарбаларга – 55,5, ал эми бай-манаптарга – 33,5 пайызы туура келген. Келгин дыйкандар менен байланышуунун натыйжасында малды короолордо багуу, алар үчүн тоют даярдоо, ветеринардык жол менен дарылоо, малдын пародаларын жакшыртуу иштери жүргүзүлө баштаган. 1913-ж. Кыргызстанда 8 ветеринардык участок иштеп, 6 фельдшер жана 6 санитар эмгектенген.

Падышалыктын салык саясаты

Кыргыздар орус мамлекетине каратылгандан кийин адегенде Кокон хандыгына төлөгөн

салыктар сыяктуу салыктарды төлөп турган. Кийинчерээк салык алуу жергиликтүү шарттарга жараша кайрадан иштелип чыккан. Бул боюнча көчмөн мал чарбачылыгы менен кесип кылган кыргыздар түтүн башына 2 сом 75 тыйындан салык төлөөгө милдеттендирилген. Жер мамлекеттики деп эсептелгендиктен жайылган койдун туягынан 3 тыйын, жылкыдан – 30, төөдөн – 50 тыйын салык алынган. 1882-ж. салыктын көлөмү өсүп туруп, дүйнөлүк биринчи согуштун учурунда 15 сомго чейин көбөйгөн.

Отурукташкан калк салыктын эки түрүн төлөгөн. Эгин аянттарынан *хараж салыгы* алынып, бак-дарак, мөмө-жемиш тигилген, жашылча өстүрүлгөн жерлерге *танаптык* (танап-аянты өлчөөнүн бирдиги) салык салынып турган. Хараж түшүмдүн 10 пайызына барабар болуп натуралай төлөнгөн. 1886-ж. танаптык салык салуу тартибине өзгөртүүлөр киргизилет. Бул боюнча танаптык салык *оброк салыгы* деп аталып, жердин иштетилген же иштетилбегенине карабастан айдоо аянттарынын бардыгынан салык алынган. Мындан падыша өкмөтү кыйла көп пайда таба баштаган. Падыша өкмөтүнүн алык-салык саясаты калктын турмушун оорлотуп, жакырлануусун ого бетер күчөткөн.

Дыйканчылык

Кыргызстанга көчүп келген орус, украин, уйгур, дунган ж. б. элдердин дыйканчылык боюнча бай тажрыйбаларынын таасири менен кыргыздардын дыйканчылыгына айрым өзгөрүштөр кире баштайт. Кыргыздарда көбүнчө кедей-кембагалдар дыйканчылык менен күн көрүүгө өтө баштаган. Дыйканчылыкта буудай, арпа, сулу, таруу ж. б. дан эгиндери, өсүмдүктөр эгилген. Кыргызстандын түштүгүндө болсо пахта, тамеки, күрүч жана жашылча-жемиштин түрлөрү өстүрүлгөн.

Капиталисттик рынок мамилелеринин киргизилиши менен Кыргызстандын айрым райондорунда кыргыз дыйкандары өз муктаждыктары үчүн гана эмес, базарга сатуу үчүн да дан эгиндерин, жашылча-жемиштерди, мөмө дарактарды өстүрүп, бал аарыларын бага башташкан. Бирок соода дыйканчылыгынын бул түрлөрү орус, украин, өзбек, дунган калктарында көбүрөөк өнүккөн. Кыргызстандын түштүгүндө дыйканчылыктын маанилүү тармагы пахтачылык да товар катары өндүрүлө баштаган. Түштүк Кыргызстандагы Нойгут-Кыпчак, Найман, Багыш, Баястан, Ак-Буура жана Ноокат болуштуктарында эгин атайын сатуу үчүн өстүрүлө баштаган.

XIX к. экинчи жарымынан тарта өзгөчө Фергана областында кыргыздар толук же жарым-жартылай отурукташа баштаган. 1917-ж. карата Фергана областындагы 362 миң кыргыздын 206 миңи отурукташкан же жарым отурукташкан турмушка өтүшкөн. Кыргызстандын түндүгүндө болсо XX к. башында 70тей гана кыргыз кыштагы болгон. Орус менен украиндердин кыштактары 100дөн ашкан. Булардан тышкары 5 немис, 3 дунган кыштактары болгон. Түштүк Кыргызстандын кыргыз кыштактарында негизинен 500дөн, айрым чоң кыштактарда 1–2 миң-

дей адам жашаган. Ал эми Түндүк Кыргызстандагы кыргыздар жашаган кыштактардагы адамдын саны 100–200дөн ашкан эмес.

Көчүп келген дыйкандар жергиликтүү элден сугат жерлерин өздөштүрүүнү, каналдарды жана арыктарды казууну, жайытты пайдаланууну үйрөнүшкөн. Байлардын жана кулактардын чарбаларында темир соколор, тырмоолор, чалгылар ж. б. пайда боло баштаган. 1913-ж. Кыргызстанда 23,9 миң ат соко, 172,2 миң буурсун, 89,7 миң темир жана жыгач тиштүү тырмоолор, 16 сеялка, 189 чөп чапкыч жана 4479 эгин байыруучу молотилка болгон. Темир техникалар пайда болгон менен жер негизинен кол эмгеги менен иштетилген. Айдоо аянттарына жер семирткичтер колдонулган эмес. Жер үстүртөдөн гана айдалгандыктан, талааларды отоо чөптөр басып эгиндин өсүшүнө тоскоолдук кылган. Жерди которуштуруп айдоо болбогондуктан айдоо аянттары арыктаган.

1913-ж. айдоо аянттардын 555,5 миң га, т. а. 86,8 пайызынан дан эгини жыйналып алынган. Бирок ар гадан алынган эгиндин түшүмдүүлүгү 7,8 ц гана түзгөн. Айдоо аянттарынын 29,2 пайызына, т. а. 187 миң га тоют өсүмдүктөрү айдалып, аянттардын 4,9 пайызына техникалык өсүмдүктөр өстүрүлгөн. Ушул жылы Кыргызстанда 436 миң т дан эгиндери, 19 миң т. картошка, 28 миң т пахта өстүрүлгөн. Пахтага болгон талаптын өсүшү менен пахта өстүрүү күчөгөн. Мисалы, 1889–1913-жж. Ош уездинде пахта аянты 10 эсеге көбөйгөн.

1914-ж. Кыргызстанда 434 миң га сугат жерлери болуп, алар кол менен өздөштүрүлгөн майда участоктордон турган. Буларда эң эле жөнөкөй жолдор менен дан эгиндери жана беде өстүрүлгөн. Пахта 22 миң га, картошка менен жашылча 14 миң га жерге өстүрүлгөн. Сугат системасында инженердик курулуштар болгон эмес. Айыл чарбасы негизинен жөнөкөй кол эмгеги менен иштетилип, акырындап майда товардык өндүрүшкө айлана баштаган.

Өнөр жайдын абалы

XIX к. аягы – XX к. башында *Кыргызстанда өнөр жайдын аз-аздан калыптанып өнүгө баштагандыгы байкалган*. Кыргыздарда мал чарбасынын жана дыйканчылыктын продукцияларын үй шартында иштетүү иши күч алган. Эгерде мурда андагы даярдалган буюмдар өзүлөрүнүн керектөөлөрү менен гана чектелип келсе, эми алар сатуу үчүн даярдала баштайт.

XIX к. аягында *майда товардык кол өнөрчүлүк* менен катар майда шаарчаларда чакан *жеке капиталисттик кайра иштетүү ишканалары* пайда болгон. Аларга негизинен орус, украин, өзбек көпөстөрү ээлик кылышкан. Айрым тегирмендерге, май чыгаруучу чакан ишканаларга кыргыздар да ээ боло баштаган.

XIX к. 90-жж. башынан баштап Кыргызстандын түштүгүндө *көмүр жана нефть кендерин изилдөө жана иштетүү* жанданып, **1898-ж.** Кыргызстандын тоо-кен өнөр жайынын башаты болгон *Кызыл-Кыя көмүр кени казыла баштаган*. Көмүр, нефть кендери бөлөк

чөлкөмдөрдө да ачылып, аз-аздан ишке киргизилген. Бирок өндүргүч күчтөрдүн жоктугу, алардагы эмгек шартынын татаалдыгы, төлөнгөн акынын аздыгы бул тармакты өнүктүрүүгө мүмкүндүк берген эмес.

1913-ж. Кыргызстандын азыркы территориясында *фабрика-завод тибиндеги 30дан ашык ишканалар* иштеген. Окумуштуулардын пикири боюнча 30 жылдын ичинде (1883–1913) экиден, үчтөн жалданма жумушчулары бар майда ишканаларды кошкондо алардын саны 165тен 569ка көбөйгөн. Бирок Кыргызстандын өнөр жайы өтө начар өнүккөн. Өнөр жай продукциялары коомдук жалпы продукциялардын 5 пайызга жакынын түзүп, анда калктын 0,3 пайызы гана эмгектенген. Өнөр жайдын өнүгүшү колониялык мүнөздө болуп, негизинен айыл чарба продуктуларын кайра иштетип, чийки зат өндүрүү, пайдалуу кендерди казуу менен гана чектелген.

Мурдагы Кокон хандыгынын чептеринин урандыларына жакын жерлерде негизделген *аскердик-административдик борборлор кийинчерээк Токмок, Пишпек, Каракол сыяктуу кадимкидей шаарларга айланган*. Бул шаарлар өздөрү турган чөлкөмдүн саясий, маданий, өнөр жай жана соода борборлору катары жылдан-жылга өсө берген. Түштүк Кыргызстанда болсо Ош, Өзгөн менен Жалал-Абад шаарлары тез темп менен өнүгө баштаган. Чүйдөгү эл ири шаар Пишпекте XIX к. аягында 6,6 миң адам жашаган.

Ошентип, XIX к. аягында Орусияда капитализмдин тездик менен өнүгүшүнө байланыштуу Кыргызстан дыйкандарды көчүрө турган чөлкөмгө, орустун жаңы буржуазиясы үчүн арзан чийки заттарды алуунун булагына, өнөр жай товарларын сатуучу рынокко айланган. Жаңы түзүлгөн өндүрүштүк мамилелерге ылайык кыргыздар *товардык-акча мамилелерине* акырындап көнө баштаган. Бул кыргыз элинде кылымдап калыптанган натуралдык чарбанын бузулушуна өбөлгө түзгөн. Бирок ошол мезгилде өнөр жайдагы жаңы өзгөрүүлөргө, товардык-акча мамилелерине кыргыздардын көпчүлүгү тартыла элек эле.

Калктын социалдык түзүлүшү

Кыргызстан Орусияга каратылгандан кийин экономикадагы өзгөрүштөр Кыргызстандын калкынын социалдык түзүлүшүнө да өзгөрүүлөрдү киргизген. Коомдогу ээлеген орду, өндүрүш каражаттарына карата мамилелери боюнча калк *феодалдар* – байлар, манаптар жана *букара* – эмгекчи эл болуп эки чоң социалдык топко бөлүнгөн.

Ири байлар, манаптар колониялык бийликтин таянычы катары орус администрациясына тартылып, алар болуш, старчын, бий кызматтарына ээ болушкан. Падышалыкка эмгек сиңирген чоң манаптарга өкмөт аскердик чиндерди, ар кандай сыйлыктарды ыйгарып турган. Бийлер, аткаминерлер жана молдолор да эзүүчү таптын катарына киришкен.

Экономиканын өнүгүшүнө *почта, телефон, телеграф* өнүгүшү да түрткү болгон. Транспорттун түрлөрүнүн көбөйүшү, жол курулушунун пайда болушу Кыргызстандын бөлөк чөлкөмдөр менен карым-катнашынын жакшырышына, *сооданын өсүшүнө* өбөлгө болгон. XX к. башында соода *алмашуу, жарманке жана такай иштөөчү* болуп үч түрдө өнүккөн. Натыйжада келгин жана жергиликтүү калктын ичинен соода буржуазиясы түзүлө баштаган. Дүйнөлүк биринчи согуштун алдында Пишпек жана Пржевальск уезддериндеги 2118 соодагердин (келип-кеткендерди кошпогондо) 36,3 пайызын кыргыздар түзгөн.

Кыргызстанда өнөр жайдын өнүгүшү менен аз санда болсо дагы *жумушчу табы* пайда болгон. Алардын катарын келгин жана жергиликтүү элдердин кол өнөрчүлөрүнүн жакырланган бөлүгү түзгөн. Жумушчулардын жогорку квалификациялуу бөлүгү Орусиянын борбордук бөлүгүнөн келген жумушчулар болгон. Ишканалар *кустардык* жана *жарым кустардык* мүнөздө болгондуктан жумушчулар чачыранды болушкан. Бирден бешке чейин жумушчулар эмгектенген ишканалар көп эле. Ири делип эсептелген ишканаларда 16дан 40ка чейин жумушчулар иштеген. 1913-ж. кустардык өнөр жайда 12,6 миң, ал эми фабрика-завод тибиндеги ишканаларда 1,9 миң жумушчу болгон. 1913-ж. Кыргызстандын өнөр жай ишканаларында 2545 *жалданма жумушчулар* иштеген. Кийинки жылдары ири ишканаларда иштеген жумушчулардын саны кыйла көбөйгөн. Алсак, 1917-ж. Кызыл-Кыя кенинде 1,2 миң, Сүлүктүдө – 1070, ал эми Чүй сугат системасында 200 *адис жумушчулар* эмгектенген. Жалпы алганда өнөр жайында эмгектенген жумушчулардын саны 10 миңге жеткен. Мындан тышкары айыл чарбасында жалданып иштеген *жумушчу-батрактардын* саны 20 миңдей болгон. Алар кулактардын, бай-манаптардын чарбаларында иштешкен. Алардын көпчүлүгү жергиликтүү калктын жакырданган бөлүгү эле. Ошентип, 1917-ж. Кыргызстанда 30 миңдей адам жалданып иштеген жумушчу табынын өкүлдөрү болушкан.

Карапайым эмгекчи калктын негизин *кара букара* түзгөн. Алардын бирин-эки майда жандыгы, ую, аты болгон. Кедей-кембагалдар жакырлар, жалчылар, жатакчылар, малайлар, чайрикерлер, мардикерлер сыяктуу социалдык катмарларга бөлүнүшкөн. Кыргызстандын түштүгүндө, дыйканчылык өнүккөн аймактарда жери аз же жок дыйкандар чайрикердик кылышкан. Алар байлардан жер, үрөн, өгүз, ат жана айыл чарба шаймандарын алышып, ал үчүн күзүндө түшүмдүн көбүрөөк бөлүгүн берүүгө милдеттүү болушкан. Мардикерлер болсо айыл чарба жумуштары кызыган маалда жалданып иштешкен.

Дыйкан малчылар болсо *малдуулар, орто малдуулар, аз малдуулар* болуп бөлүнүп, улуттук дыйкандар табынын чордонун түзгөн. 1917-ж. Кыргызстандагы дыйкан чарбалардын 65 пайызы кедей, 26 пайызы орто, ал эми 9 пайызы бай чарбалар болгон. Ошентип, падышалыктын саясатынын натыйжасында Кыргызстанда

аскердик-феодалдык, капиталисттик мамилелер калыптана баштаган. Кыргызстандын калкынын социалдык жактан жиктелиши тереңдеген. Тоолуу региондун социалдык-экономикалык турмушунда колониялык режимдин кыйынчылыктары менен катар жаны, прогрессивдүү мүнөздөгү өзгөрүүлөр да пайда болуп өнүгө баштаган.

СУРООЛОР:

1. Кыргызстан кандай административдик бөлүктөрдүн карамагында турган?
2. Падышалыктын бийлиги кандайча жүзөгө ашырылган?
3. Жер саясаты кандайча жүргүзүлгөн?
4. Кыргызстандын экономикасында кандай өзгөрүүлөр байкалган?
5. Өнөр жайдагы өзгөрүүлөр жөнүндө айтып бергиле.
6. Калктын социалдык түзүлүшү жана турмушу жөнүндө эмнени айта аласынар?

§ 15–16. СОВЕТ БИЙЛИГИНИН АЛГАЧКЫ МЕЗГИЛИНДЕГИ СОЦИАЛДЫК-ЭКОНОМИКАЛЫК КУРУЛУШ (1917–1940-жж.)

Советтик агрардык саясаттын башаты Пролетариат диктатурасы орногондон кийин В. И. Ленин башында турган коммунисттер биринчи кезекте агрардык маселени чечүүгө аракет жасашкан. Орусиянын калкынын негизин түзгөн дыйкандардын басымдуу көпчүлүгүнүн талабына ылайык жерди *мамлекеттештирүү*, т. а. аны мамлекеттин карамагына алуу саясаты жүргүзүлгөн. Совет бийлигинин *Жер жөнүндөгү декрети* кабыл алынып, ага ылайык бардык жерлер мамлекеттин менчиги делип жарыяланган.

Бул декрет боюнча Совет бийлигинин агрардык саясатынын төмөндөгүдөй негизги багыттары:

- жерге болгон жеке менчикти жоюу, ири жер ээлеринин жерлерин конфискациялоо;
- «жер аны иштеткендердики» деген эреже боюнча жерди чарбаларга тендеп бөлүп берүү;
- чарбаларды жерге жайгаштыруу;
- натуралай жана акчалай төлөнүүчү салыктарды, аренда акыларын жана дыйкандардын кредиттик мекемелерге болгон баардык карыздарын жоюу;
- дыйкандарга өз чарбасын түзүү үчүн материалдык-техникалык, акчалай жардам берүү;
- айыл чарбасын тейлөө үчүн кооперативдердин жөнөкөй түрлөрүн уюштуруу ж. б. аныкталган.

Агрардык саясаттын бул багыттары Орусиянын чет-жакаларында жергиликтүү өзгөчөлүктөрдү эске алуу менен жүзөгө ашырыла баштаган. Совет бийлигинин алгачкы күндөрүндө эле Кыргызстанда агрардык мамилелер түп-тамырынан бери өзгөрө баш-

таган. Кедей жана орто дыйкандар натуралай жана акчалай төлөнүүчү салыктардан бошотулган. Алардын кредиттик уюмдарга, сүткор-банкирлерге болгон карыздары жоюлган.

Жеке менчикте турбаган баардык жерлер мамлекеттин менчиги делип жарыяланып, жергиликтүү бийлик органдарынын көзөмөлүнө өткөн. Натыйжада Кыргызстанда 326 миң дес. жер мамлекеттин жери катары аныкталган. Бул жерлерде кийин совхоздор, коллективдүү чарбалар уюштурулган, бир бөлүгү жерсиз дыйкандарга бөлүнүп берилген. Дыйкандар токой байлыктарын да өздөрүнүн керектөөсү үчүн пайдалана баштаган. Аларга үй, коороо-жай курулушу үчүн курулуш материалдары бекер же арзан баада берилген.

Совет бийлиги дыйкандарга ирригация тармагын калыбына келтирүү үчүн өзгөчө жардам берген. **1918-ж. 17-майда В. И. Лениндин демилгеси менен «Түркстанда сугат иштерин уюштуруу боюнча» Декрет кабыл алынып**, ал боюнча Чүй сугат тармагында 94 миң дес. жерди өздөштүрүү белгиленген. Түркстанда сугат тармагын өздөштүрүүгө мамлекеттик казынадан 50 млн сом бөлүнүп, анын 3 млн сому Пишпек уездиндеги Чүй суусунун өрөөнүн өздөштүрүүгө чегерилген. Чүй сугат тармагындагы бардык курулуштар, жабдыктар, техникалар мамлекеттик менчикке өткөн.

Алгачкы агрардык курулушту жүргүзүүдө Совет бийлигинин жергиликтүү органдары, жер-суу комитеттери, кедейлер комитеттери маанилүү роль ойношкон. Алар биргелешип үгүт-насаат иштерин жүргүзүшкөн, жерлерди бөлүштүрүшкөн, талаш маселелерди чечишкен.

1918-ж. 17-сентябрда Эл чарбасынын Пржевальск уезддик совети Ысык-Көл монастырынын мүлкүн конфискациялоо жөнүндө чечим кабыл алат. Монастырдын жеринин 1777 дес. жерсиз дыйкандарга, 40 дес. балдар үйүн уюштурууга, 933 дес. Пржевальск айыл чарба мектебине берилген. Пишпек уездинин жер-суу комитети падыша өкмөтүнүн мурдагы жерге жайгаштыруу башкармасынын начальниги Архангельскийден 500, уезддин начальниги Римшевичтен – 180, уезддин приставы Грубановскийден – 100, ири капиталисттер Ивановдон – 700, Фетисовдон – 300, Папенковдон – 800, бир тууган Лопатиндерден – 600, Алмазбековдон – 600 дес. жерлерин конфискациялаган. Бул жерлерге 2638 адамдан турган 607 жерсиз үй-бүлөлөр жайгаштырылган.

Пржевальск уездинде ири кулактардын 100 миң дес. жери конфискацияланып, ал жерлерге 200 миңден ашуун Кытайдан кайткан кыргыздар жайгаштырылган. Калганы жерсиз дыйкандарга берилген. Ушул сыяктуу иштер Токмок уездинде да активдүү жүргүзүлгөн. Совет бийлигинин алгачкы жылдарындагы иштердин натыйжасында кыргыз жана орус дыйкандарынын ортосунда жерди теңдеп бөлүүгө өзгөчө көңүл бурулган. Бул орус-тар менен кыргыздардын ортосундагы кастык мамиленин жоюлушуна, акырындык менен ишеничтин, достук мамилелердин пайда болушуна өбөлгө болгон. Орус кыштактарынын дыйкан-

дары жерсиз кыргыздарды өздөрүнүн коомдоруна ыктыярдуу кабыл алышып, аларга жер бөлүп бере башташкан.

Жыйырманчы жылдарга чейинки жер боюнча кайра куруулар ири жер ээлөөчү кулактардын, байлардын жана манаптардын бир аз бөлүгүн гана камтыган. Жерлердин көпчүлүгү ошолордун колунда кала берген.

Кыргызстандагы жер маселесинин татаалдыгы, падышалыктын колониялык саясатынын калдыгынын күчтүүлүгү бул маселенин чечилишин татаалдаткан. 1917–1920-жж. аралыгында кулактар, байлар жана манаптар тарабынан дыйкандардын жерлерин өз бетинче тартып алуу күч алат. Бул дыйкандардын, өзгөчө кыргыздардын жакырдануусуна алып келген.

1921-ж. январда өткөн Түркстан АССРинин казак жана кыргыз кедейлеринин съезди 1-крайлык келгин дыйкандар ээлеп алган кыргыздардын жерлерин кайтарып бермейинче кыргыз элинин абалын оңдоого болбой тургандыгын баса белгилейт. **1921-ж. 4-февралда Жети-Суу областтык революциячыл комитети** бул максатты ишке ашыруу үчүн *жер-суу реформасын жүргүзүү жөнүндө буйрукка* кол койгон.

Жер-суу реформалары

20-жж. башындагы жер-суу реформасы жер-суу маселеси боюнча орус жана кыргыз дыйкандарынын ортосундагы колониялык мезгилден калган теңсиздикти жоюуга багытталган. Ал үчүн орус дыйкандарынан ашыкча жерлерди алуу, мал өтүүчү жерлерге жана суунун башына жайгашып алган орус кыштактарын жана хуторлорун жоюу керек эле. Мындан тышкары жергиликтүү байлардын жерлери алынып, бошогон жерлер кедей дыйкандарга берилмек. Көчмөн калкка жайыттан тышкары айдоо жерлери да бөлүнүп, аларга мамлекет тарабынан акчалай жардам, айыл чарба шаймандарын, үрөн ж. б. берүү милдети турган.

Жер-суу реформасы 1921–1922-жж. жүргүзүлгөн. Реформа мурун падышалык-помещиктик колония күчтүү орногон Жети-Суу областынын Верный, Бишкек, Каракол уезддерин; Сыр-Дарыя областынын Олуя-Ата (Талас өрөөнү), Чымкент, Ташкент уезддерин; Фергана областынын Жалал-Абад жана Мархамат райондорун камтыган.

1920-ж. ноябрдан баштап партиянын тапшырмасы менен реформаны жүргүзүү үчүн тажрыйбалуу коммунисттер айыл жерлерине түшүндүрүү иштерин жүргүзүү үчүн жөнөтүлгөн. *Жер жана сугат иштери боюнча адистерди даярдоочу курстар* ачылган.

Жер-суу реформасын жүргүзүү айыгышкан тап күрөш түрүндө өткөн. Байлар менен кулактар бул реформа аркылуу Совет бийлиги кыргыз айыл-кыштактарын 1916-жылдагыдай талкалайт экен же орус кыштактарын жоюп, аларды Кыргызстандан кубайлат экен деген сөздөрдү таратышкан. Жергиликтүү улутчулдар болсо бардык орустарды колонизаторлор деп айыптап, аларды Орусияга көчүрүүнү, ал эми шовинисттик маанайдагы орус дыйкандары мурун алган жерлерибизди бербейбиз, бардык жерлер мурда бөлүштүрүлгөн бойдон калсын деген талаптарды коюшкан.

Реформаны ишке ашыруу үчүн Кыргызстанда үч адамдан турган «үчтүктөр» органы жана 285 болуштук жана айылдык жер боюнча комиссиялар түзүлүп, аларга бардык коомдук уюмдардын өкүлдөрү кирген. Алар жерлердин, айыл чарба шаймандарынын, үрөндүн ж. б. эсебин алып, кедей дыйкандарга жер бөлүштүрүүдө зор иштерди аткарышкан. 1921-ж. жазгы талаа жумуштарына чейин реформанын биринчи этабы аяктаган.

1921–1922-жж. жүргүзүлгөн реформанын натыйжасында өз алдынча уюшулган, мал айдап өтүүчү жолдорго, арыктардын башына жайгашкан кыштактар жоюлган. Кулактарга, байларга тиешелүү жерлер, келгин дыйкандар ашыкча ээлеп алган жерлер тартылып алынган. Бардыгы болуп 197 миң дес. ашуун жер бошотулуп, ал жерлерге 6 миңге жакын дыйкан чарбалары уюштурулган.

Реформанын жүрүшүндө саясий жетишкендиктер менен катар экономикалык ийгиликтер да камсыз болгон. *Биринчиден*, мында Совет бийлигинин Жер жөнүндөгү декретинин принциптери жүзөгө ашырылган, *экинчиден*, дыйкандарга жер берүү алардын коллективдүү чарбаларга биригишин тездеткен. *Үчүнчүдөн*, реформа жер маселесин кандайдыр бир деңгээлде чечип, жерди негизги өндүргүч күч – дыйкандар менен бириктирген. Натыйжада айыл чарбасынын өндүргүч күчтөрүнүн өнүгүшү үчүн ыңгайлуу шарттар түзүлгөн.

Бирок реформанын жүрүшүндө одоно катачылыктар да кетирилди. Реформа шашылыш жүргүзүлгөндүктөн жердин эсеби толук такталган эмес. Мындан тышкары жерсиз, жери аз дыйкандардын эсеби да такталбаган. Өз бет алдынча түзүлгөн кыштактар толугу менен жоюлуп, алардын ордуна кыргыз айылдары жайгаштырылган учурлар көп болгон. Бул учурда айрым дыйкандардын кызыкчылыктары эске алынган эмес. Бир катар орто чарбалар бай жана кулак чарбасы катары жоюлуп кеткен.

1921–1922-жж. жер-суу реформасынын жана социалисттик жерге жайгаштыруу саясатынын натыйжасында кыргыз жана орус дыйкандарынын жерлеринин өлчөмү теңделген. Жерге жайгашкан кыргыз дыйкандарынын саны өскөн. Натыйжада айдоо жерлер көбөйүп, жерди иштетүү жакшырган.

Реформаны жүзөгө ашырууда бай-манаптарга жана кулактарга каршы чечкиндүү күрөш жүргүзүлгөн.

ДОКУМЕНТТҮҮ МАТЕРИАЛ

Кыргыз АССРинин Советтеринин уюштуруу съездинин чечиминен (1927-ж. марты):

«Бай-манап элементтери Кыргызстандын калкынын караңгылыгынан жана өздөрүнүн экономикалык жактан бай жашагандыгынан пайдаланып эмгекчилерди эзүүнү улантууда. Алар Кыргызстандын элинин Совет бийлигине болгон ишенимин үзгүлтүккө учуратып, Совет бийлигинин органдарынын нормалдуу иштешине тоскоолдук кылууда. Муну съездеги делегаттардын сүйлөгөн сөздөрү, жер-жерлерден келген арыздар

айгинелеп турат. Кыргызстандын эмгекчи калкын бай-манап элементтердин эзүүсүнөн куткаруу жана жергиликтүү советтик органдардын тынч иштешин камсыз кылуу үчүн Советтердин 1-уюштуруу съезди токтом кылат:

Кыргыз АССРинин Борбордук Аткаруу Комитетине эмгекчилерди бай-манап элементтердин эзүүсүнөн куткаруунун чараларын иштеп чыгуу, чектен чыккан социалдык зыяндуу байларды, манаптарды жана кулактарды четтетүүдө администрациялык бардык чараларды колдонуу иши тапшырылсын.

1923-ж. жазынан реформанын экинчи этабы башталып, Жети-Суу областынын калкын жапырт жерге жайгаштыруу иши жүргүзүлгөн. 1923–1926-жж. реформа толук социалисттик мүнөздө болуп, дыйкандарды жерди жеке пайдалануудан коллективдүү пайдаланууга өткөрүү максатын көздөгөн. Жерди иштетүүнүн *социалисттик формасына* өтүү үчүн Кыргызстанда адегенде көчмөн жана жарым көчмөн чарбаларды отурукташтыруу керек эле. Совет өкмөтүнүн чечими боюнча ар бир дыйкан жерди жекече же биргелешип иштетүүнүн формаларын тандап алууга, жалданма жумуш күчүн пайдаланууга укуктуу болгон. Отурукташууга өткөн дыйкандарга он жылдык мөөнөт менен айыл чарба шаймандары, унаа, үрөн бөлүштүрүлүп, мындан тышкары үй, короо-жай курулушу үчүн материалдар бекер берилген. Отурукташкан дыйкандар мамлекеттик жана жергиликтүү салыктан беш жылга бошотулган. Аларга агротехникалык ж. б. жардам көрсөтүү каралган.

1923–1924-жж. Кыргызстандагы жерге жайгаштыруу иштерине Түркстан АССРинин жер-иштетүү боюна Эл Комиссары жетекчилик кылган. Орто Азия улуттук-мамлекеттүүлүктөргө бөлүнгөндөн кийин Кыргыз автономиялуу областы менен Казак АССРинде жерге жайгаштыруу ишин бир жетекчилик аркылуу чечүү зарылчылыгы пайда болгон. Ошого байланыштуу *1924-ж. октябрда РСФСРдин Бүткүл орусиялык Аткаруу Комитетинин* алдында *Кыргыз АССРинин көчмөн жана жарым көчмөн чарбаларын жерге жайгаштыруу боюнча өзгөчө Комиссия* түзүлгөн. Бул комиссия 1926-ж. октябрына чейин иштеп, бул багытта чоң иштерди аткарган. Совет бийлигинин жерге жайгаштыруу саясаты дыйкандардын көпчүлүгүнө жаккан. Мурун жакшы жерлерге ээ болуп көнгөн бай-манаптар, кулактар катуу каршылык көрсөтүшкөн. 1923–1926-жж. Кыргызстанда 91,9 мин чарба жерге жайгаштырылып, алар 590 жер иштетүүчү коомдорго биригишкен.

Агрардык реформанын жүрүшүндө помещиктердин 494, эзүүчүлөрдүн 3447 чарбалары жоюлган. Бул ишти жүзөгө ашырууда көптөгөн аша чабууларга да жол берилип, айрым орто чарбалар куугунтукталган.

1927-ж. 12-ноябрда Кыргыз АССРинин Борбордук Аткаруу Комитети жана Эл Комиссарлар Совети *Кыргызстандын түштүгүндө жер-суу реформасын жүргүзүү жөнүндө декрет* кабыл алган. Бул жакта жүргүзүлгөн реформанын жүрүшүндө жер фондусу 46 миң га сугат жана 2,3 млн га кайрак жерди түзгөн. 18,6 миң дыйкан жерге жайгаштырылган. Бардык чайрикерлер,

кедей дыйкандардын 75 пайызы жер, айыл чарба шаймандарын алышкан, аларга салык боюнча жеңилдиктер берилген. Реформанын натыйжасында феодалдык-помещиктик чарбалар жоюлган, патриархалдык-феодалдык мамилелер кыйраган. *Айыл-кыштактын калкын негизинен орто дыйкандар түзүп калган.* Реформанын жүрүшүндө 65 колхоз түзүлгөн.

Жерге жайгаштыруунун натыйжасында көчмөндөр отурукташа баштаган. Айыл чарбасын туташ коллективдештирүүгө чейин эле кыргыздардын 40 миң көчмөн чарбасы отурукташкан эле. Натыйжада натуралдык мал чарбасы товар өндүрүүчү дыйкан чарбага көбүрөөк өтө баштаган.

Кооперациялар

жана коллективдүү
чарбалар

Агрардык реформалардан кийин кооперация күчтүү темп менен өскөн. Революцияга чейин буржуазиялык кооперациянын мектебинен өтпөгөн кыргыз дыйкандары социалисттик кооперациянын ар түрдүү формаларына бириге башташкан. Кооперациянын жөнөкөй формалары Борбордук Азияда граждандык согуштун мезгилинде эле пайда болгон. Кыргызстанда болсо көчмөн мал чарбасына ылайыкташтырылган малчылардын «Чолпон» (1924-ж.) жана «Ак-Сай» (1925-ж.) *шериктештиктери* түзүлгөн. Кыргыз автономиялык областы түзүлгөн соң кооперациялар көбөйгөн. 1925-ж. октябрына карата Кыргызстанда 232 айыл чарба кооперативдери түзүлүп, аларга 21,8 миң адам мүчө болгон. 1926-ж. баштап Кыргызстандагы кооперацияларды Кыргыз АССРинин Кооперациялык Совети жетектеп, бул кыймылдын өсүшүнө, алардын мамлекеттик органдар менен мамилесин жөнгө салууда, жеке капиталга каршы күрөшүүдө маанилүү роль ойногон.

Ошол кезде көчмөн калктын кооперациялары жөнүндө түрдүү пикирлер болгон. Айрымдар кооперацияларды «уруулук» же «уруктук» негизде түзүүнү сунуш кылышса, экинчилери аларды таптык принцип боюнча уюштуруш керек дешкен. Кыргызстандын калк отурукташкан аймактарында кооперациялар СССРдин борбордук райондорундагыдай формаларда уюштурулган. Ал эми көчмөндөр үчүн *мал чарбачылык-кредит шериктештиктери* түзүлгөн. Кредиттик коомдор малчыларды азык-түлүк, кийим-кече, асыл-тукум мал, чем-чөп ж. б. менен камсыз кылып, атайын кой, жылкы багууга адистештирилген ж. б. артелдерди уюштурган. Көчмөн жана жарым көчмөн чарбалар үчүн кооперациялардын түрдүү формаларынын функцияларын бириктирген универсалдуу кооперативдер ылайык болгон. Алар үчүн мамлекет кредиттерди берүүнү күчөткөн. Кедей дыйкан чарбаларынын 35 пайызы айыл чарба салыгынан толук бошотулган. Ал эми 1929-ж. тартып бардык кедей чарбалар салыктан бошогон. 1926–1928-жж. эле кооперативдердин саны 29,2 миңден дагы 5,7 миңге көбөйгөн. Республика боюнча 1926-ж. дыйкан чарбалардын 23 пайызы кооперацияларга бириккен болсо, 1928-ж. бул көрсөткүч 42,2 пайыз

га көтөрүлгөн. Өкмөт менен партия Кыргызстандын шартына ылайык мал чарбачылыгы боюнча кооперацияларды түзүүгө, аларды өнүктүрүүгө көбүрөөк көңүл бурган.

1929-ж. Кыргызстанда кооперациянын адистешкен формаларын түзүү жөнүндө чечим кабыл алынып, ага ылайык, «Кыргыз пахта союзу», «Кыргыз мал чарба союзу», «Кыргыз колхоз союзу» ж. б. түзүлгөн. Булар өнөр жай менен дыйкандардын ортосундагы байланыштыруучу органдар болуп калган. Бул кооперативдик союздар дыйкандарды өндүрүштүк кооперациянын башкы формалары жерди иштетүү шериктештигине (ТОЗ) жана айыл чарба артелдерине биригишине даярдоодо чоң роль ойношкон. Бул иште Совет бийлигинин алгачкы мезгилинде эле байлардын, кулактардын жерлерин, малын конфискациялоо учурунда түзүлүп, чыңдалып калган колхоздор да түрткү болгон.

1925-ж. Кыргызстанда 64 колхоз жана 6 совхоз болгон. Совет өкмөтү аларды ар тараптан колдоого алган. **1924-ж.** Чүй өрөөнүндө «Аламүдүн», Каракол уездинде «Токтоян» чарбалары уюштурулуп, алар экономикалык жактан мыкты көрсөткүчтөргө жетише баштаган. Аларда уйлардын асыл тукум породадары өстүрүлүп, мал үчүн сарайлар курулуп, сүт товар фермалары, сыр жасоочу цехтери иштеп, башкаларга үлгү болгон. **1928-ж.** аягында Кыргыз АССРинде 5 коммуна, 102 ТОЗ, 180 айыл чарба артели иштеген. Алар республиканын 5,7 миңден ашуун дыйкан чарбаларын, т. а. республиканын дыйкан чарбаларынын 1,7 пайызын гана бириктирген. Мунун ичинен колхоздорго бириккендер 2,9 пайызды гана түзгөн.

Колхоз кыймылынын өсүшүнө Түндүк Кыргызстандын колхозуларынын **1928-ж. январда** Бишкекте өткөн *Уюштуруу съезди* түрткү болгон. Ага республиканын 34 айыл чарба коллективдеринен 36 делегат катышкан. Съезд крайдагы колхоз кыймылынын абалын талкуулап, аны чындоонун иш чараларын аныктаган.

Кыргызстанда айыл чарбасынын материалдык-техникалык базасын чындоо, дыйкандарды техникага тартуу, алардын билимин көтөрүү иштерине өзгөчө көңүл бурулган. Бул үчүн атайын курстар, семинарлар жана көргөзмөлөр уюштурулган.

Дыйкандарды айыл чарба шаймандары менен жабдуу үчүн **1925-ж.** «Кыргыз айыл склады» уюштурулган. **1926–1927-жж.** эле чарбалардын 55 пайызы айыл чарба шаймандары, техникалар менен жабдылган. **1924–1929-жж.** кыргызстандык дыйкандар СССРдин өнөр жай райондорунан 32,4 миң соко, 16,6 миң тырмоо, 1,4 миң сеялка, 2 миң культиватор, 6,3 миң молотилка, 3,6 миң чөп чабуучу, 3 миң эгин жыйноочу машина ж.б. техникаларды алышкан.

Кыргыз жерине биринчи жолу 1924-ж. үч трактор келген. Ал эми **1927–1928-жж.** Чүй өрөөнүнүн талааларында – 48, Таласта – 8, Ысык-Көл ойдуңунда – 4, Кыргызстандын түштүгүндө – 40 трактор болгон. Алар 5,7 миң га жерди иштетишкен. Албетте, Кыргызстандын айыл-кыштактарына бул техника жетишсиз эле. Кол-

до бар айыл чарба техникаларын, тракторлорду биргелешип пайдалануу үчүн дыйкандардын кооперацияларга биригиши зарыл эле.

Кыргызстанда жүргүзүлгөн жер-суу реформасы, жерге жайгаштыруу саясаты, кооперативдик-колхоздук курулуш республиканын айыл чарбасынын өсүшүнө ыңгайлуу шарттарды түзгөн. Натыйжада Кыргызстандын айыл чарбасы калыбына келтириле баштаган. 1925-ж. республиканын айдоо жерлери 325 миң дес. же согушка чейин айдалган жердин 58,3 пайызын түзгөн. 1925–1926-жж. Кыргызстандын дыйканчылыгынан түшкөн продукциянын жалпы көлөмү 1914-ж. республиканын айдоо жерлери 325 миң дес. же согушка чейин айдалган жердин 58,3 пайызын түзгөн. 1925–1926-жж. Кыргызстандын дыйканчылыгын түзгөн продукциянын жалпы көлөмү 1914-ж. өндүрүлгөндүн 50,3 пайызын түзгөн. Дыйканчылык техникалык өсүмдүктөрдү көбүрөөк себүүнүн эсебинен, ал эми мал чарбачылыгы кой чарбасын өстүрүүгө байланыштуу жогорулаган.

1924–1925-жж. Кыргызстанда 2794 миң баш мал болгон. Бул 1914-ж. малдын 58,7 пайызын түзгөн. 1925–1926-жж. республикадагы малдын аны 4201,4 миңге жетип, 1914-ж. малдын санынын 90,3 пайызын түзүп калган.

Ошентип, 1928-ж. айыл чарбасынын негизги эки тармагы тең согушка чейинки деңгээлге жакындаган. Агрардык чөйрөдөгү реформалардын натыйжасында республикадагы эзүүчү таптын өкүлдөрү 12,7 пайыздан 3,5 пайызга чейин азайган. Бирок негизинен алганда Кыргызстандын айыл-чарба өндүрүшү артта калган. Бул тармакты көтөрүү үчүн дагы көптөгөн аракеттер керек эле.

Жаңы экономикалык саясаттын таасири менен дыйкан чарбаларынын түзүлүшүндө орто дыйкандардын саны көбөйүп, кедей дыйкандар азая баштаган. Бирок ошол кездеги айыл-кыштактарда жумушсуздук өтө көп болгон. Жер алганы менен көпчүлүк дыйкандар аны иштете албай бош калтырышкан. Дыйкандардын көбүндө айыл чарба шаймандары, үрөн жетишсиз болгон.

Жаңы экономикалык саясаттын шартындагы өнөр жай

Совет бийлиги орногон мезгилде Кыргызстан өлкөнүн башка райондорунан *агрардык-мал чарба региону* катары айырмаланып турган. *Индустриалаштыруу саясаты* башталганда Кыргызстанда негизинен пахта тазалоочу, жеңил жана тамак-аш тармактары боюнча гана аз сандагы ишканалар иштеген.

1925-ж. апрелде Чехословакиянын коммунист жумушчуларынын демилгеси менен Бишкек шаарында «*Интергельпо*» («*Өз ара жардам*») *интернационалдык кооперативдик шериктештиги* түзүлгөн. Кыргызстандын өкмөтү ага Пишпек станциясынын жанынан 43 га жер бөлүп берген. Алар кыска мөөнөттө эле айына 4 миң тери иштегүүчү завод, сукно фарикасын, кирпич, тактай заводдорун, электр станциясын, бир нече мастерскойлорду курушкан. 14 улуттун өкүлдөрүнөн турган бул коллектив жумушчу

публиканын өнөр жайынын өнүгүшүнө, жумушчу адистерди даярдоодо колдорунан келген жардамдарын берген.

Жаңы экономикалык саясат кустардык ишканаларга продукция өндүрүүдө жана аны сатууда эркиндик берген. Натыйжада *кустардык өнөр жай* өсө баштаган. Эгерде 1922–1923-жж. Кыргызстанда 1964 кустардык ишкана болсо, 1925–1926-жж. алардын саны 4525 жеткен. Аларга жеңилдиктердин өтө көп берилиши, республикада мамлекеттик ишканалардын дээрлик жокко эсе болушу кустардык өнөр жайдын өнүгүшүнө ыңгайлуу шарт түзгөн. Жай болсо дагы аларды *кооперативдештирүү иши* жүргөн. 1925-ж. кустарлардын 11 пайызын баш коштурган 30 өнөр жай артелдери пайда болгон. 1920–1924-жж. аралыгында майда өнөр жайлардын дүң продукциясы республика боюнча 41 пайызга өскөн. 1925-ж. алар 1914-ж. чейин өндүргөн продукциянын 55 пайызын өндүргөн.

Жалпысынан алганда, Кыргызстан агрардык өлкө бойдон кала берген. 1926-ж. республиканын эл чарбасынын дүң продукциясында өнөр жайдын 2,3 пайыз гана үлүшү болгон. Демек, калган 97,7 пайызын дыйканчылык менен мал чарбачылыгы өндүргөн. Жаңы социалисттик курулушка өтүү үчүн ири машиналык өнөр жайга өтүү зарыл болгон.

СССРдин өнөр жай өндүрүшү атайын каралбаса да ВКП (б) нын XIV съезди (1925-ж., декабрь) *өлкөнү индустриялаштыруу курсун* аныктаган. Союздук пландарга ылайык *Кыргызстанда да индустриялаштыруу иштери башталып, аны агрардык-индустриялык республикага айландыруу милдети* коюлган. Өнөр жайынын өсүү темпи жалпы союздук деңгээлден жогору белгиленген. Республиканын техникалык-экономикалык жактан артта калышын жоюу, жергиликтүү улуттардан жумушчу кадрларды жана инженердик-техникалык интеллигенцияны даярдоо каралган.

ДОКУМЕНТТҮҮ МАТЕРИАЛ

РКП(б)нын Кыргыз областтык биринчи партконференциясынын өнөр жайы боюнча кабыл алган чечиминен (1925-ж. марты):

«1. Пролетардык базанын аздыгы, өзгөчө улуттук пролетариаттын жоктугу, улуттук өнөр жайды өнүктүрүүнүн, бул жактагы чийки заттарды жана табигый байлыктарды пайдалануунун маанисин жогорулатат.

2. Областа улуттук өнөр жайды түзүүдө биринчи кезекте: тамак-аш өнөр жайын (кант заводун, консерва), Ош жана Жалал-Абад округдарында пахта заводдорун, жаңгакты иштетүүчү ишкана куруу керек.

3. Чүй гидроэлектр станциясын курууга каражат табуу зарыл. Анын курулушу элдин маданий жактан өнүгүшүнө, өнөр жайды көтөрүүгө жакшы түрткү болоор эле».

4. Чарба органдарынын алдына областтык суу боюнча мүмкүнчүлүктөрүн кенири пайдалануу милдетин коюу керек. Биринчи кезекте Ош электр станциясынын мүмкүнчүлүгү кенири пайдаланылсын.

5. Кызыл-Кыя кенине жергиликтүү калктан жумушчуларды кенири тартуу зарыл».

Жалпы союздук пландын негизинде иштелип чыккан *республиканын биринчи беш жылдык планын 1929-ж. 10-декабрында өткөн Кыргыз АССРинин экинчи сессиясы кабыл алган*. Аны декабрда РСФСР Эл Комиссарлар Совети, 1930-ж. февралда СССР Эл Комиссарлар Совети бекиткен. Бул план жаңы экономикалык саясаттын принциптерине негизделип түзүлгөн.

Бирок мурда капитализмди басып өтпөгөн Кыргызстандын шартында индустриялаштырууну жүзөгө ашыруу өзгөчө оор болгон. Кыргыз калкынын көчмөн турмушта жашашы, патриархалдык мамилелердин үстөмдүк кылышы, социалисттик укладдын начарлыгы, калктын туташ сабатсыздыгы, тап душмандарынын каршылыгы бул саясатты турмушка ашырууда залакасын тийгизген.

Индустриялаштыруунун башталышында Кыргызстанда негизинен айыл чарба продукцияларын иштетүүчү, т. а. пахта, тери иштетүүчү, жеңил жана тамак-аш өнөр жайы өнүккөн.

1926-ж. Кыргызстанда 20 мамлекеттик ишкана иштеген. Мындан тышкары шаарларда жана айыл-кыштактарда көптөгөн майда жеке менчик ишканалары жана кустардык мекемелер болгон.

Совет өкмөтү 1926–1927-жж. Кыргызстандын өнөр жайы үчүн 3 млн рубль бөлүп, андан тышкары Мамлекеттик банк тарабынан көп жылга кредиттер берилген. Натыйжада 1926-ж. сок чыгаруучу завод, 1927-ж. тери заводу, «Интергельпонун» нооту фабрикасы, 1928-ж. Кара-Сууда пахта тазалоочу завод, Оштогу жибек заводу, Бишкекте типография, эки тактай заводу ишке киришкен. 1927–1928-жж. республикада 33 ишкана иштеген, алардын 14ү ири завод-фабрикалар эле. 1930-ж. Түркстан-Сибирь жолунун бүтүшү Кыргызстандын экономикасынын өнүгүшүндө маанилүү роль ойногон. Ал Орто Азия менен Казакстанды Сибирь жана Урал менен байланыштырган.

Эмгекчилердин тынымсыз аракетинин жана Совет өкмөтүнүн жардамы менен 1928-ж. Кыргыз АССРинин эл чарбасынын бардык тармактары согушка чейинки деңгээлине өсүп жеткен. Өнөр жайынын өсүшү менен жумушчулардын катары көбөйгөн. 1926-ж. Бүткүл союздук эл каттоонун маалыматы боюнча Кыргызстанда 16,4 миң жумушчу болуп алардын 4 миңин гана кыргыздар түзгөн. Кыргыз жумушчуларынын көпчүлүгү айыл-кыштактардагы майда кустардык ишканаларда эмгектенишкен. Кыргызстандагы жумушчулардын 61 пайызы таш көмүр кендеринде иштеген. 1926-ж. өнөр жай ишканаларында 8,5 миң кызматкер иштеген, алардын 0,8 миңи кыргыздар болгон. Ушул жылы ишканаларда 50 гана инженер жана техник иштеген. Алардын саны 1927-ж. 240, 1928-ж. 508 жеткен. Бирок Кыргызстанда адис жумушчулар, инженердик-техникалык кызматкерлер өтө жетишсиз болгон.

1930-ж. баштап жаңы экономикалык саясаттын принциптери бузулуп, сталиндик административдик-командалык система күчүнө кире баштаган. Бюрократизм күчөп, субъективдүү пландарды таңуулоо, аны аткарууга мажбурлоо ыкмалары күчөгөн. Бул

чарбалык эсептин жана акча-товар мамилелеринин өнүгүшүнө тоскоолдук кылган.

Көптөгөн кыйынчылыктарга карабастан биринчи беш жылдыкта Кыргызстанда 41 жаңы өнөр жай ишканасы ишке киргизилген. Алардын ичинде Бишкектеги металл иштетүүчү механикалык завод, эт комбинаты, Канттагы кант заводу, Кара-Суудагы механикалык-ремонт заводу, эки чоң тери заводу, Фрунзеде ун комбинаты, күрүч тазалоочу завод ж.б. болгон. Мындан тышкары беш кирпич заводу, Таласта черепица заводу иштей баштаган. Кара-Балтада жана Ново-Троицкиде кант заводдору курула баштап, Оштогу жибек заводу жаңыча жабдылган.

Биринчи беш жылдыкта Кыргызстанда 11 чоң жана кичине электр станциялары иштей баштаган. Булар индустриялаштыруунун өнүгүшүнө өбөлгө болгон. 1932-ж. республикада 1,5 миң ишкана иштеп, алардын 106сы ири ишкана болгон. Биринчи беш жылдыкта өнөр жайдын дүн продукциясы 3,5 эсеге өскөн. Өнөр жайынын республиканын эл чарбасындагы үлүшү 23,5 пайызга көтөрүлгөн.

1935-ж. январда Кыргыз АССРинин Советтеринин IV съезди жалпы союздук планга ылайык *эл чарбасын өнүктүрүүнүн экинчи беш жылдык планын кабыл алган*. Бул план боюнча республиканын өнөр жайына, өзгөчө көмүр казып алууга ири суммадагы капиталдык салымдар бөлүнгөн. Экинчи беш жылдыкта биринчи беш жылдыктан айырмаланып жаңы өнөр жай ишканаларын иштетүүгө, аларда жаңы технологияларды өздөштүрүүгө көңүл бурулган. 1935-ж. Таш-Көмүр кени ишке киришип, башка көмүр кендери реконструкцияланган жана жаңы механизмдер менен жабдылган. Республикада көмүр казып алуунун көлөмү өскөн. Нефть өндүрүү жолго коюлган. Жеңил жана тамак-аш өнөр жайларында да жаңы жетишкендиктер камсыз болгон. *Ошентип, биринчи жана экинчи беш жылдыктарда Кыргызстандын өнөр жайы бир кыйла жогорулаган.*

ДОКУМЕНТТҮҮ МАТЕРИАЛ

Кыргыз ССРинин Мамлекеттик пландоо комитетинин экинчи беш жылдыктын жыйынтыгы боюнча материалынан:

«Өнөр жай тармагы боюнча беш жылдыктарда төмөнкү ийгиликтер камсыз болду. Кыргызстан Орто Азияны көмүр менен жабдуучу ири база болуп калды. Нефтинин, сурьманын, сымаптын, мышьяктын ири кендери изилденип эксплуатацияга берилди. Коргошундун эн ири кенин өндүрүшкө киргизүү даярдыгы жүрүүдө. Кыргызстанда түстүү жана сейрек кездешүүчү кендер изилденди. Жеңил өнөр жайы боюнча – жибек фабрикасы, пахта тазалоочу завод ж. б. курулду. 1937-ж. жеңил өнөр жайы чыгарган продукциянын көлөмү 1932-ж. салыштырмалуу 2,3 эсеге өстү».

Кыргызстанда өнөр жайы боюнча үчүнчү (1938–1942-жж.) беш жылдыкта белгиленген пландар да негизинен аткарылган.

Республикада 40 өнөр жай ишканасы ишке киргизилген. 1940-ж. өнөр жайы 1937-ж. салыштырмалуу продукцияларды 1,5 эсеге көбүрөөк өндүргөн. Кыргызстандын эл чарбасынын дүн продукциясында өнөр жайынын продукциясы 50,3 пайызды түзүп калган. Анын ичинен өзгөчө оор өнөр жайы, түстүү металл, машина куруу, курулуш материалдарын, электр энергиясын өндүрүү тармактары өнүккөн.

**Колхоздоштуруу
жана көчмөндөрдү
отурукташтыруу**

Жаңы экономикалык саясат 20-жж. көп жылдарга эсептелген саясий стратегия катары кабыл алынган эле. *Өлкөнү индустриялаштыруу, дыйкандарды кооперациялаштыруу, элдин материалдык жана маданий деңгээлин көтөрүү пландары да жаңы экономикалык саясаттын принциптеринин негизинде жүргүзүлмөк.*

Дыйкандарды кооперативдештирүүдө мамлекет тарабынан күч колдонулбастан экономикалык ыкмалар аркылуу эволюциялык жол менен өнүктүрүлмөк. Дыйкандар кооперациянын артыкчылыктарын түшүнгөндө гана ага өз ыктыярлары менен бирге башташмак. Жаңы экономикалык саясаттын башталышында түзүлгөн кооперациялар бул саясаттын туура экендигин көрсөткөн. Бирок 20-жж. аягында жаңы экономикалык саясаттын алкагында калыптанып калган багыт түп-тамырынан бери өзгөрүүгө дуушар болгон. Өлкөнү индустриялаштыруу эң негизги жана башкы максат деп жарыяланып, эл чарбасынын башка тармактары жалаң гана ошол максатты жүзөгө ашырууга өбөлгө болушу керектиги аныкталган. Индустриялаштырууну *дыйкандарды тике жана кыйыр экспроприациялоо* аркылуу ишке ашыруу багыты аныкталган. Ал үчүн дыйкандарга азык-түлүк чагымы кайрадан киргизиле баштаган. Эми дыйкандар өздөрүнүн артыкбаш эгинин эркин сата албай, аны да мамлекетке арзан баада тапшырууга милдеттендирилген. Каршылык кылгандары кулак деп жарыяланып сот жообуна тартылган, эгини конфискацияланган. Ушул мезгилде эзүүчү таптарды жоюу иши мурдагыдан да күч алган.

ДОКУМЕНТТҮҮ МАТЕРИАЛ

Кыргыз АССРинин Борбордук Аткаруу Комитетинин жана Эл Комиссарлар Советинин биргелешкен кеңешмесинин токтомуна (1930-ж.):

«1. Кыргыз АССРинин Нарын, Каракол, Талас кантондорунда жана Ош округунда жарым феодалдык жана уруулук мамилелерди сактоо, өздөрүнүн байлыгы жана коомдук абалы менен айылдарды советтештирүүгө тоскоолдук кылган жергиликтүү үч ири мал ээлери көчүрүлсүн.

2. Ушул токтомдун 1-пунктуна ылайык көчүрүлө турган адамдар жана алардын үй-бүлөлөрү Кыргыз АССРинин территориясында жашоо жана чарба жүргүзүү укуктарынан ажыратылсын...

3. Мурда өзүнүн социалдык абалы боюнча жогорку катмарга тиешелүү

адамдар: укум-тукумунан бери манап болуп, азыркыга чейин уруу башчысынын укугун алып жүргөндөр, өзгөчө кызматы үчүн падышадан сыйлык алган, антисоветтик иштерди жүргүзүшкөн мурдагы болуштар менен бийлер да жашаган жерлеринен көчүрүлүп, үй мүлктөрү конфискациялансын...

4. Белгиленген убакта көчпөй калгандарга ОГПУ же милиция күч колдонот».

Эзүүчү таптарды жоюу менен бирге дыйкандарды да кынк эттирбей баш ийдирүү үчүн аларды өндүрүш каражаттарынан ажыратып, менчиктин баардык формаларын мамлекеттин колуна өткөрүү саясаты башталат.

Бул максатты жүзөгө ашыруу үчүн И. Сталин 1929-ж. жа-
йында айыл чарбасын «*тутап коллективдештирүү*» ураанын жарыялаган. Ошентип, айыл-кыштактарды социалисттик укладга өткөрүү үчүн «Улуу бурулуш» башталган. 1930-ж. 5-январда ВКП(б) Борбордук Комитети «Коллективдештирүүнүн темпи жана колхоз курулушуна мамлекеттик жардам көрсөтүүнүн чаралары жөнүндө» токтом кабыл алган. Анда коллективдештирүүнүн мөөнөтү бекитилген.

ДОКУМЕНТТҮҮ МАТЕРИАЛ

Кыргыз АССР Советтеринин III съездинин «Колхоз курулушу жөнүндөгү» резолюциясынан (1931-ж. февралы):

«Акыркы эки жыл Кыргызстандын айыл чарбасын социалисттик негизде кайра курууда бурулуш мезгили болду...

Колхоз курулушундагы негизги жетишкендик катары Советтердин III съезди төмөндөгүлөрдү белгилейт:

а) колхоздордун саны 1928-ж. 287ден 1929-ж. 534кө, ал эми 1931-ж. 910го жетти. 1931-ж. 1-февралга карата дыйкан чарбалардын 29 пайызы колхоздорго биригишти. Бул көрсөткүч 1929-ж. 2,9 гана пайызды түзгөн.

б) колхоздордун айдоо аянттары 1928-ж. 11020 гектардан, 1929-ж. 51290 гектарга, 1930-ж. 207290 гектарга көбөйдү. Бул республиканын жалпы айдоо аянтынын 28,4 пайызын түзөт. 1930-ж. колхоздордун айдоо аянтын 500 миң гектарга жеткирүү белгиленүүдө...

ж) съезд орто дыйкан чарбаларынын колхоздорго жетишсиз тартылып жаткандыгын белгилейт. Алардын колхоздорго тартылышы дыйкан массаларынын колхоз тарабына өтүшкөндөгү бурулушту билдирет...».

Коллективдештирүү толук бойдон сталиндик административдик-командалык системасынын жетекчилиги менен жүргүзүлгөн. Республиканын жергиликтүү партиялык жана советтик органдары бул саясатты тезирээк аткаруу үчүн атаандашууга өтүшүп, коллективдештирүүнү мөөнөтүнөн мурда аткарууга аракеттенишкен. 1930-ж. январь-февраль айларында коллективдештирүү өтө тез темп менен жүргүзүлгөн. Натыйжада 1929-ж. дыйкандардын 6,6 пайызы гана колхоздорго кирген болсо, 1930-ж. мартында бул көрсөткүч 37,2 пайызга жеткен. Айрым көчмөн райондордон колхозго малчылар 100 пайыз өткөндүгү жөнүндө рапорттор түшө баштаган. Бирок бул чындыкка туура келген эмес. Шашы-

лыш түрдө түзүлгөн колхоздор бат эле тарап кеткен. 1930-ж. сентябрына чейин мындай колхоздордон дыйкандардын 32,5 мин түтүнү кайра чыгып кетишкен.

Коллективдештирүү саясатын ишке ашыруу үчүн айыл-кыштактарга жардам берүүгө шаар тургундары, өзгөчө жумушчулар милдеттендирилген. Айрым шаарлар, заводдор жана фабрикалар айыл-кыштактарды шефке алышкан.

Совет бийлиги мурда айыл-кыштактарга эгин даярдоо үчүн жиберилгендерге кошумча 25 миң жумушчуну жөнөткөн. Алар кийинчерээк *«жыйырма беш миңчилер»* деп аталып, коллективдештирүүгө жардам беришкен.

1930-ж. 8-февралда Кыргызстанга Иваново шаарынан «жыйырма беш миңчилерден» 69 киши келген. Кийинчерээк буларга 219 жумушчу кошумча жөнөтүлгөн. Алардын 132 Кыргызстандын түндүгүнө, калганы Түштүккө жөнөтүлгөн. Алардын көбү колхоздордун төрагалыгына же башкарманын мүчөлүгүнө шайланышкан, Кыргызстанда колхоз курулушунда бир катар эмгек сиңиришкен. Айрымдары жергиликтүү шартта эл менен иштеше албай, бир жылдан кийин эле кайра кетишкен.

Кыргыз айыл-кыштактарында социалисттик курулуштун жүрүшүндө көптөгөн катачылыктар, аша чабуулар орун алган. Дыйкандарды коллективдүү чарбага тартууда ыктыярдуулук принциби бүт бойдон бузулган. Колхозго киргиси келбеген дыйкандар кулакка тартылган, шайлоо укугунан ажыратылган.

Коллективдештирүүдө анын төмөнкү формаларын, адегенде ТОЗдорду түзүү андан акырындык менен колхоздорго өтүү принциби да бузулуп, дыйкандар зордук менен колхоздорго киргизилген. Кыргызстандын дыйкан, малчыларынын колхозго биригүүгө даяр эместиги эске алынган эмес.

Коллективдештирүүнүн жүрүшүндөгү зордук-зомбулуктун күчөшү айыл чарбасын, өзгөчө мал чарбасын бүлгүнгө учураткан. Колхозго малын бергиси келбегендер аны союп же сатып жок кыла баштаган. Натыйжада 1930-ж. ири мүйүздүү малдын саны 24,4 пайызга, жылкы – 18,5, кой-эчки – 15,5 пайызга кыскарган. Эгинди конфискациялоонун натыйжасында жазында үрөндүк эгин калбай калган.

1930-ж. мартында И. Сталин *«Ийгиликтен баш айлануу»* деген макаласында коллективдештирүүнүн жүрүшүндөгү аша чабууларды сынга алган. Бирок коллективдештирүүнүн принциптерин кайрадан карап чыгуу маселеси коюлган эмес. Кийинки жылдары деле бул иште көптөгөн катачылыктар кетирилген. 1931-ж. ВКП (б)нын Кыргыз обкомунун чечими боюнча Аламүдүн, Балыкчы, Каракол, Кара-Балта, Киров, Сталин, Чүй райондорунда туташ коллективдештирүү жүргүзүлгөн. Ошентип, дыйкандардын негизги массасы колхоз курулушуна өттү деген жыйынтык чыгарылган. Коллективдештирүү саясатынын жүрүшүндөгү кетирилген катачылыктар 1932–1933-жж. дагы кайталанган. 1932-ж. Кыргызстанда 1522 колхоз түзүлүп, 53 гана ТОЗ уюш-

турулган. Чындыгында көчмөн чарбалар үчүн кооперациянын ушул экинчи жөнөкөй түрү – ТОЗдор ылайыктуу болгон.

1933–1934-жж. бул эске алынып ТОЗдор көбүрөөк түзүлгөн. 1934-ж. Кыргызстандагы 1067 айыл чарба артели жана 738 ТОЗдор дыйкан чарбаларынын 68,5 пайызын бириктирген.

1937-ж. баштап ТОЗдор айыл чарба артелдеринин уставына өткөрүлгөн. Ушул жылы дыйкан чарбалардын 89,1 пайызы колхоздорго бириккен. Айдоо аянттарынын 97 пайызы колхоз - совхоздорго тиешелүү болуп келген. Аларды 53 МТС 4 миндей тракторлору 500дөй комбайндары менен тейлеген. 1940-ж. дыйкан чарбаларынын 98,9 пайызы айыл-чарба артелине – колхоздорго кирген. Колхоздор ирилештирилип, бир колхозго 106 кожолук туура келген.

Ошентип, үчүнчү беш жылдыктын Улуу Ата Мекендик согушка чейинки жылдарында Кыргызстанда айыл чарбасын коллективдештирүү процесси аяктаган.

Көчмөн жана жарым көчмөн чарбаларды отурукташтыруу

Кыргызстанда айыл чарбасын коллективдештирүү иши көчмөн жана жарым көчмөн чарбаларды отурукташтыруу менен бир мезгилде жүргүзүлгөн. Калкты отурукташтыруу Совет бийлигинин алгачкы жылдарында да жүргүзүлгөн жер-суу реформаларынын жүрүшүндө эле башталган. 20-жж. аягында 42 миң чарба отурукташкан. Бирок 30-жж. башында Кыргызстанда дагы 85 миң чарба көчмөн абалда калган. Коллективдештирүүнү ийгиликтүү ишке ашыруу үчүн аларды отурукташтыруу зарыл эле.

ДОКУМЕНТТҮҮ МАТЕРИАЛ

Кыргыз АССРинин Эл Комиссарлар Советинин 1931-ж. 3-апрелдеги «Республиканын көчмөн жана жарым көчмөн калкын отурукташтыруу жөнүндөгү» токтомуна:

«1. Республика боюнча: Сталин, Нарын, Ат-Башы, Жети-Өгүз, Каракол, Алай, Кетмен-Төбө, Өзгөн, Ноокат жана Кызыл-Жар райондору боюнча 8 миң көчмөн жана жарым көчмөн чарбаларын отурукташтыруунун планы бекитилсин.

2. Отурукташтыруу төмөнкү линия боюнча жүргүзүлсүн:

а) отурукташып жаткан чарбаларга кыштактарды куруу үчүн жерлер бөлүнүп, чарбалар жерге жайгаштырылсын, суу менен камсыз болсун жана мал чарбасы үчүн туруктуу тоют базасы түзүлсүн;

б) көчмөн жана жарым көчмөн райондордун эмгекчилери совхоздорго туруктуу жумушчу адистери катары тартылсын;

в) көчмөн жана жарым көчмөн райондордун эмгекчилери жумушчу катарында өнөр жайга жана жол курулушуна кеңири тартылсын;

3. ... Суусамыр жана Алай өрөөндөрүнүн көчмөн (жайлоо) Советтери кедей жана орто көчмөн чарбалардын ичинде отурукташтыруунун мааниси жөнүндө кеңири үгүт иштерин жүргүзүүгө милдеттендирилсин.

4. Отурукташтырууга байланыштуу бардык иш чараларды пландуу жетектөө жана жөнгө салуу үчүн Кыргыз АССРинин Эл Комиссарлар Советинин алдында

Отурукташтыруу боюнча республикалык комитет түзүлсүн...».

Көчмөн жана жарым көчмөн чарбаларды отурукташтыруу ишине жетекчилик кылуу үчүн *Кыргыз АССР ЭКСтин алдында отурукташтыруу боюнча комитет, дыйканчылык эл комиссариатында отурукташтыруу сектору, райондук комитеттер түзүлгөн.*

1931-ж. февралдагы партиянын Кыргыз обкомунун II Пленуму 1931-ж. – 10 миң, 1932-ж. – 30 миң, 1933-ж. – 22 миң, 1934-ж. – 23 миң чарбаны отурукташтырууну пландаган. Көчмөн турмушка кылымдардан бери көнгөн кыргыздарды отурукташтыруу өтө татаал иш эле. Отурукташтырууну жүзөгө ашыруу үчүн союздук, орусиялык бюджеттен көп жылга эсептелген ссудалар берилген. Райондорго көп сандагы курулуш материалдары, үй чарбасына керектүү буюмдар, эмеректер келип түшө баштаган.

1931-ж. отурукташтыруу төрт райондо жүргүзүлгөн. 1932-ж. болсо республиканын 12 районунда көчмөндөрдү массалык түрдө отурукташтыруу башталган. Жер-жерлерде турак жай, мектептер, ооруканалар, китепканалар, маданий очоктор, соода мекемелери мал үчүн короо-сарайлар курула баштаган. Ушул эле жылы Кыргыз өкмөтүнүн чечими менен отурукташууга өтүп жаткан чарбаларга жеңилдиктер берилген.

1933-ж. 43,4 миң чарба отурукташууга өтүп, 148 айыл-кыш так уюшулган. Отурукташкандар үчүн 2,5 млн гектар айдоо, чөп жана жайыт аянттары бөлүнүп берилген. 4 жылда отурукташтырууга 34 млн сом жумшалган. Көчмөндөрдү отурукташтыруу иши 1937-ж. чейин өтө активдүү жүргүзүлгөн. 1931–1937-жж. аралыгында 78 миң көчмөн жана жарым көчмөн чарба отурукташып, алар 842 колхозго биригишкен.

Калган көчмөн чарбаларды отурукташтыруу 1941-ж. чейин жүргүзүлгөн. 1931–1941-жж. аралыгында Кыргызстанда 98 миң көчмөн жана жарым көчмөн чарба отурукташтырылып, 300 жаңы кыштактар пайда болгон. Аларды социалдык экономикалык жактан көтөрүү үчүн 307 млн сом жумшалган. Ал эми 20 жылдын (1918–1937-жж.) ичинде бардыгы болуп 600 миң адамды камтыган 142 миң чарба отурукташкан. Отурукташкан калк үй-жай менен негизинен камсыз болгон.

Кыргыз элинин отурукташкан турмушка толук өтүшү, албетте, прогрессивдүү көрүнүш эле. Мунун натыйжасында Кыргызстанда туруктуу айыл-кыштактар, чарбалык борборлор пайда болгон. Аларда түрдүү агартуу мекемелери, мектептер, турмуш-тиричилик ишканалары курулган. Феодалдык-патриархалдык аң-сезим жаңы коомдук идеология менен алмаша баштаган.

Бирок отурукташтырууда да олуттуу жанылыштыктарга жол берилген. Бул ишке жетекчилик кылгандар борбордун көрсөтмөсү менен Кыргызстанда Орусиядагыдай типтүү кыштактарды курууга аракеттенишкен. Ал үчүн көчмөн айылдарды бир кыштакка чогултушкан. Жаңы кыштактар мал жайыттарынан алыс жайгашкандыктан малды багуу кыйынчылыкка учурап, кыргыз элин мал чарбачылык салтынан оолактаткан.

Отурукташтыруу коллективдештирүү саясаты менен коштолуп, жаңы эле отурукташа баштаган эл зордук менен колхоздорго киргизилген. Отурукташууну, колхозго кирүүнү каалабаган көчмөндөрдү куугунтукка алуу күчөгөн. Айрым жерлерде кыргыз элинин турмуш-тиричилигинин өзгөчөлүктөрү эске алынбастан эле европалык типтеги көп квартиралуу үйлөр да курула баштаган. Ушул өндүү кемчиликтерге карабастан кыргыз элинин отурукташууга өтүшүнүн натыйжасында элибиздин коомдук көз карашы, экономикасы, билим берүү тармагы жана маданияты азыркы цивилизациянын негизинде өнүгүүгө мүмкүндүк алган.

СУРООЛОР:

1. «Жер жөнүндөгү декрет» кандай максатты көздөгөн?
2. Жер-суу реформаларын жүргүзүүнүн максаты кандай болгон?
3. Алгачкы кооперациялар жана коллективдүү чарбалар жөнүндө эмне билесинер?
4. Өнөр жайдын калыптанышы, «Интергельпо» жөнүндө баяндап бергиле.
5. Алгачкы өнөр жай ишканалары кайсылар болгон?
6. Айыл чарбасын коллективдештирүү эмне үчүн зордук жолу менен жүргүзүлгөн?
7. Кыргыздардын отурукташтырылышынын мааниси жөнүндө айтып бергиле.

§ 17. УЛУУ АТА МЕКЕНДИК СОГУШ ЖЫЛДАРЫНДАГЫ ЭКОНОМИКА

Согуш жылдарында-
гы өнөр жайы

Согуштун башталышында СССРдин экономикасы өнүккөн маанилүү региондорун фашисттик Германиянын басып алышы абалды өтө оордоткон. *Совет өкмөтү фронттун муктаждыктарын канааттандыруу үчүн өлкөнүн тылдагы республикаларын тез арада согуштук-өнөр жай арсеналдарына айландыруу милдетин койгон.* Бул боюнча атайын программа иштелип чыккан. Ага ылайык Урал, Батыш Сибирь, Казакстан, Орто Азия республикалары курал-жарак, техника чыгаруучу, өнөр жай продукцияларын, азык-түлүк алуучу жана калкты эвакуациялоочу зонага айланмак.

Кыргызстандын өнөр жай тармагы согуштук заказдарды аткарууга өткөн. 1941-ж. июнда эле Фрунзедеги механикалык завод фронттун атайын заказын чыгара баштаган. Андагы жумушчулар өндүрүштүн согуштук түрүн өздөштүрүү менен күндүк нормаларын 200–400 пайызга аткарууга, айрымдар эки, үч сменада иштөөгө өтүшкөн.

Кадамжайда стратегиялык мааниси бар сурьма кенин өндүрүү күч алып, андагы жумушчулардын 65 пайызы *стакановчулардан* болуп калышкан. Кыргызстандын жеңил жана текстиль өнөр жайы бүт бойдон жоокерлерге кийим-кече тигүүгө киришкен.

Республиканын эл чарбасын согуштук багытка которуудагы маанилүү иш эвакуацияланган өнөр жай ишканаларын жайгаштырып, ишке киргизүү болгон. 1941-ж. июлунан декабрга чейин эле өлкөнүн чыгыш райондоруна 2593 өнөр жай ишканалары көчүрүлгөн. Алардын 308 Орто Азия менен Казакстанга бөлүнгөн. Кыргызстанга 28 ири ишкана келген. Алардын ичинде Запорожье областынан Бердяк машина куруу заводу, Донецк областынан сымап комбинаты, одессалык булгаары, клей заводдору, харьковдук тигүү фабрикасы, курскилик жана хабаровскилик трикотаж фабрикалары, ростовдук беш бут кийим фабрикасы, бир нече кант заводдору, спирт заводу, Курск областынан механикалык-ремонт заводу, Киев бут кийим тигүү фабрикасы ж. б. болгон.

1942-ж. фашисттик Германиянын чабуулунун күчөшү менен Кыргызстанга дагы 38 ири өнөр жай ишканалары көчүрүлгөн. Аларды жайгаштыруу, жумушчу күчү, чийки зат, энергия, транспорт менен камсыз кылуу боюнча өтө чоң иштер аткарылган. Эвакуацияланган ишканалардын 90 пайызы Чүй өрөөнүнө, 10 пайызы Ош, Жалал-Абад жана Ысык-Көл областтарына жайгаштырылган.

Кыргызстанда фронтко жакын жайгашкан райондордон эвакуацияланган калкты жайгаштыруу боюнча өзгөчө чоң иш-аракеттер жүргүзүлгөн. 1941-ж. июлунан 1942-ж. январына чейин эле Кыргызстанга 61,8 миңден ашуун адам келген. 1942-ж. декабрына чейин дагы 138,9 миң киши эвакуацияланган. Булардын көбү Москва шаарынан, Москва, Ленинград областтарынан, Украина менен Белоруссиядан, алыскы Литвадан, Карель-Фин ССРинен, Курск, Орлов, Тула, Ростов, Воронеж, Сталинград областтарынан, Крымдан, Ставрополь жана Краснодар крайларынан келишкен. Мындан тышкары Кыргызстанга Польшанын 12,9 миң жараны эмиграцияланган.

Эвакуацияланган калкты кабыл алуу, жайгаштыруу, ишке орноштуруу үчүн республикалык, областтык жана райондук комиссиялар түзүлүп аларга практикалык жардамдарды көрсөтүшкөн. Эвакуацияланган элге Кыргызстандын эли колунан келишинче жардам берген. Алардын биргелешкен эмгеги согуш маалында фронттун муктаждыктарын канааттандырууга жумшалган.

Согуштун алгачкы мезгилинде эле Кыргызстанда өнөр жай өндүрүшүндө электр энергиясы жетишсиздик кылган. Калкка берилүүчү энергия чектелген. Бул маселени чечүү үчүн Чоң Чүй Каналы курула баштап, токтоп калган Лебединовка ГЭСин бүткөрүү үчүн 1942-ж. 6-июнда иш башталып, 1942-ж. аягында ГЭС ишке киришкен.

Фашисттик баскынчылар өлкөнүн көмүр кендерин, шахталарды басып алгандыгына байланыштуу көмүр өндүрүү түйшүгү да чыгышка жүктөлгөн. Бул маанилүү ишти күчөтүү үчүн Кызыл-Кыянын, Сүлүктүнүн, Көк-Жангактын Таш-Көмүрдүн кенчилери «*Кыргыз Көмүр трестине*» бириктирилген. Кыргызстандын шахтерлору нормаларын 150 пайыздан кем эмес аткарууга

аракеттенишкен. Күнүнө 2–3 норма аткарган шахтерлордун саны өскөн. 1942-ж. көмүр казып чыгаруудагы күжүрмөн эмгектери үчүн 24 кенчи СССРдин ордендери жана медалдары менен сыйланышкан.

Тылдын эмгекчилери согуштун биринчи күндөрүнөн эле жеңиш үчүн өздөрүнүн болгон күчтөрүн аябастан эмгектенүүгө өтүшкөн. Тылда фронттогудай иштөө үчүн Фрунзедеги жаштардын демилгеси менен *фронттук бригадалар* түзүлгөн. Бул кыймыл республикада кеңири кулач жайган. Бишкек механикалык заводунун темир устасы **М. Чернышев** сменалык нормасын 1171 пайызга аткарууга жетишкен. Көп өтпөй **Ж. Мамбетов** нормасын 1197 пайызга аткарат. Ошентип, республикада миңчилердин кыймылы башталган.

Согушка байланыштуу токтоп калган Чон Чүй Каналын казуу иши 1942-ж. майда кайра башталып, анда эмгектенген карапайым эл согуш жылдары каналдын 80 км аралыгын бүтүрүшүп, 450 мин кубометр топуракты казып чыгарышкан. 1943-ж. Беловодск, Ново-Троицк, Токмок кант заводдору ишке киришкен. Республикада суткасына 55 мин т кант чыгарыла баштаган. Кара-Балтадагы спирт заводу, Токмоктогу консерва заводу, Бишкекте жаңы нан заводу жана 2 май заводу, Ворошилов ГЭСи, Канттагы цемент заводу эксплуатацияга берилген. 1941–1943-жж. сымап – 10 эсе, сурьма 2 эсе көп өндүрүлгөн. 1943–1944-жж. Хайдаркан сымап – комбинаты төрт жолу республикалык өтмө Кызыл Тууну жеңип алган. 1945-ж. Бишкектин инструмент заводу Эмгек Кызыл Туу ордени менен сыйланган.

Улуу Ата Мекендик согуштун жылдарында Кыргызстанда 36 ири өнөр жай ишканалары ишке киришип, жаңы тармактар пайда болгон. Жумушчулардын саны согуш мезгилинде 36 миңден 46 миңге өскөн. Кыргызстандын эл чарбасында өнөр жайынын үлүшү 1940-ж. 50,2 пайыздан 1945-ж. 675 пайызга өскөн.

Согуш жылдарында согуштук-чарбалык жүктөрдү ташууда транспорт маанилүү иштерди аткарган. 1943-ж. октябрдан баштап *Кант–Рыбачье темир жолу* курула баштаган. Телефон байланышы жакшырган. Кыргызстандын жумушчу табы согуш мезгилинин талаптарын ийгиликтүү аткарып, жеңишти камсыз кылууга татыктуу салым кошкон.

Айыл чарбасынын фронт үчүн кызматы Согуштун башталышында өнөр жайы гана эмес өлкөнүн айыл чарбасы да чон кыйроого учурады. Душман өлкөнүн эгин өндүргөн аянттарынын 38, кант кызылчасы эгилген жерлердин 84 пайызын, бодо малдын 38, чочконун 60 пайызын басып алган. Айыл чарбасында иштеген тракторлор, ат күчү фронтко алынган. Айыл-кыштактардагы эр бүлөлөрдүн көбү фронтко аттанган. 1942-ж. республиканын айыл чарбасында эмгектенген эркектер 51 пайызга азайган. Айыл чарбасынын түйшүгү бүт бойдон аялдардын, балдардын, кары-картандардын моюнуна жүктөлгөн.

Алар күндүр-түндүр фронт үчүн эмгектенишкен. Республиканын даярдоочу пункттарында *«Эгиндин ар бир тоннасы – фашисттердин лагерине ташталган снаряд!»* – деген девиз менен эгин тынымсыз даярдалып турган. 1941-ж. республикада 203,6 миң т эгин топтолгон. Бул 1940-ж. салыштырмалуу алда канча көптүк кылган.

1942-ж. өлкөнүн айыл чарбасы өтө оор абалга дуушар болгон. СССР эгинге жана малга бай Украинадан, Дондон, Крым менен Кубандан ажыраган. Фронтту азык-түлүк менен жабдууда негизги милдет Чыгышка, Орто Азия менен Казакстанга жүктөлгөн. Айыл чарбасына жетекчиликти күчөтүү үчүн МТСтерде жана совхоздордо саясий бөлүмдөр түзүлгөн.

Айыл чарбасынын эмгекчилери болуп көрбөгөндөй күжүрмөндүктү көрсөтүшкөн. Чарба жумуштарын аткарууда норманы ашык аткаруу салтка айланган. Техниканын жетишсиздигинен көп жумуштар кол менен бүтүрүлгөн. Техникалык өсүмдүктөрдөн жогорку түшүм алууда Сокулук районунун «Кызыл Аскер» колхозунун **Керимбүбү Шопокова** жетектеген звеносу айырмаланган. 1942-ж. алар пландагы 210 ц ордуна, ар гектардан 684 ц кант кызылчасын өстүрүшкөн. Чүй районунун «Кайырма» колхозунан **А. Жолдошбаеванын** звеносу гектарынан 565 ц кызылча өстүргөн. Ош областынын Нариманов атындагы колхозу пахтанын гектарынан 23,3 ц түшүм алган. Жалал-Абад областынын Сузак районундагы Сталин атындагы колхоздун **И. Исмаилова** жетектеген звеносу пахтанын ар гектарынын түшүмдүүлүгүн 35 ц жеткирген.

Дыйканчылыктын түшүмдүүлүгүн арттыруу үчүн күрөш согуштун кийинки жылдары да күчөгөн. Бул багытта кызылчачылар **З. Кайназарова, Ш. Тезекбаева**, пахтачылардан **Ө. Атабекова, Х. Таширов** ж. б. өзгөчө айырмаланышкан.

Согуш жылдары республиканын мал чарбачылыгын өстүрүүгө көп көңүл бурулган. Кыргызстандын мал чарбачылыгында 1941–1942-жж. өсүш байкалган. 1942-ж. малдын башы 1940-ж. салыштырмалуу 20,6 пайызга өскөн. Натыйжада бул жылдары фронтко эт жөнөтүү боюнча республика мамлекеттик пландарды ашыгы менен аткарып турган. СССР ЭКСи 1942-ж. жыйынтыгында мал чарбасын өстүрүүдөгү Кыргыз ССРинин иштерин канааттануу менен белгилеген.

Мал чарбасын өстүрүүдө ийгиликтер согуштун кийинки жылдарында да байкалган. Республиканын кайратман малчылары 1943–1945-жж. эт, сүт, жүн боюнча мамлекеттик пландарды аткарууга жетишкен. Ошону менен бирге согуш жылдары Кыргызстанда бодо малдын, кой-эчкинин башы көбөйгөн. Фронттун муктаждыгына жөнөтүлгөндүктөн жылкы азайган. Бирок колхозчулардын көпчүлүгү өздүк көмөкчү чарбаларда мал бага албай калган. Натыйжада 1945-ж. колхозчулардын өздүк чарбаларынын 46 пайызында уй, 69,1 пайызында кой-эчки, 93 пайызында жылкы болгон эмес.

Улуу Ата Мекендик согуш Кыргызстандын айыл чарбасын бүлгүнгө учураткан. Алсак, ири мүйүздүү малдын саны 1941-ж. январда 555,4 миң болсо, 1946-ж. 1-январда 440,3 миңди түзгөн да 18 пайызга азайган. Чочколордун саны ушул мезгилде 87,2 миңден 19,4 миңге (70%), кой-эчкинин саны 2529,1 миңден 2272,3 миңге (12%), жылкы 407,7 миңден 209,2 миң башка (29%) азайган.

Кыргызстандын айыл чарбасынын дүң жыйымы 1940–1945-жж. 76 пайызга, анын ичинен мал чарба продукциясы 71 пайызга азайган. Согуш жылдары мамлекетке эгин өткөрүү 207,7 миң т, 24,5 миң т, тамеки 3,2 миң т, 1,7 миң т, картөшкө 11,7 миң т, 3,6 т азайган.

Кыргызстандын айыл эмгекчилери оор кыйынчылыктарга карабастан фронттогу жоокерлерди азык-түлүк менен, өнөр жайды чийки зат менен камсыз кылууда зор кайраттуулукту көрсөтүшкөн.

Кыргызстандыктардын фронтко жалпы элдик жардамы	Кыргызстандын тылдагы эмгекчилери фронтко өнөр жайдагы, талаалардагы, мал чарба фермаларындагы кайратман эмгектери менен гана жардам бербестен жеке каражаттары аркылуу да жардам көрсөтүшкөн. Өздөрү материалдык жактан кыйынчылыкта жашап жаткандарына карабастан карапайым калк фронт үчүн чогулткан байлыктарын, эмгек акысынын бир бөлүгүн, баалуу буюмдарын, алтын, күмүш жасалгаларын, тамак-аш продукцияларын жөнөтүшкөн.
---	--

Согуштун биринчи эле күндөрүндө эмгекчилер бир, эки күндүк эмгек акыларын *элдик коргоо фондусуна* которушкан. Кийин жумуш убактысынан тышкары майрам жана дем алыш күндөрү иштеп, тапкан акчаларын коргоо фондуларына жөнөтүү кыймылы күчөгөн.

Коргонуу фондусун түзүүгө колхозчу дыйкандар активдүү катышышкан. Ысык-Көл областынын «Кереге-Таш» айыл чарба артелинин мүчөсү **Т. Сатыбалдиев** өз короосунан 50 койду коргоо фондусуна берген.

ДОКУМЕНТТҮҮ МАТЕРИАЛ

Ысык-Көл областынын «Кереге-Таш» айыл чарба артелинин мүчөсү Токтосун Сатыбалдиевдин 1941-ж. 2-августта «Советская Киргизия» гезетине жарыяланган катынан:

«Биздин Ата Мекенге жек көрүмчү душман кол салды. Анык фашисттер орустарды, кыргыздарды, украиндерди, белорустарды, өзбектерди, казактарды – биздин өлкөнүн бардык элдерин өздөрүнүн кулдарына айлантууну көздөшүүдө. Эч убакта андай болбойт! Совет эли эмне үчүн согушуп жатышкандыктарын билишет. Мурун кедей болгом. Жалгыз атым да жок эле. Азыр өзүмдүн 200 коюм бар. Колхоздо чабан болуп эмгектенем, коомдук малды кайтарам. Бакыбат турмушта жашайм. Өзүмдүн өздүк чарбамдан Ата Мекенди коргоо фондуна 50 коюмду беремин».

Элдин ушул өндүү демилгесин колдоо үчүн Фрунзедеги СССР Мамлекеттик банкында № 14-эсеп ачылган. 1941-ж. августта эле бул эсепке элден 2007 миң, сентябрда – 1670 миң, октябрда – 1579 миң сом түшкөн. Жылдын аягында фондуга 9090 миң сом, 38,9 кг алтын жана күмүш, 16117 миң сом мамлекеттик заёмдун облигациясы, 11862 ц эгин, 2479 ц эт, 1798 кг май түшкөн. Кыш мезгилинин келиши менен фронтко жылуу кийим жөнөтүү демилгеси күч алган.

Фрунзе областынын Ворошилов районунун Ленин атындагы колхозунун колхозчулары 1941-ж. октябрда коргонуу фондусуна өздөрүнүн менчик бодо малынан бирден семиртип берүү демилгеси менен чыгышкан. Ушул эле райондун «Кызыл Аскер» колхозунун мүчөлөрү колхоздун 50 күлүк атын фронтко берүүнү чечишкен. Бул демилге республикага тез тараган. Тянь-Шань областынын Кочкор районунун колхозчулары 835 жылкы, Ат-Башы району 400 жылкы, андан тышкары 300 миң сомдук ат жабдыктарын жөнөткөн.

1941-ж. октябрь-ноябрда Фрунзе областынын Сталин атындагы колхозунун мүчөлөрү «*Күнөстүү Кыргызстан*» деген истребителдердин эскадронун түзүү үчүн каражат чогултуу демилгеси менен чыккан. Бул демилге күчтүү колдоого ээ болгон.

1941-ж. ноябрда Фрунзедеги эт комбинатынын жаштары «*Кыргызстан комсомолу*» аттуу танк колоннасын түзүү үчүн каражат чогултууну башташкан. Тянь-Шань областынын Кочкор районунан «Арал» колхозунан **Ч. Жаныбаев** танка курулушу үчүн өз ыктыяры менен 65 миң сом кошкон. Бул салымы үчүн ал Кызыл Армиянын командованиесинен Кыргызстанда биринчи болуп алкыш алган. Анын жолун жолдогон Ош областынын Куршаб районунда Ленин атындагы айыл чарба артелинин мүчөсү **О. Кулматов** танк курууга 125 миң сом жөнөткөн. Бул кыймыл Ата Мекендик согуштун аягына чейин улантылган. 20 баланын энеси, 75 жаштагы **Б. Бегалиева** – 55 миң, 14 баланын энеси **Ж. Жусубалиева** – 30 миң, 7 баланын энеси **С. Ибраимова** – 105 миң сом ж. б. танк курулушуна жөнөтүшкөн. Кыргызстандын жаштары танк колоннасы үчүн 15 млн сом чогултушкан, анын 3 млн сомун мектеп окуучулары топтогон. Согуш мезгилинде Кыргызстандын эли азык-түлүк, кийим-кече ж. б. жардамдарды эсептебегенде 93 танк же 186 согуштук самолет жасаганга жеткидей акча каражатын чогулткан. Бул каражатка түзүлгөн «*Советтик Кыргызстан*» аттуу танк колоннасы 1942-ж. ноябрынан немецтик баскынчыларга сокку ура баштаган.

Улуу Ата Мекендик согуш жылдарында Кыргызстандын эли коргоо фондусуна 189 млн сом чогултуп жөнөткөн, 57,3 млн мамлекеттик заёмдун облигацияларын сатып алышкан. Кыргызстандан фронтко 195 вагон азык-түлүк, 550 миң жылуу кийим, 38 миңден ашуун жекече посылкалар жөнөтүлгөн.

Блокадада калган Ленинград шаарына кыргыз эли 1942–1943-жж. 100 вагондон ашык азык-түлүк жөнөткөн. Республи-

канын колхоздору менен совхоздору коргоо фондусуна пландан тышкары 4,5 млн пуд эгин, 500 мин пуд эт өткөрүшкөн.

Кыргызстандын эмгекчилери фашисттик баскынчылардан бошотулган элдерге да көмөк көрсөткөн. Алар үчүн республиканын колхоздору менен совхоздору 130 мин баш бодо мал, кой жана эчкилерди акысыз жөнөтүшкөн.

СУРООЛОР:

1. Эвакуацияланган өнөр жай ишканалары кандай жайгаштырылган?
2. Согуш мезгилинде Кыргызстандын өнөр жайы кандай өнүккөн?
3. Айыл чарбасы фронт үчүн кандай кызмат кылган?
4. Кыргызстандын тылдагы эли фронтко кандайча жардам берген?
5. Тылдагы эмгекчилердин турмушун чагылдырган кандай чыгармаларды билесинер?

§ 18. ЭЛ ЧАРБАСЫН КАЛЫБЫНА КЕЛТИРҮҮ. (1946–1953-жж.)

**Өнөр жай-
дын абалы**

Өлкөнүн согуш жүргөн батыштагы региондорунан айырмаланып Кыргызстандын эл чарбасы алсыраган менен кыйроого учураган эмес. Тескерисинче, согуш жүргөн региондордон эвакуацияланган ишканалардын эсебинен республиканын өнөр жайы бир кыйла өскөн. *Согуш шартына ылайык негизинен фронтко продукция өндүргөн өнөр жайды эми тынчтык курулушуна которуу милдети турган.* 1946-ж. баштап Кыргыз ССРинин өнөр жайы толук бойдон тынчтык турмушка ылайыкташып, эл чарбасы эмгекчилер үчүн керектүү продукцияларды чыгарууга өткөн. Заводдордо жана фабрикаларда 8 сааттк жумуш күнү, дем алыш күндөрү, отпускалар калыбына келтирилген. Милдеттүү түрдө нормадан ашыкча иштөө жоюлган.

1946-ж. августта Кыргыз ССР Жогорку Советинин он биринчи сессиясы жалпы союздук планга ылайык республиканын **1946-1950-жж. эл чарбасын калыбына келтирүүнүн жана өнүктүрүүнүн беш жылдык планын** кабыл алган. Бул план боюнча эл чарбасын кайра курууну тезирээк аяктоо, оор өнөр жайдын, өзгөчө анын тоо кендерине, суу энергетикасына, айыл чарба сырьелоруна негизделген тармактарын өнүктүрүү; илимий-техникалык прогрессти күчөтүү, ишканаларды квалификациялуу адистер менен камсыз кылуу; эмгектин өндүрүмдүүлүгүн жогорулатуу милдеттери коюлган. Беш жылдык план боюнча 1950-ж. республиканын өнөр жайы 360 млн сомдук продукция өндүрмөк. Бул 1940-ж. салыштырмалуу 94 пайызга көптүк кылган. Биринчи кезекте оор өнөр жайын өнүктүрүүгө өзгөчө көңүл бурулган.

Кыргызстандын өнөр жайы батыштан көчүрүлүп келинген ишканалардын эсебинен дүң продукцияны көбүрөөк өндүргөн. Электр энергиясын өндүрүү, станок куруу, жибек кездемелерин,

булгаары бут кийимдерин өндүрүү жана консерва чыгаруу өнүккөн. Төртүнчү беш жылдыкта Кызыл-Кыяда, Сүлүктүдө жаны шахталар ачылган, Майлуу-Сууда жаңы скважина курулган. Фрунзеде механикалык-ремонт жана асфальт-бетон заводу эксплуатацияга берилген. Лебединовка ГЭСинин экинчи кезеги, Аламүдүн № 2 ГЭСи, Пржевальск жана Жалал-Абад ГЭСтери, «Ак-Түз», «Көк-Жаңгак» кендеринде жана «Кадамжай» темир иштетүүчү комбинатта электр станциялары ток бере баштаган.

Курулуш индустриясы өнүгүп, Кызыл-Кыянын кирпич, Күрмөнтүнүн кирпич-акиташ, Таластын кирпич-черепица заводдору ишке киришкен. Жеңил жана тамак-аш өнөр жайы үчүн Жалал-Абад пахта тазалоочу заводу, Фрунзеде моделдүү бут кийим, Сосновка кыштагында баш кийим фабрикалары, 10дон ашуун механизациялаштырылган, 17 жарым механизациялаштырылган майсыр заводдору, 3 эт иштетүүчү, 5 муздаткыч пункттары иштей баштаган. Беловодскиде кант, Жалал-Абадда жана Токмокто сүт заводдору, Рыбачьеде эт комбинаты, Ново-Троцкиде нан заводу ж. б. иштеген.

Төртүнчү беш жылдыкта жол куруу жана ремонттоо боюнча бир кыйла иштер аткарылган. Фрунзе–Рыбачье, Фрунзе–Луговой, Фрунзе–Георгиевка, Ош–Хорог жолдору капиталдык ремонттон өткөрүлгөн. Беш жылда республиканын жолдору 2738 км узарган. Анда 1240 көпүрө курулган. 1950-ж. эл чарбасынын 9 млн т жүгү автомобиль транспорту аркылуу ташылган. Бул 1940-ж. салыштырмалуу 2,6 эсеге көптүк кылган.

Ушул беш жылдыкта республиканын эл чарбасы үчүн өтө маанилүү Кант–Рыбачье темир жолу эксплуатацияга берилген. 1950-ж. республиканын темир жолунун узундугу 368 км болгон. Ысык-Көлдө *суу транспорту* иштеген. Анда 2 теплоход, 2 сүйрөөчү пароход, 4 баржа болгон. **1945-ж. ноябрда** өзүнчө *кыргыз авиа отряды* негизделип, кийин жарандык авиациянын башкармасы болуп кайра түзүлгөн. Москва шаары жана республиканын областтык борборлору менен такай аба байланыштары түзүлгөн. Байланыш жана радио уктуруу боюнча да бир топ ийгиликтер жаратылган.

Республиканын областтары 60 райондун борборлору менен телефон аркылуу байланыштырылган. 152 айылдык Советтердин, 69 МТСтин, совхоздордун баардыгынын, колхоздордун көпчүлүгүнүн конторлоруна телефон коюлган. Беш жылда байланыш тармагында иштегендер 2 миң адамдан 3 миңге чейин өскөн. Ал эми транспортто эмгектенгендер 10,2 миңге чейин көбөйгөн.

Беш жылдыкта республиканын индустриялык дарамети кыйла көтөрүлгөн. 20дан ашуун ири ишканалар эксплуатацияга берилген. Көптөгөн завод-фабрикалар реконструкцияланган. Өнөр жайында дүң продукция өндүрүү 1950-ж. 1940-ж. салыштырмалуу 4,2 эсеге, ал эми 1945-ж. салыштырмалуу 75,5 пайызга жогорулаган. Өзгөчө оор өнөр жайында жакшы жетишкендиктер болгон.

Беш жылда көмүр казуу – 1,7 эсеге, нефть – 2,3 эсеге, темир кесүүчү станокторду чыгаруу 5,6 эсеге өскөн. Республиканын электр станцияларынын кубаттуулугу 3,7 эсеге көбөйгөн.

Жеңил өнөр жайы боюнча жүндөн кездеме токуу – 2,3 эсеге, жибек өндүрүү – 7,6 эсеге, байпак чыгаруу – 10,8, бут кийим – 2,7, эт – 2,4, малдын майы – 2,9, кант – 4,3, консерва – 1,7 эсеге өскөн.

Бирок өнөр жайдын өнүгүшүндө бир топ кемчиликтер болгон. Ишканалар, транспорт көпчүлүк учурда туруп калып, натыйжалуу иштей алган эмес. Продукциянын көп түрлөрүн чыгаруу, алардын сапатын жакшыртуу боюнча план-тапшырмалар аткарылган эмес. Ал эми жергиликтүү өнөр жай ишканалары нефти өндүрүү, көмүр казуучу айрым шахталар беш жылдыктын тапшырмаларын аткарбай калган. Айрым тармактар боюнча эмгектин өндүрүмдүүлүгү өтө жай өнүккөндүктөн согушка чейинки деңгээл да калыбына келтирилген эмес. Алсак, отун өнөр жайында эмгектин өндүрүмдүүлүгү согушка чейинки деңгээлдин 80 пайызын, көмүр өндүрүүдө – 81, нефтини кайра иштетүүдө – 47, текстиль өндүрүүдө – 90, эт өндүрүшүндө – 90, кант өндүрүшүндө – 75 пайызын түзгөн. Өнөр жайы негизинен *экстенсивдүү* ыкмалардын, т. а. өнөр жай ишканаларынын жана анда иштегендердин санын көбөйтүүнүн эсебинен гана өскөн. Өнөр жайда иштеген жумушчулардын саны 1940-ж. 36 миң адамдан 1950-ж. 66,1 миңге көбөйгөн. Булардын ичинен 4,9 миңин инженер-техниктер, 3,6 миңин кызматкерлер түзгөн.

Кыргызстанда өнөр жайынын тез темп менен өсүшү аларда иштей турган адистерге талапты күчөткөн. Республиканын жергиликтүү элинин негизинен айыл-кыштактарда жашашы, кыргыз жумушчуларынын аздыгы жана алардын адистиктеринин төмөн болушу жумушчу адистеринин өлкөнүн башка региондордон келишин шарттаган. Натыйжада СССРдин өнөр жайлуу райондорунан Кыргызстанга жумушчулардын активдүү миграциясы башталган.

**Айыл чарбасы:
жетишкендиктер
жана кемчиликтер**

Согуш Кыргызстандын айыл чарбасына да көптөгөн кыйынчылыктарды алып келген. 1940-ж. республиканын айыл-кыштактарында эмгектенген 186,6 миң эркектен 1946-ж. 60 миңи гана калган. Техникалык жабдуулары боюнча республиканын айыл чарбасы 30-жж. ортосундагыдай деңгээлге чейин ылдыйлаган. Жумушчу күчүнүн, техниканын жоктугунан түшүм бере турган көпчүлүк жерлер айдалбай калган, түшүмдүүлүк төмөндөгөн.

Айыл чарбасында агротехникалык эрежелер пайдаланылбай, минералдык жер семирткичтер келбей калган. Ал эми колхоз-совхоздордун мал чарба фермаларында топтолгон органикалык жер семирткичтерди натыйжалуу пайдалануу ишине көңүл бурулган эмес. Сугат тармагына камкордуктун жоктугунан мындагы курулуштар талкалана баштаган.

Мал чарбасындагы абал да оор эле. Малдын саны жана анын продуктуулугу кескин түрдө төмөндөгөн. Мал кармабаган чарбалардын саны өскөн. Тоют даярдоо иши кескин төмөндөп кеткен. Жайлоолор менен кыштоолорду натыйжалуу колдонуу ишине көңүл бурулбай калган. Зооветеринардык эрежелерди пайдалануу да өтө төмөндөп кеткен.

Айыл чарбасындагы кыйын абал агрардык саясаттагы кемчиликтер менен да байланыштуу болгон. Алсак, 1933-ж. эреже боюнча айыл-кыштак өзүнүн продукцияларын рынок баасынан 10–12 эсе төмөнкү баада мамлекетке өткөрүүгө милдеттүү болгон. Мунун натыйжасында дыйкандар менен малчылардын эмгекке болгон кызыкчылыктары өтө төмөндөп кеткен. Мындан тышкары айыл чарбасы материалдык-техникалык жабдууларды албай калган. Айыл чарбасындагы бюрократтык-командалык башкаруу өтө күчөгөн. Колхоздун уставы толук бузулган. Колхоз башкармасынын төрагалары колхозчулар тарабынан шайланбастан жогортодон дайындалып калган. Колхозчулар эмгек күнү боюнча акы алышкан.

Бул тартип боюнча эмгегине акы албагандардын саны көбөйгөн. Мисалы, 1946-ж. республикадагы 1700дөн ашык колхоздун 48 гана эмгек күнүнө 4 сомдон төлөгөн. Натыйжада колхозчулар коомдук менчикке кайдыгер мамиле жасашып, эмгек тартиби начарлаган.

Калкты азык-түлүк, өнөр жайды чийки зат менен жабдууда кыйынчылыктар пайда болгон. *Төртүнчү беш жылдык планда айыл чарбасын калыбына келтирүү жана андагы начар абалды оңдош үчүн да конкреттүү чаралар белгиленген.* Биринчи кезекте кескин түрдө кыскарып кеткен айдоо аянттарын калыбына келтирүү, азайып кеткен малдын башын өстүрүү керек эле. Беш жылдык план боюнча 1950-ж. чейин жылкынын санын 490 миңге, уйдукун 560 миңге, кой-эчкини 4,3 млн, чочкону 600 миңге жеткирүү каралган.

Айыл чарбасын калыбына келтирүү жана өнүктүрүү үчүн союздук бийлик органдары директивалык көрсөтмөлөрдү кабыл алып турган. Алсак, **1946-ж. сентябрда СССР Министрлер Совети «Колхоздордо айыл чарба артелдеринин Уставын бузууларды жоюунун чаралары жөнүндө»** токтом кабыл алган. 1947-ж. февралда ВКП(б) БКнын Пленуму согуштан кийинки мезгилде айыл чарбасын көтөрүү жөнүндөгү маселени караган. **1948-ж. болсо СССР Министрлер Совети «Колхоздордо эмгектин өндүрүмдүүлүгүн уюштуруу, көтөрүү жана эмгекке акы төлөөнү тартипке салуунун чаралары жөнүндө»** токтом кабыл алган. **1950-ж. май айында ВКП(б) БК майда колхоздорду ирилештирүү жөнүндө** чечим кабыл алган.

Жогорудагы чаралардан көргөндөй, согуштан кийинки жылдары өлкөдө колхоздорду ирилештирүү, алардын менчиктерин бекемдөө, колхоздордо эмгектин өндүрүмдүүлүгүн жогорулатуу, эмгекке акы төлөөнү жакшыртуу иштерине өзгөчө көңүл бурулган.

1946–1950-жж. Кыргызстанда Бүткүл союздук директива-лык органдардын чечимдерин аткаруу боюнча иштер жүргүзүлгөн. Атайын түзүлгөн комиссиянын чечими менен 1947-ж. республиканын колхоздоруна 38,6 миң га жер, 2416 жылкы, 665 уй, 20,2 миң кой жана эчки, 3,3 млн сом акча кайтарылып берилген. Кыргызстандагы 1615 колхоздун 1393үндө колхозчуларга эмгек акы төлөөнүн эрежелери кайрадан такталып чыккан. Эмгек күнүн аткарбаган, колхоздук менчикке кол салгандарды укуктарынан ажыратуу, колхоздон чыгарып башка жакка көчүрүү жөнүндө колхозчулардын жалпы чогулуштарында чечимдер кабыл алынган.

Ушул эле жылдары союздук өкмөт Кыргызстандын айыл чарбасын көтөрүүдө маанилүү роль ойногон чечимдерди кабыл алган. **1946-ж. февралда СССР ЭКСи «Кыргыз ССРинин айыл чарбасын өнүктүрүүнүн чаралары жөнүндө», 1949-ж. февралында «Колхоздор менен совхоздордо пахтачылыкты андан ары өстүрүүнүн чаралары жөнүндө»** токтомдорду кабыл алган. Ушул токтомдорго ылайык республикага кошумча тракторлор, комбайндар, айыл чарба машиналары, аларга керектүү запастык бөлүктөр, минералдык жер семирткичтер кошумча бөлүнгөн. Мындан тышкары мамлекет республиканын колхоздоруна акчалай жардам берген. Алсак, 1945-ж. аларга көп жылдык кредит катары 3,9 млн сом, 1946-ж. – 6,2 млн 1947-ж. – 8,7 млн сом берилген. Мал сатып алуу үчүн колхоздор мамлекеттен 1947-ж. – 9,8 млн, жер семирткичтерди алуу үчүн 5,2 млн сом алышкан.

Кыргызстанда сугат иштерин жакшыртуу боюнча бир кыйла иштер аткарылган. Кызыл-Суу сугат системасы курулган, Отуз-Адыр сугат системасында жана Чон Чүй Каналынын батыш бутагында негизги иштер бүткөрүлгөн.

Төртүнчү беш жылдыкта өлкөнүн эл чарбасында, анын ичинде айыл чарбасында, директивалык пландарды аткарууда *социалисттик мелдешти уюштуруу ишине* өзгөчө көңүл бурулган. Натыйжада Кыргызстандын айыл чарбасынын эмгекчилери да бул кыймылга активдүү тартылган. Дыйкандардын, малчылардын арасында эмгектин өндүрүмдүүлүгүн жогорулатуу, талаачылыктын түшүмдүүлүгүн арттыруу, мал чарбачылыгын көтөрүү үчүн мелдештин кучагы кеңири жайылтылган. Бул мелдеште кайратман эмгектин үлгүлөрү көрсөтүлгөн. 1946-ж. эле айылдык 64 район малдын башын көбөйтүүгө жетишкен. Натыйжада республика мал чарбасы боюнча мамлекеттик планды аткарган. Пландан ашык өткөрүлгөн продукция үчүн кошумча акы төлөө тартибин киргизилиши эмгектин өндүрүмдүүлүгүнүн жогорулашына чоң өбөлгө болгон. 1946-ж. мал чарбасынын 6,5 миң устаты эмгегине кошумча акы алышкан. Ушул жылы республикада малдын бардык түрлөрүн асылдандыруу боюнча жаны асыл тукум станциялары иштей баштаган.

Айыл чарбасын көтөрүү боюнча жүргүзүлгөн иштердин натыйжасында Кыргызстандын эл чарбасынын бул тармагы 1950-ж. көпчүлүк көрсөткүчтөрү боюнча 1940-ж. деңгээлине жеткен. Айдоо

аянттары калыбына келтирилген. Айрым көрсөткүчтөр боюнча бир аз өсүш да байкалган. Алсак, 1950-ж. 1940-ж. салыштырмалуу тракторлор – 0,6 пайызга, комбайндар – 1,4, уйлар – 18, кой, эчки – 80, жылкы – 21,6 пайызга жогорулаган. Ошентип, республиканын мал чарбачылыгы согушка чейинки деңгээлден бир кыйла жогорулаган.

1950-ж. 1945-ж. салыштырганда эгиндин түшүмдүүлүгү 25 пайызга, пахта 3 эсеге, кант кызылчасы 2 эсеге жогорулаган. Айыл эмгекчилеринин күжүрмөн эмгегинин натыйжасында бул мезгилде эгин өндүрүү 33 пайызга, пахта 4,5 эсеге, кант кызылчасы 2 эсеге көбөйгөн. Ош областынын Араван районунун «Коммунизм» колхозунун звеньёвою Алля Анаров 1948-ж. 6 га жердин гектарынан 109 ц, 1949-ж. 88 ц, ал эми 1950-ж. 10 гектар жердин ар гектарынан 74,5 ц түшүм алган. Бул үчүн ал эки жолу (1948- жана 1951-жж.) *Социалисттик Эмгектин Баатыры* болгон.

Сокулук районунун Калинин атындагы колхозунун звеньёвою Зууракан Кайназарова өзүнүн звеносу менен бирге 1947-ж. 15 га жердин гектарынан 971 ц кант кызылчасын өстүргөн. 1952-ж. болсо 25 га жерден 1000–1100 ц түшүм чогулткан. Күжүрмөн эмгеги үчүн ал 1947-ж. *Социалисттик Эмгектин Баатыры* наамына СССР Жогорку Советинин депутаттыгына татыктуу болгон.

Бул жылдары өндүрүштөгү ийгиликтери үчүн Кыргызстандын 47 айыл чарба устаттарына Социалисттик Эмгектин Баатыры деген наам ыйгарылган. 517 айыл эмгекчилери СССРдин ордендери жана медалдары менен сыйланышкан.

Бирок республиканын айыл чарба өндүрүшүндө дыйканчылык боюнча беш жылдыктын айрым тапшырмалары аткарылбай калган. 1950-ж. 1940-ж. салыштырмалуу эгиндин дүң жыйымы – 36,4 пайызга, күрүч – 80, кант кызылчасы – 7 пайызга аз жыйналган.

Төртүнчү беш жылдыктын аягында 1928-ж. салыштырмалуу дан өсүмдүктөрүнүн түшүмдүүлүгү 46,5 пайызга төмөн болгон. Ири мүйүздүү мал – 8, кой, эчки – 7 пайызга аздык кылган. Демек, 1950-ж. чейин республиканын айыл чарбасы согушка чейинки деңгээлге жеткен эмес.

**Калктын матери-
алдык деңгээли**

Бүлүнгөн чрбаны калыбына келтирүүдө экономикадагы алдыга жылыштар калктын материалдык абалынын, маданий турмушунун жогорулашы менен коштолгон.

Төртүнчү беш жылдыктын жылдарында акча реформасынын жүргүзүлүшү, мамлекеттик жана кооперативдик сооданын эркиндиги, 1947-ж. аягында карточка системасынын жоюлушу калктын турмуш деңгээлинин оңолушуна өбөлгө болгон. Согуш мезгилинде баалардын жалпы деңгээли үч эседен көбүрөөк жогорулаган. Ушуга байланыштуу 1946–1950-жж. элге кеңири керектелүүчү товарлардын баасы үч жолу арзандатылган.

Пенсионерлерге, эмгек ардагерлерине, көп балалуу жана жалгыз бой энелерге материалдык жардамдар берилген. Турак жайларды

курууга, шаарлар менен кыштактарды көрктөндүрүү иштерине көңүл бурулган.

1950-ж. эмгекчилердин социалдык-маданий муктаждыктарын канааттандырууга республиканын бюджетинин 53 пайызы жумшалган. Натыйжада калктын реалдуу кирешелери өскөн. Беш жылда өнөр жайда эмгектенген жумушчулардын орточо айлыгы 62 пайызга өскөн. Колхозчулардын акчалай кирешелери 2,6 эсеге жогорулаган. Кыргызстандагы 1135 колхоздун 177си 3 млн сомдон 5 млн сомго чейин киреше алган. Республиканын колхозчулары планды ашыгы менен аткаргандыгы үчүн 16 млн. сом кошумча эмгек акы алышкан. Мындан тышкары аларга эгин, мал натуралай бөлүнүп берилген. Бирок айыл чарба продукциялары өтө төмөн баалангандыктан колхозчулардын көбү эмгек акысын өз учурунда алган эмес. Алардын орточо эмгек акысы жумушчулар менен кызматкерлердикинен үч эседен да төмөн болгон. Колхозчуларга убактылуу эмгекке жараксыздыгы үчүн акы төлөө, пенсия берүү болгон эмес.

Согуштан кийин *калктын саламаттыгын сактоо ишине* да көңүл бурулган. «Жалал-Абад», «Жети-Өгүз», «Кой-Сары», «Ысык-Ата», «Ак-Суу» курортторунун иштери жакшыртылган. Учук оорусун айыктырыш үчүн «Ысык-Көл», «Чолпон-Ата» санаторийлери курулган. Буларда жылына он миндеген эмгекчилер, балдар ден соолуктарын чындашкан.

1950-ж. Кыргызстанда 136 оорукана мекемелери иштеген, алардын 98 айыл-кыштактарда жайгашкан. Республиканын медицина мекемелеринде 1632 врач, 4,7 миң атайын медициналык билимдүү адистер эмгектенишкен.

Карточка системасы жоюлуп, *акча реформасы* жүргүзүлгөндөн кийин *соода тармагы* өнүгө баштаган. Чекене соода кылуучу дүкөндөр 1950-ж. 1940-ж. салыштырмалуу 48,4 пайызга көбөйгөн. Калкка эт продуктуларын сатуу 5,3 эсеге, май – 5,6 эсеге, кант – 6 эсеге кондитердик товарларды сатуу – 57 пайызга өскөн. Өнөр жай товарлары да көбүрөөк сатыла баштаган.

Калктын турак жайы, турмуш-тиричилиги да акырындап оңоло баштаган. Беш жылда 200 миң чарчы метр турак жай курулган. Фрунзе шаарында суу түтүктөрү, троллейбус линиясы ишке берилген. Фрунзе, Пржевальск, Жалал-Абад шаарларын да электр тармактары реконструкцияланган.

СУРООЛОР:

1. Согуштан кийинки мезгилдеги өнөр жайынын өнүгүшүнө мүнөздөмө бергиле.
2. Өнөр жайы боюнча кайсыл жаңы объектилер курулган?
3. Айыл чарбасынын абалын мүнөздөгүлө.
4. Айыл чарбасынын төмөндөшүнө эмнелер себеп болгон?
5. Калктын турмуш деңгээли кандай болгон.

19. ВОЛЮНТАРИСТИК РЕФОРМАЛАР МЕЗГИЛИНДЕГИ ЭКОНОМИКА (1953–1964-жж.)

**Кыргызстандын
коомдук-саясий
турмушу.
И. Раззаков**

Кыргызстандын тарыхында бүткүл өлкө сыяктуу эле 50-жж. өзгөчө орунду ээлейт. Анткени 1953-ж. мартта И. В. Сталиндин дүйнөдөн өтүшү менен «сталиндик социалисттик өнүгүү доору» аяктаган. Ал өлгөндөн кийин ал негиздеп, башында турган тоталитардык система бир аз жумшартыла баштаган. Социалисттик демократияны өнүктүрүү үчүн аракет байкалган. Бул багытта саясий авантюрист Л. П. Бериянын жана анын бандасынын бетин ачуу маанилүү роль ойногон. Л. П. Берия Сталиндин ишеничине бекем кирип алып өзү жетектеген мамлекеттик коопсуздук комитетинин органдарын мамлекеттик жана партиялык органдардан да жогору коюп алууга, ошол аркылуу далай мамлекеттик; партиялык, комсомолдук кадрларды жалган жалаа менен жок кылууга жетишкен.

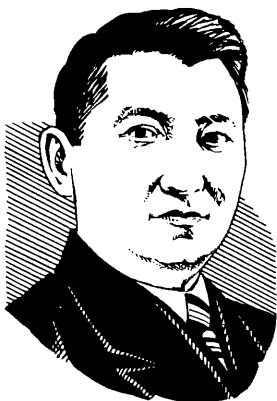
КПСС БКнын 1953-ж. июль пленуму Л. Бериянын жана анын жан-жөкөрлөрүнүн кылмыш иштерин айыптап, мамлекеттик органдардын бардык звенолорунда партиялык жетекчиликти күчөтүү жөнүндө иш чараларды кабыл алган.

Кыргызстан Компартиясынын Борбордук Комитетинин бешинчи пленуму (1953-ж. июлу) Бериянын иши СССР элдеринин достугунун чыңдалышына тоскоолдук кылып, республикада буржуазиялык-улутчул элементтердин күчөшүнө шарт түзгөндүгүн белгилеген. Пленум Кыргызстанда адистерди тандоодо, Борбордук Комитеттин Пленумдарын өткөрүүдө олуттуу кемчиликтерге жол берилип келгендигин баса белгилеген.

1953-ж. сентябрда Н. С. Хрушев КПСС БКнын биринчи секретарлыгына шайланып, өлкөдө Сталиндин керт башына сыйнуунун кесепеттерин жоюу, коомдун экономикалык, саясий жана маданий чөйрөлөрүн реформалоо иши башталган. Кыргызстанда партиялык башкаруунун демократиялык принциптерин ишке ашырууда 50-жж. Кыргызстандын Коммунисттик партиясынын Борбордук Комитетин жетектеген **Исхак Раззаков** чоң салым кошкон.

И. Раззаков союздук директиваларга таянып Кыргызстандын өз алдынчалыгын өнүктүрүү, экономикалык жана саясий чөйрөдөгү укуктарынын кеңейиши үчүн көп иштерди аткарган. Натыйжада республиканын аймагындагы 225 өнөр жай ишканалары, жогорку, атайын орто жана кесиптик-техникалык окуу жайлары жалпы союздук башкаруудан республикалык башкарууга өткөн. Мындан тышкары республикада жергиликтүү башкаруу органдарынын, сот бийлигинин иштерин көзөмөлдөөдөгү укуктар да бир кыйла кеңейтилген.

Кыргызстанда автомобиль транспорту жана шоссе жолдор, совхоздор, суу чарба, эт жана сүт продукцияларынын министр-

Исхак Раззаков.

Раззаков Исхак Раззакович (1910–1979-жж.)

– советтик мамлекеттик жана партиялык ишмер. Азыркы Лейлек районундагы Хоросон кыштагында туулган. 1918-жылдан Коженттеги (Ленинабад) балдар үйүндө тарбияланган. Ташкенттеги педагогика техникумун (1931), Москвадагы пландоо институтун (1936) бүтүргөн. 1936–1938-жж. Өзбек ССР мамлекеттик пландоо комитетинде (экономист, төраганын орун басары, төрага), 1941–1944-жж. Өзбек ССР эл агартуу комиссары, Өзбек ССР Эл Комиссарлар Советинин төрагасынын орун басары, 1944–1945-жж. Өзбекстан Компартиясынын Борбордук Комитетинин пропаганда жана үгүт боюнча катчысы, 1945–1950-жж. Кыргыз ССР Министрлер Советинин төрагасы, 1950–1961-жж. Кыргызстан Компартиясынын Борбордук Комитетинин биринчи секретары болуп иштеген.

ликтери түзүлгөн. Кыргызстандын өз алдынчалыгынын өсүшүнө СССР Министрлер Советинин **1955-ж. 4-майдагы «Союздук республикалардын чарбаларын мамлекеттик пландоонун жана финансылоонун тартибин өзгөртүү жөнүндөгү»** токтому чоң өбөлгө болгон. Буга ылайык Кыргыз ССРинин Министрлер Совети өнөр жай продукцияларын өндүрүүнү өз алдынча пландаштырып бөлүштүрүү укугуна ээ болгон. Мындан тышкары республиканын бюджет боюнча укуктары да кеңейтилген.

СССР Жогорку Советинин **1957-ж. 11-февралдагы Мыйзамына** ылайык союздук республикалардын мыйзам чыгаруу укуктары кеңейген. Натыйжада актуалдуу маселелерди тезирээк чечүү мүмкүндүгү пайда болгон. Ушул эле жылы августта СССР Министрлер Советинин токтому боюнча союздук республикалардын өкмөтүнө экономиканы жана маданиятты башкарууда жаңы кошумча укуктар берилген. Ошону менен бирге республиканын ичиндеги жергиликтүү башкаруу органдарынын укуктары да бир кыйла кеңейтилген.

Тоталитардык системанын негизги таянычы болгон сотсуз эле чечим чыгара берген өзгөчө кеңешмелер, ички иштер министрлигинин трибуналдары жоюлган. Прокурордук көзөмөл калыбына келтирилген. Союздук республикалардын прокуратуралары социалисттик мыйзамдуулукту коргоо, мыйзамдардын аткарылышын текшерүү боюнча кенири укуктарга ээ болушкан.

Жеке адамдын керт башына сыйынуу мезгилине күнөөсүз жазаланган адамдардын ишин кароо боюнча атайын комиссия иштей баштаган. Ак жеринен жазаланган миндеген адамдар камактан бошотулган. «Эл душмандары» деген жалган жалаалар менен атылып кеткен адамдар акталган. Алардын ичинде көрүнүктүү мамлекеттик жана коомдук ишмерлер. А. Орозбеков,

И. Айдарбеков, Б. Исакеев, Ж. Саадаев, М. Белоцкий, М. Аммосов, М. Салихов, Т. Айтматов, О. Алиев ж. б. бар эле.

Мындан тышкары, улут саясатында кетирилген катачылык катары балкарлардын, калмактардын, чечендердин, ингуштардын жана карачайлардын улуттук мамлекеттик автономиялары калыбына келтирилген. Согуш убагында зордук менен Кыргызстанга көчүрүлүп келген карачай, балкар, чечен элдери өз мекендерине кайтып кетишкен.

50-жж. жүргүзүлгөн реформалардын натыйжасында башкаруунун борбордоштуруу жана демократиялаштыруу принциптерин айкалыштыруу аракети жасалган. Бул кайра куруулардын натыйжасында борбордук бийлик начарлабастан, бир аз ийкемдүү болуп калган. Социалдык-экономикалык жана маданий чөйрөнү башкарууда союздук республикалардын укуктары бир кыйла кеңейтилген. Бирок административдик-командалык системанын шарттарында борбордук бийлик менен республикалык бийлик органдарынын ортосунда карама-каршылыктар пайда боло баштаган. 1959-ж. КПСС БКнын Пленумунда Кыргызстандын, Озбекстандын, Казакстандын жана Латвиянын жетекчиликтери өз укуктарынан одоно пайдалангандыктары жалпы мамлекеттик кызыкчылыктарга келтирген «залалдары», «жердешчилдиктери» үчүн катуу сынга алынып айыпталган. 1961-ж. майда Кыргызстандын партиялык жана мамлекеттик жетекчилери И. Раззаков менен **К. Дыйкамбаев** республиканын өз алдынчалыгын кеңейтүүдөгү активдүү аракеттери үчүн кызматтарынан бошотулган.

***Казы Дыйкамбев** – Кыргызстандын советтик жана партиялык ишмери. 1913-ж. Каракол уездинин Талды-Суу айылында туулган. 1937-ж. Ташкенттеги Өзбек эл чарба институтун бүтүрүп, Кыргыз ССР мамлекеттик пландоо комиссиясында иштеген. 1940-ж. Кыргыз ССР ЭКС-тин төрагасынын орун басары, 1941–1944-жж. Кыргыз ССР мамлекеттик контролдоо эл комиссары, 1944–1948-жж. Кыргыз ССРинин тышкы иштер министри, 1949-ж. Кыргызстан КП БКнын секретары, 1951–1958-жж. Кыргызстан КП Фрунзе обкомунун биринчи секретары, 1958–1961-жж. Кыргыз ССР Министрлер Советинин председатели болуп иштеген. 1961-ж. кийин Кыргыз ССР мамлекеттик пландоо комитетинде иштеген.*

1963-ж. Орто Азиянын Эл Чарба Совети түзүлгөн. Ага бул аймактын экономикасына жетекчилик кылуу милдети жүктөлгөн. Эл Чарба Советинин түзүлүшү менен улуттук республикалардын 50-жж. реформалар учурунда алган укуктары жокко чыгарылган.

Кыргызстандын экономикасы

50-жж. жүргүзүлгөн реформалар Кыргызстандын экономикасына оң таасирин тийгизген. 1951–1955-жж. республиканын эл чарбасын өнүктүрүүдө 3,6 млрд сом капиталдык салымдар жумшалган. Бешинчи беш жылдыкта Кыргызстандын

оор өнөр жайында тоо кен, металл иштетүү, энергетика өндүрүү, жеңил жана тамак аш өнөр жайын өнүктүрүү милдеттери белгиленген. Республиканын өнөр жайын өнүктүрүүгө 2,5 млрд сомдук капиталдык салымдар чыгымдалган. Натыйжада 48 жаңы өнөр жай ишканалары ишке киргизилген. Алардын ичинде Бишкектеги жип ийрүүчү жана токуучу фабрика, Аламүдүн каскадынын гидроэлектр станциясынын үчүнчү жана төртүнчү кезектери, Ош менен Кызыл-Кыядагы кирпич заводдору, Кыргыз тоокен комбинаты, Кара-Суу май заводу ж. б. болгон. 1955-ж. республикада өнөр жай продукциясы 1940-ж. салыштырганда 3,8 эсеге көп өндүрүлгөн. 1955-ж. Кыргызстанда өнөр жайдын 1483 мамлекеттик, 818 кооперативдик ишканалары иштеген. Беш жылдык план өнөр жайы боюнча ашыгы менен аткарылган. Бирок 1954-ж. 188, ал эми 1955-ж. 170 ишкана өздөрүнүн өндүрүштүк тапшырмаларын аткара албай калган.

Алтынчы беш жылдык (1956–1960-жж.) план боюнча да Кыргызстанда ири өнөр жай ишканаларын куруу пландалган. Республиканын эл чарбасына 7 млрд сом капиталдык салым бөлүнгөн. Республиканын өнөр жайына жана курулушуна жетекчиликти жакшыртуу үчүн **1957-ж. июнда Кыргыз ССР Эл Чарба Совети** түзүлгөн. Анын карамагына республиканын өнөр жай продукцияларынын 74 пайызын өндүргөн 225 ишкана өткөрүлгөн. Башкаруунун бул ыкмасы республиканын ичинде тармактар аралык адистештирүүнү жана кооперативдештирүүнү жакшырткан. Бирок союздун ар түрдүү экономикалык региондору менен ишканалардын өндүрүштүк байланыштарынын өнүгүшүнө тоскоолдук кылган. Ушуга байланыштуу 1965-ж. Эл Чарба Совети жоюлуп, министрликтер түзүлгөн. Өнөр жайы кайрадан тармактык башкарууга өткөрүлгөн. Алтынчы беш жылдыктын жылдарында *тез иштөөчү комплекстүү бригадалардын, коммунисттик эмгектин ударниктеринин кыймылдары* башталып, кеңири жайылган. 1960-ж. республикада 1,7 миң адам иштеген 149 бригада «Коммунисттик эмгектин ударниги» деген наам алган.

50-жж. экинчи жарымында Аламүдүн каскадынын электр станцияларынын бешинчи жана алтынчы кезектери ишке киришкен, Фрунзеде Жылуулук электр станциясы, «Октябрдын 40 жылдыгы» атындагы тигүү фабрикасы, физикалык приборлор заводу, Нарында нан заводу, Көк-Жаңгакта «Сары-Булак» көмүр шахтасы, Орто-Токой, Наманган, Базар-Коргон, Төмөнкү Ала-Арча суу сактагычтары ж. б. эксплуатацияга берилген. 50-жж. Кыргызстанда бардыгы болуп 59 өнөр жай ишканалары, 46 цехтер жана бөлүмдөр ишке киргизилген.

1959-ж. Н. С. Хрущев башында турган өлкөнүн жетекчилиги 1956–1960-жж. беш жылдык планды *жети жылдык план (1959–1965-жж.)* менен алмаштырган. *КПССтин XXI съезди СССРде «коммунисттик коомду кеңири куруу»* мезгили башталды деп жарыялаган. Ушуга байланыштуу мамлекеттик, партиялык жана коомдук уюмдардын бардыгы өздөрүнүн иштеринде

Зууракан Кайназарова.

дүн жыйымы 163 пайызга, ал эми 1950-ж. салыштырмалуу 290 пайызга көбөйгөн. Кыргызстандын өнөр жайы товардын өзүнө турган наркын төмөндөтүү боюнча планын да биринчи болуп ушул мезгилде аткарууга жетишкен. Кыргызстандын өнөр жайынын продукциялары дүйнөнүн 30 мамлекетине экспорттоло баштаган.

50-жж. Кыргызстандын айыл чарбасынын өнүгүшүнө да чоң көңүл бурулган. 1950 – 1955-жж. эгинди – 33, кант кызылчасын – 20, пахтаны – 64 пайызга көп өндүрүү, бодо малдын башын 18–20 пайызга көбөйтүү каралган.

1952-ж. апрелде СССР Министрлер Совети «Мал чарбасын өстүрүүдө Кыргыз ССРине жардам берүү чаралары жөнүндө» жана «Кыргыз ССРинин айыл чарбасына жардам берүү чаралары жөнүндө» токтомдорду кабыл алган. Бул токтомдордо Кыргызстандын айыл чарбасын көтөрүү боюнча конкреттүү иштер белгиленген. Ушуга байланыштуу Кыргызстандын айыл чарбасы жаңы техникаларды көп алган. 13 жаңы машина трактор станциялары (МТС) уюштурулган. 1953-ж. республикада 80 МТС жана бир машина-мал чарба станциясы болгон. Талааларда 1,5 миң трактор, комбайн иштеген.

50-жж. башында *колхоздорду ирилештирүү* саясаты жүргүзүлгөн. Натыйжада 1951–1953-жж. колхоздордун саны 1620дан 725ке кыскарган. Колхоздорду ирилештирүү алардын экономикасын көтөрүүдө маанилүү роль ойногон. Кант районундагы «Коммунизм», «Кеңеш», Кара-Суу районундагы «Кызыл-Шарк» колхоздору эмгектин өндүрүмдүүлүгү, экономикасынын абалы боюнча башкаларга үлгү болушкан.

Өлкөнүн, анын ичинде Кыргызстандын, айыл чарбасынын өнүгүшүнө КПСС БКнын сентябрь (1953-ж.) Пленуму маанилүү роль ойногон. Анын чечимдерине ылайык айыл чарба продукцияларынын мамлекеттик сатып алуу баасы жогорулатылган. Эттин баасы – 5,5 эсеге, сүт менен майдыкы – 2 эсеге, дан эгиндеринин баасы – 50 пайызга көбөйгөн. Колхоздор мамлекетке болгон карыздарынан бошотулган. Айыл чарба салыгынын өлчөмү азайтылган. Мындан тышкары колхозчулардын өздүк көмөкчү

Хайтахун Таширов.

чарбаларын чектөө, андан алынган продукцияларды мамлекетке милдеттүү түрдө төктүрүү эрежелери алынып ташталган. Эми колхозчулар өздүк көмөкчү чарбаларынан алган продукцияларын базарда эркин сатуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болушкан.

Колхозчулардын эмгегин ай сайын же квартал сайын авансылоо, колхоздогу эмгеги үчүн аларга кошумча акы төлөө тартиби киргизилген.

Көрүлгөн чаралар Кыргызстандын айыл чарбасын өнүктүрүүгө өбөлгө болгон. Колхозчулар өндүрүштү көтөрүү үчүн кызыгуу менен эмгектенишкен. Экономиканын агрардык секторунда жаны ийгиликтер камсыз болгон.

Кыргызстандын айыл чарбасындагы жетишкендиктер СССРдин өкмөтү тарабынан жогору бааланып, *Кыргыз ССРи 1957-ж. Ленин ордени менен сыйланган.*

Республиканын айыл чарбасынын алдыңкы 52 эмгекчисине Социалисттик Эмгектин Баатыры деген наам ыйгарылган. 2986 адам СССРдин орден жана медалдары менен сыйланышкан. Алардын ичинде **З. Кайназаров, Х. Таширов** экинчи жолу Социалисттик Эмгектин Баатырлары болушкан.

1958-ж. КПСС БКнын чечимине ылайык буга чейин колхоздорду тейлеп келген МТСтер ремонттук-техникалык станциялар (РТС) болуп кайра түзүлүп, анын техникалары колхоздорго берилген. Ушул эле жылы экономикалык абалы начар 122 колхоздун, 6 МТСтин базасында 39 совхоз уюштурулган. Ушундан кийин республикада экономикасы төмөндөп кеткен колхоздорду совхоздорго айландыруу саясаты улантылган.

Жетишилген ийгиликтерге карабастан 60-жж. башында Кыргызстандын айыл чарбасы жалпы экономикалык өсүштөн артта калган. Административдик-командалык ыкма менен колхоздорду ирилештирүү, «келечексиз» кыштактарды зордук менен көчүрүү, өздүк көмөкчү чарбаларды ыксыз чектөө, жергиликтүү шарттарды эске албастан жүгөрү өстүрүүнү бардык чарбаларга таңуулоо, кошуп жазуу, көз боёмочулук айыл чарбасынын начарлашына алып келген.

СУРООЛОР:

1. Тоталитардык системанын «жумшарышы» дегенди кандай түшүнөсүңөр?
2. И. Раззаков, К. Дыйкамбаев жөнүндө эмне билесинер?
3. Волонтаристтик реформалар республиканын айыл чарбасына кандай таасир тийгизген?
5. Кыргызстандын айыл чарбасын өнүктүрүүгө өзгөчө салым кошкондор жөнүндө айтып бергиле.

§ 20. «ӨНҮККӨН СОЦИАЛИЗМ» МЕЗГИЛИНДЕГИ ЖАҢЫ РЕФОРМАЛАР. РЕСПУБЛИКАНЫН ӨНӨР ЖАЙЫ (1964–1985-жж.)

Коомдук-саясий
турмуш.
Т. Усубалиев

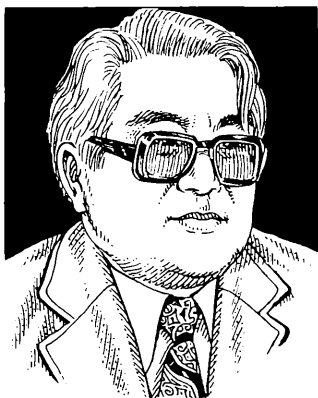
50-жж. Н. Хрущев баштаган реформалар
60-жж. башында өзүнүн күчүн жоготуп, солгундай баштаган. Өлкөнүн экономикасы төмөндөгөн. Советтик, партиялык төбөлдөрдүн СССРде «коммунизмди кенири куруу» жөнүндөгү урааны негизсиз экендиги айкын болгон. **Н. С. Хрущев** 1964-ж. КПСС БКнын биринчи секретарлыгынан жана СССР Министрлер Советинин председателдигинен бошотулган. КПСС БКнын биринчи секретарлыгына **Л. И. Брежнев** шайланып, СССР Министрлер Советинин председателдигине **А. Н. Косыгин** дайындалган. Ошентип, өлкөдөгү административдик-командалык системага жаңы жетекчилик келген.

Бул мезгилде жалпы өлкөдө партиянын үстөмдүгү чыңдалып, ал коомдук турмуштун бардык жактарына тикеден-тике кийлигише баштаган. Партиялык жетекчилер өздөрү башкарган аймактардын бирден-бир кожоюндарына айланышкан. Кыргыз ССРинде партиялык-мамлекеттик жетекчилик 1961-ж. тартып эле **Турдакун Усубалиевге** өткөн. Ага чейин бул кызматта иштеген **И. Раззаков** Кыргызстандын өз алдынчалыгын, жергиликтүү улуттун кызыкчылыгын көздөп, активдүү аракеттенгендиги үчүн ар кандай күнөөлөр менен кызматтан алынып, коомдук турмушка активдүү катышуудан четтетилген. Партиялык мамлекеттик жогорку бийликтин эркине толук баш ийбөө, өз алдынча маселе чечүү эмнеге алып келерин жакшы түшүнгөн **Т. Усубалиев** өзүнүн ишмердигинде жогорку бийликтин айткандарын так аткарууну жакшы өздөштүрүүгө милдеттүү болгон.

Кыргызстан Компартиясынын жетекчи органдары, съезддери, пленумдары, чогулуштары КПССтин съезддеринин, пленумдарынын, конференцияларынын чечимдерин талкуулоо менен чектелишип, алдын-ала даярдалган чечимдерди кабыл алууга, кандай да болбосун аларды аткарууга машыгышкан.

«Өнүккөн социализм» мезгилинде КПССтин бюрократтык аппараты чыңдалып, өлкөдөгү бардык бийлик партиянын жогорку органдарына топтолгон. Республикалардын партиялык жана советтик жетекчилери гана эмес, обкомдун биринчи катчылары, ири ишканалардын жетекчилери да Москва аркылуу дайындалып калган.

Мына ошондон улам Кыргыз ССР Компартиясынын Борбордук Комитетинин, обкомдордун, ал тургай алыскы элеттик райкомдордун экинчи секретарлары, айрым учурларда биринчи секретарлары орус улутундагылар болуп калган. Партиялык бюрократизмдин өнүгүшүнүн натыйжасында 60-жж. ортосунан 80-жж. ортосуна чейин Кыргызстандын партиялык аппаратындагы кызматкерлердин саны бир жарым эседен ашыкка өскөн. Кадрларды тандоодо тууганчылык, уруучулук, жердешчилик орун алып, иш билген адистердин жетекчи органдарга көтөрүлүшү өтө кыйын эле. Натыйжада партиялык-мамлекеттик бийликтин бар-

Турдакун Усубалиев.

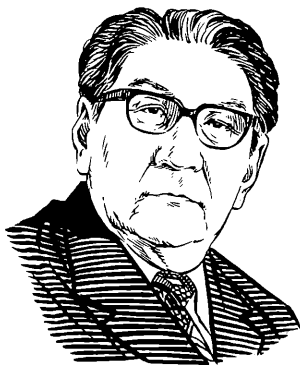
Усубалиев Турдакун – мамлекеттик жана партиялык ишмер. 1919-ж. Кочкор районундагы Кочкор кыштагында туулган. 1941-ж. Кыргыз мамлекеттик педагогика институтун бүтүрүп, Кочкор кыштагындагы орто мектепте, партиянын Кочкор райкомунда, Кыргызстан КП БКнын аппаратында иштеген. 1943–1945-жж. КПСС БКнын алдындагы Жогорку партиялык мектептин угуучусу болгон, андан кийин он жыл бою КПСС БКнын аппаратында жооптуу кызматтарда иштеген. 1955–1957-жж. «Советтик Кыргызстан» газетасынын редактору, Кыргызстан КП БКнын бөлүм башчысы, 1958-ж. партиянын Фрунзе шаардык комитетинин биринчи секретары болгон. 1961–1986-жж. Кыргызстан КП БКнын биринчи секретары болуп иштеген. Мамлекеттин жана Кыргызстан элинин алдындагы эң көрүнүктүү сиңирген эмгеги үчүн Т. Усубалиевге 1999-ж. 80-жылдык мааракесине карата «Ак шумкар» өзгөчө белгиси тапшырылып, Кыргыз Республикасынын Баатыры эң жогорку артыкчылык даражасы берилген.

гызстан КП БКнын биринчи секретары болуп иштеген. Мамлекеттин жана Кыргызстан элинин алдындагы эң көрүнүктүү сиңирген эмгеги үчүн Т. Усубалиевге 1999-ж. 80-жылдык мааракесине карата «Ак шумкар» өзгөчө белгиси тапшырылып, Кыргыз Республикасынын Баатыры эң жогорку артыкчылык даражасы берилген.

дык органдарында өтө тымызын жүргүзүлгөн жагынуу, паракорчулук, коррупция, кызмат абалынан одоно пайдалануу күч алган. Мындай шарттарда конструктивдүү пикир алмашуу, принциптүү сындoo четке сүрүлгөн. Башкаруунун буйрукчул-акимчил ыкмасы кеңири тамыр жайган. Республиканын жогорку партиялык-мамлекеттик жетекчилери кызмат абалына байланыштуу турмуш-тиричилигинде өзгөчө артыкчылыктардан пайдаланышкан. Алар үчүн атайын складдар, мал чарба фермалары, жабык дүкөндөр иштеген. Мындагы чет өлкөлөрдөн атайын алынып келинген өтө таңсык товарлар жогорку чиновниктерге атайын талондор аркылуу төмөндөтүлгөн баада сатылган. «Өнүккөн социализмдин» убайын көрүш үчүн жогорку жетекчилер өздөрүнө өзгөчө үйлөрдү, эс алуу, ден соолугун чындoo үчүн санаторий, пансионаттарды, дачаларды курдурушкан. Алардын баардыгы мамлекеттин эсебинен каржыланган.

Буйрукчул-акимчил системанын шартында партиялык-мамлекеттик башкаруудагы кемчиликтер өлкөдөгү коомдук уюмдарга да тараган. Партиянын күжүрмөн резерви аталган *комсомолдун* турмушунда да формалдуулук, шашылыш чечим кабыл алуу, курулай шандануу, кичине иш үчүн тоодой рапорт берүү күч алган. Бул жылдары комсомолдук органдардын демилгелери өчүп, толук бойдон партиянын жетегинде калган.

Ушундай эле абал *профсоюздарга* да тиешелүү болгон. Профсоюздардын ролун жогорулатуу үчүн аракеттер, албетте, болгон. Алар эл чарбасынын баардык тармактарында иштеген. 60-жж. ортосунда бүтүндөй өлкө сыяктуу эле Кыргызстандын колхоз-

Төрөбай Кулатов.

Кулатов Төрөбай (1908–1984-жж.) – советтик мамлекеттик жана партиялык ишмер. Ноокат районундагы Кызыл-Булак кыштагында туулган. 1933-ж. темир жол жумушчусу, Кызыл-Кыядагы «Жал» шахтасында кен казуучу, 1932–1933-жж. ошол жерде шахта комитетинин төрагасы, 1934-ж. Көмүр казуучулар союзунун шахта комитетинин төрагасы, 1937-ж. «Жал» шахтасында парторг, 1938-ж. Кызыл-Кыя шаар советинин аткомунун төрагасынын орун басары, «Кыргыз көмүр» трест башчысынын орун басары, 1938–1945-жж. Кыргыз ССР Эл Комиссарлар Советинин, 1945–1978-жж. Кыргыз ССР Жогорку Советинин Президиумунун төрагасы болгон.

дорунда да профсоюздар түзүлө баштаган. Профсоюз кадрларын даярдоо үчүн Кыргызсовпрофто атайын курстар ачылган. Ири ишканаларда, шаарларда жана райондордо профсоюздук активдердин мектептери, такай иштөөчү семинарлар ачылган. Профсоюздар эмгек өндүрүмдүүлүгүн жогорулатуу, эмгек тартибин чыңдоо, калктын турмуш-тиричилигин жакшыртуу үчүн бир топ аракеттерди жасаган.

Алардын демилгеси менен эмгекчилерди өндүрүштү башкарууга тартуу үчүн такай иштөөчү өндүрүштүк кеңешмелердин иши жолго коюлган. 1961-ж. бул кеңешмелерде 25 миң адам иштесе, 1985-ж. алардын саны 60 миңге жеткен. Профсоюздардын эсебинен 1985-ж. республиканын эмгекчилерине эс алуу үчүн 57 миң бекер жана жеңилдетилген путёвкалар берилген. Профсоюздар социалисттик мелдешти жайылтууда да бир топ роль ойногон. Бирок профсоюздардын ишинде да формалдуулук, ишке ашпай турган пландарды түзүү, көз боёмочулук кенири орун алган.

60-жж. СССРде, анын ичинде Кыргызстанда, мамлекеттик бийлик органы катары советтердин ролун көтөрүү аракети башталган. Кыргыз ССР Жогорку Совети республиканын социалдык-экономикалык өнүгүшүндө советтердин ролун көтөрүү, жергиликтүү советтердин ишин жакшыртуу үчүн бир катар аракеттерди жасаган. Бул иште ошол мезгилде Кыргыз ССР Жогорку Советинин президиумунун төрагасы болуп иштеген **Төрөбай Кулатов** көп эмгек сиңирген.

Партиялык бюрократиянын күч алган мезгилинде советтер мамлекеттик бийликтин жогорку органы катары мурдагыдай формалдуу гана эсептелип, өз ишмердигинде союздун, республикалык мыйзамдардын аткарылышы жөнүндөгү министрликтердин, ведомстволордун, эл депутаттар советтеринин отчетторун угуу, эмгекчилердин арыз, даттанууларын кароо менен гана чектелген.

Болот Мамбетов.

Мамбетов Болот (1905–1990-жж.) – советтик, мамлекеттик жана партиялык ишмер. 1940–1953-жж. Кыргызстан Компартиясынын Борбордук Комитетинин, Фрунзе обкомунун катчысы, 1954–1961-жж. Кыргыз ССР Суу чарба министри, 1961–1968-жж. Кыргыз ССР Министрлер Советинин төрагасы болуп иштеген.

КПССтин коомдун саясий системасындагы ээлеген ордун бекемдөө, «өнүккөн социализмдин» маани-маңызын ачык көрсөтүү үчүн 1977-ж. 7-октябрда СССРдин, ал эми 1978-ж. 20-апрелде Кыргыз ССРинин жаңы Конституциялары кабыл алынган. Буларда «Компартия – совет коомунун жетекчи жана багыттоочу күчү, анын саясий системасынын, мамлекеттик жана коомдук уюмдарынын ядросу» деген атайын статья бекитилген. Муну менен КПССтин жеке бийлиги мыйзамдаштырылган. Бирок социалисттик коомдун негизин түзгөн советтердин абалы, ээлеген орду толук көрсөтүлгөн эмес.

1979-ж. июнда жергиликтүү советтерге шайлоо жөнүндө мыйзам кабыл алынган. Ал негизинен мурдатан эле келе жаткан шайлоо тартибин бекиткен. Депутаттыкка кандидаттар жогортодон бирден гана көрсөтүлгөн. Эл аларды формалдуу түрдө эле «шайлап» коюшкан. Жергиликтүү маселелер аткаруу комитеттери тарабынан чечилип, эл өкүлдөрү советтердин сессияларында мурдатан даярдалган чечимдерге добуш берүү менен чектелген. Натыйжада советтердин бийлигинин принциптери бузулган, жаны демилгелерди эски традициялуу башкаруу ыкмалары күчөгөн. Маселелерди чыгармачылык шык менен талкуулоого, кабыл алынган чечимдерди мезгил-мезгили менен текшерүүгө бөгөт коюлган.

Өнөр жайдын өнүгүшү

60-жж. баштап Кыргыз ССРинин мамлекеттик бийлигинин аткаруучу жана тескөөчү жогорку органы болгон Кыргыз ССР Министрлер Совети республиканын социалдык-экономикалык жактан өнүгүшүнө көп көңүл бурган. Республиканын эл чарба планын, мамлекеттик жана жергиликтүү бюджеттерди ишке ашырууда, активдүү аракеттер жасалган. Бул органдын ишин жакшыртууда Болот Мамбетов, Акматбек Сүйүмбаев жана Султан Ибраимов көрүнүктүү эмгек сиңиришкен.

Акматбек Сүйүмбаев.

Сүйүмбаев Акматбек Сүттүбаевич (1920–1972-жж.) – советтик мамлекеттик жана партиялык ишмер. Аламүдүн районунун Орто-Алыш кыштагында туулган. 1955–1960-жж. Кыргыз ССРинин финансы министри, 1960-жж. Ош облаткомунун төрагасы, 1962-ж. Кыргызстан компартиясынын Ош обкомунун биринчи катчысы, 1968–1978-жж. Кыргыз ССР Министрлер Советинин төрагасы болуп иштеген. Сигирген эмгеги үчүн эки Ленин ордени, башка 5 орден жана медалдар менен сыйланган.

80-жж. башынан баштап аткаруучу бийликтин башында турган Кыргыз ССР Министрлер Советинде да иш солгундаган. Анда каралган иштердин үчтөн экисин күнүмдүк маселелер түзүп калган. Министрлер Совети өзүнүн жергиликтүү органдарына жылына 4 минден ашуун токтомдорду, буйруктарды жөнөтүп турган. Алардын көбү контролдун жоктугунан аткарылган эмес.

Социалисттик демократиянын принциптерине ылайык республикада көптөгөн *коомдук массалык уюмдар* түзүлгөн. Бирок алардын мүчөлөрү формалдуу түрдө гана мамлекетти башкаруу иштерине катышып жатышат делип эсептелген. Ошондой болсо дагы 80-жж. ортосунан кийин коомдук уюмдардын ролун көтөрүү үчүн эл массасы активдүү кирише баштаган.

1965-ж. өлкөдө эл чарбасын реформалоо башталган. Бул реформа анын активдүү демилгечиси СССР Министрлер Советинин төрагасы Н. Косыгиндин атынан *косыгиндик реформа* деп аталып калган. Реформа боюнча Н. Хрущев тарабынан уюштурулган Эл Чарба Советтери жоюлуп, тармактык министрликтер калыбына келтирилген. Реформага ылайык ишканалардын иштерине айрыкча кийлигишүү токтогон. Ишканаларга жогору жактан берилүүчү көрсөтмөлөр, план тапшырмалар азайган. Продукция өндүрүүдө ишканалардын материалдык кызыкчылыктарын көтөрүүгө аракеттер жасалган. Ал үчүн өнөр жай ишканаларын дотациялабастан, кредит берүү аркылуу финансылуу тартиби киргизилген.

Реформа алгачкы жылдары жакшы натыйжаларды берген. Өлкөнүн, анын ичинде Кыргызстандын, өнөр жайы тез темп менен өнүгө баштаган. **Сегизинчи беш жылдыкта (1966–1970-жж.)** өлкөнүн экономикасы болуп көрбөгөндөй темп менен көтөрүлгөн. Реформаны андан ары тереңдетүү үчүн өндүрүштүк мамилелерди дагы өзгөртүү керек эле. Реформа экономикалык чөйрөдө ийгиликтүү жүргөнү менен саясий чөйрөдө, идеологияда кардиналдуу өзгөрүүлөр болгон эмес. Буйрукчул-акимчил системанын шартын-

Султан Ибраимов.

Ибраимов Султан (1927–1980-жж.) – мамлекеттик жана партиялык ишмер. Чүй районундагы Алчалуу кыштагында туулган. 1961–1966-жж. Кыргыз ССРинин сугат жана суу чарба министри, 1966-ж. Кыргызстан Компартиясынын Борбордук Комитетинин катчысы. 1968–1978-жж. Кыргызстан Компартиясынын Ош обкомунун биринчи катчысы, 1978-ж. Кыргыз ССР Жогорку Советинин Президиумунун төрагасы, 1978–1980-жж. Кыргыз ССР Министрлер Советинин төрагасы болуп иштеген.

да жүргүзүлгөн реформа акырындык менен начарлай баштаган, анын баалуулугу төмөндөгөн.

«Өнүккөн социализмдин» шарттарында Кыргызстандын өнөр жайы өлкөнүн бирдиктүү эл чарба комплексинин органикалык бөлүгү катары өнүккөн. 1965–1985-жж. Кыргызстандын улуттук кирешеси 2,7 эсе, өнөр жай продукциясы 4,4 эсеге өскөн. Мунун ичинен машина куруу жана металл иштетүү 8 эсеге, ал эми электр энергиясын өндүрүү 5 эсеге жогорулаган. Бул мезгилде республиканын коомдук дүң продукциясынын 60 пайызы, улуттук кирешелеринин жарымынан көбү өнөр жайга туура келген. Кыргызстанда 150 жаңы өнөр жай ишканалары курулган.

Кыргыз ССРинин эл чарба комплексинин жалпы багытын өнөр жайдын энергетика, түстүү металлургия, машина куруу, электрондук, электр-техникалык, прибор куруу, курулуш индустриясы тармактары аныктап калган. Жеңил өнөр жайы, тамак-аш, эт-сүт ишканалары реконструкцияланган же жаңы курулган.

Бул жылдары буйрукчул-акимчил бийлик экономиканы интенсивдүү жол менен өстүрүүгө анча көңүл бурган эмес. Экономика мурдагыдай эле экстенсивдүү мүнөздө өнүккөн. Натыйжада өндүрүштүн өсүшү жаңы объектилерди ишке киргизүүнүн натыйжасында көбүрөөк камсыз болгон.

Токмокто жүндү алгач иштетүү жана ийрүү фабрикасы, Кыргыз камволдук-нооту комбинаты, Фрунзедеги трикотаж бирикмеси, килем комбинаты курулган. Мунун натыйжасында республикада жүндөн даяр продукция чыгаруу иши жолго коюлган.

Ушул сыяктуу өзгөрүш пахта иштетүү комплексине да тиешелүү болгон. Анткени пахтадан даяр продукция чыгарыш үчүн Ошто пахта иштетүүчү бирикме ишке киришкен, Фрунзедеги пахтадан жип ийрүү фабрикасы ж.б. ишканалар кеңейтилген.

Ушул мезгилде өнөр жай ишканалары, өзгөчө айыл чарба продукцияларын иштетүүчү ишканалар кичине жана орто шаарларда курула баштаган. Натыйжада жергиликтүү продукцияларды, эмгек ресурстарын пайдаланууга жакшы шарттар түзүлгөн.

80-жж. башында Орто Азияда казылып алынган көмүрдүн 40 пайызы Кыргызстандын үлүшүнө туура келген. Бирок бул жетишкендик да өндүрүштүн экстенсивдүү өнүгүшү аркылуу камсыз болгон. Кыргызстандын электр энергиясы Нарын дарыясында курулган Үч-Коргон, Токтогул ГЭСтеринин эсебинен көтөрүлгөн. 80-жж. ортосунда Кыргызстандын ГЭСтеринде жылына 11 млрд кВт саат электр энергиясы иштелип чыгып турган.

Ошентип, Кыргызстанда индустриянын перспективалуу тармагы – азыркы гидроэнергетика ушул жылдары калыптанган.

Жалпы союздук эмгекти бөлүштүрүүдө Кыргызстан сурьма, сымап, сейрек кездешүүчү түстүү металлдарды өндүрүүдө маанилүү роль ойногон. Кадамжай сурьма комбинатында өндүрүлгөн сурьма эл аралык рынокто сапаттын эталону болуп таанылган. Хайдаркан (азыр Айдаркен) сымап комбинатынын продукциясы да дүйнөлүк рынокто жогору бааланган. 70–80-жж. түстүү металлургия республиканын өнөр жайында алдыңкы орунга чыккан. 1970–1985-жж. түстүү металл 2 эседен көбүрөөк өндүрүлүп, анын продукциялары 40 мамлекетке экспорттолгон. Мындан тышкары алтындын, жездин, калайдын ж. б. кендери ачылып, аларда жаны ишканалар курулган.

Машина куруу тармагы күчтүү темп менен өнүгүп, республиканын индустриясынын жүзүн көргөзгөн. Бул тармакта айыл чарба машиналары автосамосвалдар, металл кесүүчү станоктор, ири электр машиналары жана электр кыймылдаткычтары, физикалык жана контролдук-ченөөчү приборлор, электр насостору, кир жуугуч машиналар, электр лампалары ж. б. жасалган. Тилекке каршы, бул тармак да экстенсивдүү мүнөздө өнүккөн.

Бул мезгилде айыл чарба машиналарын чыгаруучу Фрунзе атындагы заводдо жана «Тяжэлектромаш» заводунда техникалык реконструкциялоо иштери толук жүргүзүлгөн. Натыйжада бул заводдордун өндүрүштүк кубаттуулуктары бир кыйла жогорулаган. Алсак, айыл чарба машиналарын чыгаруучу заводдо 1985-ж. 32 миң чөп таңгактоочу машина чыгарылган. Бул продукцияны дүйнөнүн 50дөн ашык мамлекеттери сатып алып турган.

Техникалык жактан жабдуунун натыйжасында Фрунзедеги контролдук-текшерүүчү приборлор заводунун продукциясынын сапаты жакшырган. Анын «Ала-Тоо» деп аталган прибору Лейпцигдеги ярмаркада Алтын медалга татыган.

Майлы-Сайдагы электр лампалар заводу СССРдеги эң ири ишканалардын бири болуп калган. Мындан тышкары «Кыргыз кабель», «Кыргызэлектркиймылдаткыч», электрондук-эсептөөчү машиналар заводу ж.б. ишканалар иштей баштаган. Машина куруу өнөр жайы боюнча Кыргызстан Орто Азия республикаларынын ичинен алдыңкы орунда турган. *Он биринчи беш жыл-*

дыкта (1981–1985-жж.) республиканын дүн продукциясынын 50 пайыздан ашыгын машина куруу жана металл иштетүү тармактары өндүргөн.

Республикада курулуш материалдарынын индустриясы да өнүккөн. Канттагы цемент-шифер комбинаты, 3 үй куруу комбинаты, айнек заводу, темир-бетон заводу, гранит, мрамор ж. б. таштарды иштетүүчү заводдор иштеп, продукцияларды арбын чыгара баштаган.

Женил өнөр жай тармактары жай өнүккөн. Аларды реконструкциялоо ишине көңүл анча бурулбай калган. Натыйжада алардан чыккан продукциялар сатылбай, складдарда жыйылган. Ушул сыяктуу көрүнүш өнөр жайдын тамак-аш өндүрүүчү тармактарына да тиешелүү болгон.

Өнөр жайдын экстенсивдүү мүнөздө өнүгүшү 80-жж. башында өзүнүн мүмкүнчүлүктөрүн пайдаланып бүткөн. Мындан ары өнүгүү үчүн мезгил өндүрүштүк мамилелерди түп-тамырынан бери өзгөртүүнү талап кылган.

Өнөр жайдын өнүгүшү менен республиканын жумушчу табынын катары өскөн. Кыргызстандын эл чарбасынын бардык тармактарында иштеген жумушчулар 1960-ж. 310 миң адамды түзсө, 1985-ж. алар 866 миң адамга же болбосо 6,3 эсеге көбөйгөн. Натыйжада республиканын социалдык-таптык түзүлүшүндө 70-жж. баштап жумушчулар (үй-бүлөсү менен эсептегенде) республиканын калкынын 58 пайызын түзүп калган. Алардын ичинен өнөр жайда иштегендери 31 пайызды түзүп, калгандары айыл чарбасында, курулушта, транспортто, байланыш жана тейлөө тармактарында эмгектенишкен.

Жумушчу табынын саны жергиликтүү калктын эсебинен да өскөн. 1970-ж. республиканын эл чарбасында 172 миң кыргыз жумушчулары эмгектенишкен. Бул 1959-ж. салыштырмалуу 2,4 эсеге көптүк кылган. 1963–1985-жж. өнөр жайда иштеген жумушчулар менен кызматкерлердин саны 2 эсеге көбөйсө, алардын ичинде кыргыздар 4 эсеге өскөн. Бирок кыргыз жаштарынын ичинен жумушчу адистерин, инженер-техниктерди даярдоо ишине анчалык маани берилген эмес. 1985-ж. республикада 360 миң жумушчу кыргыздар болуп, алар республикадагы жумушчулардын 40 пайызын гана түзгөн. Булардын көбү айыл чарбасында, транспортто же курулушта ж. б. иштешкен. Өнөр жайдын индустриялуу тармактарында болсо негизинен СССРдин борбордук региондорунан келген жумушчулар эмгектенген. Жергиликтүү элдерден жумушчу адистерди даярдоонун ордуна бул мезгилде сырттан адистерди чакыруу, аларга жашоо жана иштөө үчүн шарттарды түзүү тенденциясы күч алган. Бул жергиликтүү калктын жумушчу табынын өсүшүнө тоскоолдук кылган.

Кыргызстанда жергиликтүү калктын ичинен өнөр жайдын индустриялуу тармактары үчүн адистердин аздыгын ошол кездеги жеткиликтүү туура эмес саясатына гана байланыштуу болгон деп жыйынтык чыгарууга болбойт. Совет бийлиги өзүнүн өнүгүшүнүн бардык мезгилдеринде эле союздук республикалар-

дын улуттук жумушчу табынын өнүгүшүнө кам көрүп келген. Кыргызстанда да бул максат үчүн атайын жана жогорку окуу жайлары ачылган. Завод-фабрикаларда иштөөнү каалагандар үчүн ыңгайлуу шарттар түзүлгөн. Бирок индустриялуу адистерди даярдоочу окуу жайларында жергиликтүү улуттун жаштары аз санда окуган. Кыргыз жаштары өнөр жайдын индустриялуу тармактарына иштөө үчүн келип киргени менен мындагы катуу тартипке, талапка чыдай албай, бошонуп кетип турушкан. Демек, Совет бийлигинин мезгилинде улуттук жумушчу табынын өнүгүшүндөгү кемчилик элибиздин менталитети менен да байланыштуу болгон.

Жыйынтыктап айтканда, «Өнүккөн социализмдин» мезгилинде Кыргызстандын өнөр жайы мурдагы жылдарга салыштырмалуу жакшы өнүккөн. Эл чарбасын реформалоонун натыйжасында республикада бир катар жаны өнөр жай ишканалары курулуп, ишке киргизилген. Бул мезгилде республиканын өнөр жай ишканаларынын иштерине жогорудан көрсөтмө берүү бир аз кыскарган. Натыйжада ишканалардын өз алдынчалыгы бир кыйла кеңейген.

Ушул учурда Кыргызстанда энергетика, түстүү металлургия, машина куруу, электрондук, электр-техникалык, прибор куруу, курулуш индустриясы болуп көрбөгөндөй деңгээлге жогорулаган. Республиканын өнөр жайын көтөрүү үчүн союздук бюджеттен көп суммадагы акча каражаттары бөлүнүп турган. Натыйжада кыска мөөнөттө эле кубаттуу ГЭСтер, жаңы заводдор, фабрикалар жана комбинаттар курулуп, продукция чыгара баштаган.

Бирок «Өнүккөн социализмдин» жылдарында буйрукчул бийлик экономиканы интенсивдүү жол менен өстүрүүгө анчалык көңүл бурган эмес. Ушундан улам республиканын экономикасы, анын ичинен өнөр жайы экстенсивдүү мүнөздө өнүгүп, эмгектин өндүрүмдүүлүгү жогорулаган эмес. Өнөр жайында өндүрүлгөн продукциялардын көлөмү көбөйгөн менен алардын өзүнө турган наркы жылдан жылга жогорулай берген.

Өнөр жайдын экстенсивдүү мүнөздө өнүгүшү 80-жылдардын башында өзүнүн мүмкүнчүлүктөрүн пайдаланып бүткөн. Абалды оңдоо үчүн өндүрүштүк мамилелерди түп тармырынан бери өзгөртүү керек эле. Муну СССРдин мамлекеттик жетекчилиги да жакшы түшүнгөн.

СУРООЛОР:

1. Коомдук-саясий турмуштагы өзгөрүүлөр жөнүндө айтып бергиле.
2. Партиялык-мамлекеттик бийлик кандайча чыңдалган?
3. Ошол кездеги партиялык, советтик жетекчилер жөнүндө эмнелерди билесинер?
4. Республиканын коомдук уюмдарына мүнөздөмө бергиле.
5. Экономикалык реформа учурунда өнөр жайы кандайча өнүккөн? Өндүрүштүн экстенсивдүү өнүгүшү дегенди кандай түшүнөсүңөр?
6. Республиканын жумушчу табынын өнүгүшүндө кандай тенденциялар болгон?

§ 21. АЙЫЛ ЧАРБА ӨНДҮРҮШҮ ЖАНА АЙЫЛ-КЫШТАКТАРДЫН СОЦИАЛДЫК ТУРМУШУ (1964–1985-жж.)

Айыл чарба өндүрүшү

Кыргызстандагы 60-жж. экинчи – 80-жж. биринчи жарымындагы айыл чарбасы жөнүндөгү сөздү КПСС БКнын **март (1965-ж.) Пленумунан** баштаганыбыз туура. Анткени бул пленумда *«СССРдин айыл чарбасын андан ары өнүктүрүүнүн кечиктирилгис чаралары жөнүндө»* токтом кабыл алынган. Анда жалпы өлкөдө башталган экономикалык реформага ылайык айыл чарбасындагы абал талданып, анын артта калуусунун себептерин ачууга жана айыл чарбасын тез көтөрүүнүн узак жылдарга эсептелген комплекстүү программасын иштеп чыгууга аракет жасалган. Пленумдун чечимдери КПССтин съезддеринде, партия менен Совет өкмөтүнүн токтомдорунда толукталып, өрчүтүлгөн.

Айыл чарбасын көтөрүүнүн комплекстүү программасын турмушка ашыруу үчүн бул жылдары айыл чарба өндүрүшүнө улуттук кирешеден акча каражаттары көбүрөөк бөлүнгөн. Бүтүндөй өлкө сыяктуу эле Кыргызстандын айыл чарба өндүрүшүн каржылоого да көп көңүл бурулган. Алсак, 1966–1975-жж. республиканын айыл чарбасы үчүн мамлекеттик жана колхоздук каражаттардан 2 млрд 586 млн сом, ал эми кийинки он жылда (1976–1985-жж.) 4 млрд 33 млн сом суммасындагы капиталдык салым жумшалган.

Бул каражаттар негизинен айыл чарба өндүрүшүнүн материалдык-техникалык базасын чыңдоого багытталган. Натыйжалар жаман болгон эмес. Мисалы, айыл чарба өндүрүшүндө эң эле кеңири пайдаланылган трактордук парктын күч-кубаты өскөн. Эгерде 1965-ж. республиканын айыл чарбасында кыймылдаткычтарынын кубатын кошкондо 800 миң ат күчүнө барабар 19,3 миң трактор болсо, 1985-ж. 29,2 миң трактор иштеп, алардын кыймылдаткычтарынын кубаты 2,8 млн ат күчүнө жеткен.

1985-ж. Кыргызстанда бир чарбага орто эсеп менен 72 трактор, 36 жүк ташуучу автомобиль 20 комбайн туура келип, айыл чарбасынын энергия кубаттуулугу 1965-ж. салыштырганда 5 эсеге өскөн. Айыл чарбасы өзгөчө техника менен мурдагы мезгилде мынчалык деңгээлде жабдылган эмес эле. Натыйжада колхоздордун, совхоздордун машина-трактордук парктары негизинен жаңыланып, кубаттуу, өндүрүмдүү жаңы техникаларды алышкан. Бирок Кыргызстандын айыл чарбасын машина-тракторлор жана башка техникалар менен жабдуунун деңгээли союздук орточо көрсөткүчтүн бештен үч гана бөлүгүн түзгөн. Өкүнүчтүүсү республикада ошол колдо бар техникалар да чарбалар тарабынан толук натыйжалуу пайдаланылбай келген. Чарба жетекчилеринин, адистердин, механизаторлордун кайдыгерлигинен улам техникаларды убагы менен ондоо, сактоо жана туура пайдалануу ишинде кемчиликтер орун алган. Буга айыл чарба техникаларын ондоо үчүн запастык бөлүктөрдүн республикага талаптагыдан 1,5–2 эсе аз

келип турушу да чоң себеп болгон. Натыйжада айыл чарба техникаларынын көбү мөөнөтүнөн мурда бузулуп же жараксыз делип табылган. Объективдүү жана субъективдүү себептерге байланыштуу айыл чарба өндүрүшүн механизациялаштырууда жетишкендиктер менен катар көп маселелер чечилбей калган.

Өндүрүштү механизациялаштыруу менен катар айыл чарбасында электр кубатын көбүрөөк пайдаланууга мүмкүнчүлүк болгон. Анткени ушул жылдары кубаттуу ГЭСтердин курулуп, ишке киргизилишинин натыйжасында Кыргызстанда электр кубатын иштеп чыгуу бир кыйла көбөйгөн. 1965–1985-жж. республикада ГЭСтердин кубаттуулугу 2493 миң кВт сааттан 2416 миң кВт саатка, т. а. 9 эсеге жакын, ал эми электр кубатын өндүрүү 999,3 млн кВт сааттан 6063,5 млн кВт саатка же 6 эседен көбүрөөк өскөн. Мунун натыйжасында бардык райондор, колхоздор менен совхоздор, айыл-кыштактар борбордоштурулган мамлекеттик энергия системасына туташтырылган. 1985-ж. республиканын айыл чарба өндүрүшүндө иштеген ар бир адамга жылына 2753 кВт саат электр кубаттуулугу туура келген, бул көрсөткүч 8 эсеге өскөн.

Кыргызстандын шартында жерди мелиорациялоо маанилүү экендиги эске алынып 20 жылда республикада жерди мелиорациялоо ишине 1,3 млрд сом мамлекеттин, 130 млн сом колхоздордун эсебинен бөлүнгөн. Бул каражат ушул максатка буга чейинки кырк жылда бөлүнгөн каражаттан 5 эсеге көп эле. Натыйжада жаңы сугат системалары, сууну сактоого, үнөмдүү пайдаланууга ылайыкташтырылган ири курулуштар ишке киргизилген. 224 миң га айдоо жерге, 1789 миң га жайыттарга суу чыгарылган. Сугат жерлеринин көлөмү 1 млн гектардан ашкан. *Өлкөдө биринчи болуп Кыргызстанда сугат ишинде сууну бөлүштүрүү боюнча автоматташтырылган система иштей баштаган.*

Айыл чарбасынын өндүргүч күчтөрүндөгү жылыштар, анын деңгээлине жана мүнөзүнө жараша өндүрүштүк мамилелердин өзгөрүшүн талап кылган. 60-жж. ортосунда өлкөдө калыптанган субъективдүү, баш аламан, зордук менен башкаруудан баш тартууга, өндүрүштүк мамилелерди өркүндөтүүгө бир катар аракеттер болгон. Бул үчүн айыл чарбасына акчалай каржылоо, өндүрүштү пландоо, баа саясатын жакшыртуу багытында көп аракеттер жасалган. Колхоздор менен совхоздор, чарба аралык ишканалар менен мекемелер атайын аныкталган пландар боюнча мамлекетке продуктуларды сатууга милдеттендирилген. Дыйканчылык жана мал чарба продуктуларынын баалары бир нече жолу жогорулатылган. Пландан ашык чийки заттар, азыктүлүктөр үчүн жогорулатылган баалар коюлуп, алардын санына жана сапатына ылайык акы төлөө тартиптери киргизилген.

Айыл чарбасында өндүрүштүк мамилелерди өркүндөтүүдө сегизинчи беш жылдыкта колхозчуларга *гарантияланган эмгек акы* төлөө тартиби, тогузунчу беш жылдыкта республиканын

айыл чарбасында чарба жүргүзүүнүн жаңы формасы катарында *чарбалык эсептин* киргизилиши да маанилүү роль ойногон. Айыл чарбасын адистештирүү, ирилештирүү жана чарба аралык ишканаларды, мекемелерди түзүү боюнча иштер жүргүзүлгөн. Мындан тышкары айыл чарбасында өндүрүштүк мамилелерди өркүндөтүүнүн негизги багыты катары ошол кездеги эл чарбасынын бул тармагын башкаруу системасын өркүндөтүү, чарба жүргүзүүнүн, башкаруунун жаңы формаларын киргизүү аракеттери жасалган. Ал жаңы чаралар акимчил-буйрукчул экономиканын шарттарында иштелип чыккандыктан, тез эле өз күчүн жоготуп, ал тургай айрым учурларда өндүрүштүн өнүгүшүндөгү жаңы тоскоолдукка да айланган.

Айыл чарба өндүрүшүнө жумшалган капиталдык салымдар, өндүрүш мамилелерин өркүндөтүүгө кылган аракеттердин натыйжасында республиканын айыл чарбасында продуктулардын дүн жыйымы беш жылдыктан беш жылдыкка карай өскөн. Пландуу экономиканын шартында айыл чарбасынын экстенсивдүү мүнөздө болушу, өндүрүштү уюштурууда жаңы экономикалык ыкмалардын акимчил-буйрукчул бийлик тарабынан чектелиши, негизгиси материалдык өндүрүштүн өнүгүшүнө эмгекчилердин кызыгууларынын жетишсиздиги айыл чарба өндүрүшүн өзгөчө сокку он жылдыкта солгундаткан. Натыйжада айыл чарба продуктуларынын өзүнө турган наркы анын бардык негизги түрлөрү боюнча жогорулоонун гана үстүндө болгон.

1965–1985-жж. аралыгында республиканын чарбаларында бир центнер буудайдын, пахтанын, картөшкөнүн, тамекинин өзүнө турган наркы эки эсеге, жашылча-жемиштердики болсо беш эсеге жогорулаган. Бул сыяктуу көрүнүш мал чарба продуктуларына да мүнөздүү болгон. Буйрукчул экономиканын шартында, өзгөчө он биринчи беш жылдыктын жылдарында айыл чарба өндүрүшүндөгү кризис өзгөчө тереңдеген. 1985-ж. Кыргызстандагы колхоздор менен совхоздордун 60,6 пайызы зыян тартып иштеп калган. Чарбалардын мамлекетке карызы жылдан жылга көбөйгөн.

Айыл-кыштактардын социалдык турмушу

Айыл-кыштак калкынын реалдуу кирешелерин көтөрүү үчүн бул жылдарда кыйла прогрессивдүү аракеттер жасалган. Мисалы, сегизинчи беш жылдыкта колхозчулардын эмгегине ай сайын гарантияланган акы төлөө киргизилген. Колхозчулардын өндүрүшкө кызыгуусун жогорулатуу үчүн мамлекетке сатылуучу айыл чарба продуктуларынын баасы бир нече ирет жогорулатылган. Мунун натыйжасында Кыргызстанда 1965–1985-жж. колхозчулардын айлык акысы 69 сомдон 160 сомго көтөрүлгөн. Бул көрсөткүч совхоздордо 66 сомдон 140 сомго өскөн. Айыл-кыштак элинин жалпы кирешелеринин түзүлүшүндө эмгекке алынган акынын үлүшү жогору болгон. Алсак, 1985-ж. Кыргызстандын колхозчуларынын үй-бүлөсүнүн кирешелеринин 52,4 пайызын,

ал эми совхоздун жумушчуларынын үй-бүлөсүнүн кирешелеринин 56,5 пайызын коомдук чарба төлөгөн эмгек акы түзгөн.

Бирок айыл чарбасында эмгек акы төлөө системасынын өркүндөтүлүшү бардык чарбаларда эле эмгектин өндүрүмдүүлүгүн жогорулатып, же калктын реалдуу кирешелеринин өсүшүн камсыз кылган эмес. Айыл чарбасында эмгегине жараша акы төлөөдө көпчүлүк чарбаларда адилетсиздик күч алган. Айрым чарбалар зыян тартып иштешкендиктерине карабастан, эмгек акыны административдик жол менен көтөрө берген. Жылдык кирешесин бүт бойдон эмгек акы төлөөгө жумшап жиберген чарбалар да кездешкен. Эмгекке акы төлөөдө социалдык адилеттүүлүктүн бузулушу эмгекчилердин өндүрүшкө болгон кызыгуусун төмөндөткөн. Бул айыл чарбасынын кризиске учурашынын негизги себептеринин бири болгон.

1966–1985-жж. коомдо социалдык камсыздандырууну жакшыртууга кылган аракеттердин натыйжасында айыл кыштактын эли коомдук керектөө фондуларынын эсебинен да олуттуу кирешелерди алышкан. Алсак, сегизинчи беш жылдыкта *колхозчуларга пенсия жана пособие төлөө башталып*, кийинки жылдары кыйла өркүндөтүлгөн. Айыл-кыштак эли жалпы кирешелеринин үчтөн бирине жакынын, ыксыз чектөөлөргө карабастан, өздөрүнүн көмөкчү чарбаларынан алып турган.

Айыл-кыштак элинин керектүү товарларга болгон талаптарын канааттандыруу, аларды соода, турмуш-тиричилик, коомдук тамак-аш, транспорт жана байланыш тармактары аркылуу төлөө иштери да кыйла оңолгон. Бирок бул багыттардагы чечилбеген маселелер да арбын болгон. 1985-ж. Кыргызстандын 269 айыл-кыштактарынын 269унда күнүмдүк керектелүүчү азыктүлүк, 424дө өнөр жай товарларын сатуучу дүкөндөр болгон эмес. Бул айыл-кыштактардын эли керектүү товарлар үчүн 3–10 км, кээде андан да узак жол жүрүүгө мажбур болушкан.

Айыл-кыштак калкын турмуш-тиричилик жактан тейлөө ишин жакшыртуу боюнча аракеттердин натыйжасында 1985-ж. республиканын айыл-кыштактарындагы элди турмуш-тиричилик жактан тейлөө үчүн 2508 ишкана иштеген. Бирок, ушул жылы Кыргызстандын 1241 айыл-кыштактарында элди турмуш-тиричилик жактан тейлөөчү ишканалар, ал тургай заказдарды кабыл алуучу жайлар да болгон эмес. 1985-ж. *Кыргызстан айыл-кыштак калкына кызмат көрсөтүү деңгээли боюнча 15 союздук республиканын ичинен он үчүнчү орунда калган.*

Айыл калкын тейлөөнүн маанилүү тармагынын – *байланыштын* – абалы жакшырган. Айыл-кыштактарда почта, телефон, телеграф байланыштарынын материалдык-техникалык базасы, алардын кубаттуулугу көбөйгөн. Бул иштеги жетишкендиктер менен катар, 1985-ж. республиканын 1010 айыл-кыштактарында байланыш түйүндөрү болгон эмес. Алардын 678 Ош, 73 Ысык-Көл, 44 Нарын областтарында, 144 республикага баш ийген райондордо жайгашкан.

Социалдык турмуштун эң негизги маселелеринин бири эчактан эле *турак жай* экендиги талашсыз. 1964–1985-жж. республиканын айыл-кыштактарында бул багытта салыштырмалуу көрүнүктүү ийгиликтер болгон. Республиканын жогорку бийлик органдары айыл-кыштак элин турак жай менен камсыз кылуу, айыл-кыштактардын инфраструктурасын жакшыртуу, аларды көрктөндүрүү боюнча аракет жасаган. Республикадагы айыл-кыштактарда турак жай курулушу өскөн. Айыл-кыштактардын көбү көрктөндүрүлгөн.

Акимчил-буйрукчул башкаруунун саясаты боюнча бул мезгилде Кыргызстанда айыл-кыштактарды ирилештирүү иши күч алган. Бул багыттагы иш-аракеттердин натыйжасында 1965–1985-жж. аралыгында республикада айыл-кыштактардын саны 3524төн 1762ге чейин кыскарган. *«Өзгөчө аракеттердин»* натыйжасында *айыл-кыштактарды ирилештирүү боюнча Кыргызстан СССРде Молдавия менен Армениядан кийинки үчүнчү орунга чыккан.*

Ирилештирилген айрым айыл-кыштактарда *социалдык-маданий* жактан тейлөө иши кыйла жакшырган. Бирок бул иште аша чабуулар басымдуулук кылып, мал чарбачылыгына жана дыйканчылыкка ыңгайлуу, табигый сонун жерлерде жайгашкан айыл-кыштактар жоюлуп, алардын эли зордук менен борбордук кыштактарга көчүрүлгөн учурлар көп болгон. Айрым айыл-кыштактарды «келечексиз» деп таап, аларды жоюу, борбордук кыштактарда көп кабаттуу жана көп квартиралуу үйлөрдү куруу тажрыйбалары анчалык деле экономикалык жана социалдык зарылчылык болгон эмес.

Совет бийлигинин жылдарында, айрыкча «өнүккөн социализм» мезгилинде, айыл калкынын саламаттыгын сактоо ишинде салыштырмалуу чоң жетишкендиктер камсыз болгон. Республиканын айыл-кыштак калкынын саламаттыгын сактоочу мекемелердин материалдык-техникалык базасын чыңдоо, аларды орто жана жогорку билимдүү адистер менен камсыз кылуу боюнча көптөгөн иштер жасалган. Бул багыттагы жетишкендиктер менен катар көптөгөн маселелер чечилбеген бойдон калган. 1985-ж. карата эле республиканын 539 айыл-кыштагынын эли медициналык жардам үчүн 10 км чейин, ал эми 105 айыл-кыштактын эли андан дагы узак жол жүрүүгө аргасыз болушкан. Айыл-кыштак калкынын өлүмүнүн себептерин изилдегенде алардын көбү дем алуу, кан айлануу системаларынын ооруларынан каза болоору, бул оорулар өзгөчө эркектерде көп кездешери аныкталган. Жылына орто эсеп менен айыл-кыштактарда 1,5 миң адам онкологиялык оорулардан кайтыш болгон, 1985-ж. 1980-ж. салыштырганда Кыргызстандын айылдарында 1218 адам көп өлгөн. Айыл жерлеринде аялдар менен жаш балдардын 80 пайызы аз кандуулуктан жапа чеккен, жаңы төрөлгөн балдарда гипотрофия жана рахит оорулары өтө көп кездешкен.

Дүйнөнүн өнүккөн мамлекеттеринде төрөлгөн 1 миң баланын 6–9 гана бир жашка жетпей өлүп калаары аныкталган. Ал эми СССР

боюнча бул көрсөткүч орто эсеп менен 25 баланы түзгөн. Кыргызстанда 1980-ж. 1 миң баланын 48,4, 1985-ж. 47,2 бир жашка жетпей өлүп калган. Ал эми республикадагы айрым айылдык советтер боюнча алганда төрөлгөн 1 миң баланын 150 чейинки-си бирге чыкпай «чарчап калаары» аныкталган.

Буйрукчул экономикада социалдык чөйрөгө экинчи планда көңүл буруунун чоң салакасы айыл-кыштактарда маданий мекемелерге өзгөчө катуу тийген. Расмий статистиканын маалыматтарынан СССРде, анын ичинде Кыргызстанда, өзгөчө 60-жж. баштап маданият тармактарына бөлүнгөн каражаттардын үлүшү беш жылдыктан беш жылдыкка улам төмөндөгөн. Социалдык чөйрөгө бөлүнгөн каражаттар өзгөчө өлкөдөгү 70-жж. экономикалык кризистерден кийин дагы кыскарган. Каражаттардын жетишсиздигинен элдин маданий деңгээлин көтөрүүгө багытталган мыкты чечимдер, чакырыктар республикадагы экономикасы жакшы өнүккөн айрым чарбалар тарабынан гана жарым-жартылай аткарылып, көпчүлүк айыл-кыштактарда көңүл бурулбаган бойдон калган. 80-жж. ортосунда республиканын 800 айыл-кыштактарында клуб мекемелери, 511инде китепканалар, 874үндө кино көрсөтүүчү аппараттар болгон эмес. Чүй өрөөнүнүн тоо этегиндеги жана тоо арасындагы негизинен кыргыздар жашаган ар бир экинчи, Ош областынын ар бир үчүнчү кыштагында эч кандай клубдук мекемелер иштеген эмес. Ал тургай Кыргызстандын 11 райондук борборунда Маданият үйлөрү да курулбаган.

Республиканын айыл-кыштактардагы маданият мекемелеринин материалдык-техникалык базасын чыңдоого кандай көңүл бурулса, аларды адистер менен камсыз кылуу ишине болгон камкордуктар деле андан ашып түшпөгөн. Каражаттардын өтө аздыгына байланыштуу айылдык маданият чөйрөсүндө эмгектенгендерге материалдык жана моралдык шарттар түзүлгөн эмес.

СУРООЛОР:

1. Айыл чарбасынын материалдык-техникалык базасы кандай өнүккөн?
2. Айыл чарбасындагы өндүрүштүк мамилелер кандай өзгөргөн?
3. Айыл чарба өндүрүшүнүн төмөндөшүнө эмнелер себеп болгон?
4. Айыл-кыштак калкынын реалдуу кирешелери жөнүндө айтып бергиле.
5. Айыл калкын турмуш-тиричилик жана маданий жактан тейлөөнүн деңгээли кандай болгон?

§ 22. КАЙРА КУРУУ ЖЫЛДАРЫНДАГЫ ӨЗГӨРҮҮЛӨР (1985–1991-жж.)

Коомдук-саясий турмуш. Коомдук аң-сезимдин ойгонушу

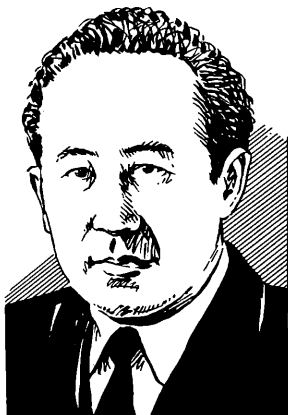
80-жж. ортосунда Советтер Союзу экономикалык, социалдык жана саясий кризиске белчесинен батканы, буйрукчул-акимчил бийлик жаңы доорго ылайык келбей калгандыгы айкын көрүнгөн. Өлкөнүн ичиндеги кризис тышкы саясаттагы кризис менен коштолгон. Дүйнөлүк саясатта, социалисттик системада СССРдин кадыр-баркы төмөндөп кеткен.

1982-ж. ноябрда Л. И. Брежнев өлгөндөн кийин бийликке келген **Ю. В. Андропов коррупцияга биротоло баткан партиялык-мамлекеттик аппаратты оңдоого, өлкөдөгү абалды жакшыртууга аракет кылган.** Эмгек өндүрүмдүүлүгүнүн төмөндөшүн токтотуу үчүн эмгек тартибин чыңдоого көңүл бурулган. Бул аракет бир аз гана натыйжа берген. Бирок Ю. Андропов өлгөндөн кийин (1984-ж. февралы) **К. Черненко**нун бийликке келиши менен мурдагы «брежневдик абал» кайрадан калыбына келген. Ал башкарган бир жылда ички жана тышкы саясаттагы маанилүү бир дагы маселе чечилген эмес. Партиялык-мамлекеттик жогорку жетекчиликтин бир бөлүгү өлкөдө орногон система өзүнүн мүмкүнчүлүктөрүн толук бойдон пайдаланып бүткөндүгүн, аны оңдоого болбой калгандыгын түшүнгөн.

Ушундай кырдаалда **1985-ж. 11-мартта КПСС БКнын генералдык секретарлыгына М. С. Горбачев** шайланган. Мурдагыдай жашоого жана башкарууга болбой калганын толук түшүнгөн **М. Горбачев партиянын апрель (1985-ж.) Пленумунда өлкөнүн коомдук-экономикалык турмушунун көпчүлүк маселелерин жаңыча чечүүнү сунуш кылган. Пленумда өлкөнүн социалдык-экономикалык өнүгүшүнүн багыты жарыяланган.**

Партиялык-мамлекеттик жетекчиликтеги коррупцияны жоюш үчүн адегенде брежневдик саясатка өтө берилген бир катар ишмерлер бийликтен четтетилип, алардын ордун жаңы көз караштагы адамдар ээлеген. Партиялык жетекчиликти жаңылоо бүтүндөй өлкө боюнча жүргөн. 1985-ж. чейрек кылымга жакын Кыргызстан Компартиясынын Борбордук Комитетин жетектеген Турдакун Усубалиев кызматынан бошотулуп, ордуна **Апсамат Масалиев** шайланган.

Бир катар обкомдордун, райкомдордун жетекчилери алмаштырылган. Кыргызстандын партиялык мамлекеттик бийлигиндеги орчундуу орундар борбордон жиберилген «десанттар» менен «бекемделген». Кыргызстанда мурда болбогон Г. Киселев Кыргызстан Компартиясынын экинчи секретарлыгына, М. Горбачевдун жердештери Н. Семенов өнөр жай секретарлыгына, М. Василенко кадрларды тандоо жана жайгаштыруу бөлүмүнүн башчылыгына жиберилген. Кыргызстандагы эң ири Ош областынын областтык аткаруу комитетинин төрагалыгы Н. Чепелевге берилген.

Апасамат Масалиев.

Масалиев Апасамат – партиялык жана мамлекеттик ишмер. 1933-ж. Фрунзе районундагы Алыш кыштагында туулган. 1956-ж. Москвадагы тоо-кен институтун бүтүргөндөн кийин таш көмүр кенинде, партиялык органдарда эмгектенет. 1964-ж. КПСС БКнын алдындагы Жогорку партиялык мектепти бүткөндөн кийин партиялык, советтик органдарда жетекчи кызматтарда иштейт. 1969–1971-жж. партиянын Таш-Көмүр шаардык комитетинин биринчи секретары, 1971–1974-жж. Кыргызстан КП БКнын өнөр жай-транспорт бөлүмүнүн башчысы, 1974-ж. Кыргызстан КП БКнын секретары болуп иштеген. 1974-ж. партиянын Ысык-Көл обкомунун 1-секретары болгон, кийин КПСС БКнын аппаратында иштеген. 1985-ж. Кыргызстан КП БКнын биринчи секретарлыгына шайланып, аны 1990-ж. чейин жетектеген. 1990-ж. Кыргыз ССР Жогорку Советинин президиумунун төрагасы болуп иштеген. 1992-ж. Кыргызстан Компартиясын жетектейт.

Партиялык-мамлекеттик жетекчиликти горбачевдук саясатка берилген жетекчилер, көбүнчө орус улутундагылар менен алмаштыруу Союздун башка республикаларында, крайларда да жүргүзүлгөн. Бул саясат айрым жерлерде нааразычылыктарды туудуруп, алардын айрымдары ачык мүнөздө көрүнгөн. Алсак, Казакстан Компартиясынын Борбордук Комитетинин биринчи секретары **Д. Кунаевди** борбордон жиберилген **Г. В. Колбин** менен алмаштыруу казакстандык жаштардын массалык демонстрациясына алып келген. Бул наразылык «улутчул» көрүнүш катары катуу жазаланган.

КПССтин XXVII съездинде «СССРдин 1986–1990-жж. жана 2000-ж. чейинки мезгилдеги экономикалык жана социалдык өнүгүшүнүн негизги багыттары» кабыл алынган. Съезддин документтери **М. Горбачев** баштаган **тездетүү** багытынын негизги милдеттерин бекиткен.

Кыргызстан Компартиясынын XXVIII кезектеги съезди КПССти XXVII съездинин документтеринин долбоорун толугу менен жактырып, аны республиканын шартына ылайыктап конкреттештирген. Ошентип, тездетүү багытын аныктаган жаңы партиялык-мамлекеттик жетекчилик өлкөдө өндүрүш мамилелерин кардиналдуу өзгөртпөстөн эле буйрукчул-акимчил ыкма менен жаңы реформаларды ишке ашырууга киришкен. Бирок эски ыкма менен өлкөнү социалдык-экономикалык жактан өнүктүрүүнүн он беш жылга эсептелген планында белгиленген милдеттерди чечүү мүмкүн эмес эле.

М. Горбачев КПСС БКнын январь (1987-ж.) пленумунда **айкындуулук** деген жаңы саясатын жарыялаган. Массалык маалымат

каражаттары коомдук турмуштун бардык жактарындагы кемчиликтерди адегенде аз-аздан, кийинчерээк толук бойдон ачыкка чыгара баштаган. Бирок кемчиликтин бардыгы социалисттик курулуштагы лениндик нормалардан четтеп кеткендиктен болгон деген түшүнүк кенири жайылтылып, «Лениндик эрежелерди» калыбына келтирүү керек деген тыянактар чыгарылган. Октябрь революциясынын 70 жылдыгын белгилөө антисталиндик маанайда өтүп, идеалдуу социализмди куруу чакырыгы күчөгөн. Ушундай кырдаалда КПССтин Москва шааркомун жетектеген **Б. Ельцин** айкындуулук саясатын кеңейтүү талабы менен катуу чыгат. Бүтүндөй өлкөдө сталиндик репрессиянын курмандыктарын актоо иши кайрадан жанданган. Партиянын идеологиялык ишинде да өзгөрүүлөр байкалган. КПССтин секретариатынын ролу төмөндөй баштаган. **1988-ж. июндагы КПССтин XIX партиялык конференциясында М. Горбачев өлкөнүн саясий системасын реформалоого, «гумандуу, демократиялык социализмдин» моделин бекемдөөгө аракет жасаган.** Конференцияда шаардык, райондук ж. б. партиялык комитеттердин секретарларынын кызматын жаңыдан түзүлүп жаткан Советтердин төрагалары менен кошуу маселеси талкууланган. Бул аркылуу эл өкүлдөрүнүн ишмердигин көтөрүүгө аракет жасалган. Бул боюнча парткомдун секретарлары альтернативдүү шайлоонун элегинен өтмөк. Бирок бул сунушту партократтар өткөзгөн эмес. *Ошого карабастан партконференцияда шайлоонун жаңы реформасын жүргүзүү жөнүндө чечим кабыл алынган.* Бул демократиялык принциптерди ишке ашыруудагы чечүүчү кадам болгон. Натыйжада «коомдук уюмдар» альтернативдик шайлоого катышууга мүмкүндүк алышкан.

1988–1989-жж. СССРде, анын ичинде Кыргызстанда, жаңы кырдаал түзүлгөн. Эгерде буга чейин кайра куруу жогортодон, бийлик тарабынан жүргүзүлүп келсе, эми ал «төмөн» жакка түшүп, ага эл массасы, коомдук уюмдар активдүү катыша баштаган. Коомдук турмуштун саясатташы тездик менен жүргөн. Кыргызстанда жаштардын алгачкы дискуссиялык, саясий клубдары пайда болуп, алар коомдук турмуштун актуалдуу маселелерин кызуу талкуулашып, өздөрүнүн пикирлерин эркин билдире башташкан. Кыргызстанда алгачкылардан болуп «Комсомолец Киргизии» газетасынын алдында «Демос» клубу, Электрондук-эсептөөчү машиналар заводунда «Замандаш» саясий клубу түзүлгөн. Бирок булар бийликке карата оппозицияга өтө алышкан эмес.

1988-ж. жаштардын дискуссиялык кыймылдары активдүү чыга баштаган. Кыргыз мамлекеттик университетинде «Замандаш», Мамлекеттик пландоо комитетинин экономика институтунда «Көз караш», Нарын областынын Миң-Куш кыштагындагы «Оргтехника» заводунда «Демилгелүү жаштардын биримдиги», Москва шаарында кыргыз жаштарынын «Акыйкат» дискуссиялык клубдары иштеген.

1989-ж. шайлоо компаниясынын башталышы менен бул уюмдар саясий теориялык дискуссиядан практикалык иштерге, шай-

лоого активдүү катышууга өтүшкөн. Кыргызстанда өз алдынча ассоциациялар, союздар, республикалык бирикмелер пайда боло баштаган.

1989-ж. жазында Кыргызстанда улуттук кыймыл күч алган. Июнда кыргыз жаштары борбор шаардын түштүк-чыгышында массалык түрдө жер участкакторун өз бетинче ээлеп ала баштаган. Бул республиканын жетекчилиги үчүн күтүлбөгөн окуя эле. Өз алдынча үй кургандар өздөрүнүн маселелерин чечүү үчүн «Ашар» коомуна биригишкен. Ош шаарындагы кыргыз жаштары «Ош аймагы», өзбек жаштары «Адолат» коомдоруна биригишип, өз алдынча жер алып, үй куруучулардын кызыкчылыктары үчүн күрөшө башташкан.

Кыргызстанда көп партиялуулуктун түзүлүшүнө «Ашар» коомдук уюму чоң роль ойногон. Бул коом кыска мөөнөттүн ичинде өз бетинче үй куруучулардын экономикалык кызыкчылыктарын коргогон уюмдан саясий уюмга өсүп чыккан. 1989-ж. март – апрель айларында «Асаба» жана «Атуулдук демилге» аттуу улуттук демократиялык бирикмелер түзүлгөн. Бул уюмдар «Ашардын» саясатташкан бөлүгү менен 1990-ж. майда түзүлгөн жалпы республикалык «Кыргызстан» демократиялык кыймылынын (КДК) ядросун түзгөн. Бул Кыргызстандын калкынын ичиндеги эн белгилүү көп улуттуу саясий кыймылга айланган. Кийинчерээк республикада пайда болгон саясий партиялардын көпчүлүгү ушул КДКнын ичинен калыптанышып, бөлүнүп чыккан. КДКдан биринчи болуп 1991-ж. февралда «Эркин Кыргызстан», 1991-ж. ноябрда «Асаба» улуттук кайра жаралуу партиялары бөлүнүп чыккан.

КПСС жашап турган мезгилде бул партияларга жана саясий уюмдарга карата мамиле начар болгон. Алар «бейформал» уюмдар делип аталып, жетекчилери массалык маалымдоо каражаттары тарабынан «эл бузаарлар» катары күнөөлөнүп, куугунтукка алынган. Бул абал КПСС таркатылып, СССР кулаганга чейин созулган.

Кыргызстандын калкынын саясий активдүүлүгүнүн өсүшү, улуттук аң-сезиминин көтөрүлүшүнүн шартында Кыргызстан Компартиясынын толук көзөмөлүндө турган Кыргыз ССР Жогорку Совети 1989-ж. 23-сентябрда *Кыргыз тили жөнүндөгү мыйзамды кабыл алган. Анда кыргыз тили мамлекеттик тил деп жарыялаган. Орус тили улуттар аралык катнаштын тили катары танылып, республикада жашаган баардык улуттардын тилдеринин тең укуктуулугу жана эркин өнүгүшү камсыз кылынат деп белгиленген.*

1989-ж. 12-декабрда СССР Жогору Советинин кезексиз XXII сессиясы кабыл алган «СССРдин Конституциясына (Негизги Мыйзамына) өзгөртүүлөр жана толуктоолор», «Эл депутаттарын шайлоо» жөнүндөгү мыйзамдары өлкөнүн мамлекеттик системасын кардиналдуу өзгөртүүгө шарт түзгөн. Бул документтердин негизинде СССРде биринчи жолу элдин эркине ылайык жогорку бийликтин органы – СССР эл депутаттарынын съезди негизделген.

Кыргызстандын мыйзамдарына ылайык республикада да эл депутаттар Советтеринин ролу жогорулаган Кыргыз ССРинин Жогорку Совети **1990-ж. 23-сентябрда** *«Кыргыз ССРинин Конституциясына (Негизги Мыйзамына) өзгөртүүлөр жана толуктоолор жөнүндө»* жана *«Кыргыз ССР Эл депутаттарынын Советтерине шайлоолор жөнүндө»* мыйзамдарды кабыл алган.

Бул мыйзамдарды ишке ашыруу республиканын саясий системасын бир кыйла демократиялаштырмак. Элдин мамлекетти башкарууга катышышы реалдуу мүнөзгө ээ болмок. Советтердин иштөө мүнөзү өзгөрүп, ролу жогоруламак.

Шайлоонун жаңы мыйзамына ылайык депутаттарды шайлоо тартиби да өзгөргөн. Советтердин бардык органдарында шайлоонун беш жылдык мөөнөтү белгиленген. Депутаттыкка талапкерлер шайлоочулар иштеген жана жашаган жерлердеги чогулуштарда (конференцияларда) көрсөтүлгөн. Шайлоо округдарында көрсөтүлгөн эл депутаттыгына талапкерлердин саны чектелген эмес. Бул шайлоолорду альтернативдик негизде жүргүзүүгө мүмкүндүк берген. *Мыйзамга ылайык адам өзүн-өзү депутаттыкка талапкер катары көрсөтүүгө да укуктуу болгон.* Шайлоочулардын тизмесине киргендердин теңинен көбү добуш берүүгө катышса шайлоо өттү делип эсептелген. Ал эми добуш берүүгө катышкан шайлоочулардын жарымынан көбүнүн добушун алган талапкер депутаттыкка шайланмак.

1990-ж. февралда Кыргыз ССРинин Жогорку жана жергиликтүү советтерине шайлоолор болуп өткөн. Бул Кыргыз ССРинин тарыхында биринчи өткөн альтернативдик шайлоо эле. Көпчүлүк шайлоо округдарында депутаттыкка экиден ашык талапкерлер катталып, аларда шайлоолор эки тур менен өткөрүлгөн. Бирок партиялык жана мамлекеттик жетекчилер катталган округдардын басымдуу көпчүлүктөрүндө шайлоолор мурдагыдай эле альтернативасыз негизде өткөрүлгөн. Айрым округдарда партиялык жетекчилер шайланбай да калышкан. Демократиялык шайлоолордон кийин республиканын депутаттык корпусу өзгөргөн. Советтерге билимдүү, шайлоочулардын мүдөөлөрүн түшүнгөн адамдар көбүрөөк өтүшкөн. Натыйжада жергиликтүү советтер мурдагыдан активдүү иштешип, маселелерди да конкреттүү чече башташкан. Жогорку Советке шайланган депутаттардын 90 пайызы коммунисттер болгону менен партиялык жетекчилик өзүнүн пикирин советтерге мурдагыдай таңуулай албай калган.

1990-ж. апрелдеги Кыргыз ССР Жогорку Советинин биринчи сессиясында Кыргызстан Компартиясынын Борбордук Комитетинин биринчи катчысы Апсамат Масалиев Кыргыз ССР Жогорку Советинин төрагасы болуп шайланып, мамлекет башчысынын укугун алган. Сессиянын жүрүшүндө мамлекеттик бийликтин бутактарынын укуктарын тактоо, президенттик бийликти киргизүү жөнүндө сунуштар айтылган.

1990-ж. февралда өткөн КПСС БКнын Пленуму СССРдин Конституциясында партиянын коомдогу жетекчилик ордун бе-

кемдеген 6-статьяны алып таштоо жөнүндө макулдугун берген. Март айында өткөн СССР Эл депутаттарынын III съезди бул жобону алып салган. Өлкөнүн жогору жагындагы чечимдерге ылайык Кыргыз ССР Жогорку Советинин сессиясы да Кыргызстандын Негизги Мыйзамынан 6-статьяны алып салуу жөнүндө чечимди кабыл алган. *Ошентип өлкөдө, анын ичинде Кыргызстанда, демократиялык коомдун негизги белгиси болгон саясий плюрализм жана көп партиялуулук үчүн кеңири жол ачылган.*

Кайра куруу жылдарындагы экономика

Өлкөнүн экономикасын кайра куруу башкаруунун экономикалык ыкмаларына өтүү менен башталган. Мунун натыйжасында ишканалардын, айыл чарба өндүрүшүнүн өз алдынчалыгы кенейтилип, алар өзүн-өзү актоонун, башкаруунун, финансылуунун негизинде толук чарбалык эсепке өтө баштаган. 1986-ж. чарба жүргүзүүнүн бул ыкмасына республикада өнөр жайдын продукциясынын 70 пайызын өндүргөн 125 ишканасы жана бирикмелери өтүшкөн. Аларда Кыргызстандын өнөр жайында эмгектенген жумушчулардын теңинен көбү иштешкен. 1987-ж. баштап кайра куруу республиканын калган ишканаларын, курулушту, транспортту, байланышты, сооданы, т. а. эл чарбасынын бардык тармактарын өз кучагына алган.

Кайра куруунун жылдарында өлкөнүн экономикасын радикалдуу түрдө реформалоо жөнүндөгү чечим 1987-ж. КПСС БКнын июль пленумунда биринчи жолу кабыл алынган. Бул реформанын максаты буйрукчул-акимчил башкаруудан элдин кызыкчылыгын көздөгөн экономикалык ыкма менен башкарууга биротоло өтүү экендиги жарыяланган. Бирок өлкөнүн өндүрүш каражаттарына карата менчиктин көп түрдүүлүгүнө жол берилген эмес.

Өлкөдө экономиканын төмөндөшүн токтотуп, аны стабилдештирүү үчүн **1987-ж. СССР Жогорку Советинин сессиясында рынок экономикасына өтүү жөнүндө чечим кабыл алынат.** Ушул учурдан 1990-ж. чейин СССРде өкмөттүн жана ишканалардын деңгээлинде рынок мамилелерине негизделген жаңы экономикалык системага өтүүнүн жолдору жөнүндө кызуу талкуулар жүргөн. Айрымдар рынок экономикасына токтоосуз, тез өтүүнү талап кылышса, башкалары бул системага даярдыкка жараша баскычтуу өтүүнүн зарылдыгын далилдөөгө аракеттенишкен. Бирөөлөр социалисттик рынок экономикасына өтүш керек десе, экинчилери капиталисттик рынок экономикасына өтүшүбүз зарыл деген пикирде болушкан.

Мамлекет тарабынан жөнгө салынган рынок экономикасына өтөбүзбү же мамлекет кийлигишпеш керекпи деген маселе да кызуу талкууда болгон. Рынок экономикасы боюнча талкуулардын жүрүшүндө жалпы коомчулук тургай мамлекеттик башкаруу органдарында да бул маселе боюнча такталган түшүнүктөр болгон эмес.

Батыш өлкөлөрүндө бул учурда рынок экономикасын дүркүрөп өскөн. Анткени ал жакта бул экономика табигый түрдө кылым-

дап калыптанып, көптөгөн баскычтарды басып өткөн. Мамлекеттин функциясын чектеген эркин соодадан мамлекеттин жөнгө салуу ролун күчөткөн экономикага, т. а. аралаш экономикага өсүп чыккан. Рынок экономикасында өндүрүүчүлөр менен керектөөчүлөр рынокто кездешип өндүрүштүн баасын жана көлөмүн аныкташкан. Экономиканы уюштуруунун негизги маселелери товарга карата талаптарга жана сунуштарга, баалардын аныкталышына, конкуренцияга жараша, т. а. рынок системасынын механизмдери аркылуу чечилген. Талап кылынган, баасы жогору, киреше алып келе турган товарлар өндүрүлүп, керексиз, арзан товарларды өндүрүү токтотулган. Рынок экономикасына негизделген өлкөлөр айрым кемчиликтерге карабастан цивилизациянын жаны бийиктиктерине көтөрүлүп, социалдык-экономикалык өнүгүүдө зор ийгиликтеди камсыз кылышкан.

КПССтин XXVIII съезди жана КПСС БКнын октябрь (1990-ж.) Пленуму экономикалык реформаны жүргүзүү, рынок экономикасына өтүү жөнүндө чечим кабыл алган. Бул чечим Кыргызстандын бийлик органдарында да талкууланган. Бирок Кыргызстандын жетекчилери мамлекеттик менчикти жоюп, көп укладдуу экономиканы түзүү маселесине өтүүгө өтө этияттык менен мамиле кылууну чечишкен.

Ушуга байланыштуу Кыргызстандын партиялык жана мамлекеттик бийлиги рынок экономикасына баскычтуу өтүүнү сунуш кылган. Адегенде өздүк көмөкчү чарбалар кеңейтилип, чарбаларга толук экономикалык жана чарбалык өз алдынчалык берилмек, орто ишканаларды өнүктүрүү колго алынмак. Ошентип, 1990–1992-жж. республиканын экономикасын рынок мамилелерине өткөрүү боюнча укуктук-нормативдик актылар даярдалган.

Кыргызстанда рынок экономикасына өтүү боюнча Мыйзам **1991-ж. 7-августта** кабыл алынып, ал *«Кыргыз Республикасында мамлекеттен ажыратуунун, менчиктештирүүнүн жана ишкердиктин жалпы башталыштары жөнүндө»* деп аталган. Мында ишкердикти күчөтүү максатында мамлекеттик жана коммуналдык ишканаларды арендалык, мамлекеттик, акционердик жана коммерциялык коомдорго айландыруунун жолдору аныкталган.

Башкаруунун экономикалык ыкмаларына өтүүнүн натыйжасында жергиликтүү партиялык органдар эл чарбасын башкаруудан четтетиле баштаган. Жетекчилердин эмгек коллективдери тарабынан альтернативдик негизде шайлана башташы менен жергиликтүү партиялык уюмдар экономикалык турмушка кийлигише албай, жөн гана байкоочуларга айланган. Ошентип, өлкөнүн эл чарбасын экономикалык ыкмалар менен башкаруу реформасы экономиканын негизин өзгөртпөстөн эле мурдагыдай эле буйрукчул-акимчил системанын шарттарында жүргүзүлгөн.

Жаңы экономикалык реформанын шарттарына ылайык республиканы башкаруунун жаңы түзүлүшү киргизилген. 1988-ж. бекитилген Кыргыз ССРинин эл чарбасын башкаруунун Гене-

ралдык схемасына ылайык 10 министрлик жана ведомстволор, бир катар ортомчул башкаруу органдары жоюлган. Өндүрүштө эки баскычтуу башкаруу системасы киргизилген. Республика боюнча башкаруу аппаратынын теңи кыскартылган. 1989-ж. республиканын өкмөтү Кыргызстанды өзүн-өзү башкарууга жана өзүн-өзү каржылоого өткөрүү жөнүндөгү концепцияны бекитип, ага 1991-ж. баштап өтүүгө болот деп эсептеген.

Өнөр жайдагы объективдүү кыйынчылыктарды четтетүү, он экинчи беш жылдыктын тапырмаларына ылайык электр энергиясын көп өндүрүү, жеңил, тамак-аш жана жергиликтүү өнөр жайынын эсебинен аткаруу, металл иштетүүнү көтөрүү, көмүр өнөр жайынын артта калуусун жоюу үчүн аркеттер жасалган.

1986–1990-жж. Таш-Көмүр ГЭСи курулуп бүткөн, Шамалды-Сай жана Камбар-Ата ГЭСтери тездик менен курула, Таш-Көмүрдөгү жарым өткөргүчтөрдү жасоочу завод толук кубаттуулук менен иштей баштаган. «Макмал» алтын комбинаты продукция чыгарууга өтүп, Сары-Жаз менен Таласта алтын кендерин казып алуу тездеген.

Экономикалык реформанын жүрүшүндө республикадагы өнөр жай ишканаларынын дээрлик бардыгы өзүн өзү башкарууга жана каржылоого өткөрүлгөн. Башкарууда айкындуулук күчөп, жооптуу жетекчилердин чогулуштары, кеңешмелери кыскарган. Натыйжада эмгектин өндүрүмдүүлүгү жогорулаган. 1986–1990-жж. республикада өнөр жай продукцияларын өндүрүү 17,5 пайызга жогорулаган.

Өнөр жай продукцияларын өндүрүүдө союзга баш ийген ишканалар рентабелдүү иштеген. Буларда 200 миң жумушчулар эмгектенишип продукциянын 40 пайызын өндүрүшкөн. Бирок алардан түшкөн пайданын 3,7 пайызы гана республикалык бюджетке түшкөн. Ушуга байланыштуу 1991–1995-жж. союзга баш ийген ишканалардан түшкөн пайданын 70 пайызын республикалык бюджетке түшүрүү пландаштырылган эле. Бирок 1990-ж. өнөр жайдын өнүгүү темпи кескин түрдө төмөндөп кеткен. Каражаттарды чаржайыт пайдалануунун натыйжасында 1,3 млрд сомдук 50дөн ашуун ишкана чала курулуп, бүтпөй калган. Ушул мезгилден тартып Кыргызстандын өнөр жайы кыйын абалга кириптер болгон. Анткени СССРдеги бирдиктүү эл чарба комплексин түзүү саясатынын натыйжасында, союздагы ишканалар өз ара адистештирилип, даяр продукция өндүрүү үчүн бири-бирине чийки заттарды, тетиктерди жөнөтүп турган. Келишимдик тартиптер, өндүрүш жана регион аралык байланыштар бузулуп, бартердик алмашуу башталган. Мына ушундан тартып, өнөр жай өндүрүшүнүн кризиси күч алган, көп каражат, эмгек менен курулган ишканаларды талап-тоноого жол берилген.

Айыл чарбасын рынок мамилелерине өткөрүү аракети

1986–1990-жж. айыл чарбасын реформалоо үчүн жер, аренда, жерге карата менчик жана жерди пайдалануу жөнүндө мыйзамдар кабыл алынган.

Мурдагы колхоз, совхоздор менен катар эле чарба жүргүзүүнүн түрдүү формаларына, ыкмаларына жол берилген. Дыйкан чарбалары, арендадоо, кооперативдер, бригадалык подряддар мыйзамдаштырылган. Бул чарбалардын бардыгы өздөрүнүн ишмердигин чыныгы чарбалык эсептин, өзүн өзү каржылоонун тартибинде жүргүзгөн. Продукция өндүрүүдө жана сатууда булардын ортосунда конкуренцияга жол ачылган.

Республиканын айыл чарбасын башкарууну жакшыртуу үчүн мурдагы айыл чарба, жашылча-жемиш, эт жана сүт, тамак-аш, айыл курулуш өндүү жети министрликтин ордуна Кыргыз ССРинин Мамлекеттик агро-өнөр жай комитети түзүлгөн. 1987-ж. бул комитетте 178 колхоз, 291 совхоз, 43 чарба аралык жана башка айыл чарба ишканалары болгон. Мындан тышкары 6 айыл чарба продуктуларын иштетүүчү ишкана, 104 тамак-аш өнөр жайынын ишканалары, 142 айылдык курулуш уюмдары кирген. Натыйжада айыл чарбасын пландоо, каржылоо жана жетектөө бир колго топтолгон. Мурдагы башкаруу аппаратынын жарымы кыскарган.

Айыл чарбасындагы реформанын натыйжасында колхоздор менен совхоздордун экономикалык абалы бир аз жакшырган. 1986–1989-жж. алардын кирешелери 47 пайызга өскөн, эмгектин рентабелдүүлүгү жогорулаган. Эң башкысы республиканын эли азык-түлүк менен жетиштүү өлчөмдө камсыз болуп турган.

Республиканын айыл-кыштактарында 500дөн ашуун адистештирилген товардык чарбалар, мамлекеттик асыл тукум заводдору, үрөнчүлүк чарбалар, чарба аралык ишканалар иштеген.

1990-ж. карата айыл чарбасына жумшалган капиталдык салымдар 1008 млн сомду түзгөн. Натыйжада айыл чарбасынын материалдык базасы жакшырган. Сугат иштери кеңейтилген. 1990-ж. айыл чарбасынын бардык түрүндө 1205,2 миң баш ири мүйүздүү мал, 9972,5 миң кой жана эчки, 393,4 миң чочко, 312,6 миң баш жылкы, 13914,5 миң тоок болгон. Бирок малдын башынын көбөйүшү менен жайыттардын түшүмдүүлүгү 1,5–2 эсеге төмөндөп кеткен. Айрым жайыттар жараксыз болуп калган. Малдын продуктуулугу төмөндөгөн.

Дыйканчылык да экстенсивдүү мүнөздө өнүгүп, көңүл өндүрүлгөн товардын сапатына эмес, анын дүн жыйымына бурулуп калган. Натыйжада өндүрүлгөн продукциянын өзүнө турган наркы жогорулай берген. Ошол кездеги партиялык мамлекеттик жогорку органдар продукциянын өзүнө турган наркын төмөндөтүү, кирешени көбөйтүү, өндүрүштүн натыйжалуулугун жогорулатуу өндүү экономикалык көрсөткүчтөргө жеткиликтүү көңүл бурган эмес.

Айыл чарбасындагы абалды ондоо үчүн 1986–1990-жж. мамлекет пландан ашык өндүрүлгөн продукцияны 50–100 пайызга кымбат алып, өндүрүлгөн продукциянын 30 пайызын колхоздук базарларга, керек-жарак кооперацияларына сатууга уруксат берилген. Мындан тышкары айыл чарбасына чарбалык эсептин негизинде коллективдүү жана үй-бүлөлүк подряд киргизилген.

1989-ж. республиканын колхоздорундагы бөлүмдөрдүн 90 пайызы арендалык подряддын негизинде иштеген. Бул айрым чарбалардын экономикасын кыйла көтөргөн.

Бирок буйрукчул системанын шартында тескөөгө көнгөн эл өз алдынча чарба күтүүдөн чочулаган, чарба жетекчилери болсо арендалык бөлүктөргө ишенген эмес, планды аткаруу үчүн чарбаларды бөлбөй кармоого аракеттенишкен.

1988-ж. Кооперация жөнүндө мыйзам кабыл алынат. Бул боюнча өзүнчө чарба күтүүнү каалагандарга мүмкүнчүлүк ачылат. Дыйкан жана фермер чарбалар түрүндө эксперименттик кооперативдер түзүлө баштаган.

1990–1991-жж. айрым гана демилгелүү адамдар түшүмдүү жерлерди, техникаларды, жеңилдетилген кредиттерди узак мөөнөткө алышып өз алдынча дыйкан, фермер чарбаларын түзүшкөн. 1991-ж. 1-январга карата республикада 4567 дыйкан, фермер чарбалары уюштурулган. Орто эсеп менен ар бир чарбага 4 ири мүйүздүү мал, анын ичинен 2 уй, 143 кой жана эчки, 3 жылкы туура келген. Бирок социалисттик чарба жүргүзүүнүн шартында кооперативдик кыймыл да, дыйкан жана фермер чарбалары да өнүгө алган эмес.

СУРООЛОР:

1. Кайра куруу саясатына мүнөздөмө бергиле?
2. Кыргызстанда коомдук аң-сезимдин ойгонушун эмнеден билсек болот?
3. Өлкөнүн саясий турмушун реформалоо кандай жүргөн?
4. Шайлоолордун өткөрүлүшүндө кандай өзгөрүүлөр болгон?
5. Кайра куруу саясаты экономикага кандай таасир тийгизген?
6. Өнөр жайынын жана айыл чарбасынын абалына мүнөздөмө бергиле.

§ 23. СОЦИАЛДЫК МАСЕЛЕЛЕРДИН КУРЧУШУ. ЖАТ КӨРҮНҮШТӨР. ОШ КООГАЛАҢЫ.

Аракечтиктин жана масчылыктын кесепеттери

Социалдык саясат боюнча дүйнөгө үлгү болуп жатабыз деген курулай шандануубуз айкындуулук доорунда төгүнгө чыгып, социалдык маселелерди чечүүдө көп мамлекеттерден артта калганыбыз көрүндү.

Социалисттик коомубуз ар кандай кемчиликтерден алыс, ал эми кездеше калып жүргөн жат көрүнүштөр убактылуу, жаны коомду курууда алар өзүнөн өзү жоголот деген пикир бекем орногон. Жат көрүнүштөрдүн пайда болуу, өнүгүү себептерин социалисттик турмуштун өзүнөн издебестен, эски саркынды, калдык катары өткөн коомго шилтей салуу камырабастыктын калктын турмушуна бекем орношуна себеп болгон.

Эл арасындагы жат көрүнүштөр биз мактап келген социалисттик курулуштун жүрүшүндөгү кетирилген кемчиликтердин, жетилген проблемалардын өз убагында чечилбей келишинен улам, социалисттик чарба жүргүзүүнүн жана бөлүштүрүү принциптеринин бузулушунун, мыйзам бузуучулукка көңүл кош мамиле жасоонун натыйжасында өнүгүп келгендигин турмуш өзү айгинелеген.

Жалпы эле совет элине, анын ичинде Кыргызстандын журтчулугуна коомдогу жат көрүнүштөрдүн тийгизген залалы боюнча аныктасак, өзгөчө «өнүккөн социализм», «кайра куруу» мезгилинде күч алган *аракеттик менен масчылык* биринчи орунга чыккан.

Совет доорунда жарыяланган эмгектерде партиялык, мамлекеттик жогорку жыйындарда социалисттик турмуш образынын жетишкендиктери ашкере даңазаланып, биздин социалисттик түзүлүштө масчылыкты пайда кыла турган жакырчылык, жумушсуздук, адамды адам эзүү өндүү социалдык себептер жолгон, эмгекчилердин материалдык жыргалчылыгынын маданий деңгээлинин өсүшү алкоголизмди сүрүп чыгарууда деген жалган жыйынтыктар чыгарылган.

«Оруну жашырсаң, өлүм ашкере кылат» дегендей, масчылык менен алкоголизм өлкөнүн турмушунда тамырын кенен жайып, адамдардын жашоосунда коркунучтуу илдетке айланган. Акыры, КПСС Борбордук Комитетинин жана СССР Министрлер Советинин 1985-ж. 17-майында жарыяланган токтомунда, СССР Жогорку Советинин Президиумунун Указында жалпы элдик жек көрүндү илдет болгон аракеттик жана масчылык маселеси кийинки жылдарда өлкөдө өтө курчуп кеткендигин өлкөнүн жетекчилиги моюнга алууга аргасыз болгон.

Бул документтерге ылайык, өлкөдө аракеттикке жана масчылыкка каршы жогортодон, буйрукчул-акимчил ыкма менен күрөш башталган. Адегенде айрым райондор, областтар, анан бүтүндөй республика «сергектик зонасы» деп жарыяланган. Ойлонбой жасалган бул социалдык эксперимент маселени чечмек тургай кайра өлкөнүн экономикасына сокку урган.

Аракеттик менен масчылык СССРде, анын ичинде Кыргызстанда, өзгөчө «өнүккөн социализм» доорунда күч алып, калк арасында кеңири тамыр жайган. 1983-ж. ар бир совет адамына – бешиктеги баладан чал-кемпирлерге чейин эсептегенде, 60 бөтөлкөдөн арак чыгарылып, баары ичилип кеткен. Бүткүл дүйнөлүк саламаттык сактоо уюмунун маалыматы боюнча 1980-ж. СССРде 40 млн алкоголик болгон. Тактап айтканда, бул СССРдин ар бир жетинчи адамы алкоголик дегендикке жаткан.

Демек, масчылыктын жана алкоголизмдин өлкөдө кеңири таралышы өткөндөн калган саркынды гана болбостон, социалисттик турмушка, социалдык-экономикалык саясатка, тарбия иштериндеги кемчиликтерге, бул илдетке жеткире баа бербей жаап-жашырууга, коомдо топтолгон проблемалардын өз убагында чечилбей келгендигине байланыштуу болгон.

Адамзаттын жакшы жашоо турмушуна кесепет-кээрин тийгизген аракеттиктен Кыргызстандын эли да куру калган эмес. 1985-ж. Кыргызстанда жалаң гана саламаттык сактоо мекемелеринде катталгандарды эсептегенде 100 миң адамга 838 алкоголизм оорусу менен ооругандар туура келген. Бул көрсөткүч Орто Азиянын бөлөк республикаларына салыштырганда Кыргызстанда эки эсеге жакын көптүк кылган.

Алкохолдук ичимдиктердин кеңири тарашынын натыйжасында Кыргызстандын калкы үй-бүлөлүк үлпөттөрдү, тойлорду, ал тургай сөөк коюу өңдүү каада-салттарын спирттик ичимдиктер менен өткөрүүнү адатка айланткан. Ар түрдүү шылтоолор менен ондогон өспүрүмдөрдүн обу жок сайрандоосу, чогуу мас болушу республикада кеңири жайылып кеткен.

Наркомания менен токсикоманиянын тарашы

Айкындуулук доорунда аракеттикке жана алкоголизмге каршы жогортодон жүргүзүлгөн күрөш, Кыргызстандын айрым областтарынын, райондорунун «сергектик

зонасы» деп жарыяланышы эл ичинде наркомания менен токсикоманиянын жайылышына түрткү болгон. Жөнү жок тыюу салуулардын натыйжасында наркоманияга каршы түшүндүрүү, санитардык-агартуу, үгүт-насыят иштери жүргүзүлгөн эмес. Ушул өңдүү саясаттагы кемчиликтерден улам бул илдет Кыргызстанда да күч алган. 100 миң адамга эсептегенде наркоман же токсикоман оорусу менен катталгандардын саны боюнча республикабыз СССРде экинчи орунда турган.

Адистердин эсептөөлөрү боюнча бул оорулар 80-жж. башында көбөйүп, ортосунда өзгөчө күч алган. Бул мезгилде наркомандарга караганда токсикомандардын саны өтө тездик менен өсө баштаган.

Кыргызстандын ички иштер министрлигинин маалыматтары боюнча 80-жж. баштап наркотик заттар менен жасалган кылмыш иштери кескин түрдө көбөйүп кеткен. Ош, Ысык-Көл областтарында, Москва, Сокулук райондорунда наркомандыкка байланыштуу кылмыштар өзгөчө көп кездешип, кылмышкерлердин 75 пайызын жаштар түзгөн.

Наркомандыктын тез таралышы, бир жагынан, саясаттагы, агартуу-тарбия иштериндеги кемчиликтерге байланыштуу болсо, экинчиден, республиканын айыл жерлеринде жапайы кара куурайдын өзгөчө көп өскөндүгү менен шартталган. 1980-ж. Кыргызстандын 4 миң гектардан ашуун жеринде наркотик же нашаа алына турган кара куурай өсөөрү аныкталган. Жапайы өскөн кара куурайды жок кылуу максатында ал өскөн ар бир участкоко паспорт жазышып, аны жок кылуу мөөнөтү, жолдору, бул ишке жооптуу адамдар көрсөтүлгөн. Натыйжада көпчүлүк жерлерде бул өсүмдүктү тамыры менен жулуп жок кылуу иштери жүргүзүлгөн. Кара куурайдын уругу көп болгондуктан, аны жок кылуу үчүн дагы 10–15 жыл өтө активдүү күрөшүү керек экендигин адистер анык-

таган. Буга каршы иш чындыгында көп жерлерде системалуу жүргүзүлбөй, кээде ишембиликтерди уюштуруп коюу менен гана чектелген.

Мындан тышкары саламаттыкты сактоо мекемелеринде наркотик дарыларын оорулар үчүн пайдалануу, аны сактоо ишинде контролдуктун начардыгынан улам да наркотиктик заттар наркомандардын кылмыштуу колдоруна өтүп турган. Мындай фактылар, Ысык-Көл, Талас областтарынын, Панфилов, Калинин райондорунун медициналык мекемелеринде орун алган.

Наркоманиянын тарашына каршы күрөштүн кеч башталышы, тажрыйбанын аздыгы, саламаттык сактоо мекемелеринде наркоман оорусунун башталышы, аныктай турган экспресс-диагностиканын, бул багытта адистердин жоктугу да себеп болгон.

Кылмыштуулуктун өсүшү Социалисттик коомдук мамилелердин жетишсиз деңгээлде өнүккөнүнөн улам өлкөдө, анын ичинде Кыргызстанда Совет бийлигинин жылдарында кылмыштуулук жана мыйзам бузуучулук өнүгүп келген. Бирок кылмыштуулуктун өсүшү жөнүндө басма сөзгө ачык жазуу, коомчулукка маалымдоо бул кемчиликтерди пропагандалоого жатат деген туура эмес пикирден улам 80-жж. акырына чейин кылмыштуулук жашырылып, алардын өсүшү жөнүндө статистикалык эсеп жүргүзүү чектелип, эгер жүргүзүлсө да анын маалыматтары жашыруун түрдө тийиштүү органдарда гана сакталып келген. 1987-ж. гана кылмыштуулуктун айрым түрлөрү боюнча статистикалык маалыматтарды жарыялоого уруксат берилип, 1989-ж. кылмыштуулуктун бардык түрлөрү боюнча маалыматтарды толук ачык айтууга чектөөлөр алынып ташталган.

1980-жж. кылмыштуулуктун жылдык өсүшү боюнча Кыргызстан алдынкы орунда турган төрт республиканын (Молдавия, Литва, Өзбекстан) катарына кирген. 1980-ж. Кыргызстанда 11,7 миңдей, 1985-ж. 14,4 миң кылмыш иши катталса, 1989-ж. ал 25,5 миңден ашкан. Кыргызстандагы 100 миң адамга эсептегенде 1980-ж. – 323, 1985-ж. – 353, 1989-ж. – 920 кылмыш иши туура келген. Кылмышкерлердин өз убагында кармалбай, жазаланбай калышы бул көрүнүштүн күчөшүнө түрткү болгон. Алсак, 80-жж. ортосунда жасалган кылмыштардын 40 пайызы ачылбаган бойдон кала берген.

Кыргызстанда кылмыштуулуктун эң оор түрү адам өлтүрүү же өлтүрүү үчүн аракет жасоо, денесине оор жаракат келтирүү да күч алган. 1989-ж. эле Кыргызстанда 291 адам өлтүрүлгөн же өлтүрүүгө аракет жасалган. Бул ар 100 миң адамдын 6,8ине өлүм коркунучу туура келген дегендикке жатат. 1985-ж. республикабызда 296 адам зөөкүрчүлүктүн айынан өтө оор жарат алса, 1989-ж. бул көрсөткүч 431ге көбөйгөн.

Өлкөдө анын ичинде Кыргызстанда, кайра куруу доорунда кылмыш иштери күч алган. Өзгөчө мамлекеттик, коомдук жана жеке мүлктөрдү талап-тоноо күчөгөн. Алсак, 1985-ж. 1144 жолу

мамлекеттик, коомдук мүлктөрдү, 2122 жолу адамдардын жеке мүлктөрүн уурдоо катталса, бул көрсөткүчтөр 1989-ж. 2753кө жана 9132ге көбөйгөн.

Кыргыз элинде ата-бабадан бери аялзатын ыйык тутуп, аларга ызаат мамиле кылып келүү салты бузулуп, ал тургай кыз-келиндерди кордоо, зордуктоо кылмышы көбөйгөн. Бул багытта 1985-ж. 260, ал эми 1989-ж. 300 кылмыш иши катталган. Бул айбанчылык иштин айыл-кыштактарда көбөйүшү, көбүнчө кыргыз өспүрүмдөрдүн мындайга барышы элибиздеги эң коркунучтуу көрүнүш болгон.

Республикада экономикалык кылмыштуулук, коомдук мүлктү уурдоо же кызмат абалынан пайдаланып аны өзүнө ыйгарып алуу күч алган. Баш аламандыктан пайдаланып республиканын ишканаларынын, колхоз, совхоздорунун, мекеме жетекчилеринин көпчүлүгү мамлекеттик, коомдук мүлктөрдү өздөрүнө ыйгарып алышкан. Экономикага байланыштуу көпчүлүк кылмыштар ачылбай, кылмышкерлер жазаланбай калган. Ал эми жазаланбай калган кылмыш иши адамдарды андан кийинки кылмыш ишине түртөөрү белгилүү. Ошондуктан кылмыштуулуктун бул түрү кийинки жылдары азаймак тургай көбөйгөн.

Эзелтен боз үйлөрдө жашап, эшикке кулпу салууну билбеген элибиздин бул адаты унутулуп, айыл-кыштактарда өздүк мал-мүлктү уурдоо күч алган. Башкысы, көпчүлүк кылмыш иштери ачылбаган бойдон калган. Демек, кылмыштуулукка каршы күрөшүү боюнча мамлекеттик органдардын ыкмалары биз карап жаткан жылдары натыйжасыз болуп калган. Коомдун өнүгүшүн артка тарткан жат көрүнүштөр калк арасында кеңири тамыр жайып, калктын күнүмдүк турмушунда адатка айланып кеткендиги, ага каршы күрөштүн натыйжасыз болгондугу өкүнүчтүү көрүнүш болгон.

Ош коогалаңы

Республикада топтолгон социалдык маселелердин өз убагында чечилбей келиши коомдук турмуштун башка тармактарына да залалын тийгизген. Кылмыштуулуктун өсүшү аны ооздуктоочу партиялык-мамлекеттик органдардын алсыздыгы акыры массалык кагылышууларга, кан төгүүгө алып келген.

1990-ж. жайында Ош шаарынын айланасында өз алдынча жер участкаларын алып үй салуу аракеттеринин жүрүшүндө кыргыз жана өзбек улутундагы элдердин, өзгөчө жаштардын ортосунда тирешүү пайда болот. Бул маселеге өз убагында баа берип, чечип коюунун ордуна партиялык-мамлекеттик жетекчилик кайдыгерликти, өзгөчө кашандыкты көргөзгөн.

Эки улуттун жаштарынын кагылышына негизинен кыргыз улутундагы жаштарды бириктирген «Ош аймагы» жана өзбек улутундагылар кирген «Адолат» коомдук уюмдарынын тажрыйбасыздыгы, саясий көз караштарынын тайкылыгы да себеп болгон. Кызуу кандуу жаштарды тыйып коюунун ордуна Ошто жашаган, көптү көрүп-билген Ата Мекендик согуштун, эмгектин

айрым ардагерлеринин эки улуттун жаштарын кандуу кагылышка түртүшү өтө кечиримсиз иш болгон. Буга 1990-ж. 2-мартында Ош областынын Жалал-Абад шаарында жашаган аксакал ардагерлеринин 23 кишиден турган тобунун союздук жана республикалык бийлик органдарына жөнөткөн каты күбө.

ДОКУМЕНТТҮҮ МАТЕРИАЛ

Кыргыз ССРинин Ош областынын Жалал-Абад шаарында жашаган КПССтин мүчөлөрүнүн, Улуу Ата Мекендик согуштун жана эмгек ардагерлер тобунун 1990-ж. 2-мартта СССР Жогорку Советинин Улуттар Советинин төрагасы Р. Нишановго, Кыргызстан Компартиясынын Борбордук Комитетинин биринчи секретары А. Масалиевге, «Известия ЦК КПСС» журналынын жана «Советская Киргизия» гезитинин редакцияларына жазган арызынан:

«...Биздин терең ишеничибиз боюнча улуттардын реалдуу тең укуктуулугунун жана теңчилдигинин маселесин чечүү үчүн Кыргыз ССРинин чегинде Ош чөлкөмүнө өзүнчө автономия берүү керек.

Кыргыз ССРинин алкагында Ош автономиялык областын түзүү улут аралык маселелерди чечүүнүн эң туура жолу экендигин көрүп турабыз. Муну менен И. В. Сталиндин улут маселеси боюнча эл комиссары болуп турган кезде улуттук маселелерди командалык-административдик ыкма менен чечүүдө кетирилген кемчилдиктерди оңдоого болот.

Мындай мамлекеттик түзүлүш биздин республикада улуттук тең укуктуулукту демократиялуу чечүүгө мүмкүндүк берет. Бул үчүн республикада баардык мүмкүнчүлүктөр бар.

Жогоруда айтылгандарга таянып Сизден СССР Жогорку Советинин Улуттар Советинин күн тартибине Кыргыз ССРинин курамында Ош автономиялуу советтик социалисттик областын түзүү жана СССРдин жана Кыргыз ССРинин Конституцияларына тийиштүү өзгөртүүлөрдү киргизүү маселесин коюшунузду өтүнөбүз.

Биздин бул пикирибизди областын калкы, өзгөчө Ош, Кызыл-Кыя шаарларынын, Сузак, Базар-Коргон, Ленин, Араван, Ала-Бука, Кара-Суу, Өзгөн ж. б. райондорунун калкы колдойт.

Биз бул маселенин төмөнтөн жарылуусун күтпөстөн жогортодон чечүүнү акылга сыярлык иш деп эсептейбиз...».

Бул катта республиканын Ош областында жашаган өзбектер областын калкынын жарымын түзөрү, алар кысымга алынып жаткандыгы жалган фактылар менен көрсөтүлүп, бул аймакта улуттук тең укуктуулукту коргош үчүн Кыргыз ССРинин курамындагы Ош автономиялуу областын түзүү сунуш кылынган. Бул каттын тексттери көбөйтүлүп, атайын кишилер аркылуу калк арасына таратылган. Ардагерлер тобунун бул иши өзбек жаштарынын сепараттык аң-сезиминин, эки улуттун карама-каршылыгынын күчөшүнө түрткү болгон.

Жер участкалары үчүн чыр-чатак күчөгөн мезгилде өзбек үйлөрүндө батирде жашаган 700дөй кыргыз үй-бүлөлөрүн көчөгө кууп ташташы абалды ого бетер татаалдаштырган. Каршылашкан эки топ 4-июнда бөлүштүрүү үчүн талашка түшкөн талаага чогулушат.

Буга чейинки окуялардан улам чегине жеткен тирешүү кандуу жаңжалга айланат. Ал жердеги бийлик органдарынын кыжырданган жаштарды токтотууга күчтөрү жетпей калат. Өзбек улутундагылар шаардын бир жагынан, кыргыздар экинчи жагынан кандуу жүрүш башташат. Шаар ичиндеги кагылышууларда 155 адам жырткычтык менен өлтүрүлүп, 845 адам жарадар болгон, 262 үй, 24 дүкөн жана башка имараттар, 67 автомашина өрттөлгөн. 5-июнь күнү Ош шаары толук жабылып, шаарга аскер бөлүктөрү кигизилген. 6-июнда шаардагы абал көзөмөлгө алынган.

5-июнда Өзгөн шаарындагы эл көп топтолгон жерлерде улут аралык жаңжал чыгып, ал массалык мүнөзгө айланган. Ал жакта да кан төгүлүп, турак жайлар өрттөлгөн. **6-июнда** аскерлердин кириши менен кагылышуулар басаңдаган. **7-июнда** курч кырдаал *Ош областынын баардык аймактарында жана Фрунзе шаарында да түзүлгөн. Натыйжада 7-июнда Фрунзеде да өзгөчө кырдаал киргизилген.*

ДОКУМЕНТТҮҮ МАТЕРИАЛДАР

1. Кыргыз ССРинин Мамлекеттик коопсуздук комитетинин төрагасы Ж. Асанкуловдун Кыргызстан Компартиясынын Борбордук Комитетинин биринчи секретары А. Масалиевге «Ош шаарындагы массалык тартип бузуулар жөнүндө» 1990-ж. 6-июнда жазган катынан:

«...1990-ж. 4-июнда эртең мененки саат 6дан 20 мүнөт өткөндөн баштап Ленин атындагы колхоздун сугат жерлерине кыргыз жана өзбек улутундагы тургундар чогула баштаган. Алардын 1,5 миңдейин кыргыз, ал эми 10 миңдейин өзбек улутундагылар түзгөн. Саат 18де адамдардын саны дагы көбөйгөн. Чогулгандар түшүндүрүү иштерине көңүл бурушпай, топтолгон социалдык маселелерди чечүүнү, айрым жетекчилерди кызматтан четтетүүнү талап кылышкан. Саат 17де өзбектерди колдоо максатында Өзбек ССРинин Наманган, Фергана жана Анжиян областтарынан өзбектер келе баштагандыгы жөнүндө маалыматтар түшө баштады. Саат 19да топтолгон эл башкаруудан чыгып, ызырынган эл массасы шаарга бет алып, алдынан туш келген милициянын машиналарын талкалап, өрттөшкөн...».

2. Кыргыз ССРинин Мамлекеттик коопсуздук комитетинин төрагасы Ж. Асанкуловдун Кыргызстан Компартиясынын Борбордук Комитетине «Өзгөн шаарындагы окуялар жөнүндө» 1990-ж. 14-июнда жазган катынан:

«Массалык тартипсиздиктин чыгышына 5-июнда саат 11де Өзгөн базарынын жана автобекеттин аймагындагы өзбек жана кыргыз улутундагы адамдардын (болжол менен 300 киши) ортосундагы кагылышуу түрткү болгон. Болжол менен саат 12ден 30 мүнөт өткөн ченде Өзгөнгө автомашиналар менен (негизинен жүк ташуучу машиналар жана ПАЗ автобустары, баардыгы 30 автомашина) мылтык, бычак, арматуранын кесиндилери, таш ж. б. менен куралданган кыргыздар келе баштаган. Алар өзгөчөлөнүш үчүн баштарын кызыл чүпөрөк менен байлап алышкан. Алардын атайын жетекчилери болгон. Өзгөн шаарына 70-80дей кыргыздар ат менен келгендиги жөнүндө маалыматтар бар...»

Ушундан кийин шаардын ар кайсы райондорунда, шаарга жакын кыштактарда мушташ чыгып, өзбек улутундагыларды талкалоо жана талап-тоноо башталат. Маалыматтар боюнча Мырза-Аке кыштагынын өзбектери өзгөчө жапа чеккен. Бул айылдын тургундарынын көпчүлүгүн кыргыздар түзгөн (өлтүрүүлөр, топтошуп зордуктоо, талап-тоноо жөнүндө маалыматтар бар). Ушул эле кыштактагы совхоздун конторунда талкалоочулардын штабы түзүлгөн.

Базардагы массалык мушташуудан кийин шаардагы окуя өтө тездик менен өнүгүп, аны токтотууга милициянын күчү жетпей калган (бул күнү шаарда 25 гана милиция кызматкерлери калып, калганы Ош шаарына ал жактагы коогаланды басууга жөнөтүлгөн)...

8-июнда улут аралык мамилелерди жөнгө салуу максатында аскер кызматындагы адамдардын катышуусу менен намаз уюштурулган. Ага эки улуттун таасирдүү дин кызматкерлери катышкан. Ангемелешүүнүн жүрүшүндө айрым кыштактардын эли райондун жетекчилерине нааразы экендигин, түшүндүрүү иштеринин жоктугун, болуп жаткан кайгылуу окуя массалык маалымдоо каражаттары тарабынан туура эмес кабарланып жаткандыгын айтышкан...

Азыркы мезгилде шаардагы абал калыбына келтирилди. Бирок айрым жерлерде талап-тоноо, өз бетинче өч алуу кездешүүдө. Өзбек тургундарынын ичинде катуу таарынгандык, өч алууга ынтызарлык сакталууда».

Ош коогалаңы республикалык партиялык-мамлекеттик жетекчилик тарабынан терең талданган эмес. Бул элдин бийликтегилерге, өзгөчө мамлекеттин башчысы А. Масалиевге болгон нааразылыгын туудурган.

СУРООЛОР:

1. Аракеттик менен масчылыктын кеңири жайылышына эмне себеп болгон?
2. Наркомания жана токсикоманиянын кесепеттерин айтып бергиле.
3. Кылмыштуулуктун өнүгүшүнө эмне түрткү болгон?
4. Ош коогалаңына мүнөздөмө бергиле.
5. Улут аралык кагылышууну болтурбоо үчүн эмне кылыш керек эле?

§ 24. ЭГЕМЕНДҮҮ КЫРГЫЗСТАНДЫН ЭКОНОМИКАЛЫК АБАЛЫ

Кыргыз Өкмөтүнүн эконо- микалык саясаты

Кыргызстан саясий көз карандысыздыкка жеткени менен экономикалык жактан башка мамлекеттерге көз каранды бойдон калган эле. Анткени республиканын өнөр жайы Союздун эл чарбасынын бирдиктүү комплексинде негизинен чийки заттарды жана жарым фабрикаттарды өндүрүүгө адистештирилип келген. Даяр продукциялар болсо өлкөнүн башка региондорунда чыгарылып, аны реализациялоодон түшкөн кирешелер ошол жакта калып калуучу. Союздун бузулушу менен экономикалык байланыштар үзүлүп, республика финансылык жана материалдык жактан өтө кыйын абалда калган.

1991-ж. аягында өнөр жай өндүрүшүнүн жылдык орточо өсүшү кескин төмөндөгөн, курулуш менен агрардык өнөр жай комплексиине жумшалган каражаттар акталбай калган. Энергетика, көмүр, жеңил жана тамак-аш өнөр жайы, машина куруу тармагындагы пландар ишке ашкан эмес.

1992-ж. январда Орусия Федерациясы бааларды радикалдуу либералдаштырып, отун-энергетика комплексинин, металл, машина куруу тармактарынын продукцияларынын баасын эркин коё берген. Натыйжада КМШнын бардык мамлекеттеринде, анын ичинде Кыргызстанда экономикалык кризис курчуган. Кыргызстанда өндүрүш 1992-ж. 27 пайызга төмөндөгөн. Экономикалык мамилелер бузулуп, эл чарбасы бүлгүнгө учураган.

Мына ушундай шартта 1992-ж. июлда Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин тогузунчу сессиясы Өкмөттүн 1992–1995-жж. эсептелген экономикалык реформаларынын Программасын талкуулап кабыл алган. Программада 1990-ж. бери жүргүзүлүп келе жаткан экономикалык реформаны республиканын стратегиялык багытына ылайык өнүктүрүү каралган. Мамлекеттик программада менчиктештирүү, жер реформасы, калкты социалдык жактан коргоо, мамлекеттик инвестициялар боюнча конкреттүү милдеттер аныкталган. Негизги максат катары макроэкономикалык абалды жөнгө салуу, өндүрүштүн төмөндөшүн токтотуу, экономиканын өсө башташы үчүн шарт түзүү керек эле. Бул үчүн тармактар боюнча реформа жүргүзүү, рыноктук баалардын ролун көтөрүү, монополияларды акырындык менен жоюп конкуренцияга жол ачуу, менчиктештирүү аркылуу мамлекеттин экономикалык ишкердүүлүккө кийлигишүүсүн азайтуу, товар өндүрүүчүлөрдүн ишине тике контролдук кылууну токтотуу каралган. Мындан тышкары бул программада товарлардын баасын аныктоодо мамлекеттин кийлигишүүсүн мүмкүн болушунча азайтуу белгиленген.

1993-ж. аягына чейин өнөр жайдын 40–50 пайызын, курулуштун 50, айыл чарбасынын – 25–30, турак жайдын 70 пайызын жана тейлөө тармактарын 100 пайызга менчиктештирүү милдети коюлган.

Күчтүү жана ийкемдүү рынок системасын өнүктүрүү үчүн өкмөт өнөр жай ишканаларына коммерциялык мамилелерди КМШнын өлкөлөрү же башка мамлекеттер менен эркин түзүүгө мүмкүнчүлүк берген. Бул үчүн өкмөт **1993-ж. 1-январынан баштап өнөр жайдан мамлекеттик заказдарды алып таштаган.**

Бул программа боюнча Кыргызстанда рынок мамилелери: менчиктештирүү, бааларды либералдаштыруу, экономикага мамлекеттин кийлигишүүсүн токтотуу, жеке менчик киргизүү, соода эркиндиги, экспорт жана импорт боюнча чектөөлөрдү жоюу, бирдиктүү кредит, финансы, акча жана салык саясаттарын бир мезгилде жүргүзүү каралган.

Ошентип, *Кыргызстан буйрукчул-акимчил, пландуу экономикадан баш тартып, радикалдуу реформа аркылуу рынок ма-*

милелерине тез өтүү жолун биротоло тандап алган. Ал үчүн биринчи кезекте коомдук менчикти мамлекеттен ажыратуу ишин тездетип, көп укладдуу, өзүн өзү жөнгө салуучу экономиканы түзүү керек эле. Өндүрүш каражаттарынын ээси болмоюнча рынок мамилелерине өтүү мүмкүн эмес болчу.

Кыргызстанда менчиктештирүү иши 1991-ж. 20-декабрда Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши кабыл алган «*Кыргыз Республикасында менчикти мамлекеттен ажыратуунун, менчиктештирүүнүн жана ээлик кылуунун жалпы башталыштары жөнүндө*» мыйзамдын негизинде башталган. Бул мыйзамды турмушка ашыруу үчүн республикада Мамлекеттик мүлктү башкаруу жана ээлик кылууну колдоо боюнча комитет (Маммүлкком) түзүлгөн.

Кыргыз Республикасынын Конституциясында жер, анын байлыктары, токойлору, суулары жана башка табигый ресурстары, маданий жана тарыхый байлыктары менчиктештирилбей тургандыгы аныкталган.

Мыйзамга ылайык менчиктештирүү элдин, эмгек коллективдеринин даярдыктарына жараша, ошолордун кызыкчылыгы үчүн жүргүзүлмөк. Тилекке каршы, менчиктештирүүнүн бул принциби адегенде практика жүзүндө, кийин мыйзам тарабынан одоно бузулган. Республикада мамлекеттик чиновниктер, ишкана, чарба жетекчилери тарабынан алар каалагандай сатыла баштаган. Өткөөл мезгилдеги башаламандыктан пайдаланып көптөгөн көмүскө акционердик коомдор, фирмалар пайда болуп, карапайым элди ачыктан-ачык алдоого өтүшкөн. Бийлигине жана байлыгына таянган адамдардын тобу гана мамлекеттик мүлктүн орчундуу бөлүктөрүн ээлеп алууга же сатып жиберүүгө үлгүргөн. Менчиктештирүүнүн биринчи жана негизги баскычы элдин пайдасы үчүн жүргүзүлгөн эмес. Маммүлкком ишти өз денгээлинде уюштура албагандыктан республикага, элге орду толгус материалдык зыян алып келген. Жарандык укуктар кемсинтилген.

Менчиктештирүүнүн жүрүшүндө жумушчу орундарын сактоо жана өндүрүштү кеңейтүү жөнүндө эч кандай кам көрүлгөн эмес. Миндеген адамдар жумуш орундарынан ажырап көчөгө сүрүлгөн. Социалдык жактан жетишилген ийгиликтердин көбү жоюлган. Менчиктештирүү боюнча Мыйзамдын, калктын айрым социалдык катмарларга жеңилдиктерди берүү жөнүндөгү талабы эске алынган эмес.

Акционердик коомго айланган ишканалардын натыйжалуулугу начарлап, аларда өндүрүштүн денгээли 40–55 пайызга төмөндөгөн. Буга карабастан бул коомдордун жетекчилери өздөрүнө эң чон айлыктарды чектешип, акциялардын көбүн сатып алышкан жана өздөрүн өндүрүштүн толук ээси катары сезишкен.

Менчиктештирүүдө кетирилген кемчиликтерди оңдоо үчүн 1994-ж. июнда Президент А. Акаев республиканын Прокуратурасына, Улуттук коопсуздук комитетине, Ички иштер министрлигине, Өкмөттүн алдындагы Мамлекеттик финансы инспекциясына мамлекеттик мүлктү менчиктештирүүнүн жүрүшүндө кетирил-

ген мыйзамсыз иштерди текшерүүнү тапшырган. Текшерүүдө менчиктештирүү Маммүлкком тарабынан мыйзамды одоно бузуу менен жүргүзүлгөндүгү аныкталган. Ар бир үчүнчү объекттин баасы атайын төмөндөтүлүп, аукционсуз эле айрым адамдарга же коммерциялык түзүлүштөргө сатылган. Анда иштеген эмгекчилердин кызыкчылыктары эске алынган эмес. Менчиктештирүүнүн жүрүшүндө документтер көп оңдолгон жана жасалма-ланган. Маммүлккомдун айрым жетекчилери кызмат абалдарынан одоно пайдаланышкан, паракорлукка жол берилген. Ушундай жагдайдан улам адамдардын мамлекеттик бийликтен көңүлү сууп, дегеле бүтүндөй демократиялык реформаларга ишенбей калышкан.

Менчиктештирүүнүн **биринчи этабында** (1991–1993-жж.) коомдук чарбанын 32,6 пайызы менчиктештирилип, ишканалардын 17,5 пайызы акционердик коомдорго өткөн. Өнөр жайдын – 39, курулуштун – 67,5 пайызы, калкты турмуш-тиричилик жактан тейлөө тармагы – 98,7, соода жана коомдук тамак-аш – 80,7 пайызга менчиктештирилип бүткөн.

Бул маанилүү иште кетирилген кемчиликтерди кайталабоо үчүн Президент *«Мамлекеттик жана финансылык тартипти чыңдоонун өзгөчө чаралары жөнүндө»* Указ жана *«Мамлекеттик жана коммуналдык ишканаларды аукциондо сатуу жөнүндө»* эреже чыгарган. Буга ылайык Кыргыз Республикасында **1994–1995-жж. мамлекеттик менчикти мамлекеттен ажыратып менчиктештирүүнүн жаңы программасы иштелип чыккан.** Программа 1994-ж. январда Жогорку Кеңештин сессиясында талкууланып кабыл алынган.

Ушундан баштап Кыргызстанда менчиктештирүүнүн **экинчи этабы** башталат. Бул мезгилде менчиктештирүү экономиканын түзүлүшүн кайра куруу, жеке менчик ээлеринин катмарын калыптандыруу, ошол аркылуу рынок мамилелеринин реалдуу негизин түзүү максатын көздөгөн. Менчиктештирүүнүн жүрүшүндөгү башаламандык токтотулуп, бул иште айкындуулукка жол ачылган. Менчиктештирүүнүн масштабы жана темпи бир аз азайтылган. Программага ылайык мамлекеттик мүлктөр менчиктин акционердик, жеке, аралашма ж. б. түрлөрүнө айлана баштаган. Натыйжада республиканын экономикасынын 50 пайызынан ашыгын мамлекеттик эмес ишканалар түзүп калган.

Жаңы программага ылайык орто жана ири ишканалар менчиктештирүүнүн альтернативдүү варианттары менен жүргүзүлүп, жеке адамдарга же уюмдарга сатыла баштаган. Бул үчүн алуучу адегенде сатып ала турган ишкананын кийинки келечегин өзүнүн план-проектисинде ачык көрсөтүүсү талап кылынган.

Жаңы программада купондук жана акча аукциондорун өткөрүү иштери да такталган. Бирок карапайым элдин көпчүлүгү **купон** Маммүлкком тарабынан бекемделген баалуу кагаз экендигин, анын баасы өсөөрүн түшүнгөн эмес. Ошондуктан көпчүлүк эл купондорун туура пайдаланууну билишпей, болоор-болбос акчага

базарларда сатышкан. Муну чогултуп алышкан ар кандай инвестициялык фонддор пайда көрүшкөн.

1994-ж. ортосунан Кыргызстанда массалык менчиктештирүү башталат. Бул «элдик» менчиктештирүүнүн программасын Кыргызстандын өкмөтү, республиканын мамлекеттик мүлк фондусу АКШнын өкмөтү менен биргелешип иштеп чыккан. 1994-ж. аягына чейин эле республикада 378 ишкана мамлекеттен ажыратылып менчиктештирилген. Алардын 100 купондук аукциондордо сатылган. 40 пайызы коллективдүү, 20 пайызы жеке менчикке сатылган, 27 пайызы акциялаштырылган. Менчиктештирүү башталган 1991-ж. баштап республикадагы 10 миң мамлекеттик ишкананын тенинен көбүрөөгү менчиктештирилген. Массалык менчиктештирүү 1996-ж. чейин жүргүзүлүп, бул мезгилде көптөгөн адамдар купондук аукциондор аркылуу менчик ээлери болуп калышкан. Натыйжада мамлекеттик эмес сектор өнөр жайынын бүткүл продукциясынын 50 пайыздан ашыгын чыгарып калган.

Жаңы агрардык саясат

Эгемендүү Кыргызстандын жалпы жер аянты 19,6 млн га. Анын ичинен айыл чарбасына жарактуу жер 10,6 млн га же 55,8 пайызды түзөт. Жердин 44,2 пайызы айыл чарбасына жараксыз. Айыл чарбасына жарактуу жерлердин айдоосуна (огороддорду эсептегенде) – 12,3 пайыз, дыйн жерлерге – 0,1 пайыз, көп жылдык өсүмдүктөргө – 0,4 пайыз, чөп чабындыга – 1,7 пайыз, табигый жайытка – 85,6 пайыз туура келет.

Кыргызстандын эл чарбасынын негизин түзгөн айыл чарбасын өнүктүрмөйүнчө эгемендүү республикабыз эч качан алдыга жылбасы белгилүү. КМШ боюнча алганда айыл-кыштак калкы орто эсеп менен 30 пайыздан ашпаса, бүгүнкү күндө Кыргызстандын айыл-кыштактарында анын калкынын 60 пайыздан ашыгы жашайт. Кыргызстандын келечеги айыл чарбасынын өнүгүшүнө кандай деңгээлде байланыштуу экенин ушундан эле баамдасак болот.

Мурдагы колхоз-совхоз системасы өздөрүнүн мүмкүнчүлүктөрүн толук пайдаланып бүткөндүктөн 80-жж. эле алардын көбү жанбактылык маанайда болуп калышкан. Алардын мамлекетке карызы жылдан жылга өскөн. Ошондуктан айыл чарбасын рынок экономикасына ылайыкташтыруу үчүн Кыргызстанда **1991-ж. баштап жер жана агрардык реформа** жүргүзүлө баштаган. Реформаны жүргүзүүдө айрым реформаторлор адегенде эле колхоздорду жана совхоздорду таркатып, жерди жеке менчикке сатууну сунуш кылышкан. Бирок жерди сатууда жергиликтүү эл жерсиз калат деген сактануучулук бул саясатка жол берген эмес.

Жаңы агрардык саясат боюнча колхоздорду, совхоздорду, фермердик чарбаларды, арендалык, кооперативдик чарабалардын бирдей иштешин камсыз кылуу; өткөөл мезгилде тамекиге, пахтага, этке, жүнгө, жашылча-жемишке мамлекеттик монопо-

лияны сактоо; айылда майда бизнести, ишкердүүлүктүн бардык тармактарын ар тараптан өркүндөтүү ж. б. каралган.

Реформаны акырындык менен, жергиликтүү өзгөчөлүктөрдү, элдин мүдөөсүн, даярдыгын эске алуу менен жүргүзүү агрардык саясаттын негизги милдети эле. Адегенде экономикалык жактан өтө начар колхоз, совхоздордун жерлерин алып мураска калтыруу укугу менен дыйкандарга берүү, дыйкан чарбаларынын кеңири тармактарын түзүү каралган.

Реформанын жүрүшүндө бир катар кемчиликтерге орун берилип, айрым чарба жетекчилери тарабынан «Жер кодекси», «Жер реформасы», «Дыйкан чарбалары жөнүндөгү» мыйзамдар одоно бузулган. Айыл чарбасынын материалдык-техникалык базасын талап-тоноого жол берилген. Натыйжада дыйкандардын кызыкчылыктары эске алынбай, укуктары четке кагылган. Айыл чарба өндүрүшү кескин түрдө төмөндөп кеткен. Республиканын калкын азык-түлүк менен камсыз кылуу начарлай баштаган.

1991-ж. ноябрда Президент айыл чарбасындагы мамилелерди жөнгө салуу үчүн атайын Указ кабыл алып, ал боюнча 1992-ж. 1-декабрына чейин айылдыктарга жана шаардыктарга бардык региондордо жер участкалорун бөлүп берүү белгиленген. 1993-ж. 1-февралына чейин рентабелдүүлүгү 15–25 пайызды түзгөн колхоздорду айыл чарба кооперативдерине айландыруу каралган. Реформага жетекчилик кылуу үчүн **1991-ж. ноябрда** эле республиканын премьер-министринин жетекчилиги астында **Кыргыз Республикасынын жер реформасы боюнча мамлекеттик комиссиясы** түзүлгөн. 1993-ж. аягында 172 колхоз жана совхоз таркатылып, алардын ордуна 17,5 миң дыйкан чарбалары, 197 кооперативдер, 120 майда ишканалар, 119 ассоциациялар жана 9 акционердик коом түзүлүп, алар айыл чарба продукциясынын 52 пайызын өндүрүшкөн. Ушул жылдын июлуна баштап айыл чарба продуктуларын мамлекет рынок баасында сатып ала баштаган.

1995-ж. карата республикадагы дыйкан (фермер) чарбаларынын саны 21,1 миңге жеткен. Булардын ичинен айрым чарбалар тез арада эле рынок мамилелерин өздөштүрүшүп, өндүрүштү жолго коюуга жетишип, пайда көрө баштаган. Тилекке каршы, жаңы типке өткөн көпчүлүк чарбалар экономикалык өтө кыйын абалга дуушар болушкан. Мунун себептери өтө көп эле. Жер алган дыйкандардын көпчүлүгүнүн аны иштетүү үчүн техникасы, үрөндөрү болгон эмес. Агротехникалык эрежелер колдонулбай калган. Инфляциянын күч алышы кредит алган дыйкандарды оор абалга калтырган. Жерди теңдеп бөлгөндө ар бир үй-бүлөгө орто эсеп менен 1–3,5 га жер туура келип, бул жерлерде түзүлгөн дыйкан чарбаларынын көпчүлүгү алсыз, конкуренцияга туруксуз майда чарбалар болуп калган. Көпчүлүк дыйкандар натуралдык чарба жүргүзүшүп, өз үй-бүлөсүн эптеп бакканга жараган.

Үлүштөрүн алган соң бытырап бөлүнүп кеткен чарбаларга караганда дыйкан чарбалардын бирикмелери чарба жүргүзүүдө

өздөрүнүн натыйжалуулугун көргөзгөн. Алардын айрымдары кооперативдик менчикти чыңдоо аркылуу эң ири өлчөмдөгү киреше алууга жетишишкен.

Кыргызстандын айыл чарбасынын негизин түзгөн мал чарбачылыгындагы абал да начарлап кеткен. 1992-ж. чейин республиканын айыл чарбасынын кирешесинин 35 пайызын кой чарбасы берген. Бийик тоолуу райондордун кирешелеринин 95 пайызы да ушул кой чарбасынан алынчу. Бул тармактын продукциясынын арзан баада сатылганына карабай республика жылына андан 0,5 млрд сом киреше алып турган.

Реформа жылдарында республикадагы койдун башы кескин төмөндөй баштаган. 1994-ж. январда республиканын бардык чарбаларында 7,5 млн баш кой калган. Ал эми 1995-ж. январга карата алардын саны 4,5 млн башка түшкөн. Кой тирүү товарга, ал тургай товарлардын эквивалентине айланып, күндөлүк керектелүүчү товарларга алмашыла баштаган.

Реформа жүргүзүлгөн алгачкы беш жылда дыйканчылык да өтө начарлап кеткен. Дан эгиндери менен тоют өсүмдүктөрүн айдоо 21–23 пайызга төмөндөгөн. 1994-ж. эгиндин дүн жыйымы 1993-ж. салыштырганда 35 пайызга, дыйканчылыктын дүн жыйымы 20 пайызга ылдыйлаган.

Айыл чарбасындагы начар абалды оңдоо үчүн Кыргыз Республикасынын Өкмөтү экономикалык реформаларды 1994–1995-жж. тереңдетүү үчүн жаңы Программа иштеп чыккан. Бул Программаны жүзөгө ашыруу үчүн Президент **1994-ж. 22-февралда «Кыргыз Республикасында жер жана агрардык реформаны тереңдетүүнүн чаралары жөнүндө»** Указ чыгарган. Анда мамлекеттик агрардык секторду реформалоонун стратегиялык багыты аныкталган. Ал боюнча дыйкандарга чарба жүргүзүүнүн формаларын тандоого толук эркиндик берилип, реформаны жүргүзүүдө айкындуулукка кенири жол ачылган.

Дыйкандар өзүнө тиешелүү жерлерди айыл чарба өндүрүшү үчүн гана пайдаланууга милдеттендирилген. **1995-ж. январда** мурдагы көптөгөн салыктардын ордуна **бирдиктүү жер салыгы** киргизилген. Ушул эле жылы өкмөт айыл чарбасын өнүктүрүү боюнча 1996–1999-жж. эсептелген программаны иштеп чыгып, аны жүзөгө ашыруу аракетин баштаган.

Айыл чарба өндүрүшү кредиттик-финансылык жактан колдоого ээ болмоюнча өнүгүшү мүмкүн эмес. Реформанын жылдарында мамлекет «Дыйкан ордо» уюму, «Дыйкан банкы» аркылуу кредиттерди бөлүштүрө баштаган. Бирок миллиондогон сомдук кредиттер ортодон уурдалып, айылдык товар өндүрүүчүлөргө жетпей калган.

1992–1998-жж. агрардык экономикага 234 млн 117 миң америкалык доллар өлчөмүндөгү тыштан келген жардам жумшалган. Азыркы мезгилде республиканын айыл чарбасын менчиктештирүүгө Бүткүл дүйнөлүк банк 45 млн доллар, айыл чарба реформасы үчүн Азия банкы 40 млн доллар, кой чарбасын өнүктүрүү үчүн

Бүткүл дүйнөлүк банк 11,65 млн доллар бөлүп, аларды ишке ашыруу үчүн программалар ишке ашырыла баштады.

1998-ж. Бүткүл дүйнөлүк банк республиканын сугат системасын оңдоо үчүн 35 млн доллар бөлгөн. Ал боюнча 13 плотина, анын ичинде Орто-Токой, Папан, Киров, Кара-Буура ж. б. суу сактагычтары, ошондой эле 40 жакын сугат тармактары калыбына келтирилип, алардын коопсуз иштеши камсыз кылынмак.

Сугат тармактарына көңүл буруу жер жана агрардык реформаны ийгиликтүү жүргүзүүгө эң зор өбөлгө болоору шексиз. Анткени сугат тармактарынын абалынын начарлашынын натыйжасында 1988-ж. эле 15,5 миң гектар сугат жерлери кайрак жерлерге айланган. 1999-ж. эле мелиорациялык абалын жакшыртуу талап кылган жерлердин жалпы аянты 90 миң гектардан ашкан.

Жер жана агрардык реформанын жүргүзүлүшүнүн натыйжасында 1991–1998-жж. Кыргызстандагы 515 колхоз, совхоз жана башка айыл чарба ишканалары реформаланып, алардын базасында 54,5 миң жеке чарба, 367 айыл чарба кооперативи, 318 коллективдүү дыйкан чарбалары, 47 акционердик коомдор жана 8 агрофирма түзүлгөн.

1998–2000-жж. дагы 113 колхозду жана совхозду жана 112 тейлөөчү жана кайра иштетүүчү ишканаланы менчиктештирүү белгилеген.

Реформанын жүргүзүлүшүнүн натыйжасында айыл чарба экономикасынын түзүлүшүндө жеке, дыйкан, фермер чарбалары үстөмдүк кылып калды. Аларга азыр айдоо аянттарынын, малдын, өндүрүлгөн продукциялардын көпчүлүк бөлүгү туура келет.

1998-ж. салыштырганда мамлекеттик жана коллективдүү чарбалардагы бодо мал 89,5 пайызга, чочко – 99,3, жылкы – 88,2, кой жана эчки – 99,8 пайызга азайган. Ал эми жеке чарбаларда малдын башы бир кыйла көбөйгөн. Ушул эле мезгилде мамлекеттик жана коллективдүү чарбалардын дыйканчылыктагы үлүшү да төмөндөгөн. Ал эми жеке жана дыйкан чарбаларынын бул тармактагы үлүшү көбөйгөн.

Рынок экономикасына өтүүдө айыл чарба продукцияларын өндүрүү өзгөрүүлөргө дуушар болгон. 1990–1997-жж. эгиндин дүн жыйымы – 102,9, кант кызылчасы – 1208,8, картөшкө – 185,7 пайызга жогорулаган.

Пахта жана тамеки, жашылча өндүрүү төмөндөп кеткен. Кант кызылчасынын, тамекинин түшүмдүүлүгү жогорулаган, ал эми эгиндин, пахтанын, картөшкө менен жашылчанын түшүмдүүлүгү төмөндөгөн.

1990–1998-жж. аралыгында жылкыдан бөлөк малдын башы кескин төмөндөгөн. Бодо мал – 73,4 пайызга, чочко – 23,5, кой жана эчки – 38,1, канаттуулар 16,7 пайызга азайган. Натыйжада чарбанын бардык түрлөрүндө мал чарба продукцияларын өндүрүү азайган.

Жер жана агрардык реформаны жүргүзүүнүн натыйжасында республиканын агроөнөр жай комплексинде рынок мамилелеринин калыптанышы үчүн укуктук жана экономикалык негиздер түзүлгөн:

- айыл чарбасында *жеке, коллективдүү жана мамлекеттик менчикке негизделген көп укладдуу экономика* негизделген;

- айыл чарба продукциясын өндүрүүдө, бөлүштүрүүдө жана керектөөдө *монополия жоюлган*;

- жеке менчиктин киргизилиши менен өндүрүштүн натыйжалуулугун көтөрүү үчүн *шарт түзүлгөн*;

- чарба жүргүзүүнүн алдыңкы ыкмаларын, илимий-техникалык прогресстин жетишкендиктерин пайдаланууда, продукциялардын сапатын жакшыртууда *конкуренцияга кеңири жол ачылган*;

- дыйкандар менен фермерлердин продукция өндүрүүдөгү *жоопкерчилиги өскөн*, алардын чарбаны натыйжалуу жүргүзүүгө болгон *кызыкчылыктары жогорулаган*.

Жетишкендиктерге карабастан реформанын жүрүшүндө бир катар кемчиликтер кетирилип, кыйынчылыктар пайда болгон:

- айыл чарбасынын материалдык-техникалык базасы кыйроого учураган. Техникалар, короо-сарайлар бүлүнүп талоонго учураган;

- өндүрүш кескин түрдө төмөндөгөн, натыйжада айыл чарбасынын кирешеси азайган;

- машинкаларды, жабдууларды, үрөн, жер семирткичтерди, майлоочу жана күйүүчү майларды алуу үчүн капитал жетишсиз болгон;

- мурда пайдаланылып жүргөн көпчүлүк жерлер иштетилбей калган;

- айыл жеринде жумушсуздук жана жакырчылык күч алган;

- кол эмгеги менен өндүрүлгөн айыл чарба продукцияларын сатып өткөрүү кыйынчылыкка турган.

Кыргызстандын агрардык өнөр жай комплексинин өнүгүшүн камсыз кылуу үчүн республиканын өкмөтү жаңы чараларды көрүүдө. 1998-ж. баштап Кыргызстандагы жер жана агрардык реформасы дагы бир баскычка көтөрүлдү.

Жалпы элдик референдумдун жыйынтыгы боюнча **жерге жеке менчик** киргизилген. Буга байланыштуу айрым мыйзамдар кайра каралып «*Кыргыз Республикасынын Жер жөнүндөгү кодекси*», «*Кыргыз Республикасынын Кооперация жөнүндөгү*» мыйзамы жана «*Кыргыз Республикасынын «Дыйкан (фермер) чарбалары жөнүндөгү» мыйзамы* иштелип чыгып, Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши тарабынан 1999-ж. майда кабыл алынган. Бул мыйзамдар республиканын агроөнөр жай чөйрөсүндө, өндүрүштүк мамилелерди жөнгө салууда маанилүү укуктук негиз болуп калды.

СУРООЛОР:

1. Эмне үчүн менчиктештирүү саясаты жүргүзүлгөн?
2. Менчиктештирүүнүн жүрүшүндө кандай кемчиликтер кеткен?
3. Өнөр жайын реформалоо кандай жүргөн?
4. Жаңы агрардык саясатка мүнөздөмө бергиле.
5. Айыл чарбасынын абалы жөнүндө айтып бергиле.
6. Дыйкан (фермер) чарбалары силердин райондо кандай өнүгүүдө?
7. Жерге жеке менчиктин киргизилишинин мааниси жөнүндө айтып бергиле.

§ 25. КАЛКТЫН СОЦИАЛДЫК ТУРМУШУ

Калктын социал-
дык түзүлүшү

Коомдун социалдык турмушунда анын социалдык түзүлүшү өзгөчө маанилүү орунда турат. «Коомдун социалдык түзүлүшү» деген түшүнүк өтө кеңири экендигин эске алуубуз керек, социалдык түзүлүш өзүнө социалдык-демографиялык, социалдык-кесиптик, социалдык таптык, социалдык-улуттук ж. б. түшүнүктөрдү камтыйт. Калктын санынын тез өсүшү өзгөчө Совет бийлигинин сонку отуз жылына туура келген. Алсак, 1959-ж. Бүткүл союздук эл каттоонун жыйынтыгы боюнча Кыргыз ССРинде 2,1 млн адам жашаган. 1991-ж. болсо республиканын калкы 4,4 млн адамга жеткен, т. а. бул мезгилде калктын саны эки эсеге өскөн.

Кыргызстандын калкы демографиялык жактан КМШ өлкөлөрүнөн калкынын табигый өсүшүнүн (бир жылда төрөлгөндөр менен өлгөндөрдүн ортосундагы айырма) жогорку темпте экендиги менен өзгөчөлөнгөн. Натыйжада 90-жж. биринчи жарымында эмиграциянын деңгээли өтө жогору болуп, 150 миңден ашык адам көчүп кетсе да республиканын калкы сан жагынан өскөн. 1999-ж. эл каттоо боюнча Кыргызстандын калкы 4,7 млн адамды түзгөн. Бул негизинен калктын табигый өсүшүнүн натыйжасында камсыз болгон. Алсак, 1990-ж. 1000 кишиге – 29,1 бала төрөлгөн, 1993-ж. бул көрсөткүч – 26,1, 1998-ж. – 22 болгон.

Жалпысынан алганда республика боюнча төрөлгөндөрдүн саны бир аз кыскарган. Бул 90-жж. экономикалык жана социалдык кыйынчылыктарга байланыштуу болгон. 90-жж. аягында демографиялык жагдай төрөлгөндөрдүн, энелер менен кичинекей балдардын өлүмүнүн бир аз азайышы жана республикада калктын миграциялык агымынын төмөндөшү менен мүнөздөлөт. 1998-ж. 101,7 миң бала төрөлгөн.

Ош жана Чүй областтарында балдардын төрөлүшү азайып, Талас областы менен Бишкекте өсүш белгиленген. Ушул жылы 24 миң адам өлгөн, же калктын 1000 адамына 7,2 адам туура келген. Табигый өсүш 67,7 миң адамды түзгөн. 1998-ж. республикага 10,3 миң адам көчүп келип, 16 миң адам көчүп кеткен, миграциялык агым 5,7 миң адамды түзгөн.

Табигый жана миграциялык процесстердин натыйжасында республиканын калкынын саны 1998-ж. 62 миң адамга көбөйгөн же өсүш 1,3 пайызды түзгөн.

Кыргызстандын калкынын демографиялык өнүгүүсүнүн дагы бир өзгөчөлүгү КМШга салыштырмалуу шаар калкынан айыл-кыштак калкынын басымдуулук кылганы. КМШда орто эсеп менен калктын 60 пайызы шаарларда, ал эми 40 пайызы кыштактарда жашашат. Кыргызстанда болсо 1999-ж. калктын 64 пайызы айыл-кыштактарда жашаган. Областтар боюнча алганда айылдыктар андагы калктын Ысык-Көл областында – 69, Ош областында – 70, Талас областында – 76, ал эми Нарын областында – 82 пайызды түзөт. Кыргызстандын айыл-кыштактарында жашаган калктын 70 пайызга жакыны кыргыздар болгон. Ал эми бийик тоолуу райондордо айыл калкы анда жашагандардын 80 пайыздан ашыгын түзүп, алардын дээрлик бардыгы кыргыз улутундагылар болгон.

Кыргызстандын калкынын жайгашышы да ар түрдүү. Буга республиканын географиялык өзгөчөлүктөрүнүн таасири тийген. Калк Кыргызстандын жеринин 15 гана пайызын түзгөн өрөөндөргө, тоолордун арасындагы ойдуңдарга жайгашышкан. Бул жерлерде калктын жыштыгы 1 км² 30дан 80 адамга чейин жетет. Алсак, азыр 1 км² жерге Ош областында – 24 адам, Талас областында – 13, Ысык-Көлдө – 8, Нарын областында – 5 гана адам туура келет. Демек, калк негизинен дыйканчылыкка ыңгайлуу, климаты мээлүүн өрөөндөргө көбүрөөк жайгашкан.

Кыргызстандын калкынын социалдык-демографиялык түзүлүшүндөгү дагы бир өзгөчөлүк – эмгек жашына чейинки балдардын көптүгү, алар 39,7 пайызга барабар, калктын 10,1 пайызын эмгек жашынан өткөндөр (пенсиядагылар) түзөт. Ал эми эмгекке жарамдуулар 50,2 пайызга барабар. КМШнын орточо көрсөткүчтөрүнө салыштырмалуу Кыргызстанда карылар менен балдардын саны кыйла жогору. Бул күнөстүү республикабызда балдардын көп төрөлүшү, салыштырмалуу өлүмдүн аздыгы менен түшүндүрүлөт.

Кыргызстандын эмгекке жарамдуу адамдары же эмгек ресурстары 2,2 миң адамдан ашык, 90-жж. алар 300 миң кишиге көбөйгөн.

90-жж. республиканын эмгек ресурстары коомдук эмгекте же өз чарбасында жекече эмгек кылышкан. Менчиктештирүүнүн шартында коомдук чарбаларда эмгектенгендердин саны азайган.

Азыркы мезгилде (1993-ж.) республиканын эл чарбасындагы эмгек ресурстарынын 21,4 пайызы өнөр жай менен курулушта, 39 пайызы айыл чарба жана токой чарбасында, 5 пайызы транспорт менен байланышта, 5,6 пайызы соода жана коомдук тамакаш, жабдуу, даярдоодо, 20,2 пайызы агартуу, физкультура, социалдык камсыздоо, саламаттыкты сактоо, маданият, искусство, илим тармагында эмгектенишет. Республикадагы эмгекке жарамдуулардын 13 пайызы көмөкчү жана үй чарбаларында иштешет, алардын көпчүлүгүн көп балалуу аялдар түзөт.

Эмгек ресурстарын натыйжалуу пайдалануу, эмгекке жарамдуу адамдарды иш орундары менен камсыз кылуу мамлекеттин эң чоң милдети. Бирок республиканын региондору боюнча эмгек ресурстарын пайдалануунун деңгээли бирдей эмес. Ал көбүнчө ошол региондун чарбасынын структурасына жараша болот. Мисалы, Нарын областы мал чарбасына адистештирилген, калктын негизи кесиби мал багуу. Малдын санынын кескин түрдө кыскарып кетиши менен бул жакта калкты иш менен камсыз кылуу өтө татаал маселе болуп калган. Азыркы экономикалык кризис учурунда көпчүлүк ишканалар жабылып, ири шаарларда да жумушчулар жумушсуз калууда. Кыргызстанда жумушсуздук жылдан жылга өсүүдө. Эгерде 1991-ж. республикада 94 киши жумушсуз деп каттоодон өткөн болсо, 1992-ж. 136 киши, 1993-ж. 1796 киши, 1997-ж. 54,5 миң киши жумушсуз деп катталган. 1998-ж. болсо жумушсуз деп катталгандардын саны 63,1 миңден ашкан. Бул расмий каттоодон өткөнү. Реалдуу түрдө азыр республикада 150 миңден ашык адам жумушсуз. Алардын 70 пайызын 30 жашка чейинки жаштар түзөт.

Эмгекке жарамдуулардын 48,7 пайызы аялдар, т. а. азыр 1 млн ашык аялдар эмгекке жарамдуу деп эсептелинет. Бирок алардын көпчүлүгү жумушсуз. Алардын арасында жогорку жана ата-йын орто билимдүүлөрү көп.

Кыргыз Республикасынын Улуттук статистика комитетинин маалыматы боюнча 1996-ж. Кыргызстандын калкынын 60 пайыздан ашыгыраагы *жакыр* делип эсептелген. (Алардын ар бирине айына 715,77 сомдон киреше туура келген. 1989-ж. салыштырганда **жакырчылыктын** деңгээли эки эсеге көбөйгөн. Калктын 18,2 пайызы *өтө жакырларды* түзүп, алардын ар бири айына 220,61 сомдон гана киреше табышкан.

Кыргызстандын түштүгүндө калктын 38 пайызы өтө жакыр жана 85 пайызы жакырлардын катмарына туура келген. Бул ал жакта калктын жыш жайгашышы, жердин аздыгы, көп балалуу үй-бүлөлөрдүн көптүгү менен түшүндүрүлгөн. Жумушсуздардын 80 пайызы, майыптардын 71,7 пайызы, кызматкерлердин 44,4 пайызы жакыр жашашкан.

Калктын турмуш деңгээлине табигый байлыктардын абалы, өнөр жайдын, айыл чарбасынын өнүгүү деңгээли, сооданын өнүгүшү таасир берген. Жакырчылык экономикасы жана маданияты начар өнүккөн бийик тоолуу райондордо, тоо этегинде жайгашкан айыл-кыштактарда күч алган.

Бишкек шаарында жакырлар 26,1 пайызды, Чүй областында 46,3 пайызды түзгөн. Бул республиканын башка региондоруна салыштырмалуу төмөнкү көрсөткүч болгон.

1996-ж. маалыматтар боюнча Чүй областында ар бир адамга 3 миң сомдон ашык, ал эми Бишкек шаарында 2 млн сомго жакын керектөөчү товарлар өндүрүлгөн. Ушул эле учурда бул көрсөткүч Нарын областында 183 сомду, Ысык-Көлдө – 597 сомду түзгөн.

Калк кирешелеринин 70 пайыздан көбүрөөгүн тамак-ашка жумшап, өнөр жай товарларын сатып алуу азайган. Айыл калкынын сатып алуу жөндөмдүүлүгүнүн азайышына малдын санынын азайышы, айдоо аянттарынын кыскарышы, жумушсуздуктун күчөшү, инфляциянын өсүшү, баалардын көтөрүлүшү, пенсиялардын, пособиелердин, айлык акынын өз убагында индексацияланбашы ж. б. себеп болгон. Ушул өндүү себептерге байланыштуу калктын реалдуу кирешелеринин деңгээли жылдан жылга төмөндөгөн. *Жакырчылыкты жоюу азыркы мезгилде Кыргызстандагы эң маанилүү маселе болуп калууда.*

Коомдун социалдык турмушунда анын социалдык таптык түзүлүшүндөгү өзгөрүүлөр жана таптардын, социалдык топтордун, катмарлардын ортосундагы өз ара мамилелер маанилүү орунда турат. Совет бийлигинин жылдарында Кыргызстандын калкы өндүрүш каражаттарына карата мамилелери боюнча негизинен жумушчу жана колхозчу дыйкандар табына жана социалдык катмар делип эсептелген кызматчыларга бөлүнгөн. Эл чарбасынын өнүгүшүнүн натыйжасында Совет коомунун социалдыктаптык түзүлүшү да өзгөрүп, таптар жана кызматкерлер өз ичинде ар кандай катмарларга көбүрөөк жиктеле баштаган. Жумушчу табы менен интеллигенция сан жагынан өскөн. Ал эми дыйкандар табы жылдан жылга азайган.

Кыргызстандын коомдук менчиктен менчиктин көп түрлөрүнө негизделген рынок мамилелерине өтүшүндө мурдагы жумушчу, дыйкан жана интеллигенциядан башка жаңы, болочок таптардын негизи түзүлө баштаган. Менчиктештирүүнүн натыйжасында завод, фабрикалардын, банктардын, концерндердин, тресттердин, корпорациялардын, биргелешкен ишканалардын, дыйкан (фермер), биргелешкен чарбалардын ээлери пайда болгон. Соода, тейлөө, өнөр жай, айыл чарба системасында көптөгөн ишканалар түзүлүп, аларды ээлеген адамдардын катмарлары пайда болгон. Шаардык жана айылдык буржуазиянын жана жалданма эмгекчилердин, кызматкерлердин катмарлары пайда болуп калыптана баштаган.

Кызматкерлердин бир бөлүгүн атайын жогорку билими бар, квалификациялуу акыл эмгеги менен иштеген интеллигенция түзөт. Республикада жогорку билимдүү адистердин саны көбөйгөн, алар эл чарбасынын бардык тармактарында эмгектенишет. Азыр (1999-ж.) республикада 200 миңден ашуун кызматкерлер иштешет. Алардын 90 миңи педагогдор менен маданият кызматкерлери, 50 миңи инженерлер, 19 миңи агроном, зоотехник жана ветврачтар, 4,5 миңи товароведдер, 2,5 миңи юристтер ж. б.

Азыркы учурда Кыргыз Республикасынын региондорунда калктын социалдык-таптык түзүлүшүндө чоң айырмачылыктар бар. Өнөр жайлуу ири шаарлары бар Чүй, Ош, Жалал-Абад областтарынын көпчүлүк райондорунда калктын социалдык-таптык түзүлүшү ар түрдүү, басымдуу көпчүлүгүн жумушчулардын түрдүү катмарлары, интеллигенция, түрдүү тармакта эмгектен-

ген кызматкерлер, соодагерлер ж. б. түзөт. Ал эми бийик тоолуу Нарын областында, Алай, Суусамыр, Тоң, Чаткал ж.б. райондордо калктын курамы бир түрдүү – дыйкандардан жана айыл интеллигенциясынан турат.

Калктын улуттук түзүлүшү жана улут саясаты

Кыргызстанда 80ден ашуун улуттун өкүлдөрү жашашат. Кыргыздар калктын 56,5 пайызын түзөт. Мында жашаган өзбектер менен казактар да Кыргызстандын жерин байыртадан мекендеген жергиликтүү калк катары эсептелет. Калган улуттардын негизин Кыргызстан Орусиянын курамына киргенден кийин ал жактан көчүп келген орустар менен украиндер, кытайлык бийликтен жапа чегип, куугунтукталып келген дунгандар менен уйгурлар түзөт. Булардан тышкары Украинадан куугунтукталган немистер келишип Чүйгө жана Таласка жайгашышкан. 20–30-жж. Түндүк Кавказдан көчүрүлгөн даргин ж. б. улуттардын өкүлдөрү келишкен. Дүйнөлүк экинчи согуштун жүрүшүндө чечен, ингуш, карачай, балкар, крым татарлары зордук менен көчүрүлүп келинген. Булар менен катар фашисттик оккупацияда калган СССРдин европалык бөлүгүнөн орустар, өзгөчө ленинграддыктар, украиндер, белорусстар, согуштун майыптары, аялдар, кары-картаңдар келип жайгашышкан. Кыргызстанда көчүрүлүп келинген 30дан ашык ири өнөр жай ишканалары менен кошо түрдүү улуттагы жогорку квалификациялуу адистер да үй-бүлөлөрү менен көчүп келишкен. Булардын көбү Улуу Ата Мекендик согуш аяктагандан кийин өз мекендерине кайтышкан, ал эми айрымдары келген бойдон Кыргызстанга калып жашап калышкан. Совет бийлигинин соңку отуз жылында Кыргызстандын өнөр жайынын өнүгүшүнө байланыштуу улуттук жумушчу адистерин көбүрөөк даярдоонун ордуна аларды Орусиядан чакыруу, үй-жай менен камсыз кылуу күчөгөн. Булардан тышкары Сибирден, Ыраакы Чыгыштан, Орусиянын түндүгүнөн өз ыктыяры менен «жашоого ыңгайлуу жер» издеп келгендердин саны арбын болгон. 80-жж. тыштан көчүп келүүлөрдүн саны кыскара баштаган. 1991-ж. баштап, тескерисинче Кыргызстандан көчүп кетүүлөрдүн саны көбөйгөн. Кыргызстанда орустардын саны 1990-ж. 918 миңге жеткен, т. а. калктын 21,2 пайызын түзгөн. Бул республикадагы орустардын эң көбөйгөн учуру болгон. 1991–1994-жж. Кыргызстандан 170 миң орус көчүп кеткен. Элдердин көчүп кетүүсү өзгөчө 1993-ж. өтө жогору болгон. Бул жылы Кыргызстанга 23 миңдей адам көчүп келсе, 143,6 адам көчүп кеткен. Алардын 80,8 миңин орустар, 10,5 миңин немистер, 10,6 миңин украиндер, 6 миңин өзбектер, 8,7 миңин татарлар ж.б. түзгөн. Көчүп кетүүнүн натыйжасында саны боюнча кыргыздардан кийинки орунда турган орустар 1990–1994-жж. эле 17 пайызга же 918 миңден 750 миңге азайган. Көчүп кетүү боюнча экинчи орунда немистер турган. 1989-ж. алардын саны республикада 102 миңге жеткен. Алар-

дын үчтөн бири, т. а. 30 миңи 1991–1992-жж. Германияга көчүп кетишкен.

Көчүп кетүүнүн натыйжасында Кыргызстандын калкынын улуттук курамы өзгөргөн. 1993-ж. эл каттоонун маалыматы боюнча кыргыздар калктын – 56,5, орустар – 18,8, өзбектер – 13,5, украиндер менен немистер 1,5 пайызын түзгөн. Он миңдеген калкы бар татарлар (1,6 пайыз), казактар, дунгандар жана уйгурлар (0,9 пайыз), тажиктер (0,8), түрктөр (0,5), азербайжандар, корейлер (0,4 пайыз) жана бир нече миң кишиден турган белорусстар, еврейлер, калмактар, армяндар, грузиндер, молдавандар, поляктар, цыгандар ж. б. жашайт.

1999-ж. эл каттоодо калктын улуттук курамында төмөндөгүдөй өзгөрүүлөр болгон. Табигый өсүшү жогору болгон кыргыздардын саны 5,5 пайызга өскөн. Ошондой эле азиялык улуттагы калктар өзбектердин, тажиктердин, уйгурлардын, казактардын, корейлердин саны көбөйгөн. Эмиграцияга байланыштуу орустардын, немистердин, украиндердин, татарлардын, еврейлердин саны кыскарган. Европалык калктардын Кыргызстандан көчүп кетүүсүнө республикадагы оор экономикалык кризис, көпчүлүк өнөр жай ишканаларынын жабылып калышы, Кыргыз Республикасынын өз алдынча көз каранды эмес мамлекет болушу, рынок мамилелерине өтүүдөгү кыйынчылыктар ж. б. себеп болгон. Эң өкүнүчтүүсү көчүп кеткендердин теңинен көбүн жумушка жарамдуу, жогорку квалификациялуу жумушчулар, инженерлер, интеллигенция түзгөн. Бул республиканын эл чарбасы, өзгөчө өнөр жайы үчүн олуттуу жоготуу болгон.

Калктын көчүп кетүүсүн токтотуу, улут аралык мамилелердин стабилдүүлүгүн камсыз кылуу Кыргызстандын өкмөтүнүн негизги милдеттеринен болгон. Кыргызстан мамлекети ар бир жаран республиканы өзүнүн мекени катары сезиши үчүн күрөшкөн. Кыргыз Республикасындагы улут аралык саясат **«Кыргызстан – жалпыбыздын үйүбүз»** деген девиз менен жүргүзүлгөн.

Кыргызстанда улут аралык мамилелерди стабилдештирүүдө республиканын Президенти А. Акаев өзгөчө чон роль ойногон. Анын демилгеси менен 1994-ж. 21-январда *Кыргызстан элдеринин Биринчи Курултайы* ачылган. Буга республикадагы бардык улуттардын, элдердин, социалдык катмарлардын өкүлдөрү катышкан. Курултайда **Кыргызстан элдеринин Ассамблеясы** түзүлүп, анын Уставы кабыл алынган, жетекчи органы – Кыргызстан Элдеринин Ассамблеясынын Совети шайланган. *«Кыргызстан Элдеринин Биринчи Курултайынын Кайрылуусу»*, *«Биримдиктин, тынчтыктын жана ынтымактын Декларациясы»* кабыл алынган. Азыркы мезгилде Кыргызстан элдеринин Ассамблеясы улуттар аралык ынтымакташтыктын негизи катары таасирдүү форумга айланууда.

Кыргызстанда эл аралык ынтымакташтыкты сактап, аны өркүндөтүүдө **улуттук-маданий борборлор** өзгөчө маанилүү роль

ойноодо. Алардын иш аракеттери мамлекет тарабынан ар тараптан колдоого алынган. Алардын өз ара биргелешип иштеши үчүн **1994-ж. 26-сентябрда Бишкекте Достук үйү ачылган.**

Азыркы мезгилде Кыргызстандын көп улуттуу элинин негизги максаты экономиканы чыңдоого, рынок мамилелерин толук өздөштүрүүгө, эл арасындагы достукту, эгемендүү, көз каранды эмес, демократиялуу, тең укуктуу мамлекетти түзүүгө жана чыңдоого багытталган. Чыныгы демократиялуу өлкөдө калк «жергиликтүүлөргө» же «келгиндерге», «улуу» же «кичүү» эл деп бөлүнбөйт. Бирок Кыргызстанда кыргыз элинин мамлекеттин негизги, көпчүлүктү түзгөн эли катары бөлөк улуттардын алдында жоопкерчилиги чоң. Элибиз башка элдер менен байланышты күчөтүүдө өзүмчүлдүккө, бой көтөрүүгө жол бербеши керек. Тескерисинче, кыргыз элинин кылымдардан келе жаткан башка улуттарга карата аяр мамиле жасоо, достукка умтулуу, меймандостук, улут аралык мамиледе сабырдуулук өңдүү салттарын өнүктүргөндө гана чыныгы демократиялуу, укук туткан мамлекетти түзө алабыз.

Калкты социалдык жактан тейлөөнүн абалы

Элдин жашоо деңгээлин, билимин жана маданиятын жогорулатуу, адамдын кадыр-баркын урматтап, укуктары менен эркиндиктерин камсыз кылуу – ар бир мамлекетте биринчи кезекте милдеттүү түрдө турмушка ашырыла турган жалпы адамзаттык дөөлөттөр экендиги белгилүү. Көз карандысыз мамлекетке айлангандан кийин Кыргызстанда Совет доорунан калган социалдык маселелер чечилмек тургай, тескерисинче, алар ого бетер татаалдашууда.

Экономикалык кризистен улам элдин турмуш деңгээли жыл сайын төмөндөп жатат. Бүгүнкү күндө республикада көпчүлүк социалдык топтор жакырчылыкка дуушар болушту. Социалдык-экономикалык кайра түзүүлөрдүн натыйжасында республикада акча кирешелеринин 50 пайыздайы калктын бай жашаган 20 пайызынын колуна топтолгон. Ал эми кедей жашаган калктын 20 пайызынын колунда акча кирешелеринин 3,9 пайызы гана бар. Ошентип, рынок мамилелерине өтүүнүн натыйжасында Кыргызстанда байлар менен кедейлердин ортосундагы айырмачылык жыл өткөн сайын көбөйүүдө. Экономикалык кризистен улам жашы улгайган адамдардын, саламаттыгына байланыштуу убактылуу же биротоло майып болуп калган адамдардын тагдыры өтө татаалдашты. Калктын бул катмарына пенсия жана пособиелерди берүү ишин жакшыртуу үчүн **1993-ж. декабрда Кыргыз Республикасынын Өкмөтү тарабынан республикадагы мурдагы бир катар фондулардын ордуна бирдиктүү Социалдык фонд түзүлгөн.** Кыргызстандын өкмөтүнүн «*Калкты социалдык жактан даректүү коргоонун кечиктирилгис чаралары жөнүндөгү*» токтомуна ылайык аз төлөнүүчү айлык акылар, пенсиялар, пособиелер, стипендиялар көтөрүлгөн. Бул багыттагы маселелерди

жөнгө салуу жана чечүү үчүн 1994-ж. 14-апрелде Жогорку Кеңеш «*Кыргыз Республикасынын граждандарын пенсия менен камсыз кылуу жөнүндө*» Мыйзам кабыл алган. Бирок, өзгөчө 1993-ж. баштап республикада пенсиялар менен пособиелер өз убагында төлөнбөй калган. 1995-ж. бул боюнча карыздар 17,5 млн сомду түзгөн. 90-жж. экинчи жарымында пенсия жана пособие боюнча карыздар жылдан жылга жогорулоодо.

Кийинки мезгилде калкты турмуш-тиричилик жактан тейлөө калктын керектөөлөрүнөн алда канча артта калууда. Калктын жашоосунун, турмуш-тиричилигинин деңгээли айыл-кыштактарда гана эмес, шаарларда да жалпы белгиленген стандарттык нормадан төмөндөп кеткен.

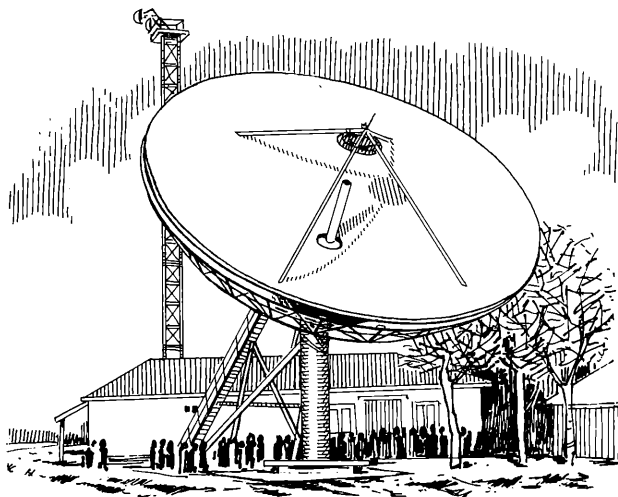
Азыркы мезгилде республикадагы калкты турмуш-тиричилик жактан тейлөөчү ишканалар бүт бойдон менчиктештирилген, акционердик коомдор, кооперативдер түзүлгөн. Бирок алардын ишиндеги натыйжалар өтө төмөндөгөн.

90-жж. калкты турак жай менен камсыз кылуу проблемасын чечүү багытында бир топ иштер жүргүзүлгөн. Өз каражаты менен үй курууну каалагандарга жер участкалорун бөлүп берүү иши шаарларда жана айылдарда массалык түрдө жүргүзүлгөн. Аларга жеңилдетилген кредиттер берилген. Натыйжада республикада турак жай фондусунун жалпы аянты көбөйгөн. Азыркы учурда жалпы турак жай фондусунун 81 пайызы жеке менчикке, 2 пайызы кооперативдерге берилген. Мамлекеттик менчикте турган турак жайлар да менчиктештирилүүдө.

Коммуналдык чарба кызматынын аракетинин натыйжасында шаарлардагы турак жай фондусу суу түйүнү менен 93 пайызга, канализация менен 88 пайызга, борбордоштурулган жылуулук менен 89 пайызга, газ менен 91 пайызга, ысык суу менен 72 пайызга жабдылган. Бирок жылуулук энергетикасындагы кризистин натыйжасында кийинки мезгилде калкты газ, электр энергиясы менен камсыз кылуу иши начарлап кеткен. Айыл жеринде турак жай фондусун тейлөө иши өтө төмөнкү деңгээлге түшкөн. Шаарларга салыштырмалуу суу жүгүртүү түтүгү 2,2 эсеге, канализация 2,6 эсеге, жылуу суу менен камсыз кылуу 6 эсеге азайган (1993-ж.). Азыркы мезгилде калктын турак жай шартын коммуналдык тейлөөнүн жакшыртуу үчүн жергиликтүү ресурстарды, чет элдик инвестицияларды кенири пайдаланууга көңүл бурулууда.

Калкты тейлөөнүн маанилүү тармактарынын бири – байланыш экендиги белгилүү. Бүгүнкү күндө бул тармактын мааниси өзгөчө жогорулады. Эгемендүүлүккө жеткенден кийин Кыргызстанда байланыш тармагын өнүктүрүүгө айрыкча көңүл бурулган. Анткени республиканын телекоммуникациялык тармагы 60-жж. эле курулуп, баардык жагынан эскирген жабдуулар менен иштеп жаткан. Электрониканын жана электрондук техниканын күчтүү өнүгүшү дүйнөлүк телекоммуникациянын инфраструктурасына – глобалдуу масштабдагы байланыш системасына чыгууну талап кылган.

Кыргызстандагы телекоммуникациялык инфраструктураны жакшыртуу үчүн 1993-ж. «Кыргызтелеком» компаниясы уюштурулган. Бул компания кыска мөөнөттүн ичинде эле калкка эл аралык, шаар аралык жана жергиликтүү байланышты камсыз кылуучу улуттук борборго айланган. Кыргызтелекомдун аракети менен Кыргыз Республикасынын телекоммуникациясын жакшыртуунун долбоору иштелип чыгып, жүзөгө ашырыла баштады. Натыйжада республиканын

Спутник байланышынын Кыргызстандагы станциясы.

калкын телефон, телеграф, факс байланышы менен тейлөө, интернет тармагынын маалыматтарын алуу иштери жолго коюлган. 1996-жж. Кыргызстанда спутник байланышынын жаңы типтеги Борбордук Азиядагы эң чоң станциясынын курулушу менен республикабыз Орусия, Япония, Кытай, Индия, Германия, Англия

жана Европанын бир катар өлкөлөрү менен түздөн-түз байланышууга мүмкүндүк алган. Эгемендүү Кыргыз Республикасынын жаңы типтеги телекоммуникациясын негиздөөдө жана өнүктүрүүдө «Кыргызтелеком» компаниясынын алгачкы президенти С. А. Алымкулов жетектеген эмгек жамааты алгылыктуу иштерди аткарууда.

Азыркы учурда «Кыргызтелеком» компаниясы була-оптикалык байланыш линиясынын Транс-Азия-Европа (ТАЕ) долбоорун да жүзөгө ашырып жатат. Бул долбоордун максаты була-оптикалык линияга кошуу аркылуу Азиянын жана Европанын өлкөлөрүн аралап өтүүчү, учурга төп кубаттуу байланыш тармагын түзүү болуп эсептелет. Ал Франкфурт-на-Майнеден Шанхайга чейин созулат. Анын жардамы аркылуу Жердин айланасында информация алмашып турууга мүмкүндүк түзүлөт. Кийинчерээк ТАЕге кошулган соң Улуу Жибек жолу аркылуу бүткүл дүйнө менен информация алмашууга мүмкүндүк болот.

Калктын саламаттыгын сактоо жана жакшыртуу социалдык турмуштун эң маанилүү тармагы болуп эсептелет. Совет бийлигинин жылдарында Кыргызстанда медицина жана саламаттыкты сактоо салыштырмалуу зор ийгиликтерге жетишкендиги белгилүү. Маалыматтар боюнча 1992-ж. Кыргызстандын калкы

нын жашынын орточо узактыгы 68,3 жашка (эркектердики – 64,2, аялдардыкы – 72,2) жеткен. Бул көрсөткүч эң өнүккөн капиталисттик мамлекеттердеги калктын орточо жашынан 2–3 эле жашка төмөн болгону менен дүйнөнүн басымдуу көпчүлүк мамлекеттериндегидей жашты түзөт. Кыргызстандын элинин жашынын узарышына, албетте, саламаттыкты сактоо мекемелеринин, анда эмгектенген медицина кызматкерлеринин эмгектери зор.

Азыркы мезгилде республиканын калкына *медициналык-санитардык жардам көрсөтүү баскычтуу система* боюнча уюштурулган. *Биринчи баскычка* айыл-кыштактардагы фельдшердик, фельдшердик-акушердик пункттар кирген. Врачтык жардам өзүнчө амбулатория, айыл-кыштактардагы ооруканалар аркылуу берилген.

Калкка медициналык жардам берүүнүн *экинчи баскычы* борбордук райондук ооруканаларда, адистештирилген (инфекция, кургак учук) ооруканаларында, диспансерлерде, медициналык тез жардам станцияларында же бөлүмдөрүндө жүзөгө ашырылган.

Калкка медициналык жардам көрсөтүүнүн ири мекемеси катары борбордук, райондук жана шаардык ооруканалар эсептелген. Алардын айрымдары бир мезгилде 300дөн 600гө чейинки оорулууларды стационардык жол менен дарылоо кубаттуулугуна ээ болушкан. Буларда жыйырмадан ашык адистештирилген медициналык жардамдар көрсөтүлөт.

Андан кийинки баскычка областтын жана республиканын борборлорундагы дарылоо мекемелери, төрөт үйлөрү, адистештирилген ооруканалар жана диспансерлер, аптекалар ж. б. кирген. Саламаттык сактоонун бардык баскычтары бири-бири менен тыгыз байланышта иштешет.

Экономикалык кризис саламаттыкты сактоо системасына да өзүнүн кесепетин тийгизүүдө. Социалдык турмуштагы чоң жетишкендик катары эсептелген акысыз медициналык жардам берүү акырындык менен кыскарып, оорулууларды дарылоо акы алууга өткөрүлүүдө. Дары-дармектердин баасы улам жогорулап жатат. Мунун натыйжасында калктын кедей катмары медициналык жардам алууда өтө кыйынчылыктарга дуушар болууда. Кийинки мезгилде республикада санэпидемия мекемелеринин иштери өтө солгундап кеткен. Ушуга байланыштуу калк арасында кургак учук, бруцеллёз өңдүү социалдык оорулар күч алууда. Адамдардын өмүрүн кыйган оорулар азаймак тургай жылдан жылга көбөйүшү медицинанын алсыздыгын көрсөтүүдө. Республиканын калкынын өлүмүнүн себептерин изилдегенде алардын 38,4 пайызы кан айлануу системасынын оорусунан, 16,6 пайызы дем алуу органдарынын ооруларынан, 11,6 пайызы ар кандай кырсык, өлтүрүп кетүү, өзүн өзү өлтүрүү, жол кырсыгынан, 11,2 пайызы рак ооруларынан, 4,2 пайызы тамак-аш сиңирүү органдарынын ооруларынан, 3,8 пайызы жугуштуу жана мите ооруларынан өлөөрү аныкталган. 90-жж. экинчи жарымында республи-

ликанын эпидемиологиялык абалы кызамык, ич келте жана кургак учук ооруларына чалдыккандардын, венерологиялык ооруларынын көбөйүшү менен мүнөздөлгөн.

Көп кездешүүчү оорулардын негизги себептеринин бири калктын, өзгөчө балдар менен аялдардын тамактануу рационунун өтө жарды жана бир түрдүү болгонуна байланыштуу болгон. Ушунун кесепетинен улам бүгүнкү күндө республикадагы балдардын жана аялдардын 80 пайызы анемиядан (аз кандуулуктан) жабыр тартышат. Калктын саламаттыгын сактоонун сапаттык жагы бир кыйла деңгээлде бул тармакта эмгектенген адистерге, алардын ак ниет иштерине байланыштуу экендиги белгилүү. Республикада бул багытта 57,3 миң адис эмгектенет. Алардын ичинен атайын адистиги бар врачтардын саны 15 миң, атайын орто медициналык билимдүү кызматкерлер 42,3 миң адамды түзгөн (1995-ж.).

Кыргызстанда **1999-ж.** – *Ден соолук жылы* делип жарыяланган. Буга ылайык республикада саламаттыкты сактоо боюнча реформа жүргүзүлүүдө. Бул иште ооруканалардын, поликлиникалардын, калкты диспансерлештирүүнүн тармактарын кенейтүүгө, аларды жаңы аппараттар менен камсыз кылууга чоң көңүл бурулууда. Сонку жылдарда *үй-бүлөлүк дарыгерлер топторунун* түзүлүп иштей башташы калктын саламаттыгын сактоодо натыйжалуулугун көрсөтүүдө.

СУРООЛОР:

1. Коомдун «социалдык түзүлүшү» дегенди кандай түшүнөсүңөр?
2. Калктын социалдык-таптык түзүлүшү жөнүндө айтып бергиле.
3. Жакырчылыктын жана жумушсуздуктун өсүшүнүн себептери кайсылар?
4. Калктын улуттук түзүлүшүнө, улут саясатына мүнөздөмө бергиле.
5. Калк социалдык жактан кандайча тейленүүдө?

КЫРГЫЗСТАНДЫН МАДАНИЯТЫНЫН ӨНҮГҮШҮ

§ 26. XIX к. ОРТОСУНАН – XX к. БАШЫНА ЧЕЙИНКИ МАДАНИЯТ

**Кыргыз элинин
салттуу маданияты**

Көчмөн жана жарым көчмөн турмуш,
патриархалдык-феодалдык түзүлүш кыргыз
элинин маданиятына терең из калтырган.

Материалдык маданияттын негизги көрөткүчтөрү болгон элдин турак жайы, кийим-кечеси, тамак-ашы, үй буюмдары жана унаалары, т. а. материалдык маданияты мурдагыдай эле көчмөн турмушка, чарба жүргүзүүнүн сезондук мүнөзүнө ылайык улантылган.

Турак жайы. Кыргыздардын турак жайы *көчүрүлмө* жана *туруктуу* болуп экиге бөлүнгөн. Көчмөн кыргыздар негизинен боз үйлөрдө жашаган.

Боз үйдүн сырткы жана ички жасалгалары анын ээсинин социалдык абалын көрсөтүп турган. Байлардын үйлөрү чоңдугу жана жасалгасы менен айырмаланган. Алардын ичи кийиз, шырдак, килем, чырмалган чий-чыгандар менен жабылган. Алардын үй эмеректери да кымбат баалуулугу менен өзгөчөлөнгөн. Байлар бир нече үй тигишип, биринде өздөрү жашап, экинчисине меймандарды тосушуп, дагы бирине тамак-аш даярдашкан.

XIX к. Кыргызстанга келген саякатчылар жана окумуштуулар көчмөндөрдүн көпчүлүгүн түзгөн карапайым эл негизинен тамтыгы кетип жыртылган, ыш баскан эски боз үйлөрдө жашаарын, алардын жашоо абалынын өтө начар экендигин белгилешкен. Байлардын малын баккан жардылар учтары бириктирилип буулуп, түбү жерге сайылып, үстүнө эски кийиз жабылган кара алачыктарда жашашкан.

Туруктуу типтеги турак жайлар Кыргызстандын түштүгүндө мурдатан эле болгон. Түндүк Кыргызстанда мындай турак жайлар негизинен XIX к. гана курула баштаган. Кыргыздар турак үйлөрдү курууну адегенде өзбек, тажик, уйгурлардан үйрөнүшкөн.

Жергиликтүү шартка, курулуш материалдарына жараша түштүктө үйдүн дубалын ылайдан томолоктолгон кесек менен көтөрүшкөн. Түндүктө болсо дубалды топурактан согушкан же куюлган кирпич менен көтөргөн. Ысык-Көлдө жыгачтан салынган үйлөр болгон. Алгачкы салынган үйлөр бир же эки бөлмөлүү, таманы жер, дубалдары одоно шыбалып, фундаментсиз болгон. Алардын үстү ылай менен жалпак (балык жон) жабылган жана бир жеринен түтүн чыгыш үчүн тешик калтырылган, ал тешик жарык кирүүчү терезенин да милдетин аткарган.

Феодалдык төбөлдөр, байлар атайын усталарды жалдашып короо-жайлары менен заңгыраган чоң үйлөрдү салдырышкан. Алардын тегерегинде байлардын кызматын кылган кедейлердин жалпак тамдары баш аламан жайгашкан. >

Чүй өрөөнүндө, Ысык-Көл кылаасында пайда болгон орус, украин кыштактары үй-жайынын курулушу, көчөлөрдүн көрк-төндүрүлүшү менен кыргыз кыштактарынан кескин түрдө айырмаланып турган. Орус кыштактарынын таасири менен Кыргызстанда турак жай курулушунда көп өзгөрүүлөр башталган. Кыргыздар да дубалдары бийик, терезелери көчөнү караган, тепкичтүү, үстү чатырланган үйлөрдү, анын айланасына короо-сарайларды курганды үйрөнгөн. Алсак, Чүйдөгү кыргыздардын алгачкы Таш-Дөбө, Ысык-Көлдөгү Дархан кыштактарында үйлөр катары менен салынып, көчө бойлоруна бак-дарактар тигилген.

Кийим-кечеси. XVIII к. экинчи жарымынан кийин отурукташкан кыргыздардын байыркы салттык кийимдери өзгөрүүгө учурагандыгы байкалган. Алардын кийим-кечесине өзбектердин, тажиктердин, татарлардын, орус, украиндердин таасири болгон. Көчмөн жана жарым көчмөн мал чарбачылыгы басымдуулук кылган жерлерде кийим-кечек кол менен даярдалган малдын же жапайы айбандардын терилеринен, жука кийизден, жүндөн токулган таарлардан тигилген. Кийимдер борбордук азиялык жана кытайлык кустардык өндүрүштүн кездемелеринен, кийинчерээк Орусиянын фабрикаларында токулган кездемелерден да тигиле баштаган. Бирок кездеме товарлар өтө кымбат турган. Мисалы, кымкап чапан бир төөгө, жибек аралаш кездемеден тигилген чапан эки койго алмашылган. Ошондуктан баалуу кийимдерди байлар гана кийишип, кедейлер негизинен чыт сыяктуу арзан кездемелерди алышкан.

XIX к. дан өсүмдүктөрүнүн тамак-аштагы көлөмү көбөйгөн. Кыргыздардын идиш-аяктары да көчмөн турмушка ылайыкталып жыгачтан жана териден жасалып, жеңилдиги менен айырмаланган.

Кыргызстандын калк отурукташкан чөлкөмдөрүндө, өзгөчө түштүктө керамика идиштер кеңири колдонулган. Орусияга каратылгандан кийин кыргыздардын материалдык маданияты, колдонмо искусствосу анчалык өзгөргөн эмес.

Каада-салттары. Кыргыздардын ар бир салтанаты эр сайыш, жамбы атыш, ат чабыш, улак тартыш, элдик оюндар, оодарыш, күрөш, аркан тартыш, тыйын эңиш, ордо, кыз куумай, ак чөлмөк, жоолук таштамай, жашынмак, дүмпүлдөк, тогуз коргоол ж. у. с. менен коштолгон. Чикит, ала күчүк же мышык-чычкан өңдүү балдардын оюндары болгон.

Кыргыздардын байыртадан келе жаткан карыларды жана улууларды урматтоо, өлгөндөрдүн арбагын сыйлап куран окутуу, ашар ыкмасы менен өз ара жардамдашуу, меймандостук өңдүү каада-салттары элибиздин материалдык жана руханий турмушунун денгээлине жараша сакталып, өнүгүп келген.

Элдик каада-салттар бала төрөлгөндө, жаштар үйлөнгөндө, элдик жана диний майрамдарда кенири көрүнгөн. *Жентек той, сүннөт той* (эркек баланы отургузуу), *тушоо кесүү, коңшуну өрүлүктөө, кызга калың төлөө, сеп камдоо, кийит кийгизүү, шерине берүү* өндүү каада-салттарды элдин бардык социалдык катмарлары өздөрүнүн дараметине, мүмкүнчүлүгүнө жараша кармоого аракет жасашкан. >

Жаны жыл майрамы *Оруздаманы* кыргыздар өзгөчө шаан-шөкөт менен өткөрүшкөн. 21-мартка туура келген бул майрамда адамдар бири-бирине эң жакшы каалоо-тилектерин айтышкан. Бул күнү касташкандар, урушкандар бирин-бири кечирип жарашышкан. Эл чогулуп арпадан же буудайдан чоң көжө же сүмөлөк кайнатышкан. Бул күнгө сактаган сүрлөрүн бышырып сыйлуу конокторун тосушкан.

Мусулман динин туткан бөлөк элдер сыяктуу эле кыргыздар *Орозо айт* жана *Курман айт* майрамдарын бардык жөрөлгөлөрү менен тосушкан.

↳ Кыргыздар адам өлгөндө аны акыркы сапарга узатууга байланыштуу каада-салттарды өзгөчө катуу сакташкан. Маркумдун *кара ашын* өткөрүү, *жаназа* окутуу, *доорон* берүү, *жырттыш* таратуу, *топурак салууга келген адамдарды тамактандыруу* үчүн *бодо мал* союу салты сакталган. Өлгөн адамдын байлыгына, коомдогу ээлеген ордуна, кадыр-баркына жараша ондогон, айрым учурларда жүздөгөн мал союлган. Маркумдун тирүү кезиндеги жашоосун, эмгегин даназалаган *кошок кошуу* өнөрү өнүгүп, өтө мазмуундуулугу жана эмоциялуулугу менен айырмаланган.

Мындан тышкары кыргыз элинде *лирикалык, эмгек* жана *турмуштук ырлар* өнүккөн. *Сармерден* айтышуу, *ыр кесе* өндүү көңүлдүү кечелер өткөрүлүп, анда элдик таланттар өздөрүнүн өнөрлөрүн көрсөтүшкөн. Ырчылык жана комузчулук өнөрү муундан-муунга өтүп өркүндөй берген. >

Элдик оозеки чыгармачылыктын өнүгүшү

Орус окумуштуусу В. В. Радловдун пикири боюнча XIX к. кыргыз эли *чыныгы эпикалык доорун* башынан кыйгас өткөрүп турган. Натыйжада «Манас» айтуу

өркүндөп, апогейине жеткен. Бул өнөрдүн эң көрүнүктүү өкүлдөрү Балык, Келдибек, Назар, Чоңбаш, Телтай, Калмырза, Суранчы, Чоодан, Жандаке ж. б. чоң манасчы аталышып, эл ичинде абдан зор кадыр-баркка ээ болушкан. Булар өздөрүнө чейинки жашап өткөн чыгаан манасчылардын көөнөрбөс мурасын өркүндөтүшкөн. Ошону менен бирге алардын ар бири өз учурунун улуу манасчылары катары көптөгөн таланттарга таасирлерин тийгизген. Мисалы, Жапый уулу Тыныбек (1846–1902-жж.) манасчыдан Сагымбай, Калыгул, Тоголок Молдо, Байбагыш, Доңузбай ж. б. улуу-кичүү манасчылар таалим алышкан. Бир жолу кыргыздын Шабдан, Байтик, Сооронбай, Өзбек өндүү атактуу манаптары Токмоктун жанындагы Сооронбайдын багы деген жер-

Сагымбай Орозбак уулу.

ге чогулуп Тыныбекти 30 күнү катары менен «Манас» айттырышкан экен. Чоң манасчылар «Манасты» айткан учурда, өздөрүн эпикалык каармандардын арасында жүргөндөй, түрдүү окуяларды элестетерин айтышкан. Бул алардын чыгармачылык шыктанышынын күчүн, поэтикалык дүйнөлөрүнүн кеңирилигин билдирген. Ушундай манасчылардын бири Сагымбай Орозбак уулу (1867–1930-жж.) болгон.

Ал Ысык-Көл өрөөнүндөгү Кабырга айылында туулган. Өз заманындагы манасчылардан таалим алган. Анын айтуусунда жазылып алынган «Манас» эпосунун варианты мазмуну, идеясы,

көркөмдүгү жагынан жогорку деңгээлде иштелген, композициясы боюнча толук бүткөн монументтүү элдик көркөм чыгарманын бийик үлгүсү катары кыргыздын руханий дөөлөтүнө кирген. Сагымбайдын айтуусунда эпостогу окуялар толук жана жогорку көркөмдүктө баяндалат. Бул Сагымбайдын өзүнөн мурунку чоң манасчылардын айткандарын угуп, алардын тажрыйбаларын чыгармачылык менен үйрөнгөнүн айгинелейт.

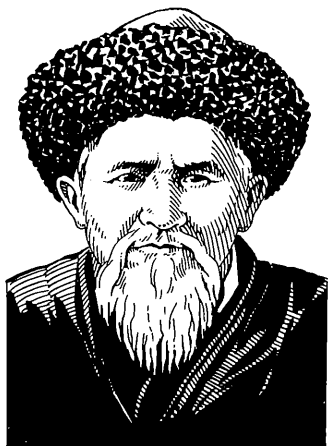
XVIII–XIX кк. кенже эпостор да толукталып, көркөмдүк бийик деңгээлге жеткен. Кайберен менен күч сынашкан көзгө аттар мерген жөнүндөгү «**Кожожаш**» дастаны кыргыздардын экологиялык тең салмактуулукту сактоо, табигатка аяр мамиле жасоо идеяларын чагылдырган.

Кыргыздардын эң байыркы доордогу дүйнөнүн, жердин түзүлүшү жөнүндөгү түшүнүгүн көрсөткөн «**Эр Төштүк**» дастаны да элдин байланыш, жол катнаш, жакшылык менен жамандык жөнүндөгү ой-тилектерин айгинелеп, коомдук ан-сезимдин өнүгүшүнө кызмат өтөгөн.

XVII–XVIII кк. Борбордук Азиядагы саясий кырдаалды, кыргыз элинин ойрот баскынчылыгына каршы күрөшүн чагылдырган «**Жаныш-Байыш**», «**Курманбек**», «**Эр Табылды**» сыяктуу баатырдык кенже эпостор пайда болуп, калк арасында кенири тараган. «**Жаңыл Мырза**» дастаны жоокерчилик замандагы баатыр аялдардын эркиндик, теңчилик үчүн күрөшүн даназалаган.

Кыргыз элинин улуу талантын айгинелеген **акындык өнөр** да өнүккөн. Кыргыздын төкмө акындары айтыш өнөрү аркылуу өз чеберчиликтерин көрсөтүшкөн. Булардын ичинен **Женижок** (Өтө Көкө уулу – 1859–1918-жж.) философиясы терең мазмундуу чыгармалары менен калктын кадырлоосуна ээ болгон.

Кыргыз элинин улуу акыны **Токтогул Сатылганов** (1864–1933-жж.) өз доорунун социалдык, таптык мамилелерин чебер талдоого алып, эркиндик, теңчилик идеясын жогору койгон ырлары менен элдин калың катмарына белгилүү болгон.

Токтогул Сатылганов.

Ал өз доорунун далай чыгаан акындарына жол көрсөтүп, акыл-насаатын айтып турган. Карапайым калктын мүдөөсүн көздөп, бай-манаптын зулумдугун ашкерелеп ырдагандыгы үчүн аны душмандар жалган жерден Анжиян көтөрүлүшүнө катышты деген шылтоо менен Сибирге айдатышкан. Токтогул насаатчы жана төкмө акын гана болбостон, элдик дастанчы, ойчул катары белгилүү болгон.

Төкмө акын **Барпы Алыкулов** (1884–1949-жж.) азыркы Сузак районундагы Ачы кыштагында туулган. Анын санат-насыят ырлары дидактикалык философиялык терең ойлорго бай-

лыгы менен өзгөчөлөнгөн. Социалдык курч ырларынан тышкары, коом, заман, аалам тууралуу терең философиялык, көптөгөн лирикалык ырларды жараткан.

Төкмө акын **Эшмамбет Байсеит уулу** (1867–1926-жж.) Токтогулдан таалим алган. Анын ырлары да философиялык ой толгоолору менен айырмаланып турган. Ал **Жеңижок**, **Жаңыбай**, **Куран**, **Найманбай**, **Барпы**, **Калык ж. б.** белгилүү акындар менен айтышта өзүн бул өнөрдүн чоң устаты катары көргөзгөн.

Акындык менен кошо кыргыздын музыкалык өнөрү жанаша өскөн. Элдик музыканттар комузда, кыякта, темир комузда, чоордо, керней-сурнайда, сыбызгыда ж. б. аспаптарда ойношуп, терең мазмундагы музыкаларды жаратышкан. Аларга **Күрөңкөй Белек уулу** (1826–1960-жж.), **Ныязаалы Борош уулу** (1860–1949-жж.), **Карамолдо Ороз уулу** (1863–1960-жж.), **Боогачы Жакыпбек уулу** (1866–1935-жж.), **Ыбрай Туман уулу** (1885–1967-жж.) ж. б. кирет. Алар ар түрдүү жанрдагы, шандуу, кайгылуу, адамдын сезимине терең таасир берген, философиясы бай чыгармаларды жаратуу менен элибиздин руханий маданиятына көөнөргүс салым кошушкан. Булардын айрым чыгармалары кийинчерээк нотага түшүрүлүп, элибиздин алтын казынасына түбөлүккө киргизилген.

Кыргыздардын философиялык ой толгоолору эпостордо, макал-лакаптарда, дастандарда, төкмө акындардын ырларында гана камтылабастан, чечендик өнөрдө, алдын көрө билген акылман олуялардын сөздөрүндө да чагылдырылган.

XIX к. кыргыз философиясына, чечендик өнөрүнө терең из калтырган **Калыгул Бай уулу** (1785–1855-жж.) болгон.

Сөздөрүнүн өтө олуттуулугу, курчтугу, турмуштуулугу, келечекти таамай чагылдыргандыгы үчүн эл аны **Калыгул олуя** деп катуу кадырлаган. Көркөм сөз искусствосунда Калыгулга чейин **Асанкайгынын**, **Санчы сынчынын**, **Толубай сынчынын**, **Жээренче чечендин** ж. б. аттары аталганы менен алардын чыгармалары бири-бирине оошуп, реалдуулуктан көрө легендага жакыны-

Барпы Алыкулов.

раак болуп калган. Атактуу манасчы Сагымбай Калыгул жөнүндө: «Калыгул акын кыргыз акындарынын атасы эсептелет. Андан мурда эл-журтка маалым ырлары сакталган биринчи кыргыз акынын уга албадык», – деген. Анын «*Калыгулдун сөзү*», «*Акыр заман*», «*Терме, санат ырлары*», «*Ысык-Көл жөнүндө айткандары*» ж. б. чыгармалары бүткүл чыгыш поэзиясында байыртадан эле орун алып келген дидактикалык мүнөздө болуп, акылдуу ойлорго, насыятка жык толгон.

Чыгыш поэзиясынын бул түрүн өркүндөткөн кыргыз ойчулдарынын дагы бири **Арстанбек Буйлаш (Бойлош) уулу (1824–1878-жж.)** болгон. Ал комуз-

дагы күүлөрү, обондуу ырлары менен да эл ичинде атагы чыккан. Анын «*Тар заман*» аттуу негизги чыгармасында коомдук, саясий, турмуш-тиричилик, кыскасы адам менен коом жөнүндөгү тарыхый конкреттүү шарттарга байланыштуу ар түрдүү мазмундагы поэтикалык жыйынтыктар берилген. Өзү жашаган кыргыз коомундагы саясий турмушка кайрылып Арстанбек Кыргызстандын Орусия букаралыгына өтүшүн анчейин жактырган эмес. Андан көрө Чыгыш Түркстанда түзүлгөн Жакып бектин Жети-Шаар мамлекетине кошулсак деген пикирде болгон. Акындын бул ою ошол кездеги кыргыз коомчулугундагы коомдук пикирлердин ар түрдүүлүгүн айгинелейт.

Калыгул менен Арстанбектин поэзияларында заттардын мазмуну так жана таамай айтылып, өтө кыска, элестүү образ менен берилген. Алардын ырларынын ар бир сабы дээрлик өзүнчө ой толгоонун жемиши катары залкар ойлорду камтып, көркөм сөз менен айтылган. Ошондуктан бул ойчулдардын айткандары эл ичинде макал-лакап катары жашап калган.

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз элинин кылымдар бою калыптанып, өнүгүп келе жаткан салттуу маданияты жаңы баскычка көтөрүлгөн. Элибиздин материалдык маданиятынын негизин түзгөн турак жайы – боз үйлөр акырындык менен ар түрдүү курулуш материалдарынан курулган там үйлөргө алмаштырыла баштаган. Келгин орус дыйкандарынын таасири менен Кыргызстанда кыштактар, шаарлар негизделген. Аларды көркөтөндүрүү иши башталган. Кыргыз элинин салттуу кийимдери да өзгөрүүгө дуушар болуп, отурукташуунун, эмгектин жаңы түрлөрүнүн шартына ылайыкталып европалык үлгүлөрдүн негизинде өзгөргөн. Кыргыз эли тамак-ашында мал чарба продуктуларын, ошондой эле дан азыктарын кеңири пайдаланган. XIX к. кыргыз элинин руханий маданиятынын өскөндүгү анда жаңы көрүнүштөрдүн пайда болгону менен айырмаланат. Бул мезгилде кыргыз эли чыныгы

Калыгул Бай уулу.

эпикалык доорун башынан өткөрүп турган. Элдик таланттар – манасчылардын чыгармачыл изденүүлөрүнүн натыйжасында «Манас» эпосу жана кенже эпостор толукталып, өнүгүп, өзүнүн апогейине жеткирилген. Кыргыз элинин философиялык ой толгоолору, турмушка болгон көз карашы ойчулдардын, акындардын чыгармаларынан айкын көрүнгөн.

Эгемендүүлүктүн шартында кыргыз элинин кылымдап калыптанган философиялык ой-толгоолорун жаныча көз карашта иликтеп-изилдөөгө өзгөчө көңүл бурулууда. Кыргыз философиясынын тарыхынын маселелерин изилдөө ишин академик **А. Ч. Какеев** жетектеген

окумуштуулардын мектеби көрүнүктүү салым кошууда. Азыркы кезде кыргыз философиясынын тарыхы республикабыздын жогорку окуу жайларында атайын сабак катары окутулууда. Бул маселе боюнча окумуштуулар тарабынан окуу китептеринин жана окуу куралдарынын жазылып жатышы бул ишти сапаттуу деңгээлге көтөрүүдө.

СУРООЛОР:

1. Кыргыз элинин салттуу маданияты кандайча өнүккөн?
2. Турак жайда, кийим-кечеде жана тамак-ашта кандай өзгөрүүлөр болгон.
3. В. Радловдун «XIX кылымда кыргыз эли чыныгы эпикалык доорун башынан кыйгас өткөрүп турган» дегенин кандай түшүнөсүңөр?
4. Акындык өнөр кандайча өнүккөн?
5. Кыргыз элинин коомдук ой-пикиринин өнүгүшү жөнүндө айтып бергиле.
6. Кыргыз элинин акылман ойчулдарынын кандай чыгармаларын окудуңар эле?

§ 27. МАДАНИЙ ТУРМУШТАГЫ ЖАҢЫЛЫКТАР

Жазуу маданиятынын өнүгүшү

XVIII к. кыргыздарда өтө сөйрөк болсо да жазуу колдонула баштагандыгын уруу башчылары Атаке бийдин, Боромбай баатырдын Орусия төбөлдөрүнө жазган каттарынан билебиз. Ал кезде кыргыздар араб арибиндеги чагатай жазуусун пайдаланган.

Нукура кыргыз тилинде алгачкы жолу ыр жазган акындардын көрүнүктүүсү Молдо Нияз (1823–1896-жж.) болгон. Ал Оштон азыркы Кадамжай районундагы Кызыл-Булак айылында туулган. Жергиликтүү жана Кашкар шаарындагы медреселерден би-

Тоголок Молдо

(Байымбет Абдыракман уулу).

са да калган үчөө кыргыздын алгачкы жазуу мурасы катары баалуу.

Жазгыч акын Молдо Нияздын салтын Кыргызстан Орусияга каратылгандан кийинки мезгилде бир катар чыгармачыл адамдар улантышкан. Алардын бири **Байымбет Абдыракманов** (Тоголок Молдо – 1860–1942-жж.) Нарындагы Куртка деген жерде туулган. Аталаш чоң абасы Музооке ырчыдан тарбия алган. Молдодон кат тааныган. Анын чыгармачылыгы элдик оозеки чыгармачылыктын өркүндөп өсүп, гүлдөп турган дооруна туура келген. Залкар манасчы Тыныбекти ээрчип жүрүп андан «Манас» эпосун үйрөнөт. Ага Тоголок Молдо деген лакап атты да Тыныбек коюп, анын чыгармачылыгын жактырып, өсүшүнө шык берген. Ал ар түрдүү жанрдагы ырларды жаратып, элдик арман, кошок, болумуштарды иштеп чыгууга, санжыра жазууга көп чыгармачыл дараметин жумшаган. Тоголок Молдо «Манастын» бир катар эпизоддорун өз колу менен жазып калтырган.

Кыргыз элинин белгилүү жазгыч акындарынын бири **Молдо Кылыч Шамыркан уулу** (1868–1917-жж.) болгон. Адегенде молдолордон билим алып, кийин өз алдынча билимин өркүндөткөн. Чыгыштын поэзиясын, чыгармачылыгын, философиясын өздөштүрүүгө аракет жасаган. **1911-ж. Казанда «Зилзала» («Жер Титирөө»)** аттуу казалдар жыйнагы жарыяланган. Бул кыргыздын басмадан чыккан эң алгачкы поэтикалык чыгармасы болгон. Молдо Кылыч ошо кездеги элибиздин башка ойчулдары сыяктуу эле кыргыздардын коомдук турмушун чагылдырган. Феодалдык-патриархалдык турмуш, социалдык теңсиздик, коомдогу үстөмдүк кылган идеология анын философиялык көз карашын аныктаган. Кыргызстан Кокон хандыгынын курамында турганда кыргыздардын ислам динине кириши күчөгөн. Ушуга байланыштуу Молдо Кылычтын чыгармачылыгында бул диндин таасири күчтүүрөөк болгон. Албетте, бул үчүн анын чыгармачы-

Осмонаалы Сыдык уулу.

Осмонаалы Сыдык уулу (1875–1940-жж.) – кыргыздын алгачкы тарыхчысы, агартуучусу. Кочкор өрөөнүндө сарыбагыш уруусунун ири манабы Абайылданын үй-бүлөсүндө туулган. Адегенде молдодон билим алган. 1899-ж. Үч-Турпандагы жогорку мусулман мектеби – медреседен окуган. Ошол кезде эле кыргыздардын келип чыгышы боюнча материалдарды чогулткан. Кийин мусулман билиминин борбору Бухара жана Уфа шаарларында билимин өркүндөткөн. Уйгур, өзбек, татар, казак агартуучуларынын арасында жашаган. Орус тилин үйрөнгөн, европалык окумуштуулардын эмгектери менен таанышкан.

Өзүнүн эмгектеринде элди билимге чакырган. Совет бийлиги орногондон кийин Пишпекте мугалим болуп иштеген.

20-жж. аягында бай-манаптын тукуму делип куугунтукка алынган. Чыгыш Түркстанга качып, ошол жакта 1940-ж. каза болгон. Осмонаалы Сыдык уулу 1913- жана 1915-жж. Уфа шаарынан «Мухтасар тарых-и кыргызийа» («Кыскача кыргыз тарыхы») жана «Тарых-и кыргыз шадманийа» («Шабданга багышталган кыргыз тарыхы») аттуу китептерин араб алфавитинде кыргызча чыгарган. 1986-ж. бул эки китеп бириктирилип, Анвар Байтурдун редакциясы астында Кытайдан чыккан.

лыгын реакциячыл деп кароого эч негиз жок. Анткени диний идеология үстөмдүк кылган доордо руханий маданияттын баардык тармактары диндин чегинде өнүгүшү мыйзам ченемдүү көрүнүш.

Ошондуктан Молдо Кылыч элди исламдын эрежелерин толук сактоого чакырган. «Жакшылык» «жамандык» деген философиялык түшүнүктөрдү да Молдо Кылыч ислам дини аркылуу чечмелөөгө аракеттенген. Ал адамдын бактысы материалдык байлыкта эмес, чыныгы бакыт адамдын руханий дүйнөсүнө, пейилине жараша болот, зыкым, жалкоо, пейили тар, бирөөгө жамандык жасаган адам эч убакта бактылуу боло албайт деп баса белгилеген.

Молдо Кылыч адамдарды жакшылыкка, напсине чектөөгө, жөнөкөйлүккө, акыл менен аракет жасоого чакырып, мансапка, байлыкка чиренүүдөн, бузукулуктан алыс болууга чакырган. Жакшылык жана бакыт жөнүндө айтып келип анын негизин үй-бүлөлүк турмуш түзөрүн өзгөчө белгилеген.

Ал: «Жакшы аял – бакыт, турмуштагы чоң жөлөк, жаман аял – сени ар дайым коштогон жамандык, ал абийириңди төгөт», – деген.

Ошентип, Молдо Кылычтын чыгармачылыгынын негизин адамдын коомго болгон көз карашын кеңейтүү, адамдарды биринчи кезекте руханий, моралдык жактан тарбиялоо түзгөн.

Белек Солтоноев.

илимий кызматтарда иштеген. Жазыксыз жерден камалып, атылган. 1955-ж. акталган.

Солтоноев Белек Солтонкелди уулу (1878–1938-жж.) – кыргыз тарыхчысы, адабиятчы жана акын. Чоң-Кемин өрөөнүндө туулган. 7–8 жашында кат тааныган. Караколдогу орус мектебинде 3 жыл, Пишпектеги багбандарды даярдоочу кыргыз мектебинде 2 жыл окуган. 1890-ж. тартып тарыхка кызыгып, уламыштарды, санжыраларды чогултуп, мусулман жана орус тарыхчыларынын эмгектери менен таанышкан. 1916-ж. Атаке болуштугунун болушу болуп шайланган. 1916-ж. «Үркүндө» Кытайга качып барып, 1917-ж. кайра келген. 1918–1920-жж. Алматы тарапта Кеңеш өкмөтү үчүн үгүттөө иштерин жүргүзгөн. 1924-ж. чейин Кыргызстанда элдин сабатсыздыгын жоюу уюмдарында иштеген. 1927–1937-жж. Кыргыз АССР Эл Комиссарлар Советинде

Алгачкы тарыхчылар жана агартуучулар

Кыргызстандын Орусияга каратылышынын натыйжасында мурунтан эле ал жакта жашаган мусулман, түрк элдери менен кыргыздардын байланышы күчөгөн.

Өзгөчө татарлар менен башкырлар кыргыздарга боор тартып элибиздин маданиятынын өнүгүшүнө, илим-изилдөө иштерине түрткү беришип, кыргыздан чыккан чыгармачыл адамдарды колдошуп, эмгектерин басмадан чыгарууга жардамдашышкан.

Алардын бири кыргыздын тунгуч жазгыч тарыхчысы Осмонаалы Сыдык уулу эле. Кыргыздын дагы бир ири тарыхчысы Белек Солтонкелди уулу Солтоноев болгон.

Б. Солтоноевдин кол жазма түрүндө сакталган *«Кыргыз-казак тарыхы»* (*«Кызыл Кыргыз тарыхы»*) эмгеги Кыргызстандын тарыхын изилдөөдө маанилүү булак катары эсептелет. Өз заманы үчүн Б. Солтоноев өтө билимдүү адамдардан болгон. Бир катар ырларды да жазган. Орустун алдыңкы адамдары менен чыгармачыл байланышта болуп, орустун жана дүйнөлүк маданияттын көрүнүктүү ишмерлери жараткан тарыхый, философиялык жана этнографиялык эмгектер менен таанышкан.

Б. Солтоноев кыргыздардын тарыхын таптык көз карашта жазууга аракеттенген. Анын коомду социалдык топторго бөлүп таптар, тап күрөшү жөнүндөгү жазгандары марксизм-ленинизм жөнүндө түшүнүгү болгондугун маалымдайт.

Ал өзүнүн китебинде «Манас» эпосу жана манасчылар, орто кылымдардагы түрк-мусулман маданиятынын көрүнүктүү өкүлү Махмуд Кашгари, кыргыз элинен чыккан легендарлуу ойчулдар Толубай сынчы, Асан кайгы, ойчул акындар Калыгул, Арстанбек, Молдо Кылыч жөнүндө маалымат берген.

Эшенаалы Арабаев.

Арабаев Эшенаалы (1882–1934-жж.) – алгачкы кыргыз агартуучусу – Кочкор аймагындагы Күн-Батыш айылында туулган. Башталгыч билимин жергиликтүү молдодон алып, 1900–1910-жж. мугалимдик кылган. 1910–13-жж. Оренбург, Уфа, Казань шаарларында окуган. «Алип-бээ жана төтө окуу» – Уфа, 1911, «Жазуу өрнектери» – Оренбург, 1912, «Кыргыз алип-бээси» – Москва, 1925, «Саамалык» – М., 1925-ж., «Баштооч мектептердин эсеп үйрөтүү жолу» – М., 1925-ж., «Кыргыз алип-бээси» – М., 1928. ж. б. китептердин автору болгон. Мындан тышкары коомдук-саясий китептерди кыргыз тилине которуп басмадан чыгарган. Фольклорду жыйноодо да көп эмгек сиңирген. Ал «улутчул» деген жалган айып, социал-туран партиясынын

мүчөсү деген жалаа менен 1933-ж. камакка алынып, 1934-ж. Ташкентте каза болгон. Өлгөндөн кийин толук акталган. Анын ысымы Кыргыз мамлекеттик педагогикалык университетине ыйгарылган.

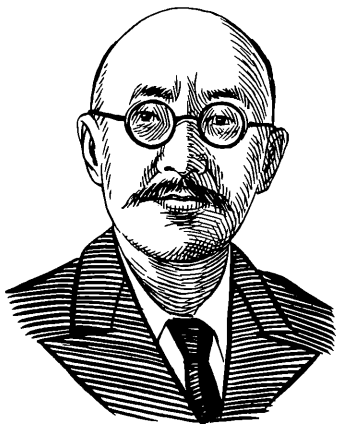
Анын эмгегинде кыргыздардын байыртадан берки дүйнөгө болгон көз карашынын эволюциясын көрсөтүүгө өзүнчө орун берилип, кыргыздардын астрономиялык, математикалык, коомдук жана жаратылыш жөнүндө элдик билимдеринин деңгээли чагылдырылган.

Кыргызстан Орусиянын курамына кирген соң кыргыздардын арасында *агартуучулук кыймыл* жанданган. Ошол мезгилдеги агартуучулардын көрүнүктүү өкүлдөрүнүн бири **Эшенаалы Арабаев** болгон.

Кыргыз элин агартууда, жалпы эле маданиятын көтөрүүдө Ыбырайым Абдырахмановдун да эмгеги зор.

Билим берүү, саламаттыкты сактоо

Кыргызстан Орусиянын курамына кирген соң билим берүү тармагында да бурулуш башталган. Кыргызстанда мектептер сан жагынан өсүп, аларда билим берүүнүн сапаты жакшыра баштаган. Кыргыздар балдарын башка мусулман дининдеги элдер сыяктуу *диний мектептерде, медреселерде* окуткан. Ошону менен катар орус бийликтери 1886-ж. баштап *«орус-жергиликтүү»* мектептерин уюштура баштаган. Аларда мусулмандык билимден тышкары орус тили, орус адабияты жана маданияты үйрөтүлгөн. 1883-ж. Ош уездинде 41 мектеп болуп, анда 391 окуучу билим алса, 1914-ж. 229 мектеп иштеп, анда 3,2 миң окуучу (анын ичинде – 33 кыз) окуган. Пишпек уездинде 1,3 миң окуучусу бар 59 мектеп, Каракол уездинде 2,3 миң окуучу окуган 128 мектеп иштеген. Мектептерде билим берүү диний сабактар менен гана чектелбестен, эсеп, география, тарых, табият таануу ж. б. сабактарды окутуу күчөгөн. XX к. башынан тартып «жаны

Ыбрайым Абдырахманов.

Абдырахманов Ыбрайым (1888–1967-жж.) Ысык-Көлдүн Чырак айылында орто дыйкан үй-бүлөсүндө туулган. 7 жашында айылдагы молдодон билим алып, кийин Пржевальскидеги жети жылдык татар мектебин бүтүргөн. Жети-Өгүздө жаңы усулда ачылган мектепте 11 жыл мугалим болуп, 1916-ж. Ат-Башыга барып ал жакта агартуучулук ишин уланткан. Ал окуучу кезинде эле А. Пушкиндин, М. Лермонтовдун, Л. Толстойдун, И. Крыловдун айрым чыгармаларын жатка билген. Ы. Абдырахманов 1920-ж. Алматыда, 1926–1928-жж. Фрунзедеги мугалимдер курсунда окуган. 1935-ж. чейин мугалим болуп эмгектенген. 1939-ж. Фрунзедеги педагогикалык институттун кыргыз тили жана ада-

бияты факультетин бүтүргөн.

Ы. Абдырахманов манасчы, этнограф, кыргыз фольклорун жыйноочу катары белгилүү. Анын «Манас» эпосу боюнча жазган кол жазмаларынын көлөмү 343 миң ыр сабынан же 490 басма табактан турат.

усул» (жадиттик) мектептери арбып, окуучуларга билим берүүдө жаны усулдук ыкмалар киргизилген.

Ушул мезгилде мусулмандык жогорку окуу жайы – медресе кескин көбөйгөн. Алсак, 1892-ж. Түштүк Кыргызстанда 7 медресе болсо, 1914-ж. Ош уездинде эле 88 медресе иштеген. Андан билим алгандар муфтий, казы, окутуучу, мектеп мугалими ж. б. кызматтарда иштешкен.

Атайын кесиптик билим берүүчү алгачкы окуу жайлары катары Пишпекте жана Караколдо айыл чарба мектептери ачылган. Мында окуган кыргыз жаштары чарбачылыктын жаны түрлөрү менен бирге орус тили, эсеп, тарых, физика, ботаника, зоология ж. б. сабактардын негиздери менен таанышкан.

1870-ж. баштап келгин орустардын балдары үчүн *секулярдык* жана *чиркөөлүк баштапкы окуу жайлары* ачыла баштаган. 1897-ж. Бишкекте алгачкы *прогимназия*, 1910-ж. эркек балдар үчүн *гимназия* ачылган. 1911-ж. Караколдо кыздар үчүн *прогимназия* иштей баштаган. Бул окуу жайларында аз санда болсо да кыргыздын уул-кыздары окуп билим алышкан.

Колониялык мезгилде маданий-агартуу маселелери, китепканалар, гезит, китеп окуй турган жайлар уюштурулуп, аларга орусча, татарча, казакча, өзбекче чыккан китептер, журналдар, гезиттер келип турган. 1911-ж. баштап таш басмадан чыккан Молдо Кылычтын, Э. Арабаевдин, Осмонаалы Сыдык уулунун ж. б. эмгектери кыргыз эли тарабынан өтө кызыгуу менен жылуу кабыл алынган. 1914-ж. Бишкекте эң алгачкы «Эдисон» *кинотеатры* иштей баштаган.

Чокон Валиханов.

Валиханов Чокон Чыңгызович (1835–1865-жж.) казак элинин ойчулу, агартуучусу, Аблай хандын урпактарынан. 1847–1853-жж. Омскидеги кадеттер корпусунда окуп, аны бүткөндөн кийин Батыш Сибирь генерал-губернаторлугунда кызмат өтөгөн. Орто Азия, Казакстан, Чыгыш Түркстан элдеринин тарыхын, этнографиясын, фольклорун жана маданиятын, ошондой эле Теңир-Тоо аймагынын географиясын изилдөөгө салым кошкон. Орус элинин демократиячыл интеллигенциясы менен карым-катнашта болгон. 1856-ж. май–июлда аскердик-чалгындоо саякатына катышып, Ысык-Көл аймагына келген.

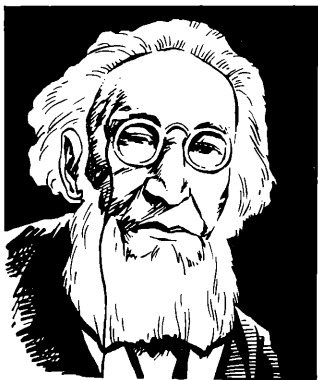
Кыргыздын бугу, сарыбагыш, солто урууларынын турмушу менен таанышкан. Ушул эле жылы атайын тапшырма менен Кулжада үч ай жүрүп, элчилик мамилелерди жандандырган. 1857-ж. кайра Ала-Тоодогу кыргыздарга саякат жасаган. «Манас» эпосунан жазып алып, алардын айрымдарын орус тилине которгон. Кыргыз элинин тарыхына да өзгөчө көңүл буруп, кыргыздар Теңир-Тоодо эзелтен бери жашагандыгын, Эне-Сай жана Теңир-Тоо кыргыздарынын тарыхый тамыры бир экендигин жазган. Кыргыздар Эне-Сайдан Теңир-Тоого Чыңгыз хандын тушунда же ага чейин эле уйгурлар Орхондон журт которгон тушта бөлүнүп келишкен деп божомолдогон.

Бул мезгилде калктын **саламаттыгын сактоо** тармагында да жаңылыктар башталган. Адегенде орус аскерлери үчүн *лазареттер*, кийинчерээк – жөнөкөй адамдар үчүн фельдшердик жайлар иштеген. **1900-ж. Ошто биринчи шаардык оорукана** ачылган.

1913-ж. Кыргызстанда 4 шаардык, 2 айылдык оорукана иштеген. Анда оорулууларга илимге негизделген медициналык жардамдар көрсөтүлгөн. Бул тармакта европалык салттын жанданышы менен кыргыздарды чечек, келте ооруларына каршы эмдөө иштери жүргүзүлө баштаган. Айрым кыргыздар да саламаттык сактоо ишине тартылып медицина илиминин айрым негиздерин үйрөнө башташкан.

Кыргызстанды илимий жактан изилдөөнүн башталышы

XIX к. экинчи жарымы – XX к. башы Кыргызстан үчүн илимий жаңы ачылыштардын доору болгон. Орусия империясы менен Улуу Британиянын Кыргызстан үчүн атаандашуусунун натыйжасында орус өкмөтү бул аймакты изилдөө үчүн каражатты көбүрөөк бөлгөн. Натыйжада орусиялык бир катар илимий мекемелер өздөрүнүн окумуштууларын – этнографтарды, тарыхчыларды, географтарды, тоо инженерлерин ж. б. адистерди атайын аскердик экспедициялар менен жөнөтүп турган.

П. П. Семенов-Тянь-Шанский.

П. П. Семенов-Тянь-Шанский (1827–1914-жж.) эле. Ал 1856–1857-жж. бул аймактын орографиялык схемасын түзгөн. Өзүнүн илимий саякатынын натыйжасында ал европалык окумуштуулардын Ысык-Көлдөн дарыя агып чыгат жана Тенир-Тоо вулкандардан жаралган деген жаңылыштыктарын оңдоп, илимий так маалыматтарды берген. Анын маалыматтары Тенир-Тоо системасын изилдөөдө олуттуу роль ойногон. Бул крайды изилдөө үчүн ал кийинчерээк дагы бир нече илимий экспедицияларды уштурууга демилгечи болгон. **Николай Михайлович Пржевальский** (1839–1888-жж.) Борбордук Азияны 1870–1888-жж. комплекстүү иликтөөгө чоң салым кошкон. Бул аймакты изилдөө үчүн бешинчи жолу аттанып, келте оорусунан өлгөн. Сөөгү Каракол шаарынын жанына, Ысык-Көлдүн жээгине коюлуп, эстелик тургузулган. Каракол шаары 1889–1920-, 1939–1991-жж. анын ысмы менен аталган. Бул мезгилде окумуштуулар кыргыз элинин «Манас» эпосун изилдөөгө да өзгөчө көңүл бурушкан. Алсак, белгилүү орус окумуштуусу **В. В. Радлов**, казак ориенталисти **Ч. Ч. Валиханов** кыргыз эпосу жөнүндөгү илимди негиздешкен. Алар өздөрүнүн алгачкы илимий чыгармаларында «Манасты» жана анын тексттерин илимий талдоонун натыйжасында кыргыз фольклористикасынын биринчи барактарын ачышкан. 1856-ж. **Ч. Ч. Валиханов** тарабынан жазылып алынган «*Көкөтөйдүн ашы*» 1901-ж. «*Жунгария очерктери*» деген эмгегинде биринчи жолу орус тилинде басылып чыккан. «Манастын» эпизодун В. В. Радлов 1862-ж. бугу уруусунан чыккан манасчыдан, андан кийин 1864–1869-жж. сарыбагыш уруусундагы манасчыдан «Манастын» үч бөлүмүн тең жазып алган. Ал тарабынан жазылып алынган *жалпы көлөмү 14 миң саптан турган «Манастын» үзүндүлөрү орус транскрипциясы менен кыргыз тилинде Санкт-Петербургда, немец тилинде Лейпцигде 1885-ж. чыккан*. Бул кыргыз маданиятынын тарыхындагы чоң окуя эле.

Бул экспедициялар биринчи кезекте аскердик чалгын иштерин жүзөгө ашырышкан. Алардын катарындагы окумуштуулар өздөрү изилдеген тармактары боюнча маалыматтарды топтошуп, илим изилдөө иштерин жүргүзүшкөн.

Борбордук Азияны изилдөөдө илимге көөнөргүс салымын кошкондордун бири **Чокон Чыңгызович Валиханов** болгон. Анын илимий маалыматтары Кыргызстандын географиясын, фольклорун, кыргыз элинин тарыхын, эпосторун изилдөөдө чоң мааниге ээ болгон.

Тенир-Тоону, анын ичинде Ысык-

Көл өрөөнүн изилдөөгө чоң салым кош-

В.В. Бартольд.

гесине сүрөтчү Б. В. Смирнов келген. Ал Чүй боорундагы кыякчы жана жомокчу **Кенже Карага** жолугат. Анын айтуусунда *«Семетейден» үзүндү жазып, аны 1914-ж. кара сөз түрүндө орусча которуп, «Түркстандын талааларында» аттуу китебине чыгарат. Смирнов Кенже Каранын үнүн фоножазууга да жазып алган.*

Кыргыз тарыхын иликтөөдө В. В. Бартольд, Н. А. Аристов, С. Е. Малов ж. б. көөнөргүс салымдарды кошушкан. Орусиялык Н. А. Северцев, А. В. Каульбарс, А. П. Федченко, И. В. Мушкетов, немецтер М. Фридрихсен, М. Керцбахер, француз Г. Капю, америкалык В. Дэвис, Э. Хантингтон ж. б. изилдөөчүлөр Кыргызстандын илимий иликтенишине өз салымдарын кошушкан. Демек, Орусиянын курамына кирген сон Кыргызстанды ар тараптан илимий негизде изилдөө иштери башталган.

Ошентип, Орусиянын курамына киргенден кийин кыргыз эли орус эли жана Орусияда жашаган башка элдер аркылуу европалык маданияттын алдынкы жетишкендиктери менен таанышууга мүмкүндүк алган. Кыргызстанда улуттук жазуу жаңы деңгээлде өркүндөй баштаган. Колониячыл бийликтердин бир катар шовинисттик саясатына карабастан кыргыз элин агартуу ишине көңүл бурулган. Диний жана илимий негиздеги мектептер, маданий-агартуу мекемелери иштей баштаган. Кыргыз тилинде алгачкы эмгектер, окуу китептери басылып чыккан.

Кыргызстандын коомун, табигатын, кен байлыктарын, тарыхын, маданиятын илимий негизде ар тараптуу изилдөө иши да XIX к. экинчи жарымы – XX к. башында башталган. Орусиялык илимий мекемелердин экспедицияларынын натыйжасында көптөгөн орус окумуштуулары Кыргызстандын географиясын, тарыхын, этнографиясын, фольклорун ж. б. комплекстүү изилдөө иштерине көөнөргүс салым кошушкан.

СУРООЛОР:

1. Улуттук жазуу маданиятын кимдер өркүндөткөн?
2. Кыргыздын алгачкы тарыхчылары жана агартуучулары жөнүндө эмнелерди билесинер?
3. Билим берүү жана саламаттыкты сактоо багытындагы жаңылыктар кайсылар?
4. Кыргызстанды изилдеген окумуштуулар жөнүндө айтып бергиле.

§ 28. СОВЕТ БИЙЛИГИНИН 1920–1930-жж.
МАДАНИЙ КУРУЛУШУ

Элге билим берүү Маданиятты көтөрүү – социалисттик курулуштун маанилүү бөлүгү болгон. Эксплуататордук коомдон калган маданий артта калуучулукту, массалык сабатсыздыкты жоюу, калкты билимге жана илимге тартуу керек эле. Булардын ичинен *эл агартуу биринчи орундагы милдет катары аныкталган*. 1918-ж. апрелде Түркстан крайынын Эл Комиссарлар Советинде эл агартуу комиссариаты түзүлүп, жер-жерлерде элге билим берүү бөлүмдөрү иштей баштаган. Кыргызстанда коомчулуктун өкүлдөрүнөн элге билим берүү Советтери түзүлүп, мектептерде билим берүү иштери колго алынган.

ДОКУМЕНТТҮҮ МАТЕРИАЛ

Пишпек уездинин жумушчу, дыйкан жана мусулман Советтеринин съездинин секциясынын 1918-ж. 11-сентябрындагы протоколуна:

«Крайлык элге билим берүү советинин №145-приказы «Улутуна, диний ишенимине жана жынысына карабай жалпыга милдеттүү билим берүү жөнүндө» деп аталат. Секция комиссардан бардык кыргыз болуштарына, айылдагы үй ээлерин жана алардын 7 жаштан жогорку уулдарын жана кыздарын тактоону талап кылса деген сунуш киргизет. Маалыматтарды алгандан кийин дагы канча мектеп ачыш керек экендигин аныктап, ал үчүн керек болгон акча каражатын токтоосуз түрдө сураш керек».

1918-ж. Пишпек уездинде 8 миң окуучу окуган 69 мектеп, Пржевальск уездинде 56 мектеп болгон. Бул мектептердин теңине жакыны жаңы ачылган. Ош уездиндеги 13 мектепте 36 мугалим эмгектенген.

Жалпысынан алганда революцияга чейин Кыргызстанда калктын туташ сабатсыздыгы, эне тилиндеги жазуунун өнүкпөй калышы, улуттук кадрлардын жоктугу, патриархалдык-феодалдык мамилелердин үстөмдүк кылышы бул крайда маданий курулуштун ийгиликтүү жүрүшүнө тоскоолдук кылган.

Совет бийлиги орногондон кийин эле Кыргызстандагы бардык маданият мекемелери мамлекеттин карамагына өткөрүлгөн. Пишпектеги типография, бирден бир «Эдисон» кинотеатры, шаарлардагы баардык китепканалар мамлекеттештирилген. Жаңы

китепканалар, кызыл боз үйлөр, өз алдынча драмкружоктор уюштурулган. **1918-ж. 9-мартта Кыргызстандагы эң биринчи гезит «Пишпек баракчасы» чыккан. 1918-ж. аягында Пржевальск уездинде «Пролетариаттын үнү» аттуу уезддик гезит экинчи чыга баштаган.** Кыргыз элинин жаңы коомдук аң-сезиминин калыптанышында акындар Токтогул Сатылгановдун, Тоголок Молдонун, Барпы Алыкуловдун, Калык Акиевдин, Исак Шайбековдун ж. б. ырлары да чоң роль ойногон.

Жаңы экономикалык саясаттын жылдарында Түркстан АССРиндеги бардык мектептер жергиликтүү бюджетке өткөрүлгөн. Бирок алар мектептердин жөнөкөй муктаждыктарын да канааттандыра алган эмес. Мугалимдер эмгек акысын натуралай алышкан.

1924–1925-окуу жылында Кыргызстанда биринчи баскычтагы 465 мектеп, бир нече экинчи баскычтагы мектептер жана интернаттар иштеген. Окуунун бардык түрлөрү боюнча 32 миңден ашуун бала билим алган. Бирок алардын арасында кыздар өтө эле аз санда болгон. Эне тилиндеги жазуунун жоктугуна байланыштуу кыргыз балдары казак, татар, өзбек тилдеринде окуган. Кыргыз тилиндеги окуу китептерин жазып чыгарууда **Э. Арабаев, К. Тыныстанов** өзгөчө эмгек сиңиришкен. 1924-ж. **Э. Арабаевдин «Кыргыз алиппеси»** деген эмгеги Ташкенттен чыккан. *Бул кыргыз тилиндеги биринчи окуу китеби эле. Ошол эле жылы дагы 12 китеп 28 миң нускада чыгарылган.* Алардын ичинде **К. Тыныстановдун кыргыз тилине арналган окуу китептери бар эле.**

Билим берүү ишинде мугалимдердин жетишсиздиги өтө курч маселе болгон. Аларды даярдоо үчүн атайын педагогикалык курстар, кружоктор уюштурулган. Мугалимдер Ташкент, Алматы, Москва ж. б. шаарлардан даярдалган. Түркстан университетинин студенттеринин ичинде кыргыз жана казак студенттери 1921-ж. 1 пайызды гана түзгөн. Алар 1924-ж. 4, 1925-ж. 8 пайызга араң көтөрүлгөн.

Улуттук мугалимдердин пионерлери, өз заманынын берилген агартуучулары **Э. Арабаев, М. Байгазов, А. Исаева, Э. Сүтичеров, З. Кыдырбаев, А. Койгелдиев ж. б.** болгон. Кыргыз улуттук мектептерин уюштурууда жана алардын иштерин жакшыртууга орус педагогдору **Н. Ивановский, А. Лобаков, И. Локтионов, А. Сапожников ж. б.** чоң салым кошушкан. *Кыргызстандагы алгачкы мугалимдердин баатырдык эмгектери Ч. Айтматовдун «Биринчи мугалим» аттуу повестинде реалдуу чагылдырылган.*

1927–1928-окуу жылында 548 мектепте 1147, 42,5 миң окуучу окуган. Алардын 5044 биринчи баскычтагы, 26 жогорку баскычтагы мектептер, 13 балдар үйү болгон. **1925-ж. Оштогу алты айлык курстардын негизинде бир жылдык педагогикалык техникум** уюшулган. **Ушул эле жылы Пишпек менен Караколдогу тогуз жылдык мектептер айыл чарба техникумдарына айланган. 1925-ж. болсо Пишпекте агартуу институту ачылган.**

1925–1926-окуу жылында Бишкекте, Караколдо, Жалал-Абадда аялдардын кесиптик-техникалык мектептери ачылат.

Касым Тыныстанов .

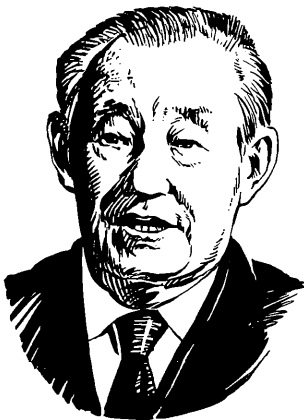
Тыныстанов Касым (1901–1938-жж.) – тилчи, акын, коомдук ишмер, профессор (1936). Ысык-Көл өрөөнүндөгү Чырпыкты айылында туулган. Алгачкы билимди 1909–1912-жж. айылдык дин мектебинен алган. 1913–1914-жж. жаңы усул мектебинен, 1914–1916-жж. Караколдогу орус-тузем мектебинен окуган. 1924-ж. Ташкенттеги Казак-кыргыз агартуу институтун бүтүргөндөн кийин Түркстан республикасынын Академиялык борборунда (Илим комиссиясы) Кыргыз областтык бөлүмдүн катчысы, төрагасы, 1925-ж. «Эркин-Тоо» гезитинин редактору. 1927–1930-жж. Кыргыз АССР Эл агартуу комиссары, 1930–1937-жж. Кыргыз маданият курулуш институтунда илимий кызматкер, анын директору болуп иштеген.

К. Тыныстанов кыргыздын улуттук жазуусун иштеп чыгуу, араб алфавитин кыргыз тилине ылайыкташтыруу, араб алфавитин латынча, латынчаны орус алфавитине алмаштыруу ишине катышкан. Азыркы кыргыз орфографиясынын негизги принциптерин иштеп чыгып, кыргыз тилинде туңгуч окуу китептерин («Окуу китеби», 1924; «Чондор үчүн алиппе», 1926), кыргыз тилинин туңгуч грамматикасын («Биздин тил», 1927, 1928-ж. латын графикасында «Эне тилибиз» деген окуу китебин; «Кыргыз тилинин морфологиясы», 1934; «Кыргыз тилинин синтаксиси», 1936), тил илими боюнча кыргызча терминологияны түзгөн. К. Тыныстановдун ырлары 1925-ж. «Касым ырларынын жыйнагы» деген ат менен Москвадан жарык көргөн. Ал «Интернационалды», И. Крыловдун тамсилдерин кыргызчага которгон. Анын «Академиялык кечелер» пьесасына, айрым эмгектерине курулай доомат коюлуп, бай-манапчыл, буржуазиячыл, улутчул деп ак жеринен күнөөлөнгөн. 1937-ж. камалып, 1938-ж. атылган. 1988-ж. толук акталган.

Мындан тышкары советтик-партиялык мектептер ачылып, анда келечектеги жетекчи адистер даярдала баштаган.

1929-ж. Кыргызстандын атайын орто окуу жайларын жүздөн ашуун адистер бүтүрүп чыккан. Ушул жылы Кыргыз педагогикалык техникумун 21, кийинки жылы 47 адис бүтүргөн. Алардын арасында кийин элге белгилүү болгон А. Малдыбаев, Г. Айтиев, К. Жантөшев, М. Элебаев, У. Абдукаимов, К. Маликов, Ж. Бөкөнбаев, А. Осмонов, М. Алыбаев ж. б. болгон.

Кийинки жылдары Кыргызстандын кесиптик окуу жайлары өнүгүү жолуна түшүшүп, анда миндеген адистер даярдала баштаган. Мугалимдердин жана адистердин көбөйүшү калктын сабатсыздыгын жоюу ишин жакшырткан. Сабатсыздыкты жоюу иши 1920-жж. эле башталган. Ушул максатта Кыргызстанда сабатсыздыкты жоюу боюнча атайын комиссия жана «Сабатсыздык жоюлсун» аттуу ыктыярдуу коом түзүлгөн. Алгачкы жылдары окууга коммунисттер, комсомолдор, профсоюз кызматкерлери тартылган.

Хусаин Карасаев.

Карасаев Хусаин Карасаевич (1902–1998-жж.) – кыргыз совет адабиятчысы. Профессор (1966), Кыргыз Республикасынын илимге эмгек сиңирген ишмери (1992). 1914–1916-жж. Пржевальск орус-тузем мектебинде окуган. 1922–1923-жж. Кең-Суу кыштагында ревкомдун төрагасынын орун басары. 1923–1927-жж. Ташкенттеги казак, кыргыз эл агартуу институтунда билим алган. 1924-ж. кыргыздын туңгуч «Эркин-Тоо» гезитин чыгаруучулардын бири. 1928–1931-жж. Ленинграддагы Чыгыш таануу институтун бүтүргөн. 1961–1974-жж. КМУда эмгектенген. 1927-ж. «Сабат ачкыч» алиппесин, 1928-ж. Э. Арабаев менен бирге «Жаңылык» туңгуч кыргыз алиппесин, И. Батманов менен «Орусча-кыргызча сөздүк» түзгөн. «Орфографиялык сөздүк», «Накыл сөздөр», «Өздөштүрүлгөн сөздөр», «Күлкү наама», «Камус наама» аттуу эмгектердин автору. 1990-ж. О. Сыдыковдун «Тарых кыргыз Шадмания» аттуу китебин азыркы тамгага өткөрүп, ага баш сөз жазган. «Манас» эпосун жаздырууга, изилдөөгө көп эмгек сиңирген.

Кыргыз автономиялуу областынын биринчи бюжетинде эл агартууга баардык чыгымдардын 31,5 пайызы бөлүнгөн. Соода жана кооперативдик уюмдардын баардыгында сабатсыздыкты жоюу боюнча фондулар түзүлгөн. Профсоюздар, «Кошчу» союзу сабатсыздыкты жоюу боюнча мектептерин ачышкан. Эл агартуу тармагына жетишсиз болгон мугалимдерди, адистерди даярдоо ишине чоң көңүл бурулган.

Областта сабатсыздыкты жоюу боюнча атайын комиссия иштей баштаган. Дыйкандардын сабатсыздыгын жоюуга өзгөчө көңүл бурулган. 1925-ж. биринчи жарымында эле 156 сабатсыздыкты жоюу мектептери ачылып, алардын 134 айыл-кыштактарда иштеген. Бул мектептерден 8 миң адам сабатсыздыгын жойгон. 1925–1926-окуу жылында мындай мектептердин саны 246 жеткен. Мындан тышкары сабатсыздыкты жекече жоюу ыкмасы да кеңири пайдаланылган. 1926-ж. СССРдин калкынын сабаттуулугу 51,1 пайызга жеткен. Ал эми бул көрсөткүч Кыргызстанда 15,1 пайызды түзгөн.

1928–1929-окуу жылында ликбездерде (сабатсыздыкты жоюучу мектептер) окуу латын алфавитинде жүргүзүлгөн. Бул алфавитте сабатсыздыкты жоюуга арналган **Х. Карасаевдин, А. Шабдановдун** жана **С. Нааматовдун** китептери чыккан. Кыргызстанда сабатсыздыкты жоюу үчүн чыныгы күрөш башталып, ал: **«Сабаттуу, сабатсызды окут!»** деген ураан менен жүргөн. Малчылардын, аялдардын сабатсыздыгын жоюуга айрыкча көңүл бурулган.

Сабатсыздыкты жоюуда **1930-ж. башында** Кыргызстанда жүргүзүлгөн *маданий жүрүш* чоң роль ойногон. Бул ишке атайын уюштурулган комиссия жетекчилик кылган.

Ажыйман Шабданов.

Шабданов Ажыйман (1905–1939-жж.) – алгачкы окумуштуулардан. Чоң-Кеминде туулган. Шабдан баатырдын небереси. Адегенде жергиликтүү мектепте, кийин Пишпектеги орус-тузем мектебинде окуган. Жети-Суу (Алматы) билим берүү институтун бүтүргөн. Мектептерде жана техникумда сабак берген. 1928-жылдан Маданий агартуу илим-изилдөө институтунда иштеген. Бул жерден грамматика, орфография, терминология ж.б. боюнча окуу китептерин, илимий макалаларын жарыялаган. Чоң манаптын тукуму катары куугунтукка алынып, 1932-ж. Ош педтехникумуна жиберилген. Кийин Тажикстанга барып Тоолуу-Бадахшан областындагы кыргыздарга билим берүү ишин уюштурган. Бул жерден камакка алынып, Ташкентке жеткирилип, жалган айып менен 1939-ж. атылган.

1929-ж. С. Нааматов менен биргелешип «Сабатсыз аялдар үчүн алиппе» чыгарган. М. Элебаев, Ж. Жамгырчиев менен бирге жазган «Үчүнчү класстар үчүн окуу китеби» 1930-ж. 10 миң нуска менен чыккан. Анын «Биздин тил» (1931) окуу китеби өтө кеңири колдонулган.

Аракеттердин натыйжасында 1929 – 1930-окуу жылында ликбездерде 100 миң адам окуп, алардын 73 миңи окуганды жана жазганды үйрөнгөн. Ушундан кийин сабатсыздыкты жоюу ишинде бурулуш башталган. 1930-ж. чала сабаттууларга жардам катары «*Сабаттуу бол!*» деген газета чыга баштаган. Республикада сабатсыздыкты жоюш үчүн Кыргыз АССР ЭКСтин төрагасы жетектеген штаб түзүлгөн. Эгер буга чейин сабатсыздыкты жоюуга негизинен коомчулуктун каражаттары жумшалса, 1934 – 1935-окуу жылынан тартып бул иш мамлекеттин колуна өткөн. Ушул эле жылы республикада 181,5 миң адам сабатсыздыгын жойгон.

ДОКУМЕНТТҮҮ МАТЕРИАЛ

ВКП(б)нын Кыргыз обкомунун бюросунун токтомунан (1930-ж. 25-июну):

«1. Мамлекеттик, чарбалык жана коомдук уюмдардын маданий курулуш иштерине көңүлүн буруу үчүн июль айынан баштап Кыргызстанда маданий жүрүш уюштурулсун.

2. Маданий жүрүштө жайында 3400 сабатсыздар жана 16000 чала сабаттуулар мектептерге тартылсын; Бул жүрүштө массаны китепке, газета-журналдарга тартуу, радио жана кинону жайылтуу, диний ишенимдерге каршы күрөшүү, маданий-агартуу мекемелеринин ишин жакшыртуу, аларды адистер менен камсыз кылуу, турмуш-тиричиликтин маданиятын жакшыртуу иштери жүргүзүлсүн; «*Сабатсыздык жоюлсун*» коомунун иши жөнгө салынсын, коомдук тамак-аш тармактары кеңейтилсин, көчөлөр, аянтчалар, турак жайлар тазалансын. Райондорду, совхоздорду, колхоздорду жана айыл-кыштактарды маданияттуу тейлөө бирдиктүү план менен жүргүзүлсүн; Жайлоолорду революциялык, таптык, маданий тейлөө жакшыртылсын...».

Сатыбалды Нааматов.

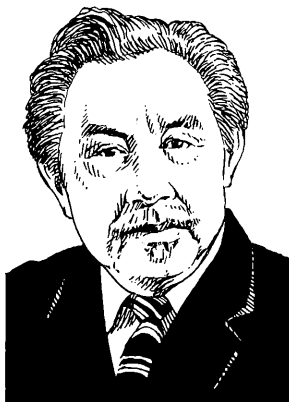
Нааматов Сатыбалды (1905–1938-жж.) – Кыргызстандын алгачкы агартуучуларынын, сабатсыздыкты жоюу үчүн активдүү күрөшкөн. Ат-Башынын Казыбек айылында оокаттуу үй-бүлөдө туулган. Адегенде жергиликтүү мектепте окуп, Жети-Суу (Алматы) билим берүү институтун бүтүргөн. 1931-ж. ачылган Фрунзедеги педагогика институтунда сабак берген. 40тан ашуун эмгек жарыялаган. Кыргыз тилин окутуунун методикасы боюнча окуу китебин алгачкылардан болуп даярдаган. Орус тилин жакшы өздөштүргөндүктөн М. Горькийдин, А. Фадеевдин чыгармаларын кыргызчага которгон. К. Тыныстанов, Е. Д. Поливанов менен тыгыз байланышта болгон.

1937-ж. «Социал Туран партиясынын» активдүү мүчөсү, контрреволюциячыл идеяларды окуу китептерине киргизүүчү катары айыпталып, 1938-ж. атылган. 1956-ж. акталган. Анын «Сабатсыздык жоюлсун» (чоңдор үчүн алиппе). Фрунзе, 1929; «Чала сабаттуулар үчүн окуу куралы». Фрунзе, 1930 ж. б. эмгектери жогору бааланган.

1936-ж. Кыргызстандын өкмөтүнүн алдында сабатсыздыкты жоюу боюнча башкармалык уюшулган. Райондук элге билим берүү бөлүмдөрүндө чондордун мектеби боюнча атайын инструктордун кызматы ачылган. Натыйжада миндеген адамдар окууга тартылып, сабаттуулук үчүн жалпы элдик күрөш кенири жайылтылган. Бул иштин жүрүшүндө алфавиттин эки жолу которулушу сабатсыздыкты жоюуда, жалпы эле эл агартуу ишинде тоскоолдук кылган. Бирок кыйынчылыктарга карабастан 1939-ж. эл каттоо боюнча республиканын 9дан 49 жашка чейинки адамдарынын сабаттуулугу 78,3, шаар калкыныкы – 85 пайызга жеткен. Ал эми 50дөн өткөн адамдардын көбү сабатсыз бойдон калган. Ошентип, 1940-ж. чейин республикада сабаттуулук үчүн күрөш чоң ийгиликтерге жетишкен. Бирок сабатсыздык биротоло жоюлган эмес.

Согушка чейин элге билим берүү сан жагынан гана өспөстөн сапаты да жакшырган. Алсак, 1937–1938-окуу жылында республикада 1358 башталгыч, 327 жети жылдык жана 62 орто мектеп болгон. Мугалимдер эки эсеге көбөйгөн. Бирок алардын көбүнүн атайын педагогикалык билими тургай орто билимдери да болгон эмес. I–IV класстардын мугалимдеринин 85 пайызы толук эмес орто билимдүү болсо, V–X класстардын мугалимдеринин жогорку билимдүүлөрү 11 пайызды гана түзгөн. Мугалимдердин квалификациясынын төмөндүгү окутуунун сапатына тескери таасирин тийгизген.

Ошентип, 20-30-жж. Кыргызстанда элге билим берүүнүн социалисттик системасы калыптанган. 1930–1931-окуу жылында республикада жалпыга милдеттүү башталгыч билим берүү киргизилген.

Аалы Токомбасов.

Совет бийлигинин калктын билим деңгээлин көтөрүүгө кылган аракеттеринин натыйжасында 30-жж. аягында республикада жалпыга милдеттүү башталгыч билим берүү иши ийгиликтүү аяктаган. Мунун негизинде айыл-кыштактарда жалпыга милдеттүү жети жылдык, шаарларда он жылдык билим берүү иши башталган.

30-жж. Кыргызстанда атайын орто жана жогорку окуу жайлары да өнүгө баштаган. 1937-ж. республикада 12 техникум жана 5 орто медициналык мектеп иштеп, аларда 3 миң окуучу окуган. Бул 1932 – 1933-окуу жылына салыштырмалуу эки эсеге көп болгон. Экинчи беш жылдыкта атайын орто окуу жайлары 1,4 миң адистерди даярдаган. 1932 – 1933-окуу жылында кыргыз элинин тарыхындагы биринчи жогорку окуу жайы – **Кыргыз мамлекеттик педагогикалык институту** ачылган. Бул окуу жайынын калыптанып, өнүгүшүнө Москва, Ленинград ж. б. шаарларынан келген окумуштуу-педагогдор чоң жардам беришкен. 1936-ж. институтту 46 адис бүтүргөн,

ДОКУМЕНТТҮҮ МАТЕРИАЛ

Кыргыз АССРинин Борбордук Аткаруу Комитетинин жана Эл Комиссарлар Советинин «Жалпыга милдеттүү башталгыч билим берүү жөнүндөгү» токтомуна (1930-ж. 19-сентябры):

«1. 1930/31-окуу жылынан баштап Кыргыз АССРинде 8, 9 жана 10 жаштагы балдарга, 11, 12 жана 13 жаштагы өспүрүмдөргө жалпы башталгыч билим берүү иши эки жылда бүткүдөй болуп пландуу жүргүзүлсүн.

2. 1930/31-окуу жылында. 8, 9 жана 10 жаштагы балдарды 11, 12, 13 жана 14 жаштагы өспүрүмдөрдү жалпы милдеттүү башталгыч билимге өткөрүү Кыргыз АССРинин Фрунзе, Беловодск, Аламүдүн, Чүй, Калинин, Жети-Өгүз, Араван-Буура жана Жалал-Абад райондорунун шаарларында, жумушчу поселкаларында, райондук борборлорунда жүргүзүлсүн. Өспүрүмдөр үчүн бир жылдык мөөнөттөгү өзгөчө мектептер жана топтор уюштурулсун.

3. Кыргыз АССРинин калган территориясында мектептердин саны 8, 9 жана 10 жаштагы балдардын кеминде 75 пайызын камтыгыдай болуп көбөйтүлсүн. 11, 12, 13 жана 14 жаштагы өспүрүмдөрдү, алыскы жана көчмөн райондордогу батрактардын, кедейлердин жана колхозчулардын балдарын окутууга өзгөчө көңүл бурулсун».

алардын 13 кыргыздар болгон. 1933-ж. Бишкек айыл чарба техникумунун базасында **Кыргыз зооветеринардык институту** ачылган. Ал эми 1938 – 1939-окуу жылында **Кыргыз мамлекеттик медициналык институту** ишке киришкен. Ошентип, 1940 – 1941-окуу жылында кыргыздардын улан-кыздары 6 жогорку, 34 атайын орто окуу жайларында билим ала баштаган. Жогорку

Александр Викторович
Затаевич.

Затаевич Александр Викторович (1869–1936-жж.) – музыка изилдөөчү, этнограф жана композитор. Казак ССРинин эл артисти (1923), Кыргыз ССРинин эл артисти (1925). Казак, Орто Азия, Сибирь элдеринин обондорун, күүлөрүн жыйноочу. Затаевич 1928-ж. Кыргызстанга келип, атактуу комузчулардын аткаруусундагы обондорду, күүлөрдү жазып алат. Жыйнаган обон, күүлөрүнүн ичинде «Манастын», «Семетейдин» обондору жазылып, «Кыргыз аспаптык 250 күүсү жана обону» деген ат менен 1934-ж. Москвадан жарык көргөн. Жыйнакта кайсы күү, обон кандай аткарылып, айтыларын, кимден жазылганын, анын шыгын билдирген илимий мүнөздөгү кыскача түшүндүрмөлөр да берилген. Затаевич «Манас» эпосун обонун биринчи жолу нотага түшүргөн.

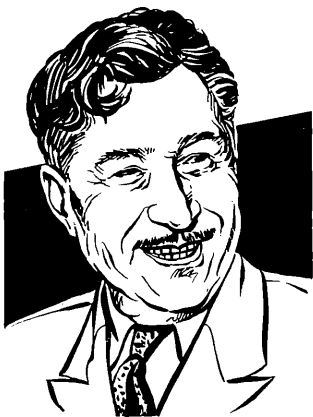
окуу жайларында республика үчүн илимпоздор даярдала баштайт. 1937-ж. Кыргыз өкмөтүнүн алдында илим боюнча комитет түзүлүп, республикадагы илимдин борборуна айланган. Согуштун алдында республикада 13 илим-изилдөө мекемеси болуп, анда 323 илимий кызматкер иштеген, алардын арасында илимдин 13 доктору жана 45 кандидаты эмгектенген.

Улуттук жазуунун жана басма создун негизделиши элдин маданиятын көтөрүүдө өзгөчө окуя болгон. 1924-ж. араб алфавитинин негизинде кыргыз жазуусу иштелип чыгып, 7-ноябрда кыргыз тилинде «Эркин-Тоо» гезити басылып чыккан. 1925-ж. 12-мартта орус тилинде «Батрацкая правда» гезити чыккан. 1926-ж. ноябрында жаштардын «Ленинчил жаш» гезити негиз делет. «Коммунист» журналы да ушул жылы чыга баштайт. 1928-ж. «Жаңы маданият жолунда», «Дыйкан» аттуу журналдар чыгарылган.

Акырындык менен кыргыз профессионалдык адабияты да өнүгө баштайт. Анын башатында К. Тыныстанов, К. Баялинов, М. Элебаев, К. Жантошев, С. Карачев, М. Токобаев, А. Токомбаев, Т. Сыдыкбеков ж. б. турган. Кыргыз совет адабиятынын өнүгүшүнө акындар Т. Сатылганов, Т. Молдо, Б. Алыкулов, И. Шайбеков, А. Жутакеев, К. Акиев, О. Бөлөбалаев ж. б. чоң салым кошушкан.

Согушка чейин кыргыз жазуучуларынын чыгармачылыгы жаңы бийиктиктерге көтөрүлгөн. 1934-ж. апрелде өткөн Кыргызстан жазуучуларынын биринчи съезди кыргыз адабиятынын буга чейинки өнүгүшүн жыйынтыктап, жаңы милдеттерди белгилеген. Съездде Кыргызстан жазуучулар союзу уюштурулуп, анын төрагалыгына А. Токомбаев шайланган.

Кыргыз адабияты менен катар эле улуттук профессионалдык искусствонун театр, музыка, көркөм сүрөт ж. б. тармактары өскөн.

Семён Афанасьевич Чуйков.

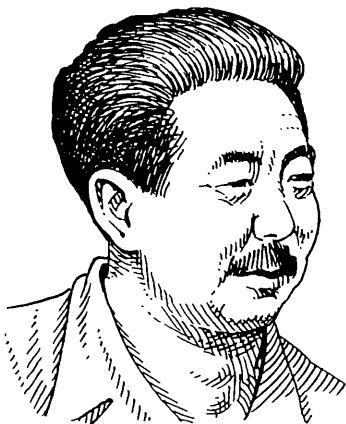
Чуйков Семён Афанасьевич (1902–1980-жж.) – советтик живописчи, СССР эл сүрөтчүсү (1963). СССР Сүрөтчүлөр академиясынын анык мүчөсү (1968). СССР мамлекеттик сыйлыгынын (1949, 1951), Токтогул атындагы Кыргыз ССР мамлекеттик сыйлыгынын (1972), Индиянын мамлекеттик сыйлыгынын лауреаты. Верный, Москва шаарларында окуган. 1930-ж. башында Кыргызстан сүрөтчүлөр союзун, Фрунзедеги Кыргыз мамлекеттик сүрөт өнөр музейин уюштуруунун демилгечиси болгон. Кыргыз элинин турмушун, көлөмдүү көркөм формалар менен чагылдырган.

1926-ж. профессионалдык артисттерди даярдоо үчүн *музыкалык-драмалык студия* ачылган. Аны алгач бүтүргөндөрдөн **А. Куттубаев, А. Боталиев, К. Эшимбеков** өндүү мыкты артисттер чыккан. Театрдык коллективге кыргыз элинин эл чыгармачылыгынын өкүлдөрү музыканттар **М. Күрөңкеев** жана **К. Орозов**, акындар **К. Акиев** менен **О. Болобалаев**, манасчы **М. Мусулманкулов**, куудул **Ш. Термечиков**, темир-комузчу **А. Байбатыров** ж. б. чакырылып, алар профессионалдык маданияттын калыптанып өнүгүшүнө өздөрүнүн салымдарын кошушкан. 1930-ж. республикалык музыкалык-драмалык студия *театрга* айланган. Театрдын алдында *эл аспаптар оркестри* уюшулган. 1935-ж. Фрунзеде *орус драма театры* ачылган. 1936-ж. Кыргыз мамлекеттик театры, *Кыргыз музыкалык-драма театры* болуп кайра түзүлгөн. Ушул эле жылы *Кыргыз мамлекеттик филармониясы* уюшулган. 1937-ж. майда Кыргыз мамлекеттик драма театрында **Ж. Бөкөнбаевдин «Алтын кыз»**, 1938-ж. **«Ажал ордуна»** драмасы коюлган. 1939-ж. апрелде көрүүчүлөргө Кыргыз музыкалык-драма театры **«Айчүрөк» операсын** тартуулаган.

1920–1930-жж. кыргыздын улуттук музыкасы да өнүккөн. Кыргыз мамлекеттик филармониясы ири музыкалык борборго айланат. Анда *улуттук хор*, *кыргыз бий ансамбли*, *мамлекеттик үйлөмө аспаптар ансамбли* ж.б. уюштурулган. 1939-ж. **А. Малдыбаевдин** жетекчилиги астында **Кыргызстан композиторлор союзунун** уюштурулушу республикада музыка искусствосунун өнүгүшүнө өбөлгө болгон.

Бул жылдары кыргыздын улуттук музыкасын жазуу, изилдөө иши колго алынып, бул багытта **А. В. Затаевич** чон эмгек жасаган.

Согуштун алдында Кыргызстанда көркөм сүрөт өнөрү да жаны баскычка көтөрүлгөн. 1934-ж. **Кыргызстан сүрөтчүлөр союзу**

Гапар Айтиев.

Айтиев Гапар (1912–1984-жж.) – улуттук туңгуч сүрөтчү, кыргыздын профессионалдык сүрөт өнөрүн негиздөөчүлөрүнөн, СССР эл сүрөтчүсү (1971), СССР көркөм сүрөт академиясынын корреспондент-мүчөсү (1973), Кыргыз ССР Токтогул атындагы Мамлекеттик сыйлыктын лауреаты (1967), Социалисттик Эмгектин Баатыры (1980). Кыргыз жергесинин кооз табиятын, улуттук маданияттын улуу устаттарынын портреттерин тарткан, бир нече ордендер жана медалдар менен сыйланган.

уюштурулуп, аны **С. Чуйков** жетектеген. 1935-ж. **Кыргыз мамлекеттик сүрөт галереясы** уюштурулган. Анда таланттуу сүрөтчүлөр **С. Чуйковдун**, **Г. Айтиевдин**, **С. Акылбековдун** ж. б. сүрөттөрү коюлган. 1939-ж. *көркөм сүрөт окуу жайы* ачылган. Республикага скульптор **О. Мануйлова** ж. б. графиктер келишкен. Сүрөт искусствосунун жаңы тармактары калыптана баштаган.

1939-ж. 26-майдан 30-июнга чейин Москвада өткөн Кыргыз искусствосунун Декадасы Кыргызстандын маданий турмушундагы өзгөчө чоң окуя болгон. Ага улуттук искусствонун 550 чебери катышкан. Алар койгон 14 спектаклди жана концерттерди 30 миңден ашуун көрүүчүлөр баалашкан. Кыргыз мамлекеттик музыка театры *Ленин ордени*, Кыргыз мамлекеттик филармониясы *Эмгек Кызыл Туу ордени* менен сыйланган. Кыргыз искусствосунун 71 ишмери СССРдин орден, медалдары менен сыйланышкан. *Ошентип, 20–30-жж. Кыргызстандын советтик маданияты жаңыдан калыптана баштагандыгына карабастан бир катар ийгиликтерге жетишкен.*

СУРООЛОР:

1. Сабатсыздыкты жоюу иши кандайча жүрүзүлгөн?
2. Сабатсыздыкты жоюуда эмгек сиңирген тунгуч окумуштуулар жөнүндө айтып бергиле.
3. Кыргызстанда жаштарга билим берүү, адистерди даярдоо иши кандай жүргөн?
4. Кыргыз профессионалдык адабияты кандайча өнүккөн?
5. Кыргыз улуттук музыкасынын өнүгүшү жөнүндө айтып бергиле.
6. Улуттук сүрөт искусствосун кимдер өнүктүргөн?

§ 29. УЛУУ АТА МЕКЕНДИК СОГУШ УЧУРУНДАГЫ ЖАНА СОГУШТАН КИЙИНКИ МЕЗГИЛДЕГИ МАДАНИЯТ (1941–1964-жж.)

**Улуу Ата Мекен-
дик согуштун
жылдарындагы
илим жана
маданият.**

Кыргызстандан интеллигенттеринин ичинен 15736 адам согушка жөнөтүлүп, ар кайсы фронттордо душман менен салгылашышкан.

Тылдагы окумуштуулар мекенди коргоого зарыл согуштук-экономикалык милдеттерди чечүүнүн үстүндө эмгектенишкен. Согуш башталганда республикада 13 илим-изилдөө мекемелери иштеген. Аларда 323 илимий кызматкер эмгектенишкен. Анын 13 илимдин докторлору, 45 илимдин кандидаттары болгон. Кыска мөөнөттүн ичинде эле алар өздөрүнүн иштерин фронттун керектөөлөрү үчүн жумшай башташкан. Эвакуацияланган окумуштуулардан эсебинен республиканын илимий кадрлары чындалган. Академиктер **А. Бах**, **А. Борисьяк**, техника илимдеринин докторлору **М. Келдыш**, тарых илимдеринин доктору **А. Бернштам**, филология илимдеринин доктору **К. Юдахин** ж. б. келиши менен республиканын окумуштууларынын сапаты жогорулаган.

Кыргызстандын геологдору согуштук маанидеги кен байлыктарды изилдеп табууда көп иштерди аткарышкан. Алар 1941–1944-жж. 321 экспедиция уюштурушуп, 110 түстүү металлдын, 71 көмүр, нефть, 8 металл кендерин аныкташкан. Натыйжада республикада 20 пайдалуу кендер ачылган. Кыргызстанда табылган сымап, сурьма, фольфрам ж. б. сейрек кездешүүчү кендер стратегиялык чоң мааниге ээ болгон.

Фрунзеге эвакуацияланган СССР Илимдер академиясынын биология бөлүмү, Кыргызстандын илим-изилдөө мекемелери менен бирдикте согуштук жана экономикалык маанидеги маанилүү изилдөөлөрдү жүргүзүшкөн. СССР ЭКСтин 1943-ж. 5-январдагы чечими боюнча СССР Илимдер академиясынын Кыргыз филиалынын ачылышы республикада илим-изилдөө иштеринин өнүгүшүнө чоң өбөлгө болгон. Филиал 1943-ж. 13-августта ачылып, анын председателдигине академик **К. И. Скрябин**, орун басарлыгына **Ж. Шүкүров** менен **В. Масенко**, окумуштуу катчылыгына **П. Власенко** шайланган. Филиалда 158 окумуштуу, анын ичинде СССР Илимдер академиясынын бир академиги, бир корреспондент-мүчөсү, 12 илимдин доктору, 22 илимдин кандидаттары эмгектене баштаган.

Филиал өзүнүн бардык иштерин Кыргызстандын ресурстарын өлкөнү коргоо муктаждыктарына жумшоо багытында жүргүзгөн. **Н. Сытый** жетектеген химия институту жардыруу иштеринин жаңы ыкмасын иштеп чыккан. Коомдук илимдердин өкүлдөрү аскердик-патриоттуулук, Ата Мекенди коргоо, пролетардык интернационализм, согуштун маңызы, мааниси боюнча изилдөөлөрдү, түшүндүрүү иштерин жүргүзүшкөн. 1944-ж.

Константин Кузьмич
Юдахин.

К. Юдахиндин редакциясы менен 40-мин сөздөн турган биринчи «*Орусча-кыргызча сөздүк*» басылып чыккан. «Манас» эпосун чогултуу жана изилдөө боюнча иштер улантылган.

Адабият жана искусство фронттун кызматында

Фашисттик баскынчыларга каршы согушта адабият менен искусство маанилүү идеялык курал болгон. Кыргызстан Жазуучулар союзунун М. Элебаев, Ж. Ашуубаев, Н. Чекменов, Я. Шиваза, Ж. Турусбеков, У. Абдукаимов өндүү көптөгөн мүчөлөрү фронтко аттанышкан. Алардын айрымдары аскердик бөлүктөрдө саясий жетекчи, басма сөздүн адабий кызматкерлери болуп иштешкен. Советтик патри-

отизм, Ата Мекенди коргоо, жоокерлердин эрдиктери, тылдагы эмгекчилердин каарман эмгеги кыргыз жазуучуларынын ошол учурдагы негизги темалары болуп калган. А. Токомбаевдин «*Ашырбай*», К. Жантөшевдин «*Чолпонбай*» поэмалары, А. Осмоновдун «*Ант*», К. Маликовдун «*Менин Кавказым*» Т. Үмөталиевдин «*Үчөө*», Т. Сыдыкбековдун «*Артиллеристер*» ж. б. чыгармалары элди туруктуулукка, жаңы эрдиктерге чакырып, жеңиштин камсыз болооруна ишендирген.

Кыргызстандын артисттери согуштун алгачкы айларынан эле өздөрүнүн эмгектери менен жеңишке салым кошууга аракеттенишкен. Кыргызстандык артисттердин бригадалары 1941-ж. июлунан 1942-ж. 1-апрелине чейин фронттогу жоокерлерге, аскерге жөнөтүүчү пункттарда, госпиталдарда 763 концерт коюшкан. 1941-ж. ноябрда Улуу Ата Мекендик согушка арналган «*Патриоттор*» аттуу кыргыз операсынын биринчи премьерасы болгон. Музыкалык театрдын артисттеринин жетишкендиктери эске алынып, 1942-ж. 17-августта бул театр Кыргыз мамлекеттик опера жана балет театры болуп кайрадан түзүлгөн. Театрда 1942-ж. ноябрда «*Көкүл*» бир жылдан кийин декабрда «*Ким кантти?*» опералары, 1944-ж. «*Чолпон*» балети коюлган. Согуш аяктаганга чейин бул театрдын артисттери жоокерлердин, тылдагы эмгекчилердин алдында 750 концерт беришкен.

Фронт менен тылдан байланышын чыңдоодо Кыргыз искусствосунун өнөрпоздорунун фронтторго уюштурган гастролдору маанилүү роль ойногон. 1942-ж. 7 концерттик-театрдык бригада уюштурулуп, 1944-ж. чейин алар фронттогу жоокерлердин алдында 2500 концерт беришкен.

1941-ж. июлда Кыргыз драма театры уюштурулуп, согуш жылдарында өнүккөн. 1942-ж. октябрда анда А. Токомбаевдин Ата Мекендик согушка арналган «*Ант*» деген пьесасы коюлган.

1943-ж. опера жана балет театрынын драмалык бөлүмү Кыргыз мамлекеттик драма театры болуп бөлүнүп чыккан. 1944-ж. январда анда *«Курманбек»* пьесасы коюлган. Кийинки жылдары бул театрда *«Орус адамдары»*, *«Фронт»*, *«Полководец Суворов»*, *«Текшерүүчү»*, *«Король Лир»* пьесалары коюлган.

Согуш жылдары Кыргызстандын көркөм сүрөт өнөрү да өскөн. С. Чуйковдун *«Ата Мекен үчүн»*, *«Чолпонбайдын портрети»*, А. Игнатовдун *«Фронтко узатуу»*, *«Эне менен жолугушуу»*, *«Фронттон келген конок»*, Г. Айтиевдин *«Фронттон кат»*, И. Гальченконун *«БЧК курулушунда»*, *«Жайлоодо»*, Л. Ильинанын *«Кызылча оттоо»*, С. Акылбековдун *«Колхоз кароолчусу»* ж. б. чыгармалары согуш мезгилиндеги элдин турмушун чагылдырган. Ошентип, республиканын адабияты менен искусствосу элдик жеңишке өздөрүнүн салымдарын кошуу менен чыгармачылыктын жаңы баскычына көтөрүлгөн.

Согуштан кийинки мезгилде маданияттын өнүгүшүндө сталиндик административдик-командалык система идеологиялык көзөмөлдөөнү күчөткөн. Ал үчүн калктын бир бөлүгүндө капиталисттик, феодалдык-уруучулук көз караш сакталган, интеллигенциянын катмарларында буржуазиялык маданиятка жүгүнүү, коммунисттик саясатты түшүнбөстүк маанай күчөп кеткен деген шылтоо ойлонулуп табылган. Партиялык жетекчи төбөлдөр өздөрүнүн бул пикирин ВКП (б) БКнын «Звезда» жана «Ленинград» журналдары жөнүндө, «Чоң турмуш» кино тасмасы жөнүндө» деген токтомдорунда негиздешкен. Бул токтомдор чыгармачыл интеллигенциянын кенири чөйрөсүндө талкууланып, идеологиялык ишти күчөтүү боюнча конкреттүү чаралар көрүлө баштаган. Натыйжада интеллигенциянын айрым өкүлдөрү кайрадан куугунтуктала баштаган.

XIX к. экинчи жарымы – XX к. башындагы белгилүү акын Молдо Кылычтын эмгектери «буржуазиялык улутчул» делип аныкталып, аны изилдеген Т. Саманчин, Т. Байжиев, З. Бектемов репрессияга кабылган. Окумуштуулар Ж. Шүкүров, К. Сооронбаев, Х. Карасаев кызматтарынан бошотулган. А. Токомбаевдин *«Кандуу жылдар»* романы, К. Маликовдун *«Балбай»* поэмасы катуу сынга алынып, аларды окууга тыюу салынган.

1951-ж. партия менен Совет өкмөтүнүн башкы жетекчилигинин көрсөтмөсү менен элдердин улуттук эпостору сынга алына баштаган. Кыргыз элинин руханий турмушунун туу чокусу болгон «Манас» эпосуна да «элге каршы багытталган динчил, эзүүчүлөрдүн кызыкчылыгын көздөгөн, согушту жактаган» чыгарма катары тыюу салынат. Бирок Кыргыз интеллигенциясы өздөрүнүн эпосу жөнүндөгү бул чечимге макул болгон эмес. Басма сөз бетиндеги көп айларга созулган талаш-тартыштардан кийин 1952-ж. июнь айында Фрунзе шаарында *«Манас» эпосунун элдүүлүгү* деген темада илимий конференция өткөрүлүп, «Манас» эпосу репрессиядан куткарылган. *Эпосту коргоодо М. Ауэзов, А. Токомбаев, К. Маликов, Т. Сыдыкбеков, А. Бернштам, Б. Юнусалиев, Б. Керимжанова ж. б. эмгек сиңиришкен.*

Согуштан кийинки жылдарда элге билим берүү ишинде алгылыктуу бир катар иштер жасалган. Согуш мезгилинде чыкпай калган окуу китептери кайрадан чыга баштаган. Кыргыз тилинде окуу китептерин чыгаруу колго алынган. 1950-ж. мектеп окуучулары үчүн 89 аталыштагы окуу китеби чыгарылган. Бул мезгилде атайын орто жана жогорку билим берүү жакшырган. **Кыргыз кыз-келиндер педагогикалык окуу жайы** ачылып, аны 1948-ж. 5 адис бүтүрүп чыккан. Пржевальск, Ош, Жалал-Абад эки жылдык мугалимдер институттары, индустриялык, зооветеринардык, тамак-аш техникумдары, көркөм сүрөт окуу жайы, республикалык маданий-агартуу жана музыкалык-хореографиялык окуу жайлары да алгачкы адистерин чыгара башташат.

СССРдин Илимдер академиясынын Кыргыз филиалында 500 илимдин кызматкерлери, анын ичинен 13 илимдин докторлору, жана 83 илимдин кандидаттары үзүрлүү эмгектенишкен.

Кыргызстандын жогорку окуу жайларында жана илимизилдөө институттарында 46 профессор, илимдин докторлору, 350 доценттер, илимдин кандидаттары эмгектенген. Алардын 60 кыргыздар болгон. 1950-ж. республикада медициналык, айыл чарба, 4 педагогикалык институт, 29 атайын орто окуу жайы иштеп, аларда 19,2 миң студент билим алган.

Басма сөз иши жолго коюлуп, Кыргызстанда 5 республикалык, 10 областтык, 70 райондук жана шаардык газеталар 160 миң нуска менен чыгарылган. Булардан тышкары «Коммунист», «Агитатордун жана пропагандисттин блокноту» журналдары кыргыз жана орус тилдеринде чыгарылган.

Кыргыз адабияты өнүгүп, Т. Сыдыкбековдун *«Биздин замандын кишилері»* романы СССРдин Мамлекеттик сыйлыгына татыктуу болгон. К. Баялиновдун, К. Жантөшевдин, Т. Үмөталиевдин, А. Осмоновдун чыгармачылыктары жалпы элдин сүймөнчүлүгүнө ээ болгон. Согуштан кийинки мезгилде кыргыз музыкасы, драмасы, көркөм-сүрөт искусствосу да жаңы бийиктиктерге көтөрүлгөн.

50-жж. жана 60-жж. башында республиканын маданияты жаңы баскычка өскөн. Бул жылдары Кыргызстандын көркөм адабияты Ч. Айтматов, У. Абдукаимов, С. Эралиев, К. Каимов, А. Токтомушев сыяктуу таланттуу акын, жазуучулар менен толукталган. 1963-ж. Ч. Айтматов *«Тоолор жана талаалар»* - аттуу повесттер жыйнагы үчүн Лениндик сыйлыкка татыктуу болгон.

Кыргызстандын көркөм өнөрүнүн ишмерлери өздөрүнүн жетишкендиктерин 1958-ж. Москва шаарында өткөн Кыргыз искусствосу менен адабиятынын экинчи он күндүгүндө ийгиликтүү даназалашкан. Республиканын алты артисти – С. Кийизбаева, Б. Бейшеналиева, М. Рыскулов, Б. Кыдыкеева, А. Мырзабаев, Д. Күйүкова СССРдин эл артисттери болушкан. Искусствонун 300 өкүлү орден, медалдар менен сыйланышкан. Алардын 9 Ленин орденин алышкан.

Иса Ахунбаев.

Ушул мезгилде билим берүү тармагында да кыйла жетишкендиктер камсыз болгон. **1953 – 1954-окуу жылынан баштап республиканын шаарларында милдеттүү орто билим берүү киргизиле баштаган.** Бирок 1955-ж. республикада 20 миңден ашуун бала мектептеги окууга тартылбай калган. 1958-ж. баштап жети жылдык билим берүүнүн ордуна милдеттүү сегиз жылдык билим берүү киргизилген. Орто мектептерде окутуу мөөнөтү 11 жылга созулган.

1960 – 1961-окуу жылында республикада 1763 күндүзгү жалпы билим берүүчү мектептер иштеп, аларда 397,5 миң окуучу билим алган. Бирок, мектептерде иштеген 22 миң мугалимдин 33,1 пайызы гана жогорку билимдүү болушкан. Калган мугалимдерди атайын орто билимдүүлөр же жөн гана мектепти бүтүргөндөр түзгөн. Бул мектептерде өтүлгөн сабактардын сапатына тескери таасир тийгизген.

50-жж. Кыргыз ССР Министрлер Советинин алдындагы кесиптик-техникалык билим берүүнүн Башкы башкармасы тарабынан активдүү иштер жүргүзүлгөн. 60-жж. баштап сегиз жылдык билимдин негизинде шаардык жана айылдак кесиптик-техникалык окуу жайлары түзүлүп, аларда 8,7 миң адис даярдала баштаган.

50-жж. чейин республика үчүн жогорку билимдүү адистер негизинен өлкөнүн борбордук шаарларынан даярдалып келген. Эми жогорку квалификациядагы адистер көп тармактар боюнча республиканын өзүндө даярдала баштайт. **1951-ж. Кыргыз мамлекеттик университетинин** ачылышы тоолуу крайыбыздагы маанилүү окуя болгон. **1954-ж.** анын геологиялык жана техникалык факультеттеринин базасында **Фрунзе политехникалык институту** ачылган.

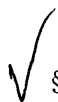
1951-ж. Ош, 1952-ж. Кыргыз кыз-келиндер педагогикалык институту, 1953-ж. Прежевальск педагогикалык институту ачылып, республикада педагогикалык кадрларды төрт жылдык мөөнөт менен даярдоо иши жолго коюлган. **1955-ж. Кыргыз дене тарбия институту** ачылган. Жогорку окуу жайлары менен катар эле атайын орто окуу жайларынын тармактары кеңейген. 1954-ж. Фрунзеде *жеңил өнөр жай, советтик соода*, 1956-ж. Нарында *айыл чарба*, 1957-ж. *автожол* техникумдары ачылган. 1960 – 1961-окуу жылында Кыргызстандын 8 жогорку жана 27 атайын орто окуу жайларында 22,2 миң студент окуган, алардын 10,8 миңи жогорку окуу жайларынын студенттери болгон.

1954-ж. СССР Илимдер академиясынын Кыргыз филиалынын базасында **Кыргыз ССРинин Илимдер академиясы** ачылган. Анын биринчи Президенти болуп **Иса Ахунбаев** шайланган.

Академиянын биринчи курамына окумуштуулар Б. Жамгырчинов, И. Ахунбаев, М. Батманов, К. Юдахин, Б. Юнусалиев, жазуучулардан А. Токомбаев, Т. Сыдыкбеков ж. б. 27 адам кирген. Академияга 203 илимий кызматкер иштеген 10 илимий мекеме караган. Анда илимдин 12 доктору жана 83 кандидаты эмгектенишкен. Республиканын өз алдынча Илимдер академиясынын ачылышы республикада илим изилдөө ишинин өнүгүшүн тездеткен.

СУРООЛОР:

1. Улуу Ата Мекендик согуш маданиятка кандай таасир эткен?
2. Илимдин өнүгүшүндөгү жаңылыктар кайсылар болгон.
3. Адабият менен искусство фронтко кандайча кызмат кылган?
4. Улуу Ата Мекендик согуш темасына арналган кандай чыгармаларды билесиңер?
5. Билим берүү, жогорку квалификациядагы адистерди даярдоо иши кандай жүргөн?
6. Алгачкы жогорку окуу жайлары, илимий мекемелер жөнүндө айтып бергиле.

§ 30. МАДАНИЯТ ӨНҮГҮҮ ЖОЛУНДА (1964–1990-жж.)

Билим берүү жана илим

Калктын билим деңгээлин көтөрүүдө жалпы билим берүүчү мектептердин ролун жакшы түшүнгөн партиялык-мамлекеттик жетекчилик сегизинчи беш жылдыкта (1966–1970-жж.) жалпыга милдеттүү орто билимге өтүүнү, ал эми тогузунчу беш жылдыкта (1971–1975-жж.) бул ишти толук аяктоо милдетин койгон. Кыргызстанда бул милдетти аткаруу үчүн биринчи кезекте жалпы билим берүүчү мектептердин материалдык-техникалык базасын чыңдоого көңүл бурулган. 1966–1985-жж. республикада 756 миң орундуу 859 мектеп курулган.

1985 – 1986-окуу жылында Кыргызстандагы 1654 жалпы билим берүүчү мектептердин 1375, же 83 пайызы айыл-кыштактарда жайгашкан. Бирок айыл жеринде жайгашкан орто мектептердин теңи канааттандыруу эмес деңгээлде болгон. Эскилиги жеткен имараттагы 300 орто мектептерде сабак өтүү а түгүл опурталдуу да болгон. Мектептердин 66 пайызында суу түтүктөр орнотулбаган, 76 пайызында кир суу агып кете турган түтүктөр болгон эмес.

Мектептерди курууну пландоо ишинде да кемчиликтер кеткен. Оңоюна карап курулуш мекемелери мектептерди өздөрүнө ыңгайлуу, шаар жеринде, Чүй, Талас өрөөндөрүндө, областтык же райондук борборлордо же аларга жакын жерлерге курууга аракеттенишкен. Ал эми мектеп имараттарына өтө муктаж алыскы айыл-кыштактарда талапка ылайык мектептер курулбаган бойдон кала берген.

Республикадагы жалпы билим берүүчү мектептердин ишин жакшыртууда чечүүчү роль анда эмгектенген мугалимдерге байланыштуу болгон. 1984 – 1985-окуу жылында Кыргызстандын мектептеринде 58 миң мугалимдер жана тарбиячылар эмгектенишкен. Алардын 41 миңи айылдык мектептерде иштешкен. 1965–1985-жж. шаардык мектептерде жогорку билимдүү мугалимдердин саны 21 пайызга, ал эми айылдык мектептерде 30 пайызга жогорулаган. 1966–1967-жж. республиканын мектептери жаңы окуу пландарына жана программаларына өткөрүлгөн. 1980-ж. окуучуларды окуу китептери менен камсыз кылуу иши толук аяктаган.

Республикада 1965–1985-жж. жалпыга милдеттүү орто билимге өтүүнү аяктоо ишинде бир топ ийгиликтер болгон. Бирок, тилекке каршы, мектеп ишинде жетишкендиктер менен катар окуучуларга билим берүү жана тарбиялоо ишинде кемчиликтер да орун алып, алар мүнөздүү көрүнүшкө да айланган. Окуучуларга билим берүү жана адарды тарбиялоодо формалдуулукка, алардын билимин баалоодо кайдыгерликке кеңири жол берилген. Айрым мугалимдер өз иштерин чыгармачылык менен аткарып, эптеп сабак өткөрүп, кемчиликтерин окуучуларга жалган жакшы бааларды коюу менен жымсалдоого өтүшкөн. Натыйжада орто мектепти бүтүргөн жаштардын көбү жогорку жана атайын орто окуу жайларында билимин өркүндөтө алган эмес. Мисалы, 1977-ж. республиканын жогорку окуу жайларына өтүүнү каалаган 23 миң абитуриенттин 7,6 миңи, же 33,1 пайызы гана экзамендерди ийгиликтүү тапшырган. 1985-ж. болсо, 19,1 миң абитуриенттин 8,2 миңи же 43 пайызы жогорку окуу жайларына өтүшкөн. Бул жылдары абитуриенттердин тенинен көбү экзамендерден «эки» алышкан. Ал эми алардын аттестаттарында жалаң «төрт», «беш» деген баалар коюлган.

Бул мезгилде жалпы билим берүүчү мектептерде окуучуларга өндүрүштүн негиздери боюнча билим берүү, массалык кесип ээлерин даярдоо ишине да чоң көңүл бурулган. Республиканын мектептеринде окуу-өндүрүштүк комбинаттар түзүлүп, андан окуучулар ширетүүчү, механик-электрик, тракторист, машина айдоочу, курулушчу, тигүүчү өндүү 30 ашык массалык кесиптин ээлери болуп чыгышкан.

1966-ж. майда Кыргыз ССР Министрлер Советинин алдындагы Кесиптик-техникалык билим берүү боюнча Башкы башкармасы Кыргыз ССР Министрлер Советинин Мамлекеттик комитетине айланган. Бул комитеттин аракетинин натыйжасында республикада жаштарга кесиптик-техникалык билим берүү иши бир кыйла жакшырган. Республиканын экономикасынын негизин түзгөн айыл чарбасы үчүн адистерди даярдоого өзгөчө көңүл бурулган. 1965-ж. республикада 17 айылдык кесиптик-техникалык окуу жайлары болуп аларда 5,2 миң окуучу болгон. 1990-ж. мындай окуу жайлардын саны 118ге жетип, аларда 56 адистик боюнча 57 миң окуучу окуган. Эмнегедир кесиптик-техникалык

окуу жайлары орто мектептерде начар окуган уландар менен кыздардын адистик алуучу окуу жайы катары каралган. Натыйжада, бул окуу жайларынын баасы төмөндөп, аны бүтүргөн адистердин баркы кете баштаган.

Бул жылдары жогорку жана атайын билим берүү иши да өркүндөтүлгөн. 1965–1968-жж. Фрунзедеги политехникалык, медициналык, айыл чарба, дене тарбия, Прежевальскидеги педагогикалык институттардын окуу имараттары курулган. 1967-ж. Б. Бейшеналиева атындагы Кыргыз мамлекеттик искусство институту ачылып, республикада музыкалык билим берүүчү борборго айланган. Фрунзеде музыкалык-педагогикалык, Прежевальск, Ош, Нарын педагогикалык окуу жайлары, курулуш, соода, автожол техникумдары иштей баштаган.

Жогорку квалификациядагы адистерди даярдоодогу салымы үчүн Кыргыз мамлекеттик университети 1973-ж. *Эмгек Кызыл Туу ордени* менен сыйланган. Буга чейин университет 40 миң адис даярдаган. 1990-ж. анын 13 факультетинде 13 миң студент 23 адистик боюнча билим алган. Университеттин 76 кафедрасында 950 окутуучу эмгектенген. Алардын ичинде илимдин 39 доктору, профессорлор, илимдин 320 кандидаты, доценттер болгон.

Айыл чарбасы үчүн адистерди даярдоодо Кыргыз айыл чарба институту чоң салым кошкон. Бул институт 1983-ж. *«Ардак Белгиси» орденине* татыктуу болгон. Жарым кылымда институт 15,3 миң адис даярдаган. Институтта 350 окутуучу, анын ичинен илимдин 10 доктору, профессор, илимдин 137 кандидаты эмгектенген.

Фрунзе политехникалык институту инженердик кадрларды даярдоонун ири борборуна айланган. Анда эмгектенген 962 окутуучу, 11,2 миң студентке 12 адистик боюнча сабак өтүшкөн. Республика үчүн педагогикалык адистерди даярдоодо Кыргыз кыз-келиндер, Ош мамлекеттик педагогикалык, Прежевальск педагогикалык, Фрунзедеги орус тили жана адабияты институттары бараандуу салым кошуккан. 1985-ж. республикада 10 жогорку окуу жайы жана 45 атайын окуу жайлары иштеген. Аларда 109,1 миң студент билим алган. Жогорку окуу жайларын орто эсеп менен жылына 9,5 миң, атайын орто окуу жайларын 13,6 миң адистер бүтүрүп турган.

1989 – 1990-окуу жылында Кыргызстанда 9 жогорку жана 48 атайын орто окуу жайы иштеп, аларда 205 миң студент билим алган, булардын 94,6 миңи жогорку окуу жайларынын студенттери болушкан. 80-жж. республиканын жогорку окуу жайлары орто эсеп менен жылына 9,5 миңден, ал эми атайын орто окуу жайлары 14 миңден адистерди чыгарып турган. 1989-ж. Кыргызстандын эл чарбасында 180 миң жогорку жана атайын орто билимдүү адистер эмгектенген. Бул 1960-ж. салыштырганда 5,4 эсеге көптүк кылган.

1964–1990-жж. илимдин ролу жана мааниси көтөрүлгөн. Илимдин техникалык, физика-математикалык, тоо-кен, химия,

биология, коом таануу тармактары өнүккөн. Окумуштуулардын изилдөөлөрү республиканын жаратылыш жана коомдук ресурстарын эл чарбасына көбүрөөк тартууга, алардын натыйжалуулугун көтөрүүгө багытталган. 1975-ж. илим изилдөөдөгү жана илим кадрларын даярдоодо жетишкендиктери үчүн Кыргыз ССР Илимдер академиясы *Эл достугу ордени* менен сыйланган. 1979-ж. 20-декабрда академиянын 25 жылдыгы белгиленген. Кыргызстан Компартиясынын биринчи секретары Т. Усубалиевдин жана академиянын президенти М. Иманалиевдин докладында Илимдер академиясынын чейрек кылымда жасаган иштери, келечектеги илим изилдөөчүнүн милдеттери көрсөтүлгөн. Бул мезгилде илимдер академиясында 17 илимий мекемелерди бириктирген үч бөлүм иштеген. Аларда 1,2 миң окумуштуу эмгектенген. Алардын 26 академик, 32 корреспондент-мүчө, 75 илимдин докторлору жана 512 илимдин кандидаттары болгон.

1971–1975-жж. академиянын окумуштуулары республиканын жана СССРдин эл чарбасына 1 305 млн сомдук пайда келтирген 60 илимий ачылыштарды жасашкан. 1976–1980-жж. окумуштуулар кендерди, сейрек жана түстүү металлдарды иштетүү, аскаларды тешүүчү, өндүрүштү жана сугат тармактарын автоматташтыруу боюнча бир катар практикалык сунуштарды киргизишкен. Айыл чарбасында малдын продуктуулугун, дыйканчылыктын түшүмдүүлүгүн арттыруу багытында бир далай натыйжалуу изилдөөлөр жүргүзүлгөн. Академия СССРдин, Кыргыз ССРинин чарбасынын жетишкендиктеринин көргөзмөсүнүн 52 медалын, 180 дипломдорун алган. Окумуштуулар эки жолу СССРдин мамлекеттик, 40 окумуштуу Кыргыз ССРинин мамлекеттик сыйлыктарына татыктуу болушкан. Бирок Илимдер академиясында адистерди даярдоо жана натыйжалуу иштетүү багытында көп кемчиликтер орун алган. 1976–1980-жж. эле академиядан 2 миңден ашык адам бошонуп кеткен. Аспирантурага илимге жөндөмү жок талапкерлер кабыл алынган учурлар көбөйгөн. Натыйжада 1976–1980-жж. аспирантураны бүтүргөн 230 адамдын 7 гана өз убагында диссертацияларын коргошкон, 37 иштерин коргоого даярдаган.

1985-ж. Кыргызстандын жалпы илимий-педагогикалык адистерин 9,1 миңден ашкан. Бирок республикадагы илимий адистердин саны сырттан чакырылган окумуштуулардын эсебинен көбөйгөн. Жергиликтүү адистерди өстүрүү көп учурда көмүскөдө кала берген.

80-жж. жогорку окуу жайларындагы илим-изилдөө иштеринин жогорулашы байкалган. 1987-ж. республиканын жогорку окуу жайлары бүткүл союздук жана республикалык 19 комплекстүү илимий-техникалык программаларды изилдөөгө катышкан. 1988-ж. бул программаларды жүзөгө ашыруу ишине республиканын 10 жогорку окуу жайларында эмгектенишкен илимдин 166 доктору жана 1732 кандидаты катышышкан. Жогорку окуу жайлары 6 млн сомдук чарбалык келишимдерди аткаруунун үстүндө эмгектенишкен.

80-жж. аягында республиканын жогорку окуу жайларында окуу процессин өндүрүш менен байланыштыруу ишине өзгөчө көңүл бурулган. Бул максатта жер-жерлердеги өндүрүштүк бирикмелерде жогорку окуу жайларынын филиалдары, окуу өндүрүштүк-илимий борборлору ачыла баштаган. Мисалы, Бишкек политехникалык институту 1988-ж. өнөр жай ишканаларында 9 филиалын ачкан. Мындай көрүнүш көпчүлүк жогорку окуу жайларына мүнөздүү болуп калган.

Академиялык илим-изилдөө иштерин жакшыртуу үчүн жүргүзүлгөн аракеттердин натыйжасы азайган. Анткени бул максатка республикалык улуттук кирешинин 0,4 пайыздан азыраагы гана жумшалган. Бул союздук көрсөткүчтөн 10 эсеге аздык кылган. 1989-ж. Кыргызстан Илимдер академиясынын президиуму илимий иштерди рынок шартына ылайыкташтыруу, илимий изилдөөнүн натыйжалуулугун көтөрүү боюнча 1995-ж. чейинки мезгилди камтыган концепцияны иштеп чыккан. 1989-ж. Кыргыз ССР Илимдер академиясында 3845 адам эмгектенип, алардын 1568 илимий кызматкерлер болушкан. Республикада 10,1 миңден ашуун илимий кызматкер эмгектенген. Илим-изилдөө иштерине бөлүнгөн каражаттын аздыгынан бул тармактын натыйжалуулугу төмөндөп кеткен. Бир кезде союздук масштабда илимий ачылыштары менен даназаланып турган Кыргызстандын илими 80-жж. аягында кризиске учураган. Көп эмгек менен даярдалган илимий адистер башка республикаларга же коммерциялык багытка өтүп кетүүгө мажбур болушкан. >

Адабият жана искусство

Адабият жана искусство тармагында эмгектенген интеллигенция Кыргызстандын руханий деңгээлин көтөрүү багытында да эмгектенген.

60-жж. ортосунда Кыргызстан жазуучулар союзуна 30дан ашык көркөм сөз чеберлери мүчө болушкан. Алардын ичинен М. Абылкасымованын, М. Буларкиеванын, Ө. Даникеевдин, Т. Кожомбердиевдин, М. Байжиевдин, Б. Сарногоевдин ж. б. эмгектери эл ичинде баалана баштаган.

1965-ж. Т. Сатылгановдун 100 жылдык юбилейине карата Кыргызстандын Токтогул Сатылганов атындагы мамлекеттик сыйлыгы белгиленген. Бул сыйлык алгачкы жолу «*Таң алдында*» романы үчүн А. Токомбаевге жана «*Абийир кечирбейт*», «*Сүйүү жана үмүт*» деген пьесалары үчүн Т. Абдумомуновго ыйгарылган.

Партиялык жетекчиликтин талабына ылайык бул жылдары республиканын адабияты менен искусствосу чарбалык жана маданий турмуштагы өзгөрүүлөрдү чагылдырууга, эмгекчилерди буйрукчул-акимчил бийликке берилгендиктин духунда тарбиялоого багытталган. Көркөм сөз өнөрүнүн көпчүлүк өкүлдөрү өздөрүнүн чыгармачылыгын ошол кездеги дежур маселе болгон социалисттик патриотизм, СССР элдеринин достугу, партияга берилгендик темаларына арнашкан.

1968-ж. Кыргыз ССРинин «Эл жазуучусу», «Эл акыны» деген наамдар белгиленген. Бул наамдарга биринчи болуп Ч. Айтматов, К. Баялинов, К. Жантөшев, Т. Сыдыкбеков, Т. Үмөталиев татыктуу болушкан. 1971–1975-жж. А. Токомбаевдин, К. Баялиновдун, Т. Сыдыкбековдун, Т. Үмөталиевдин, К. Маликовдун чыгармаларынын жыйнактары жарыкка чыгарылган. Кыргыз адабиятынын баштоочуларынын бири А. Токомбаевге Социалисттик Эмгектин Баатыры наамы берилген. Чыгармачылыктарындагы жетишкендиктер үчүн А. Токтомушев менен С. Эралиевге Кыргызстандын эл акындары деген наамдар ыйгарылган. Я. Шиваза, Т. Абдымомунов, Ш. Бейшеналиев, Н. Байтемиров, К. Каимов, С. Сасыкбаев, Н. Удалов искусствонун эмгек сиңирген ишмери, маданиятка эмгек сиңирген кызматкери деген ардак наамдарга татыктуу болгон. Т. Касымбековдун «Сынган кылыч» аттуу тарыхый романы окурмандардын купулуна толуп, өздүк китеп текчелеринен орун алган.

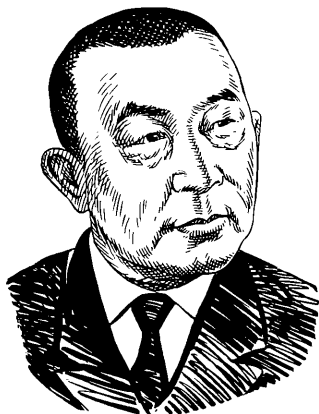
Бул жылдары бөлөк элдердин адабиятын кыргыз тилине которуу ишине да чон көңүл бурулган. Кыргыз окурмандары дүйнө элдеринин, советтик жазуучулардын чыгармачылыктары менен кеңири таанышууга мүмкүндүк алышкан. 1984-ж. карата кыргыз жазуучуларынын 470 китеби СССР жана дүйнө элдеринин тилдерине которулган. Кыргызстан Жазуучулар союзунун катары 1966-ж. 115 адамдан 1981-ж. 170ке, ал эми 1985-ж. 254 адамга көбөйгөн.

Ч. Айтматовдун чыгармачылыгы өзүнүн апогейине ушул мезгилде көтөрүлгөн. Анын китептери 8 млн нуска менен дүйнө элдеринин 50 ашык тилдерине которулган. Ал эки жолу: 1968-ж. «*Жаныбарым Гүлсары*», 1983-ж. «*Кылым карыткан бир күн*» аттуу чыгармалары үчүн СССРдин Мамлекеттик сыйлыгына татыктуу болгон. 1978-ж. ага Социалисттик Эмгектин Баатыры наамы ыйгарылган.

80-жж. кыргыз адабияты партократтардын катуу көзөмөлүнүн акыркы этабын башынан өткөргөн. Кыргызстандын Компартиясы жазуучуларды багыттоо үчүн бир катар чечимдерди кабыл алган. Чыгармачылыктын бир калыпка салынышы, албетте, көп кырдуу, кызыктуу чыгармалардын жаралышына тоскоолдук кылган. Бул мезгилде Т. Сыдыкбековдун «*Замандаштар*», Ш. Бейшеналиевдин «*Болот калем*», С. Өмүрбаевдин «*Өзгөргөн өрөөн*», А. Салыниковдун «*Кызыл жалын*» ж. б. чыгармалары жарык көргөн. Т. Үмөталиев, Ш. Бейшеналиев, Н. Байтемиров жана М. Абылкасымова чыгармалары үчүн Кыргыз ССРинин Токтогул атындагы мамлекеттик сыйлыктарын алышкан.

1987-ж. Ч. Айтматовдун «*Кыямат*» романы Кыргызстанда жарыяланып, республиканын коомчулугу тарабынан жогору бааланган. Буга чейин, 1986-ж. эле бул роман орус тилинде «*Новый мир*» журналына басылып, дүйнө элдерине белгилүү болуп калган.

1987-ж. Кыргызстандын жазуучуларынын ичинде Социалисттик Эмгектин Баатыры, Лениндик сыйлыктын 1 лауреаты, 4 СССРдин мамлекеттик сыйлыгынын ээлери, Токтогул Сатылга-

Муратбек Рыскулов.

кова А. Рыскулов, М. Мураталиев өндүү таланттар, А. Эркебаев, К. Эдилбаев, С. Байгазиев сыяктуу адабий сынчылар менен толукталган.

60–80-жж. искусство жанрында эмгектенген кызматкерлер да активдүүлүктү көрсөтүшкөн. 1966-ж. кыргыз драматургдарынын пьесалары СССРдин 50 ашык театрларында коюлган. Бул кезде болгону үч кишинин – М. Абдраевдин, А. Жаныбековдун жана Т. Эрматовдун композитордук билими болгон. 1966-ж. Кыргызстан композиторлор союзуна 9 адам мүчө болуп, 1970-ж. 11ге жеткен. 1966-ж. баштап «Ала-Тоо жазы» фестивалы өткөрүлө баштап, ал кыргыз искусствосунун өсүшүнө түрткү болгон.

50-жж. ортосунда эле өзүнүн чыгармачыл жолун баштаган кыргыз кино искусствосу 60–80-жж. дүйнө элдерине таанымал «Эрте жаздагы турналар», «Аптап», «Караш ашуусунда атылган ок», «Биздин балалыктын асманы», «Ысык-Көлдүн кызгалдактары», «Көк серек», «Кызыл алма», «Ак кеме», «Улан», «Карышкыр үңкүрү» ж. б. көркөм тасмаларды жараткан. Аталган фильмдердин көпчүлүгү СССРде жана чет мамлекеттерде өткөрүлгөн абройлуу кинофестивалдарда жогору бааланган.

Кыргыз кино искусствосун өнүктүрүүдө таланттуу режиссерлор Т. Океев, Б. Шамшиев, Г. Базаров, Д. Садырбаев, атактуу артисттер С. Чокморов, М. Рыскулов, С. Жумадылов, Б. Кыдыкеева, Д. Күйкова, Т. Турсунбаева, Б. Бейшеналиев, Е. Күмүшалиева ж. б. өздөрүнүн зор салымдарын кошушкан.

80-жж. Кыргызстанда 8 адистештирилген театр, анын ичинен 1 опера жана балет театры, 6 драмалык жана музыкалык театрлар, республикалык куурчак театры иштеген. Кыргызстандын таланттуу театр ишмерлери республиканын элине дүйнөгө таанымал В. Шекспирдин «Отелло», «Юлий Цезарь», «Гамлет», «Он экинчи түн», Н. Гоголдун «Текшерүүчү», В. Вишневскийдин «Оптимисттик трагедия» өндүү спектаклдерин көрсөтүшкөн.

нов атындагы сыйлыктын 10 лауреаты, 10 Кыргыз Эл жазуучулары жана акындары, Кыргыз ССР Илимдер академиясынын 6 анык жана корреспондент-мүчөсү, СССР Жазуучулар союзунун 21 мүчөсү болгон. Бул кыргыз адабияты үчүн чоң жетишкендик эле.

Бул мезгилде республикада адабий сын багытындагы изилдөөлөр да өнүккөн. Сынчылар К. Асаналиев, К. Артыкбаев, К. Бобулов, Е. Озмитель, А. Садыков, Ж. Таштемиров, Б. Маленов ж. б. өздөрүнүн изилдөөлөрү менен кыргыз адабиятынын өнүгүшүнө чоң салым кошушкан. Кыргыз адабиятчыларынын катары Ж. Мамытов, Г. Момунова, С. Акматбе-

Бүбүсара Бейшеналиева.

Ч. Айтматовдун эмгектери боюнча коюлган «*Бетме-бет*», «*Биринчи мугалим*», «*Саманчынын жолу*», «*Фудзиямадагы кадыр түн*», **Ж. Садыковдун** «*Манастын уулу Семетей*», **Б. Өмүралиевдин** «*Унутулгус күндөр*», **Б. Жакиевдин** «*Атанын тагдыры*», **Т. Абдымомуновдун** «*Абийир кечирбейт*», **К. Маликовдун** «*Осмонкул*», **Ж. Абдыкадыровдун** «*Олжобай менен Кишимжан*» өндүү кыргыз элинин турмушун, тарыхын, каада-салттарын чагылдырган пьесалары көрүүчүлөргө тартууланып турган.

70–80-жж. эле кыргыз драматургиясынын пьесалары СССРдин 100 жакын театрларынын сахналарында коюлган. 1960-ж. негизделген **Кыргызстан театр ишмерлеринин коомунун** 1983-ж. 600дөн ашык мүчөсү болгон. Профессионалдык театрлардан тышкары республикада 21 элдик театр, 5 миңден ашуун өздүк көркөм чыгармачылыктын жамааттары калктын руханий таланттарын канааттандырууда чоң эмгек жасашкан.

Мисалы, чыгармачыл жолун 1970-ж. Нарын областынын Жумгал районунда баштаган «*Бекбекей*» ыр-бий ансамбли 70-жж. эле республиканын эмгекчилерине 600дөн ашуун концерт берген. Бүткүл союздук өздүк көркөм чыгармачылыгынын фестивалына үч жолу катышып үчөөндө тең биринчи орунду жеңип алган. Ансамбль Москвада, Батыш Берлинде өнөрлөрүн көрсөткөн. Кочкор районунун «*Шаттык*» ыр-бий ансамбли Югославияда, Ош областынын Өзгөн районунун өздүк көркөм чыгармачыл коллективи Сирия менен Иорданияда концерт коюшкан.

80-жж. элдик чеберлердин жана уздардын республикалык кароо-конкурстарынын өткөрүлө башташы менен Кыргыз элинин унутулуп бара жаткан колдонмо искусство өнөрүн кайрадан жандандыруу иштери башталган. 1984-ж. сентябрда Кыргызстандын түзүлгөндүгүнүн 50 жылдыгына карата Фрунзедеги Эл чарбасынын жетишкендиктеринин көргөзмөсүндө Элдик чеберлердин жана уздардан республикалык кароо конкурсу өткөрүлгөн. Он беш күнгө созулган бул кароого республиканын бардык райондору катышып өздөрүнүн элдик чеберлеринин эмгектерин көрсөтүшкөн.

70–80-жж. Кыргызстандын композиторлору ар түрдүү жанрдагы чыгармаларды жаратышкан. Алар тарабынан операларга, балеттерге, театрларда коюлган спектаклдерге, кинофильмдерге музыкаларды жазышкан. Бул мезгилде Кыргызстандын Композиторлор союзу **Ж. Малдыбаева, С. Осмонов, Т. Саламатов, А. Жээнбаев, М. Бегалиев** өндүү таланттуу композиторлор менен толукталган. 1984-ж. **М. Бегалиев жаш композиторлордун Бүткүл союздук кароосунда биринчи орунду жеңип алган.** 1991-ж. ал Советтик композиторлордун ичинен

Сүймөнкул Чокморов.

биринчи болуп ЮНЕСКОнун сыйлык-стипендиясына татыктуу болгон. 1987-ж. Фрунзеде музыкант-аткаруучулардын VI республикалык конкурсу болуп, 30 музыкант анын лауреаттары болушкан. 1987-ж. Кыргызстан Композиторлор союзу 34 адамдан турган. Ушул жылдын апрель айында бул союздун VIII съезди болуп, анда республиканын музыкалык турмушунун маселелерин талкуулаган. Мында акыркы он жылда кыргыз композиторлору тарабынан 5 опера жана 4 балет жаралгандыгы белгиленген. Кыргыз композиторлору 80-ж. аягына чейин баардыгы болуп 41 опера, 16 балет жаратышкан.

80-жж. Кыргызстандын кино искусствосу өзүнүн мурдагы жылдарда жетишкен ийгиликтерин бекемдөөгө аракеттенген.

1986-ж. Т. Океевдин «*Ак илбирстин тукуму*», А. Сүйүндүковдун «*Жолдор кесилишкенде*», 1987-ж. Г. Базаровдун «*Бойго жеткендер үчүн баш маанек*» аттуу фильмдери көрүүчүлөргө тартууланган. Кинематографисттер союзунун катары 1990-ж. 100 адамга жеткен. Бирок экономикалык кыйынчылыктарга байланыштуу кыргыз киночуларынын толук метраждуу көркөм фильмдерди жаратуу иши үзгүлтүккө учурап, майда тасмаларды тартуу менен алек болуп калган.

60–80-жж. республикада көркөм сүрөт өнөрү өскөн. 1966-ж. Кыргызстандын Сүрөтчүлөр союзу уюшулуп, ага 51 сүрөтчү мүчө болгон. 1981-ж. алардын саны 100гө жеткен. Алардын башында турган атактуу сүрөтчүлөр С. Чуйковдун «*Түбөлүктүүлүккө жанашуу*», Г. Айтиевдин «*Талаадагы тандыр*», «*Эски кыштак*», «*Кызыл булуттар*» аттуу чыгармалары кыргыз искусствосунун классикасы болуп калган. Республикада сүрөт искусствосунун өнүгүшүнө бул мезгилде А. Игнатьева, Л. Ильина, А. Асранкулов, А. Бейшенова, К. Артыкбаев, С. Чокморов ж. б. салым кошушкан.

Кыргызстанда скульптура өнөрүнүн өнүгүшүнө Т. Садыков көрүнүктүү салым кошкон. 1978-ж. анын «*Революциянын каармандарына*» аттуу монументи ачылган.

Бул эмгеги үчүн ага 1980-ж. СССРдин мамлекеттик сыйлыгы ыйгарылган. 1984-ж. Кыргызстанда скульптура боюнча Бүткүл союздук биринчи симпозиум өткөрүлгөн. Анын катышуучулары Фрунзе шаарындагы паркта ачык асман алдындагы скульптура музейин түзүшкөн. 1985-ж. Фрунзеде скульптура боюнча Эл аралык симпозиум өткөрүлгөн. Бул иштер республикада искусствонун бул түрүнүн өнүгүшүнө өбөлгө болгон. Ушул жылы Улуу Ата Мекендик согуштун 40 жылдыгына карата «*Жеңиштин эстелиги*» скульптуралык-архитектуралык комплекси ачылган.

Таттыбүбү Турсунбаева.

Бирок, 70-жж. жана 80-жж. бүтүндөй коомдук турмушту кучагына алган бир беткейлик республиканын маданиятына да таасирин тийгизген. Теория менеи идеология турмуштан алыстап кеткен. Руханий турмушта да формалдуулук, курулай шаңдануу, кемчиликтерди жаап-жашыруу күч алган. Карапайым калктын, өзгөчө айыл эмгекчилеринин маданиятын көтөрүүдө көп кемчиликтер орун алган. Айыл жеринде иштеген маданият кызматкерлерин моралдык жана материалдык жактан колдоо иштерин көмүскөдө калган. Элдик маданиятты өнүктүрүүгө камкордуктар убактылуу компанияларды өткөрүү менен чектелип, ага үзгүлтүксүз кам көрүү болгон эмес. Маданият чөйрөсүнө каражаттарды аз өлчөмдө

бөлүү тенденциясынын жылдан жылга күчөшү республиканын маданиятынын өсүшүнө терс таасирин тийгизген.

СУРООЛОР:

1. 60–80-жж. билим берүүнүн өнүгүшүнө мүнөздөмө бергиле.
2. Кыргызстанда илим-изилдөө иши кандайча өнүккөн?
3. Адабияттын өнүгүшүн эмнеден көрөбүз?
4. Ч. Айтматовдун чыгармачылыгынын өнүгүшү жөнүндө айтып бергиле.
5. Искусство тармактары кандайча өнүккөн?

§ 31. ЭГЕМЕНДҮҮ КЫРГЫЗСТАНДЫН РУХАНИЙ ТУРМУШУ

Билим берүү жана маданият

Билим берүүнүн мурунку системасы өзүнүн натыйжалуулугун жоготуп, рынок мамилелеринин шартында экономикасынын, техникасынын, маданиятынын талабына туура калбай калган. Кыргызстандын көз каранды эместиги жарыядангандан кийин билим берүү тармагын реформалоо иши жүргүзүлө баштаган. 1992-ж. декабрда Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши «*Билим берүү жөнүндө*» мыйзам кабыл алган. Анда азыркы кездеги билим берүүнүн борборунда адам, анын билим алууга болгон умтулуусуна жардам берүү тураары аныкталган. 1996-ж. «*Билим жылы*» делип жарыяланып, 19-мартта Президенттин указы менен «*Билим*» улуттук программасы бекитилген. Анда билим берүүнү демократиялаштырууга, гумандаштырууга, дифференциялаштырууга, мектептердин базасын чыңдоого өзгөчө көңүл бурулган.

Реформанын жүрүшүндө КМШнын башка республикаларынын көбүнөн айырмаланып Кыргызстанда мектеп окуучуларынын жана

студенттердин саны кыскарган эмес. Эгерде 1992-ж. республиканын мектептеринде 955 миң бала окуса, 1996-ж. алардын саны 987 миң болгон. Бул мезгилде республиканын жогорку окуу жайларында студенттердин саны 53,6 миңден 56,3 миңге көбөйгөн. Демек, республикадагы социалдык-экономикалык кыйынчылыктарга карабастан реформа жылдарында окуучулар менен студенттердин саны өскөн.

Билим берүү тармагындагы реформанын натыйжасында 1993-ж. баштап жаңы типтеги 66 гимназия, лицей, мектеп комплекстери пайда болгон. 1995-ж. Кыргызстанда 70 лицей жана гимназия, сабактарды тереңдетип үйрөтүүчү 302 мектеп, 20 ашуун жеке жана жеке-мамлекеттик лицейлер, мектептер иштеген. Мектептерде окутуунун жаңы ыкмалары: стандарттуу эмес сабактар, окуучулардын билимин рейтинг системасы аркылуу текшерүү, тестирлөө, атайын сабактарды киргизүү, компьютерлештирүү ж. б. кенири киргизиле баштаган.

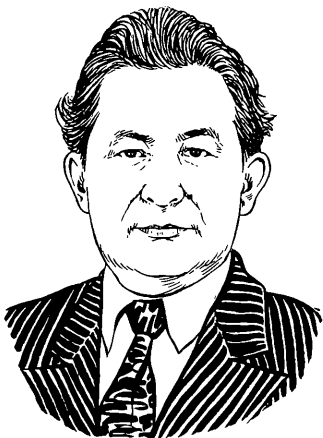
Акча каражаттарынын жетишпегендигине карабастан билим берүүгө мамлекеттик бюджеттен акча бөлүүнүн өлчөмү бир аз болсо дагы жогорулоодо. 90-жж. орто эсеп менен республикалык бюджеттин 4–6 пайызы билим берүүгө жумшалган.

Кийинки жылдары билим берүүгө эл аралык уюмдардын грант жана кредит формасында жардам берүүсү күчөгөн. Бул багытта «Тасис» (КМШ өлкөлөрүнө европалык техникалык жардам), «Темпс» (жогорку билимди Европалык колдоо программасы) программаларынын жардамы чон болууда. Бул программаларга ылайык мектептердин материалдык-техникалык базасын чыңдоого өзгөчө көңүл бурулууда. *Азия өнүгүү банкы* республика үчүн атайын «*Билим жана окутуу боюнча генералдык план*» иштеп чыгып, аны ишке ашыра баштады. Ал үчүн бул банк Кыргызстанга 40 жылдык мөөнөткө 37,7 млн доллар кредит бөлгөн. Бул боюнча мектептерди, коллеждерди жана жогорку окуу жайларын окуу китептери жана куралдары менен камсыз кылууга, окуу лабораторияларын курууга, башкаруунун информациялык системасын түзүүгө, мугалимдерди даярдоо жана квалификациясын көтөрүү үчүн алыс аралыктан туруп окутууга көңүл бурулган.

90-жж. башында Кыргызстан «Интернет» тармагына кирген. Азыр анын кызматынан 10 университет жана 50 мектеп пайдаланат. Келечекте республиканын 200 мектеби эл аралык «Интернет» компьютердик тармагына кошулмак.

Реформанын жүрүшүндө мектептерди жаңы окуу китептери жана куралдары менен камсыз кылууга өзгөчө көңүл бурулууда. Алсак, 1995-ж. 13 аталыштагы, 1996-ж. 40, 1999-ж. 8 аталыштагы окуу китептери чыгарылган. Ал эми 2000-ж. 22 аталыш менен окуу китептерин чыгаруу пландаштырылган.

Орто мектептердин окуучуларын эл аралык стандарттын талабына ылайык окуу китептери жана окуу куралдары менен камсыз кылууда Кыргыз Республикасынын Билим, илим жана маданият министрлигинин алдындагы Исак Бекбоев жетектеген Кыргыз Билим берүү институту алгылыктуу иштерди аткарууда.

Исак Бекбоев.

Бекбоев Исак (1930) – Кыргызстандын көрүнүктүү окумуштуусу. Педагогика илимдеринин доктору (1994), профессор (1983), Кыргыз улуттук илимдер академиясынын корреспондент-мүчөсү (1997). Эл аралык педагогикалык жана социалдык илимдер академиясынын академиги (1997), Кыргыз Республикасынын эмгек сиңирген мугалими. Ат-Башы районунун Кара-Суу айылында туулуп, Кемин районунун Жаңы-Алыш орто мектебин, Кыргыз мамлекеттик университетин бүтүргөн. Орто мектепте мугалим, Кыргыз педагогика илим-изилдөө институтунда сектор башчы, директордун орун басары, Кыргыз мамлекеттик университетинде 1980–1984-жж. биринчи проректор болуп иштеген.

1984-ж. баштап Кыргыз Педагогикалык илим-изилдөө институтунун, 1992-ж. бери Кыргыз Билим берүү институтунун директору. Математиканы окутуу боюнча кыргыз окумуштуу-изилдөөчүлөрүнүн мектебин негиздеген. 130 ашуун илимий эмгектердин, 9 монографиянын, 20 окуу китебинин автору. И. Бекбоевдин башкы авторлугу менен Кыргыз Республикасынын тарыхында биринчи жолу жалпы билим берүүчү мектептердин I–XI класстары үчүн математика боюнча жаңы муундагы оригиналдуу окуу китептери басылып чыгып пайдаланылууда. Илимдин эки докторун жана 20 кандидаттарын даярдаган. «Ардак Белгиси» ордени жана медалдар менен сыйланган.

Аткарылган иштерге карабастан мектеп окуучуларын окуу китептери менен камсыз кылуу маселеси дагы эле кыйын абалда калууда. Окуучуларды окуу китептери менен толук камсыз кылуу үчүн жакын арада дагы 124 наамдагы окуу китептеринин комплексин даярдап басууга аракеттер жасалууда.

Экономикалык кыйынчылыктарга байланыштуу мугалимдерди материалдык жактан колдоо иши талапка жооп бербейт. 1996-ж. эле мугалимдерге айлык акы төлөө боюнча карыздар 86,395 миң сомду түзгөн. Бул карыздардын 50 пайызы Ош жана Жалал-Абад областтарына туура келген.

Эгемендүү Кыргызстанда билим берүү тармагы азыркы кезде социалдык чөйрөнүн эн эле массалык тармагы болуп калды. Бул тармакта 1 млн 200 миң киши алек болууда. Булардын 1 млн 100 миңи мектептерден жогорку окуу жайларына чейин билим алуучулар, ал эми 77,5 миңи окутуучулар. Башкача айтканда, Кыргызстандын ар бир төртүнчү адамы окуучу жана окутуучу. Бирок экономикалык кыйынчылыктарга байланыштуу билим берүүнүн сапаттык деңгээли начарлап кеткен. Мунун себептери көп. Алардын бири окутуучулардын материалдык абалынын төмөндөп кетиши. Алардын айлык акылары өтө төмөн болуп, өз убагында төлөнбөй калды. 1996-ж. эле мугалимдерге төлөнүүчү

Академик Аскар
Чукутаевич Какеев.

Какеев Аскар Чукутаевич (1935)– Кыргызстандын белгилүү окумуштуусу, мамлекеттик ишмери. Чүй районундагы Кегети айылында туулган. Кыргыз мамлекеттик университетин бүтүргөн. Философия илимдеринин доктору (1992), профессор (1993), Кыргыз Улуттук Илимдер академиясынын академиги (1993). Кыргыз Республикасынын илимине эмгек сиңирген ишмер. Кыргыз айыл чарба институтунда кафедра башчысы, Кыргызстан Компартиясынын Борбордук Комитетинде жооптуу кызматкер болуп иштеген. Кыргыз Илимдер академиясынын философия жана укук институтунун директору, Кыргыз Республикасынын Президентинин Аппарат башчысы - Мамлекеттик катчы болгон. 1993–1998-жж. Кыргыз Республикасынын Билим, илим жана маданият министри болуп иштеп, бул тармакты мезгилдин талабына ылайык реформалоо ишине чоң салым кошкон. Илимий эмгектери Кыргыз философиясынын тарыхына арналган. «Ардак Белгиси» ордени жана медалдар менен сыйланган. Азыркы мезгилде Кыргыз мамлекеттик улуттук университетин жетектейт.

айлык акы боюнча карыздар 86,395 миң сомду түзгөн. Жогорку квалификациялуу айрым окутуучулар коммерцияга ооп кетүүгө аргасыз болушкан, же бөлөк республикаларга көчүп кетишкен.

Кыргыз Республикасынын «Билим берүү жөнүндөгү» мыйзамынын негизинде иштелип чыккан «XXI кылымдын кадрлары» (1995-ж.) аттуу улуттук программага ылайык республикада атайын орто жана жогорку билим берүү өнүгүүдө. Республикада жогорку окуу жайларынын саны 40тан, атайын окуу жайларынын саны 50дөн ашкан.

Кыргыз Республикасынын «Билим берүү жөнүндөгү» мыйзамы боюнча жогорку окуу жайларынын укуктары бир кыйла кеңейген. Бул окуу жайларында адистер алардын жөндөмдүүлүгүнө жараша көп баскыч менен даярдала баятаган. Жогорку окуу жайлары акча каражаттарын пайдаланууда өз алдынчалыкка ээ болгон. Мамлекеттик эмес окуу жайлар ачыла баштаган. Акы төлөп билим алууга кеңири жол ачылган. Жогорку окуу жайлары чет элдик инвестицияларды пайдаланууда кеңири мүмкүнчүлүктөргө ээ болушкан. Айрым жогорку окуу жайларынын статустары өзгөргөн. Алсак, 1993-ж. Кыргыз мамлекеттик университетине «улуттук» университет деген статус берилген.

Университетте жүргүзүлгөн реформанын натыйжасында 1997-ж. бул окуу жайында 15 факультет, 7 борбор, 5 институт жана 72 кафедра иштеген. Мында рынок экономикасынын шартына ылайык ондогон жаңы адистиктер ачылган. 1994-ж. бул университетте 19,4 миң студент жана угуучу билим алса 2000-ж. мында 22 минден ашуун

студент окуган. 1990-жж. Кыргыз мамлекеттик улуттук университетин ректорлор С. Токтомушев жана А. Бөрүбаев жетектеген. Кыргыз элинин улуттук сыймыгы болгон бул окуу жайынын ректорлугуна 2000-ж. июнь айында академик А. Ч. Какеев шайланган.

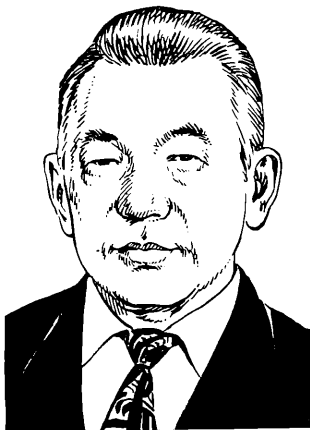
Кыргызстандагы ири окуу жайларынын: Кыргыз айыл чарба институтунун базасында Кыргыз агрардык академиясы, Кыргыз медицина институтунун базасында Кыргыз медицина академиясы түзүлгөн. Бишкекте Кыргыз-Орусия (славян) университети, Кыргыз-Америка университети, Кыргыз-Түрк «Манас» университети, Ош шаарында Кыргыз-Өзбек университети, Нарында жана Жалал-Абадда мамлекеттик университеттер ж. б. ачылды. Республикадагы мурдагы институттардын дээрлик бардыгы университеттерге айланды.

Кыргызстанда 1992-ж. –13, 1993-ж. – 18, 1994-ж. –29, 1997-ж. – 37 жогорку окуу жайы иштеген. 1997–1998-окуу жылында республикадагы 40 мамлекеттик жана 12 мамлекеттик эмес жогорку окуу жайларда 100 миңден ашуун студенттер 300 адистиктер боюнча окушкан. Жогорку окуу жайларынын 20 Бишкекте жайгашкан. Бирок жогорку окуу жайларынын санынын тез өсүшү аларда даярдалган кадрлардын сапатына тескери таасирин тийгизүүдө. Окуу жайларынын көптүгүнө байланыштуу аларга мектептен алган билими начар, окууга жөндөмсүз абитуриенттер көбүрөөк кирүүдө. Бул жогорку окуу жайларында мыкты адистердин даярдалышына тоскоолдук кылууда. Жогорку жана атайын орто окуу жайлардын бүтүрүүчүлөрүн ишке орноштуруу маселеси чечилбеген бойдон калууда.

Республиканын 100дөн ашуун кесиптик-техникалык окуу жайларында да 32 миң окуучу окушат (1995-ж.). Аларды бүткөн жумушчу адистерин эл чарбасына пайдалануу маселеси да чечилбей келүүдө.

Азыр республикада ар түрдүү профилдеги 62 илимий жана маданий борборлор, институттар, долбоорлоочу мекемелер иштейт. Илимий мекемелерде 7405 адам бар. Алардын 190 илимдин докторлору, 1189 илимдин кандидаттары. Ар түрдүү илимий-изилдөө, долбоорлоочу-конструктордук жана технологиялык борборлордо 4548 адис эмгектенет. Экономика чөйрөсүндөгү кризистер мамлекеттин каржылоосунда турган илимдин тармактарына тескери таасир берген. Бир кезде союзга, ал тургай дүйнөгө белгилүү болгон илимий ачылыштарды жасаган Кыргызстандын илими 90-жж. төмөндөй баштаган. Белгилүү окумуштуулар И. Ахунбаев, М. Адышев, А. Акаев, Ж. Акималиев, С. Данияров, А. Какеев, К. Оторбаев, А. Мамытов, А. Алтымышов, М. Миррахимов, М. Мурзалиев, М. Лишихин ж. б. негиздеген мектептер 90-жж. мурдагы жетишкендиктеринен ойдо жыла албай калышкан. Финансылык кыйынчылыктардан улам илимий кызматкерлердин бир кыйла бөлүгү илим чөйрөсүнөн кетүүгө мажбур болушкан.

Кыйынчылыктарга карабастан азыркы мезгилде республикада илимди өнүктүрүү үчүн кеңири мүмкүнчүлүктөр бар. Республиканын өкмөтү тармактык илим-изилдөө институттарында

Академик Жамин
Акималиев.

Акималиев Жамин (1936) – Кыргызстандын көрүнүктүү окумуштуусу, коомдук жана мамлекеттик ишмери. Ак-Талаа районундагы Үгүт айылында туулган. Кыргыз айыл чарба институтун бүтүргөн. Айыл чарба илимдеринин доктору, (1981), Орусия Айыл чарба илимдер академиясынын (1991), Кыргыз Улуттук илимдер академиясынын (1993) академиги. 1968–1971-жж. Кыргызстан айыл чарба министринин биринчи орун басары. 1971–1979-жж. партиянын Сокулук райкомунун биринчи секретары, 1979–1986-жж. Кыргыз айыл чарба институтунун ректору. 1996-ж. Кыргыз агрардык академиясынын президенти. Жети жолу катары менен Кыргызстандын Жогорку Кеңешине депутат болуп шайланган. Эмгектери жана ишмердиги Кыргызстандын айыл чарбасын жана социалдык-экономикалык турмушун көтөрүүгө арналган. СССРдин 4 ордени, 1999-ж. III даражадагы «Манас» ордени менен сыйланган.

жана жогорку окуу жайларында илим изилдөө иштерин жакшыртууга, билимдин-илимдин жана өндүрүштүн байланышын чыңдоого көңүл бурууда. Мисалы, **1996-ж. 1-апрелде** Кыргыз Республикасынын Президентинин Указы менен Кыргыз айыл чарба институтунун базасында **Кыргыз агрардык академиясы** уюштурулуп, анын президенттигине академик **Жамин Акималиев** дайындалган.

Кыргыз агрардык академиясына республиканын эл чарбасынын негизин түзгөн айыл чарбасы үчүн жогорку квалификациялуу адистерди, окумуштууларды даярдоо, агрардык илимди өркүндөтүү милдеттери жүктөлгөн.

Бул академия түзүлгөн үч жылда 600 жогорку билимдүү жана 1200 атайын орто билимдүү адистерди даярдап чыгарды. Азыркы учурда агрардык академиянын 6 факультетинде жана техникумунда 5 миң студент жана 2,8 миң окуучу айыл чарбанын 24 адистиги боюнча билим алууда.

Учурда академиянын билим берүү тармагында 500 илимий-педагогикалык кызматкер эмгектенет. Алардын ичинен Кыргыз Улуттук Илимдер академиясынын 1 академиги жана корреспондент-мүчөсү, илимдин 33 доктору жана 189 кандидаты эмгектенишет. Агрардык академиянын 5 тармактык илим-изилдөө институтунда ветеринария, дыйканчылык, мал чарбасы, жайыт жана тоют, кыртыш таануу жана агрохимия боюнча эл чарбасы үчүн өтө маанилүү илимий изилдөөлөрдү жүргүзүүдө. Академиянын окумуштуулары тарабынан дан эгиндеринин, кызылчанын, картошканын 10 ашуун жаңы сорттору чыгарылды. Кыргыз агрардык академиясынын эл аралык модель менен түзүлүшү чет элдик илимий борборлордун кызыгуусун арттырды. Натыйжада академия Улуу Британиянын, АКШнын, Германиянын, Кытайдын, Голландиянын,

Түркиянын, Израилдин, Ирандын, Түштүк Кореянын, Япониянын ж. б. өлкөлөрдүн университеттери, илимий борборлору менен кызматташып, алардан 100 миндеген доллардык гранттарды алууда. Бул каражаттар биринчи кезекте рынок шартына ылайык адистерди даярдоого жана агрардык илимди өнүктүрүүгө жумшалууда.

Кыргызстандагы илимдин борбору Кыргыз Улуттук Илимдер академиясында, тармактык илим-изилдөө институттарында, жогорку окуу жайларында олуттуу илимий изилдөөлөр ар түрдүү багыттар боюнча жанданууда. Кыргызстандын окумуштуулары менен КМШ өлкөлөрүнүн ортосундагы салттуу байланыштар да акырындык менен калыбына келтирилүүдө. Мындан тышкары, республика чет элдик окумуштуулар менен да байланыштарды күчөтүүдө. Чет өлкөлөрдөн илимди өнүктүрүүгө багытталган инвестициялар да улам көбүрөөк келүүдө.

90-жж. калктын руханий турмушунда бир катар жетишкендиктер жана кемчиликтер орун алган. Калктын руханий талаптарын канааттандыруучу маданий агартуу мекемелери – театрлар, маданият мекемелери, массалык маалымат каражаттары чоң өзгөрүүлөргө дуушар болду. Республиканын борборунда, областтык борборлордо жана шаарларда гана маданият мекемелери рыноктун шарттарына ылайыкташып чыгармачылыктарын улантышууда. Ал эми райондордогу, айыл-кыштактардагы маданият мекемелери экономикалык кыйынчылыктарга туруштук бере албай кыйроого учурады. Клубдук мекемелер, китепканалар, маданият үйлөрү, кино установкалар, музейлер ж. б. жашоолорун токтотууда.

80-жж. эле калктын руханий талаптарын канааттандырууда көркөм адабият, гезит-журналдар маанилүү орунда турган. Шаарларда гана эмес, айыл-кыштактарда китеп дүкөндөрү иштеген. Китеп калкыбыздын турмушуна терең кирип калган эле. Экономикалык кризистен улам республикада китеп чыгаруу иши кескин түрдө кыскарды. Китеп сатуучу дүкөндөр жабыла баштады. Калктын басма сөзгө болгон талабы канааттандырылбай калды.

Өткөөл мезгилде калктын руханий турмушунун жардыланып кетиши эл арасында жат көрүнүштөрдүн күчөшүнө алып келген. Кыргыз элинин кылым карыткан ата салттарынын ордуна феодалдык, бай-манаптык мезгилден калган реакциячыл салттар жандана баштаган. Мындай кесепеттүү салттар үй-бүлөлүк үлпөттөрдү, аш-тойлорду өткөрүүдө күч алган.

Албетте, адамдын каза болушу ар дайым чоң жоготуу. Элибизде маркумду кастарлап көмүүдө бөлөк улуттардан айырмаланган көңүл айтуу, көз көрсөтүү үчүн жүздөгөн адамдардын чогулушу, маркумдун үй-бүлөсүнө материалдык жардам берүү өңдөнгөн көп жакшы өзгөчөлүктөр бар. Бирок муну менен катар бул кайгылуу окуя болгон учурда маркумдун жакын туугандарынан чыккан айрым мыкчегерлердин мурдагы өлүк чыккан жерден кем калышпоо, колдон келсе ашып түшүүгө далбасташып, өлүк коюуда өз ара эрегишүү күч алууда.

Калктын каада-салтындагы терс көрүнүштөргө, аракеттикке жана масчылыкка, кылмыштуулукка каршы күрөшүүдө Кыргыз Республикасынын Конституциясына ылайык түзүлгөн **Аксакалдар соттору** маанилүү роль ойноодо. Азыркы мезгилде Кыргызстанда 1200дөн ашык Аксакалдар соттору уюштурулуп, анда 6 миңден ашуун адам иштеп жатышат. Президент А. Акаев 1999-ж. 7-майда Аксакалдар сотторунун өкүлдөрү менен жолугушуусунда бул соттор түзүлгөн 4 жылдын ичинде калк арасында тарбиялык иштерди жүргүзүүдө, кылмыштуулукка бөгөт коюуда чон иштерди жасагандыгы жөнүндө белгилеген.

СУРООЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР:

1. Эгемендүү Кыргызстандын билим берүү тармагына кандай өзгөрүүлөр киргизилген?
2. Атайын орто жана жогорку билим берүүдөгү жаңылыктар жөнүндө айтып бергиле.
3. Рынок мамилелери маданияттын өнүгүшүнө кандай таасир берип жатат?
4. Кыргыз элинин каада-салтындагы оң жана терс көрүнүштөр жөнүндө өз оюнарды баяндап бергиле.
5. Силер жашаган жерлерде коомдук уюмдардын, аксакалдар сотторунун таасири барбы?

КОРУТУНДУ

Эгемендүү Кыргыз Республикасы өнүгүүнүн демократиялык жолун тандап алды. Бүгүнкү күндөгү кыйынчылыктарга, тоскоолдуктарга, күтүүсүз окуяларга карабастан элибиздин көпчүлүгү тандалып алынган жолубуздун туура экендигине көбүрөөк ынанууда. Эми кыргыз элинин алдында демократиялык принциптерге негизделген жарандык коом, укук туткан мамлекет, социалдык бакыбат турмушту камсыз кылуучу натыйжалуу экономиканы түзүү милдети турат. Муну менен катар эркин республикабыздын дүйнөлүк цивилизациянын баардык тармактарына кошулушу зарыл. Адамдык дөөлөттөрдү бийик туткан улуттук маданиятыбызды, коомдук аң-сезимибизди калыбына келтирип өнүктүрүү да маанилүү милдеттерден.

Республикабыздын эгемендүүлүгү анда жашаган ар бир адамдын, улуттардын эркиндигинен куралат. Кыргыз элинин кылымдап калыптанган Ата Мекенди сүйүү, улууларды сыйлоо, меймандостук, үй-бүлөгө аяр мамиле кылуу, башка элдер менен достук, сый мамиледе болуу, алсыздарга камкордук көрүү өндүү касиеттери жаңы маани-маңызда өнүгүшү керек.

Келечектеги жаңы коомго карай жолубуз узак жана татаал болоорун бардыгыбыз жакшы түшүнүшүбүз зарыл. 80–90-жж. республикабыз көп кыйынчылыктарга дуушар болду. Экономикабыз кыйрады, руханий дөөлөтүбүз жардыланды. Ушуга байланыштуу айрымдар бакыт издеп чет өлкөлөргө кете баштады. Бирок көпчүлүк эл өлкөбүздүн келечегине ишенет, эч убакта республикадан, өз жеринен кетишпейт.

Азыркы цивилизациянын көч башында бара жаткан айрым элдер бул деңгээлге демократиялык жол менен шайланып, элдин ишеничине ээ болгон бийликти орнотуу салык жана баа саясатын акылдуулук менен жүргүзүү; кредиттик-финансылык саясатты туура аныктоо; улутчулдук жана идеологиялык керсейүүдөн чечкиндүү кутулуу; ошол эле кезде улуттук жана маданий мыкты каада-салттарды өркүндөтүү аркылуу жетишкен.

Биздин эл дагы мына ушундай жолду басып өтүшү керек. Бул үчүн Ата Мекенибизде бардык шарттар: табигый байлыктарыбыз, эмгекти сүйгөн акылман, чыдамдуу элибиз, келечекти курууга жөндөмдүү жаш муундарыбыз бар. Демократиялуу, өнүккөн коомду курууда элибиздин басып өткөн бай тарыхы да сабак, өбөлгө болоору шексиз.

Учебное издание

Осмонов Өскөн Жусупбекович
Мырзакматова Айгүл Сапарбековна

ИСТОРИЯ КЫРГЫЗСТАНА: ОСНОВНЫЕ ВЕХИ
(С середины XIX в. до XXIV.)

Учебник для 11 класса средней школы

Бишкек, издательство «Педагогика»

На кыргызском языке

Окуу басылмасы

Осмонов Өскөн Жусупбекович
Мырзакматова Айгүл Сапарбековна

КЫРГЫЗСТАН ТАРЫХЫ: УРУНТУУ УЧУРЛАР
(XIX к ортосунан XXI к. чейин)

Орто мектептердин 11-классы үчүн окуу китеби

ИБ № 16

Редактору *А. Б. Элебесова*

Сүрөтчүсү *Р.А. Исаков*

Көркөм редактору *К. К. Коёналиев*

Техникалык редактору *В. В. Крутякова*

Корректору *А. Б. Элебесова, Р. К. Мамбетакунова*

Компьютердик калыпка салган *С. С. Дуулатова*

Терүүгө 5.04.2000-ж. берилди. Басууга 24.07.2000-ж. кол коюлду.

Офсет кагазы №1. Форматы 60х90 $\frac{1}{16}$. «Мектеп» ариби. 16,0 физ. басма табак +0,125 ф-ц, 16,0 шарттуу басма табак +0,125 ф-ц. Нускасы 25000.

Заказ № LC TPS1/16. Келишим баада.

Кыргыз билим берүү институту, «Педагогика» басмасы.
720000, Бишкек ш., Эркиндик бульвары, 25

Зак. 1551. «Учкун» АКсында басылды.
Бишкек ш., С. Ибраимов көч., 24.

Авторлор жөнүндө маалымат

Осмонов Өскөн Жусупбекович 1954-жылы 25-мартта Чүй районундагы Маданият кыштагында кызматкердин үй-бүлөсүндө туулган. 1971-жылы Онбир-Жылга орто мектебин бүткөн. 1976-жылы КМУУнун тарых факультетин артыкчылык диплому менен аяктаган. Тарых илимдеринин доктору (1994), профессор (1996). Кыргыз Республикасынын Коомдук илимдер Академиясынын академиги (2000). Азыркы мезгилде Кыргыз агрардык академиясынын тарых жана философия кафедрасын,

Кыргыз билим берүү институтунун тарых жана коом таануу бөлүмүн жетектейт. Кыргыз-Түрк «Манас» университетинин профессору. Ондон ашуун окуу куралдарын, 7 илимий монография, 200гө жакын илимий макалаларды жазган. Автордун орто мектептер жана жогорку окуу жайлары үчүн Кыргызстан тарыхы боюнча даярдаган 5 окуу китеби кыргыз, орус жана өзбек тилдеринде 150 миң нускада басылып чыгып, пайдаланылууда.

Бүгүнкү күндө профессор Ө. Ж. Осмонов Дүйнө тарыхы боюнча Кыргызстанда биринчи жолу орто мектептердин 6–11-класстары үчүн жазылып жаткан жаңы муундагы оригиналдуу окуу китептеринин комплексинин, Кыргызстандын тарыхый-маданий атласынын даярдалышына жетекчилик кылууда.

Мырзакматова Айгүл Сапарбековна 1954-жылы 26-майда Нарын шаарында мугалимдердин үй-бүлөсүндө туулган. 1971-жылы Токтогул атындагы орто мектепти алтын медаль менен бүткөн. 1976-жылы КМУУнун тарых факультетин артыкчылык диплому менен аяктаган. СССРдин жана Кыргыз Республикасынын билим берүүсүнүн отличниги. Кыргыз ССРинин мугалимдеринин VI съездине (1987) жана Кыргыз Республикасынын мугалимдеринин I съездине (2000) делегат болуп шайланган.

Учурда Нарын областтык мектеп-лицейинин директору болуп иштейт. Отуздан ашык илимий макалалардын, окуу китептеринин жана окуу куралдарынын автору. Кыргыз этнографиясы боюнча кандидаттык диссертациянын үстүндө эмгектенүүдө.